Yaşayan Felsefe

Ray Billington

AHLAK DÜŞÜNCESİNE GİRİŞ

İngilizceden Çeviren: Kıvanç Tanrıyar

YAŞAYAN FELSEFE • Ray Billington

AYGINT I

GENİŞLETİLMİŞ 3. BASIM

RAY BILLINGTON

University of the West of England'da öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1930'da doğan Billington 2012'de hayatını kaybetti. *East of Existentialism; The Tao of the West* ve *Understanding Eastern Philosophy* son dönemde yayımladığı kitaplardan ikisidir.

Ayrıntı: *194*
İnceleme Dizisi: 105

Yaşayan Felsefe
Ahlak Düşüncesine Giriş
Ray Billington

Kitabın Özgün Adı
Living Philosophy
An Introduction to Moral Thought

Dizi Editörü
Güven Gürkan Öztan

İngilizceden Çeviren
Kıvanç Tanrıyar

Yayıma Hazırlayan
Güven Gürkan Öztan

© Ray Billington

Bu kitabın Türkçe yayım hakları Ayrıntı Yayınları'

Kapak Tasarımı
Arslan Kahraman

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı ve Cilt
Deren Matbaacılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
Beylikdüzü OSB Mah. Orkide Cad. No: 9/Z
Merkez Köyü / Merkez Bucağı / Beylikdüzü / İstanbul
Tel.: (0212) 875 48 86-87 – Fax: (0212) 875 48 88
Sertifika No.: 47881

Birinci Basım: *1997*
İkinci Basım: *2011*
Üçüncü Basım: *2021*

ISBN 978-975-539-631-6
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. Dirikoçlar İş Hanı
No: 1 Kat: 5 Sirkeci/İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Ray Billington

Yaşayan Felsefe

Ahlak Düşüncesine Giriş

İNCELEME DİZİSİ
SON ÇIKAN KİTAPLAR

EŞYA VE İNSAN
Bir Pratik İlişkinin Felfesefesi, Pedagojisi ve Sosyolojisi
Arnd-Michael Nohl

KUŞATILMIŞ TOPLUM
Zygmunt Bauman

KAPIMIZDAKİ YABANCILAR
Zygmunt Bauman

DEMİR KAFES
Max Weber ve Weberci Marksizm
Michael Löwy

YEMEK VE ULUSAL KİMLİK
Gündelik Yaşamdan Küresel Siyasete
Atsuko Ichijo & Ronald Ranta

KORSANLAR VE İMPARATORLAR: ESKİLER VE YENİLER
Gerçek Dünyada Uluslararası Terörizm
Noam Chomsky

KÜRESELLEŞMENİN ÇÖKÜŞÜ
Dünyanın Yeniden Keşfi
John Ralston Saul

AVRUPA
Bitmemiş Bir Macera
Zygmunt Bauman

AKIŞKAN HAYAT
Zygmunt Bauman

KİTLE KATLİAMLARI
Cinai Bölmeler
Abram De Swaan

HAVVA'NIN SAKLI YÜZÜ
Arap Dünyasında Kadınlar
Nevâl es-Sâdevî

RADİKAL KURBAN
Terry Eagleton

EDEBİYATA ÖVGÜ
Zygmunt Bauman & Riccardo Mazzeo

PASİF DİRENİŞ
Mitin Ötesinde Bir Tarih
Domenico Losurdo

BORÇLU ZAMANLARDA YAŞAMAK
Citlali Rovirosa-Madrazo ile Söyleşi
Zygmunt Bauman

GREV!
Jeremy Brecher

MARKSİZM, ORYANTALİZM, KOZMOPOLİTANİZM
Gilbert Achcar

MARKSİZM VE KENT
Ira Katznelson

MİZAH
Terry Eagleton

EĞİTİM ÜZERİNE
Riccardo Mazzeo ile Söyleşi
Zygmunt Bauman

ANLATININ SÖYLEMİ
Yöntem Hakkında Bir Deneme
Gérard Genette

AHLAKİ KÖRLÜK
Akışkan Modernlikte Duyarlılığın Yitimi
Zygmunt Bauman & Leonidas Donskis

KENT HAKKI
Sosyal Adalet ve Kamusal Alan Mücadelesi
Don Mitchell

PSİKOTERAPİDE İNTERNET BAĞIMLILIĞI
Daria J. Kuss & Mark D. Griffiths

TAHRAN 1979
Ekber'i Hatırlamak
Behrooz Ghamari

AKIŞKAN KORKU
Zygmunt Bauman

NE ADAM NE HAYVAN
Feminizm ve Hayvanların Savunulması
Carol J. Adams

Anonim Alkoliklerin bana sağladığı güç olmaksızın
Bu kitap şu anki halinin gölgesi dahi olamazdı
Bu yüzden kitap derneğin tanınmış ve tanınmayan
Tüm üyelerine adanmıştır.
Minnettarlığım bir ömür sürecektir
Hislerimi ancak "anı yaşamak" diye ifade edilebilirim.

Hakikaten iyi bir adam iyiliğinin farkında değildir
Bu yüzden de iyidir.
Aptal bir adam iyi olmaya çalışır
Bu yüzden de iyi değildir.

Hakikaten iyi bir adam hiçbir şey yapmaz
Ama hiçbir şeyi bitirmeden bırakmaz
Aptal bir adam sürekli bir şeyler yapar
Yine de geride yapılmamış birçok şey bırakır.

Bu yüzden Tao kaybolduğunda, iyilik vardır.
İyilik kaybolduğunda, nezaket vardır.
Nezaket kaybolduğunda, adalet vardır.
Adalet kaybolduğunda, ritüel vardır.

Bu yüzden hakikaten iyi ve büyük adam gerçeğe göre davranır
Yüzeydekine değil
Meyveye göre, çiçeğe değil
İşte sen de birini kabul, diğerini reddet.

Tao Te Ching.

İçindekiler

İlk Baskıya Önsöz 13
İkinci Baskıya Önsöz 19

Birinci Kısım
Genel Etik Teorisi

1. Felsefe Nedir? 23
VAKA ÇALIŞMASI 1: HOŞGÖRÜ SINIRINI NASIL ÇİZİYORSUNUZ? 43
VAKA ÇALIŞMASI 2: EN İYİ VE İYİ 46

2. Etiğin Kapsamı 48
VAKA ÇALIŞMASI 3: KOMŞUNU SEV! 84
VAKA ÇALIŞMASI 4: İÇKİDEN BÜSBÜTÜN İMTİNA EDEN ADAMIN İKİLEMİ 85
VAKA ÇALIŞMASI 5: EBEVEYNLERİN BİLME HAKKI 86
VAKA ÇALIŞMASI 6: AHLAKİ TUTUMLARDAKİ DEĞİŞİKLİKLER 89
VAKA ÇALIŞMASI 7: AHLAKİ TARAFSIZLIK MÜMKÜN MÜ? 90

3. Olgular ve Değerler 92
VAKA ÇALIŞMASI 8: SANSÜR 108
VAKA ÇALIŞMASI 9: PORNOGRAFİ 112
VAKA ÇALIŞMASI 10: HAKİKAT NEDİR? 114

4. Doğru ile Yanlışa Dair Bilgimiz 117
VAKA ÇALIŞMASI 11: NEDEN AHLAKLI OLMALIYIZ? 158
VAKA ÇALIŞMASI 12: OTORİTE VE ÖZERKLİK 160
VAKA ÇALIŞMASI 13: VAROŞLARDAKİ ŞİDDET: DOĞUŞTAN MI TOPLUMSAL KAYNAKLI MI? 163
VAKA ÇALIŞMASI 14: KADIN VE ERKEK ROLLERİ 167
VAKA ÇALIŞMASI 15: ETİK VE YASA 171

İkinci Kısım
Etik Teorisine Yaklaşımlar

5. Amaçlar ve Araçlar: Kant 177
VAKA ÇALIŞMASI 16: KİM YAŞAYACAK? 194
VAKA ÇALIŞMASI 17: İNSAN KATLİ KANT'IN AHLAK TEORİLERİNİ SINAYAN ÜÇ VAKA ÇALIŞMASI 204
VAKA ÇALIŞMASI 18: ÖDEVİNİ YAPMAK MI? 204
VAKA ÇALIŞMASI 19: YALAN SÖYLEYEN MALİYE BAKANI ÖRNEĞİ . 205
VAKA ÇALIŞMASI 20: KİŞİSEL BİR ENVANTER 208

6. Amaçlar ve Araçlar II: Mill ve Faydacılık 210
VAKA ÇALIŞMASI 21: İKİLEMLERLE CEBELLEŞMEK (GERÇEK YA DA HAYALİ/FANTEZİ ÜRÜNÜ) 231
VAKA ÇALIŞMASI 22: AĞIR ENGELLİ BEBEKLERİN TEDAVİSİ 235

7. Varoluşçuluk ve Etik 238
VAKA ÇALIŞMASI 23: NİHAİ SORUMLULUĞU ÜSTÜNE ALMAK MI KABAĞIN BAŞINA PATLAMASI MI? 269
VAKA ÇALIŞMASI 24: KİMİ SUÇLAMALI? 270
VAKA ÇALIŞMASI 25: VAROLUŞÇU İKİLEMLER 273

8. Ahlak ve Din 276
VAKA ÇALIŞMASI 26: DOĞU VE ORTA DOĞU FELSEFELERİNDE ISTIRAP PROBLEMİ 305
VAKA ÇALIŞMASI 27: DİN NEDİR? 311
VAKA ÇALIŞMASI 28: CİNSEL AHLAK: HERHANGİ BİR TUTUM BİRLİĞİ VAR MI? 311
VAKA ÇALIŞMASI 29: DÜNYA DİNLERİNDEKİ AHLAKİ VURGULAR ... 314

Üçüncü Kısım
Ahlak Felsefesi ve Uygulamalı Felsefede Çeşitli Meseleler

9. Ahlaki Olgunluk 319
VAKA ÇALIŞMASI 30: KİŞİNİN ÖZERKLİĞİNİ DEĞERLENDİRMEK 337
VAKA ÇALIŞMAIS 31: MUCİZE KADIN VE SÜPERMEN 340

10. Özgür İrade 343
VAKA ÇALIŞMASI 32: ÖZGÜR MÜSÜNÜZ? 371
VAKA ÇALIŞMASI 33: SUÇ VE CEZA 372

11. Etik ve Politika 375
VAKA ÇALIŞMASI 34: İŞKENCE 403
VAKA ÇALIŞMASI 35: PASİFİZM VE SAVAŞ 406
VAKA ÇALIŞMASI 36: İNSAN HAKLARI 410
VAKA ÇALIŞMASI 37: DEMOKRASİ, OTOKRASİ, ANARŞİ 414
VAKA ÇALIŞMASI 38: MÜMKÜN OLANIN SANATI 415

12. Etik ve Eğitim 417
VAKA ÇALIŞMASI 39: EĞİTİM 442
VAKA ÇALIŞMASI 40: MÜFREDATTA BARIŞ ARAŞTIRMALARI 444
VAKA ÇALIŞMASI 41: SINIFTA İHTİLAF 446

13. Phi Beta Kappa 448
VAKA ÇALIŞMASI 42: HAYATIN DEĞERİ 478
VAKA ÇALIŞMASI 43: HAYVAN HAKLARI 482
VAKA ÇALIŞMASI 44: ÇOK FAZLA İNSAN? 486

Ekler: 5. BÖLÜM'DEKİ VAKA ÇALIŞMASI 16'YA EK: KİM YAŞAMALI? 488
27. BÖLÜM'DEKİ VAKA ÇALIŞMASI 24'E EK: KİMİ SUÇLAMALI? 489

Terimler Sözlüğü 491
Ek Okumalar 498
Dizin 503

İlk Baskıya Önsöz

Beni başlangıçta bu kitabı yazmaya iten şey, Bristol'daki West of England Üniversitesi'nde Beşerî Bilimler alanında açılan "Kişiler ve Değerler" adlı dersteki öğrencilerdir. Bu ciddi başlık biraz kafa karıştırıcı gibi görünebilir, fakat dersin içeriği özellikle etiğe dayanan, uygulamalı felsefeye etkin bir giriş olması itibariyle son derece dünyevidir. Yirmi yıl içerisinde ders hiçbir zaman kendini tekrarlamadı, yani elinizdeki materyal, en hafif tabiriyle, niceliksel olarak epey kapsamlı hale gelmiştir. Kitap, bu yüzden, akabinde dolambaçlı görünecekse, bu ayrıntılar belki de neden böyle olduğunu açıklayacaktır. "Açıklamanın" bazen "savuşturmak" anlamına geldiğinin farkındayım. Ben de burada bunun söz konusu olmayacağını ümit ediyorum.

İçindekilere şöyle bir göz atıldığında görüleceği üzere kitap üç temel kısma ayrılıyor. Birincisinde, konu üzerine yazan modern yazarların kullandığı tanımlar (bunlar hakkında biraz sonra daha fazlasını söyleyeceğim) tüm kapsamıyla ele alınmasa da, etiğin genel felsefî meselelerinde bir gezintiye çıkılıyor. İkinci Kısım'da ahlak teorisinde ve pratiğinde önemli bir rol oynayan belirli felsefe ekolleri inceleniyor. Buradaki seçimin gelişigüzel gibi göründüğünün farkındayım. Diğerlerinin yanı sıra saymak gerekirse Aristoteles ile Spinoza başlı başına bir bölümü hak ediyor. Bazı okurlar da biraz olsun haklı olarak Freud ile Marx'ın eksik bir biçimde ele alındığını düşünecektir (nereden bakarsanız bakın hayranlarını memnun etmenin pek muhtemel olmadığı bir durum). Fakat bu alanda kapsamlı karşılaştırmalara girişmek kitabın amacını gözden kaçırmak anlamına gelecekti. İkinci Kısım'da meraklılar için keşfedilecek birçok etik tarihi var, bunların en iyilerinden birinden de bu metinde bahsedildi.

Üçüncü Kısım'da doğrudan etik yelpazesi altına düşmese de (bana göre) temel ahlakî soruları kapsayan bir dizi meseleyi ele alıyorum. Bunlar, aktif, düşünen bir kimsenin iştirak etmekten pek kaçınamayacağı meselelerdir. Ayrıca ilk bakışta daha teorik gibi görünen düşünceleri pratikte uygulanması gereken bir noktaya getiriyorlar. Bunlardan her biri elbette başlı başına bir kitap olarak ele alınmayı hak ediyor. Ümit edebileceğim tek şey, kitapta her konudan bütün olarak ve çerçeve içerisindeki temel önemini yeterince hassasiyetle açığa çıkaracak kadar bahsetmiş olmamdır. Her bölüm bir ya da birkaç vaka çalışmasıyla sonlanıyor. Genelde bunlar bir önceki bölümün içeriğinin bir kısmıyla ilgili olan, spesifik ahlakî ve/veya toplumsal problemlerle ilgileniyor. Bunlar bazen bölümde ortaya atılmıştır, ama bizzat metne dahil edilse tartışmanın akışını kesecek bir analiz gerektirdiğinden bazen de metne dahil edilmemiştir. Bu vaka çalışmaları ile cebelleşmenin en ödüllendirici yolu onları öğrencilerden,

konuyla ilgili arkadaşlardan ya da aile üyelerinden müteşekkil bir grupta ele almaktır.

Bazı bölümlerde hayata dair kendi algılarım ve bunlardan türeyen felsefe hakkında tamamen tarafsız olmanın imkânsız olduğunu gördüm. Bunun alandaki yazarların normalde benimsediği *modus operandi** ("prosedür yöntemi") olmadığını iyi biliyorum. Buna vereceğim tepki (kulağa ukalaca gelebilir ama ben böyle düşünmüyorum) *tant pis*'dir ("bahtsızlıktır").** Başkaları konu üzerine yazarken tamamen tarafsız kalabilir, ama felsefeyi algıladığım haliyle bu tutum benim için felsefenin özüne aykırı olacaktır. İnandığım üzere felsefe canlı, enerjik bir varlıksa, hayatta değer olanın kabulünün en güvenilir temeliyse, bence bu meseleleri tartışırken kendimi nötrleştirmek olmasa (neuter-ise)*** da tarafsızlaştırmak (neutralize) oldukça yapay kaçacaktır.

Bu yüzden kitabı yazarken, yıllar içinde bunların içeriğini tartıştığım öğrenciler hep aklımdaydı (içlerinden çoğu seminer tartışmalarının yer aldığı derse zaman zaman yaptıkları katkıyı fark edecektir.) Felsefe, koca koca ciltlerden ve monografl ardan ziyade her zaman bu türden tartışmalarla en iyi biçimde öğrenilir, daha da ötesi yapılır. Felsefî söylemlerde "ben" normalden daha çok meydana sesini duyuruyorsa ve "ben" daha fazla bu takip eden tartışmaları belirliyorsa, eğitimi algılama biçimim –beyinden beyine değil kişiden kişiye bir süreç– açıkça kabul edilmelidir. Felsefe de bütün konulardan önce bu yolu takip etmiyorsa, geriye pek ümit kalmamıştır. Bu elbette aklın kullanılmasının bu tip tartışmalarda merkezi bir

---

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü (ç.n.)

** Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü. (ç.n.)

*** Yazar, burada neuter sıfatından fiil türetiyor. Neuter'in İngilizce'de birkaç anlamı var: 1) cinsiyeti dişi ya da erkek olmayan, 2) bir fiilin ne etkin ne edilgin olması, geçişsiz olması, 3) (hayvanların) kısırlaştırılmış olması, 4) androjen ya da aseksüel. Son olarak arkaik anlamıyla bir tartışmada taraf tutmayan, nötr. Öteki karşılıkları uyumlu bir ifade teşkil etmediğinden yazarın benzerliklerden kelime oyunu yaptığını varsaydık ve kelimeyi bu son anlamıyla çevirdik (ç.n.)

faktör olmadığını söylemek anlamına gelmez. Ben de kendi kendime koyduğum sınırlarla kitabın bu ihtiyacı karşıladığını ümit ederim.

Kitabın hedefi genelde ahlakî meselelere dair bir tartışma ortaya atmak, herhangi belirli bir düşünce ekolüne dair bir sohbete koyulmak değil. Bu süreçte herhangi gelişigüzel teknik felsefî jargonu kullanmaktan imtina etmeyi başardığımı umarım. Bu tip kelimeler ya da tabirler kullanıldığında da ya metinde ya da kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü'nde açıklanmıştır. Bu konuda gözümden kaçan bir şey olduysa özür dilerim. Zihnimde canlandırdığım okur daha önce hiç felsefe tedrisatından geçmemiş okurdur. Bu tip bir kimsenin boğuşacağı kısır döngü felsefe üzerine yazılmış kitapların çoğunun okurlarından böyle bir farkındalık beklemesidir. İkinci ya da üçüncü eğitim yılındaki öğrenciler için tonlarca kitap, araştırma aşamasına gelmiş öğrenciler için ise açıklamalı notların olduğu ciltlerce kitap vardır. Bu kitabın sadece ilk yılındaki öğrencilerin değil, eğitimin sonsuz bir süreç olduğunu kavrayan, bu yüzden de eğitimlerini akşam kursları ya da uzaktan eğitimle sürdürmeye çalışan, yetişkin insanların okuyabileceği, onlar tarafından okunacak bir kitap olmasını ümit ederim. Boş zamanını eğlenerek ufkunu geliştirmeye ayırmaya çalışan kişilerle birlikte lise öğrencilerinin de okuyabilmesi ümidimdir. (9. Bölüm yaklaşımı gereği spesifik ve uzman işi bulunabilir, bu yüzden bazı okurlar bu bölümü atlayabilir.)

"Yaşayan felsefe"nin ne olduğu kişiden kişiye değişecektir. Ulaşabildiğimiz (ya da en azından oldukça yaygın olan) ortak öğenin evrenin engin bilgeliğinin ancak küçük bir parçası olduğunu kabul edebilmek olduğunu düşünüyorum. Newton bilinmezle ilişkisine dair bilgisini kumsalın geri kalanındakine nazaran bir çakılla karşılaştırıyordu. Bu türden bir alçakgönüllülük sağlıklıdır, kişinin kendisini ve diğerlerini anlayabilmesinde bir başlangıç teşkil eder. Ömrümün çoğu kendilerinin bütün cevaplara sahip olduğunu ve diğerlerine yol göstermede

başlıca bir rol oynadığını sanan insanlarla geçti. Gençliğimde ben de bu yanılsamaya sahiptim. Fakat artık bugün olduğum adam haline geldim, bu çocukça fikirleri de bir kenara bıraktım. Hayatın getirdiği hayal kırıklıklarını kabul etmek, görece akıl sağlığını koruyabilmek için bilgece gibi görünüyor. Bu tavır da bir nebze olsun espri ile karşılanabiliyorsa, kişi tüm bunlarla başa çıkabilmede daha da donanımlı olacaktır. *The Guardian*'da Samuel Beckett hakkında yazan John Calder "Müesses dinlerin hepsinin unuttuğu mesajı veriyor: İnsanın geçeklikle yüzleşme cesaretiyle birlikte haysiyete eriştiği, diğerlerine karşı nezaketinin de bir nevi asalet bulabileceği." Duygularım tüm ahlakî ifadelerin ve etikle ilgili yüzyıllarca yazılagelmiş cilt cilt kitabın bu hissiyatta özetlendiği yönündedir. O veya ona benzer bir şey olmaksızın etiğe dair tüm soruşturmaların akademinin sunduğu çorak çelişkilerden ibaret kalacağı bir yaşayan felsefeyi ifade eder. Bu durumda konunun araştırması da bir kurbağanın arka bacaklarını kesip parçalarına ayırmaktan daha değerli olmaz. Nasıl Beethoven nota okuyamayan insanlarla iletişim kuruyorsa ya da Shakespeare'in oyunları genelde okuma yazma bilmeyen insanlar için yazılmışsa veya onlar tarafından beğeniliyorsa, felsefe de özünde *cor ad cor loquitor** ("kalbin kalbe karşı") olduğu bir sürecin ifadesidir. Felsefe bu boyutunu kaybederse, varlığının temelini kaybeder. Yaşamak zorundadır yoksa bir hiçtir.

Metinde birçok yazara borçlu olduğum ortaya çıkacaktır. Tek tek sayabilmek için çok fazla olan, kitapta ortaya atılan meselelerin çoğunu tartıştığım ve gizemlerin bir kısmını onlarla çözmeye başladığım başka insanlar da var. Bir kişi bilhassa özel teşekkürlerimi hak ediyor. Eski meslektaşım Glyn Davies benimle birlikte "Kişiler ve Değerler" dersini yıllarca verdi. Bu süreç içerisinde kendisi pek farkında olmasa da onun kendi felsefe karışımından ifade edebileceğimden çok daha fazlasını kazandığımı düşünüyorum. Etkisi genelde bu kitaptaki birçok noktada bulunabilir, bilhassa vaka çalışmala-

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü (ç.n.)

rının bazılarında. Son bölümde özetlenen deneyim felsefesinin kökenlerini zihnimde oluşturmamı onunla yıllarca birlikte çalışmaya borçluyum. Bu kitap kısmen onundur.

Ray Billington,
Bristol
July, 1986

İkinci Baskıya Önsöz

II. Dünya Savaşı sonrasındaki Britanya'nın en büyük başbakanı Harold Wilson'ın ifade ettiği üzere: "Bir hafta politikada uzun bir zamandır." Benzer şekilde ahlak felsefesi alanında beş sene (*Yaşayan Felsefe*'nin ilk kez yayımlanmasının üzerinden geçen zaman) sonsuz uzunlukta bir zamandır. 1988'den bu yana AIDS virüsü dünyayı sarstı, insan embriyoları üzerinde yapılan deneyler ve insan organlarının nakli artık dikkat çekmez oldu. Dünya da genelinde tüm insan ırkını yok etme tehdidi taşıyan, kendi kendine yöneltilmiş şiddetin cehennem çukuruna doğru tepe taklak düşüşe geçti. İnsan, herhangi biri herhangi bir yerde "gidişat eskisinden iyi" cümlesini samimi biçimde söyleyebilir mi merak ediyor.

Metnin bu elden geçirilmiş hali, bu yüzden, ancak bir ara dönemi kapsayabilir: Çoğu insanın bekleyebileceği kadar çabuk veya bekleyebileceğinden daha çabuk... Burada tartışılan meseleler Roma yanarken abesle iştigal etmek gibi görünebilir. Yine de bu arada *bir şey* yapmak zorundayız; şöyle ya da böyle en azından birbirimizi anlamaya ve yan yana yaşamaya çalışmalıyız. Homo sapiens'in cesim yok oluşunun tüm bunları başarısızlığa uğratması –başarısızlığa uğrayan bu deney– onu işe yarar hale getirmeye çalışmamızdan vazgeçmek için bir sebep değil gibi görünüyor.

Kısacası bu ikinci baskıda birinci baskının materyalinin çoğu güncellendi, birçok vaka çalışması güncelliğini kaybettiği için çıkarıldı ve yaklaşık yirmi, yeni vaka çalışması sunuldu. Bu vaka çalışmalarının 1988 baskısında olduğu gibi kitabın en büyük olumlu faktörü olduğunu iddia ettiğim şeyi yansıttıklarını düşünüyorum: Sevin ya da sevmeyin, iddialarına katılın ya da katılmayın, en azından neyin hoşunuza gittiğini ya da gitmediğini, neyi kabul ya da ret ettiğinizi kesin surette bileceksiniz. Fakat bu sorunsalların 20. yüzyılın sonunda hâlâ ilgiye layık olup olmadığı bir spekülasyon meselesidir; şayet hâlâ bir mesele olmaya devam ediyorlarsa belki de 2000 yılı civarında daha da çok güncellenebilirler. Bakalım, göreceğiz.

Erkek kişi zamirlerinin kullanımlarını zamanımızın (haklı) cinsel eşitlikçiliğine uyum sağlamak için tamamen değiştirmek istedim. Bu mümkün olmadı. Ben de okurların bu konuda beni mazur göreceğini ve okurken erkekmiş gibi ifade edileni kadını da kapsayacak biçimde ele alabileceklerini umarım.

Bu ikinci baskının hazırlanmasında Avril Sadler'ın itici gücünü kabul etmekten mutluluk duyarım. Herkesten çok beni miskinliğimden kurtarıp harekete geçirmiştir.

Ray Billington
Bristol,
February, 1993

Birinci Kısım
Genel Etik Teorisi

1
Felsefe Nedir?

Filozof olduğunuzu iddia etmeniz sizin açınızdan sosyal bir intihar teşebbüsü riski almanız anlamına gelebilir. Bir yabancı mesleğinizi sorduğunda, kişinin bu konuyu okuyor ya da öğretiyor olduğunu öne sürmesi genelde sohbete bir son verir. Filozof denildiğinde, birçok insanın gözünde bir sanat meraklısı, hayatın gerçekleriyle ilgisiz fikir ve ideallerin savunucusu, çözülmesi imkânsız sorulara anlaşılmaz cevaplar veren, kendi fildişi kulesinde yaşayan bir kişi canlanacaktır. Yine de felsefe muhtemelen insan ırkının bildiği, ezelden beri sayısız insanın zihnini meşgul eden en eski akademik disiplindir. Platon'dan Wittgenstein'a, Aristoteles'ten Russell'a dek filozoflar varoluşumuza dair temel soruları sormuştur.

Neden buradayım? Hayatın anlamı ya da amacı nedir? Nihai bir gerçeklik var mıdır? Bir şeyden meşru olarak nasıl bahsedebilirim? Doğru ile yanlış arasındaki farkı nasıl belirlerim? İnsanların konuştuğu yerlerde günlük sohbetlerin çoğu şu ya da bu zamanda bu tip meseleler etrafında döner.

Öyleyse kişinin nitelendirme yapabileceği iki kafası olmadığını, süreç içerisinde görece normal bir insan olabileceğini (normallik de insanlar söz konusu olduğu müddetçe istisnasız görecelidir) varsayarsak insan felsefe okurken tam olarak neyle iştigal eder? Disiplin Yunanlıların klasik dönemi M. Ö. 500-400'e dayandığından kelimenin Yunanca kökenli olması şaşırtıcı değildir. "Philosophy"yi [felsefeyi] oluşturan "philo" kelimesi sevmek ya da hoşlanmak, "sophia" ise bilgelik demektir. Bu etimolojik tanımın bizi bir nebze olsun ileriye taşımayacağını iddia etmek abartılı kaçmayacaktır. Bir kişinin kendisini bilgelik âşığı ilan etmesi kişinin önyargıya karşı rasyonelliği, masumiyete karşı deneyimi savunmasından başka bir şey değildir ki, bu da bize pek bir şey söylemez. Fakat bu en azından bize kelimenin manası için bir ipucu, bir emare verir. Felsefe okumak kişinin en azından şeylerin normalde bekleneceğinden biraz daha derinine bakma çabası anlamına gelir. Konu üzerine çalışan öğrencinin görüşleri ve argümanları kural gereği göründükleri haliyle kabul etmeyeceklerini gösterir. Günlük gazetenin başlıklarının, her şeyi bildiğini sanan kişilerin aksettiklerinin ötesine bakacak ya da ötesini tefekkür edecektir. Karmaşık sorulara verilecek üstünkörü cevaplarla karşılaşmak hoşuna gitmeyecektir. Bunun yerine kişi görüşleri etkileyen, onların temelinde yatan tutumlara bakacak, bakış açıları geliştirecek, belki de bu yolla sıra bunlara geldiğinde çeşitli prosedürleri oluşturacak ideolojileri belirleyecektir. Filozof bir olumlamayla karşı karşıya geldiğinde "Bu neden böyledir?" ayakları yere basmayan bir yargıya tepki verirken" "Emin misiniz?" bir tavırla yüzleştiğinde ise "Hangi temellerle bunu destekliyorsunuz?" diye soracaktır. Filozof için çok az bakış açısı tamamen sonuçlanmış ya da doğru veya yanlıştır.

Bu elbette birçok filozofun "nihai hakikate" sahip oldukları iddiasında bulunmadıkları anlamına gelmiyor. Hangi felsefe tarihini okursanız okuyun, hakikati keşfettiklerini iddia eden bir dizi insanla karşılaşacaksınız. Mesela Platon, insan ideallerimizin gökyüzündeki "formları" yansıttığına ikna olmuştu. Descartes aklın her şeyi yeneceğinden emindi: "Düşünüyorum, öyleyse varım." Kant, iyi niyetin yanılmazlığını öne sürüyordu. Ancak yakın yıllarda özellikle Britanya ile Amerika'da filozoflar dikkatlerini kelimelerin ve fikirlerin analizine yoğunlaştırdı. Felsefeye kendi içinde bir amaç olmaktan ziyade bir araç olarak yaklaştılar. Doğru ellerde bu araç son derece faydalıdır: okumuş olduğum en iyi felsefe kitaplarından biri John Hospers'ın yazdığı, görece korkutucu biçimde *Introduction to Philosophical Analysis* (Felsefî Analize Giriş) adını verdiği kitaptır. Hospers'ın ellerinde felsefî aracın keskin bir kenarı var. Ne yazık ki diğerlerinin ellerinde felsefe tamamen körleştirilmese de duygusuzlaştırılmıştır; ya böyle ya da teolojinin bir toplu iğne başında kaç meleğin durabileceği tartışmasında olduğu gibi kuru ve sıkıcı hale gelmiştir. Sonuç olarak birçok İngiliz okur geçmiş kırk küsur sene boyunca kendilerini konuya dair dar, kısır bir yaklaşıma hapsedilmiş hissetmişler, akabinde de bu okurlardan çoğu için felsefenin canına okunmuştur. Tüm bunları göz önünde bulundurduğumuzda, felsefenin bazı çevrelerde filozofun kendini insanların anladığı anlamıyla, içinde rahat ettiği, yemek içmek, çalışmak ve sevişmekten müteşekkil ilişkiler ağı içerisindeki dünyadan soyutladığı şüphesini içeren bir kelime haline gelmesinde şaşılacak bir şey yok. Felsefe taşı arayışı bir dizi taş kesmiş filozof türetmiş gibi görünüyor.

Felsefî Analiz

Tüm bu olumsuzluklara rağmen analitik süreç felsefenin ne olduğunu tarif etmeye çalışmaya başlamak için iyi bir yerdir. Kişinin insanların ağız dalaşı yapageldiği önermelere normalde kendisinden bekleneceğinden daha derinlemesine

bakmasını gerektirir. Kendilerine sunulmuş herhangi bir mesele konusunda derhal fikir beyan etmekten imtina edecek çok az insan olmalı. Bu meseleler hükümetin ekonomiyi nasıl ele aldığı, diğer futbol türleriyle karşılaştırıldığında Amerikan futbolunun değeri ya da kapitalist düzende sendikal haklar olabilir. Konu her ne olursa olsun (ya da neredeyse ne olursa olsun) genel kamudan kanaate benzer bir şey öne sürmesi beklenebilir. Böylece medya raporlarına göre çoğu Britanyalı, Falklands teşebbüsünü* destekliyor, çoğu insan köpekleri zehirleyen birinin olmasa bile eşini zehirleyen bir kişinin idam edilmesi gerektiğine inanıyordu. Bir bardaki herhangi birine günümüz Batı dünyasının yüz yüze kaldığı en büyük toplumsal problemin ne olduğunu sorun, cevabı insanın aklını başından alacak kadar basittir: varoşlardaki isyan.

Bu tip meselelere daha derinden bakmak ne anlama geliyor? İlk gereken şey barizdir, felsefeden ayırt edici bir katkı gelmesini gerektirmez, yani bir kişi bir fikir yürütmeden önce bir durumun olgularını kesinliğe kavuşturmada biraz zorluk çekmelidir. Bu her zaman tamamen mümkün olmayacaktır, ama bardaki kafa ütüleyen adamın düzenli okuduğu *Daily Bigot* gazetesinin manşetlerini sanki bu meseleler hakkındaki kendi özgün görüşleriymişçesine papağan gibi tekrarlamasını engelleyecek kadar yeterlidir. Herhangi sahadaki herhangi uzman bu tip bir öz disiplini bekleyecektir, bunu takip eden şey kendine has biçimde felsefîdir: Olgu yargılarıyla değer yargıları arasındaki, hakikat ile görüş arasındaki –buna ne kadar erişilebilirse– farkı kabullenmek ve tespit etmek. Bu meseleye özellikle 3. Bölüm'de döneceğiz, ama bu aşamada başlangıç niteliğinde birkaç yorum yapılabilir. Olgu yargıları, test edilebilmeleri ve sağlam ya da sağlam olmayan olarak değerlendirilebilmeleri açısından doğrulanabilirdir.

* Falklands Savaşı, 1982'de Arjantin ile Birleşik Krallık arasında Güney Atlantik'teki iki toprak (Falklands ile ona bağlı Güney Georgia ve Güney Sandwich Adaları) için verilen ilan edilmemiş savaş. Arjantin'in yenilgisiyle sonuçlanmıştır. (ç.n.)

Birkaç olgu yargısı sunayım. Pipom diğer kendi türündekilerle karşılaştırıldığında büyüktür (bundan şüphe duyuyorsanız, bana bir pipo dolusu tütün vermeyi ne kadar istediğinizi görebilmek için bir ara buluşmamızı, öneririm.) Bahçemdeki ağaçlar yapraksızdır (olgu) ki bu şaşırtıcı değildir, çünkü Aralık ayındayız (bir başka olgu daha, gerçi bu siz okur tarafından doğrulanmaya açık değildir.) İmlanız durumuna göre iyi, kötü ya da ikisinin arasında bir yerdedir, hangisinin doğru olduğunu basit bir test hemen doğrulayacaktır. Fakat bütünün hangi kısmını oluştururlarsa oluştursunlar geriye her zaman yapageldiğimiz doğrulanamayacak türden çok sayıda yargı cümlesi kalır. Bu türden önermeler "doğru" ya da "yanlış" kategorilerine ayrılamaz. Mesela Rus, Marksist tarih yorumunun Roma Katolik Kilisesi tarih yorumundan daha geçerli olduğunu varsayalım. Bu tip bir önermenin "doğru" ya da "yanlış" olduğu hangi temelde test edilebilir? Şimdi bir köşe yazısı okuyorum. Köşe yazısında yazar bariz kendi keyfine göre medyada sergilenen şiddet ile gerçek hayattaki şiddet arasında bir ilişki olduğunu öne sürüyor. Kişi tezini ispatlamaya nasıl girişebilir?

Bir dizi insan bana tüm kürtajların yanlış olduğunu çünkü On Emir'den "Öldürmeyeceksin!" emrini çiğnediğini söylüyor. Ancak diğerleri bir o kadar yeğinlikle kürtajın kabul edilebilir olduğuna, yasal olması gerektiğine, çünkü kadının hamileliğine devam edip etmeme kararının onun vazgeçilmez hakkı olduğuna beni ikna ediyor. Bu meseleyle ilgili hangi olgu kümesine istinaden karar vermem gerekiyor? Bu ve buna benzer milyonlarca mesele hakkındaki kesin bir olgu bunların üzerlerinde karar verebileceğimiz doğrulanabilir olgular olmamalarıdır. Bu görüşlerin herhangi birinin savunucuları kendileri lehine bu tip sağlam bir destek olduğunu iddia edebilir, ancak kendi kanaatlerinin kuvveti tarafından kör edilmişlerdir. Yani kürtaja bunun bir nevi cinayet olduğu nedeniyle karşı çıkanlar sadece potansiyel olarak bir kişi olsa dahi fetüsün bir kişi olduğuna tek taraflı biçimde karar

vermiştir. Diğer yandan ona karşı gelenler potansiyel bir kişinin bir kurbağa larvası ne kadar kurbağa, bir tırtıl ne kadar kelebekse ya da döllenmiş yumurta ne kadar tavuksa o kadar kişi olduğuna karar vermiştir. Tüm bu yargılar, neresinden bakılırsa bakılsın olgu yargısı değil değer yargısıdır: Hangi insan davranışının en değerli, hangi standartların en savunulmaya değer olduğunu düşünen herhangi bireyin anlayışına dayanır. Fakat tüm bu yargılar, biz her ne kadar hayranlık uyandırıcı olduğunu düşünürsek düşünelim, bunlardan her ne kadar tutkuyla, inançla, samimiyetle bahsedersek edelim, son kertede kesin olgu âlemine girmezler, daha ziyade en iyi ihtimalle inanç en kötü ihtimalle hayal ürünü âlemine dahildirler; biz de bunların ikisinin arasında bir yere ait olduğunu ümit ederiz. Öyleyse bazı yargıların "doğru" olduğu öne sürülebilir: Dünyanın yuvarlak olduğu, Pisagor teoreminin sağlam olduğu, ışığın belirli bir hızda yol katettiği gibi... Fakat "doğru" ve "yanlış" kelimeleri değer yüklü önermelerde bulunduğumuzda hiçbir zaman kullanılamaz. Birleşik Devletler başkanlığında Reagan döneminin Carter'ınkinden daha uzun sürdüğü doğrudur. Amerikalıların çoğunluğu ya birinin ya da ötekinin doğru olduğuna inansa da, daha iyi (ya da daha kötü) bir başkan olduğu doğru değildir. Benzer şekilde futbolun tenisten daha erkeksi bir oyun olması, hayvanların yemek ya da derilerinden faydalanmak için yetiştirilmesi, eşcinselliğin doğadışı olması doğru değildir. Birçok insan tüm bu meseleler üzerine kati görüşlere sahiptir, ama bu durum onları doğru kılmaz, çünkü doğrulanabilecekleri şeye atfedilebilecek bir olgu kümesi yoktur. Görüşün katiyeti, dilsel olarak ne kadar incelikli ifade edilmiş ya da düşünsel açıdan ne kadar tutarlı olmuş olsun bu durumu zerre kadar değiştirmez.

Kısacası filozofun temel görevlerinden biri yüz yıllardır bu ispatlanabilir ve ispatlanamaz önermelerin karışıklığı içerisinde hakemlik yapmak olmuştur. Süreç içerisinde genelde birçokları tarafından gerçekten de hor görülmese bile onları hayal kırıklığına uğratacak şekilde iki arada bir derede

kalmış gibi görünür. Fakat ondan kararsızlığını bir kenara bırakmasını* ve hemcinslerine mesela bir nevi çağdaş On Emir formunda bir değerler hiyerarşisi sunmasını beklemek onun bir filozof olarak rolünü aşacaktır ve böyle bir beklenti bir kitap eleştirmeninden *best-seller* yazmasını beklemek kadar uygunsuz kaçacaktır. Filozofun görevi önermeleri analiz etmektir, onları notlandırmak değil. O bir öğretmendir, vaiz değil. Hedefi anlayış ve hoşgörüyü artırmaktır, bunların ikisinin akran gezginler olmasını sağlamaktır. Felsefenin bu veçhesi şu sohbette sergilenmiştir:

> Birinci filozof: Ne demek istiyorsun?
> İkinci filozof: "Ne demek istiyorsun" derken ne demek istiyorsun?

Bu felsefe ile ilgili bir fıkradır, bu yüzden tıpkı bir Alman fıkrası gibi gülme duygusu uyandırmaz. Ancak soru temeldir. Birine emperyalist, faşist, gerici ya da sadece ahlaksız derken ne demek isterim? Her ne kastedildiyse (bu kasıt hitap edilen kişiye yönelik bir antipati ifadesinden fazlası olmayabilir) sözümona bunların atfedildiği kişiyle ilgili kelimelerin bir analizini yapabilirim. Bu analiz sonucunda da kullandığım hitaplar diğer insanlara sadece önyargı gibi görünürken bunların benim kişisel değerlerimden ibaret olduğu neredeyse kesinlikle açığa çıkacaktır.

Diğer Disiplinler İçerisinde Felsefe

Öyleyse filozof bu yaklaşımları diğer disiplinlere yayar. Bu eylem, bu disiplinlerle ilgili akademik yargılarda bulunduğunu iddia etmesi anlamına gelmez. Mesela hiçbir tarih felsefecisi bir filozof olarak İngiltere'deki ya da Amerika'daki iç savaşların nedenleri hakkında dişe dokunur bir şey söyle-

* ya da "kendini hapsettiği parmaklıkların dışına çıkması" orijinal metinde "come off his fence" diye geçiyor. Her iki anlamı da metne uyuyor. (ç.n.)

meye kalkışmaz. Üzerinde hak iddia ettiği şey, teoloji olsun, bilim, sanat, psikoloji, tarih ya da başka herhangi bir disiplin olsun, o disiplinin temel varsayımlarını sorgulama hakkıdır. Mesela tıp öğrencisine temel kaygısının acıyı azaltmak ve hayatı korumak olması gerektiği öğretilecektir. Kaldı ki halkın çoğunluğunun doktorlarından beklediği de budur. Fakat filozof, doktorun bu iki arzulanası hedef birbiriyle çatıştığında ne yapması ya da kendisinin ona ne tavsiye etmesi gerektiği sorusunu sormalıdır. Bu soru kaçınılmaz olarak ötenazinin doğruları ve yanlışları üzerine bir tartışmayı beraberinde getirir. Ötenazi bu kitapta sunulan vaka araştırmalarının en azından birinin merkezindedir.

Tarih Felsefesi

Kullandığımız ilk örneğe, yani tarih felsefesine daha yakından göz atalım. Bu disiplindeki temel varsayımlardan biri tarihî olgu diye bir şeyin olduğudur. Bu varsayım olmasa kişinin konu üzerinde çalışabilmesini düşünmek zorlaşacaktır. Fakat bu tip bir "olgu"nun doğası nedir? "Tarihsel hakikat" ile aynı şey midir? Belirli bir antlaşmanın belirli bir yerde, belirli bir tarihte belirli erkanlar tarafından imzalanmasının bir olgu olduğu cevabı verilebilir. Bunun farkında olmak da tarihçinin işidir. Güzel. Ancak tarihi tarih yapan bu mudur? Bunlar elbette konunun kuru kemiklerinden* fazlası değildir: onları ete büründüren tarihçinin sunduğu yorumdur: Olay A'nın kroniği dikkatlice yazıldığında Olay C'nin etkisinde Olay B'ye neden olduğu varsayımı –ya da neden olmadığı– duruma göre değişir. Kronikler bireysel olayları ya da vakaları kaydeder, ama onları tutarlı bir

* Eski Ahit'teki Hezekiel (37:1-14)'e gönderme. Tanrı Hezekiel'i kuru kemiklerle dolu bir ovaya getirir ve onların canlanabilir olup olmadıklarını sorar, Hezekiel de Tanrı'nın buyruğunu yerine getirir. Tanrı canlanan kemiklerin İsrail halkını simgelediğini söyler. Yazar burada tarihçinin görevini peygamber Hezekiel'inkine benzetiyor. (ç.n.)

örüntüyle örerek* (metaforu değiştirmek gerekirse) onlara "anlamını" veren tarihçidir.

Sorun, bu tip bir olay örgüsünün herhangi iki örneği aynı ipliği kullanmamasında gibi görünüyor. III. Richard'ın Shakespeare'in tasvir ettiği kadar hain olduğuna inanacak şekilde yetiştirildim. Yine de yakın zamanda bir tarihçinin yazdığı *Good King Richard* adlı kitabı bu yargıya duyduğum inancı sarstı. Bu, tarihsel problemler tartışıldığında okura sunulan yorumların çeşitliliğinin canlı örneklerinin sadece biridir -yorumlar farklı farklı şeflerin yönettiği senfonilerde olduğundan daha çeşitlidir. II. Dünya Savaşı'nın kökenleri ile ilgili "olgular" nelerdir? Roosevelt'in 1933'teki New Deal'i** düşünüldüğünde genelde tasvir edildiği kadar fedakârca mıydı? (Buna verilecek cevap tarihçinin kanaatinin Demokratlardan mı Cumhuriyetçilerden mi yana olduğuna bağlıymış gibi görünüyor.)

Mevcut bir problem bu meseleyi tam odak noktasına oturtacak. Mesela bir dizi tarihçiden 1914'ten günümüze İrlanda'nın tarihini yazmasının istendiğini varsayalım. Olaylara getirdikleri yorumlarda herhangi biri diğeriyle nereye kadar mutabakata varır dersiniz? Ne kadar yazar varsa elimizde o kadar farklı izahat yok mu? Bir kişi nasıl "hakiki" izahata ulaşabilir? Bir tarih kitabı son kertede günlük bir gazeteye benzemez mi: Neredeyse sonsuz bir olasılıklar yelpazesinden yapılmış bir olaylar seçimine, bu olayları damak zevkine göre harmanlamaya, tarihçinin yargıladığı haliyle karakterlerin ve olaylara iştirak eden bu karakterlerin saiklerinin bir değerlendirmesine? Eğer böyleyse -ki böyle olduğu neredeyse ayan beyan görünüyor- mahut tarihsel olguya dayanan bir kitaba bir tarih kurmacasından daha fazla güvenebilir miyiz? Tarihçi gerçekten de hedefine ulaşamamış bir roman yazarı mıdır?

---

* weave into: esas anlamı örmek, yan anlamı farklı farklı bölümlerden bir hikâye oluşturmak olan bir deyim. (ç.n.)

** Yeni Düzen. ABD'de Başkan Franklin D. Roosevelt'in yönetiminin 1933-39 arasında uyguladığı ekonomik ve toplumsal reform programı. (ç.n.)

Tarih öğrencilerinin bulunduğu bir varsayım daha tarihi yazmada bir nevi altın kural olduğu, bir ilerleme öğesini ortaya çıkardığı, Rus tarihçi Nicolas Berdyaev'in deyişiyle tarihin bir "anlamı" olduğudur. Filozof bunun söz konusu olup olmadığını soracaktır, varsa bu anlamın ne olduğunu da. Tennyson'ın sözlerini bağlamının dışında kullanmak gerekirse "tüm yaradılışın kendisine doğru hareket ettiği çok uzaklardaki ilahi bir olay" varsa, kim, hangi temelde, otoritesine dayanarak bunu ifade etmek için hak iddia edebilir? Bir yandan tarihten öğrenilebilecek her şeyin tarihten öğrenilebilecek hiçbir şeyin olmadığı kabul ediliyorsa, tarih okumanın manası nedir? O da herhangi bir şeyi okumanın bir "manası" olması gerektiği varsayılırsa.

Estetik

Tarih felsefesi için ayrı bir isim yoktur, fakat sanat felsefesi yüzyıllar içerisinde o kadar kapsamlı biçimde tartışılmıştır ki kendi terimini bulmuştur: estetik. Bu terim bütün formlarıyla –resim, müzik, edebiyat, heykel vs.– sanatla ilgilidir. "Sanat eseri" tabiri üstünkörü ve anlamına epey vakıfmışız gibi kullanılıyor. Peki ya bir resmin, romanın ya da bestenin –veya her ne ise– bu ayrımı hak etmek için hangi özelliklere sahip olması gerekiyor? Bunun yargısı sadece sanatçıya bırakılamaz, çünkü genelde kendi eserinin en kötü eleştirmeni sanatçıdır. Browning, hakiki şiir kadar edebi değer taşımayan manzum da yazmıştır (inanmıyorsanız "Sordello"yu okumayı deneyin). Shakespeare özellikle bazı tarih temalı oyunlarında sıkıcı olabiliyor. Peki ya kim Haydn'ın 104 numaralı senfonisinin yarısını dinleyebilir? (Daha ergenliğimde kişinin kendisini değerlendirmesinin güvenilir olmadığını zor yoldan deneyimlemek zorunda kalmıştım. Bir gün batımı resmi yapmıştım, saatlerce de seve seve üstünde uğraşmıştım. Resim sınıfta fırsatı geldiğinde *Çılbır* adıyla sergilendi. Eserimin bu şekilde hak ettiği değeri görmemesi sanatçı olarak kariyerime bir son verdi.)

Öyleyse kamu sanatsal değerin hakemleri olarak kabul edilebilir mi, popülerlik nihai test aracı olabilir mi? Öyleyse Trechikoff'un çoğu oturma odasını şereflendiren *Çinli Kız*'ı dünyadaki en iyi resim olmalı: Leonardo, Michelangelo ve Rembrandt'ın tüm satışları bir araya gelse *Çinli Kız*'ın satışlarını aşamaz. Aynı standarda göre Paul McCartney tüm zamanların en iyi bestecisi olmalı. Fakat kamunun damak zevki çeşit çeşittir ve değişir. Bugünün hazinesi yarının çöpü olabilir ya da tam tersi. G. M. Hopkins öldüğünde önemsiz bir şair olarak görülüyordu. Bugün Tennyson, Browning ve Arnold ile birlikte anılıyor. Bach'ın besteleri, Mendelssohn onları 19. yüzyılda yeniden keşfedene kadar neredeyse bir yüzyıldan fazla zamandır dinleyici kitlesi tarafından hemen hemen göz ardı edilmişti. Kendi zamanında dev aynasında görülürken artık unutuluşa terk edilmiş (belki de yeniden keşfedilmeyi bekliyorlardır?) mahut binlerce sanatçı var. Kuşaklar değerlendirmelerinde birbirinden o kadar radikal biçimde ayrışıyorsa, kim neyin doğru olduğunu söyleyecek?

Sanat bir mesaja, amacın ciddiyetine sahip olmayı gerektirir mi? Öyleyse, Edward Lear'ın şiirleri, Beatles'ın müziği hatta Shakespeare'in *Kuru Gürültü*'sü sanatsal hiyerarşide nerede duracaklar? Herhangi alandaki uzmanın ya da eleştirmenin rolü nedir? Son söz onlara aitse Beethoven'ın Yedinci Senfoni'sini hatta belki de Mozart'ın *Sihirli Flüt*'ünü dinlememeliyiz. Amacın ciddiyeti bir eserin sanat eseri sayılmasında temel öğelerden biriyse, bu ölçüt pratik kullanım için ya da pragmatik bir amaçla tasarlanmış yapıları hesaba katmayı beraberinde getirir mi? Golden Gate Köprüsü* sanat eseri midir?

Diğer Alanlarda Felsefe

Diğer disiplinlere uygulanabilecek benzer bir soruşturma yöntemi örneklerinden kısaca bahsedilebilir. *Bilim*deki temel

* ABD'nin California eyaletindeki Golden Gate Boğazını geçen asma köprü. 1937'de tamamlandı ve İngiltere'deki Humber Köprüsü'nün yapımına kadar dünyanın en geniş açıklıklı köprüsü olarak kaldı. (ç.n.)

meselelerden ikisi doğa yasaları ile bilim insanının *modus operandi*'sidir ("prosedür yöntemi"). Doğa yasası nedir? Kulağa devinimsiz, değişemez, değişmez olması gerekiyormuş gibi geliyor. Yüzyıllar boyunca dünyanın evrenin merkezi olması, düz olması ve birçok katmandan birini (İbrani düşüncesine göre üç, Hindu öğretilerine göre birçok) oluşturması bir doğa yasası olarak kabul görüyordu. Rönesans sonrası bilgimiz sayesinde çok azımız Kopernikus ve Galileo'nun dünyayı yüce bir evrendeki önemsiz bir yıldızın önemsiz bir uydusuna indirgemesinin genel güvenlik hissiyatında ne kadar yıkıcı bir rol oynadığını kabul edebilir. Homo sapiens'in tüm yaradılışın tacı olduğu iddiası dahi şüpheye açık hale gelmiştir. Bazı insanlar hâlâ "parlak mavi gökyüzünün üstünde" bir Arkadaş'ın türküsünü söylüyor, "gökyüzüne yükselmiş" birine inandıklarını onaylıyorlar fakat kelimeler uzun zamandır miadını doldurmuş "doğa yasası"nı yansıtıyor. Daha kaç tane böyle mahut doğa yasası benzer şekilde bir kenara koyulmayı bekler? Herhangi doğa yasası Einstein'dan sonra, teorik fizik çağında bilgi arttıkça gereksizleştiğinden, pratikte kabul görmüş bir ilkeden fazlası olarak ele alınabilir mi?

Bilim felsefecisi Karl Popper'a göre bu tam olarak bilim insanının rolüdür. *Conjectures and Refutations* (Tahminler ve Çürütmeler) adlı kitabında bilimsel prosedürün teoriler ortaya atıp onları çürütmeye teşebbüs etmek olduğunu iddia etmiştir. Elbette ispatlanabiliyor ya da çürütülüyor olmadıkları müddetçe –yani doğrulanabilir değillerse– teorileri ya da yasaları "bilimsel" diye adlandırmayı reddeder. Popper'ın temel kaygısı kendisinin "sözüm ona bilim" dediği doğrulanamaz teorileri sergilemektir. Bunların arasında tarihin bilimsel bir yorumu olduğunu iddia eden Marksizm ile kendini bir bilim olarak kabul eden psikanaliz vardır. Bir diğer bilim felsefecisi Kuhn en bilimsel araştırmanın bu tip görkemli tasarılardan oldukça uzak olduğunu Popper'dan da çok kabul eder. Yapageldiği üzere bir bilimin birçok katmanının bir alt kesitinin tamamlayıcı bir kısmı içerisindeki sonsuz darlıktaki bir probleme odaklanır.

Fakat Popper'ın önerisi daha genel meseleler kadar dar olanlara da uygunmuş gibi görünmektedir. Aslına bakılırsa bu daha sınırlı araştırma alanları sıradan insan için Poppercı yönteme mesela Newton'ın geliştirmiş olduğu yerçekimi yasasının ve hareket yasalarının olduğundan daha faydalıdır.

Psikoloji alanında filozof, şahıs ile ilgili soruları ortaya atar. Uyanık olduğum anlarda farkında olduğum bu benlik kim ya da nedir? Kişisel kimliğim tutarlı ve sürekli midir ya da bir kimlikten fazlasına sahip olmam mümkün müdür yoksa sadece kesintili olarak arada sırada bir kimliğim olması mı icap ediyor? Kendim hakkında nasıl bir imgeye sahibim, bu da nereye kadar kesin bir algıdır ya da algı olabilir? Filozofun ilgi alanı *meslekî alanlarda* bu mesleklerdeki kabul görmüş öncelikler içerisine pekâlâ odaklanabilir. İnşaat mühendisinden yeni bir uçuş pistinin inşasının çok sayıda kuş türünün varlığını tehdit altına alıp almayacağı , işletme öğrencisinin ise işletme faaliyetinde kâr dürtüsünün diğer tüm kaygıların önüne geçip geçmediği üzerine düşünmesi beklenebilir. Kişinin komşusunun müşterilerine göz dikmek doğru mudur yanlış mıdır? Hukuk bilimi okuyan hukukçunun diğer birçok meselenin yanı sıra kendine yasanın mı insan için yapıldığını, insanın mı yasa için var olduğunu sorması istenecektir. Yasaya karşı gelmek hiç ahlakî olabilir mi?

Din felsefesi genelde metafizik başlığı altında tartışılagelmiştir, ancak burada dinî söylem meselesinden bahsetmek gerekiyor. İlahiyatçılar ve filozoflar dinî bir bağlamda kelimelerin ve önermelerin gerçek anlamıyla alınması gerekip gerekmediği hakkında birbirleriyle binlerce yıldır çatışmışlardır. Mesela (Hıristiyan dinini bir vaka çalışması olarak ele almak gerekirse) "Tanrı Babamız" tabiri *mecazi* ya da sembolik olarak ele alınmadan nasıl yorumlanabilir? Filozofun gözlemlerine göre Tanrı'nın gerçek anlamıyla Baba olduğunu olumlamak gökyüzünden gerçek anlamıyla "bardaktan boşanırcasına yağmur yağdığı" önermesi kadar saçmadır. Birinin gerçek anlamıyla baba olabilmesi için belirli bir aşamada

sperminin dökülmesi gerekir. Hıristiyan akidelerinin hiçbirinin Tanrı hakkında bu tip bir kabul getirmemesi oldukça anlaşılabilirdir. Bu yüzden Tanrı'nın Baba olmasının tek kavranabilir yorumu, tıpkı İsa'nın "Baba'nın tek Oğlu" olması gibi sembolliktir. Hıristiyan akidelerindeki diğer birçok ibare için aynı şey geçerlidir: Göğe yükselme (önceden bahsetmiştik), yeniden diriliş ve gerçek anlamıyla alındığında, "ruhsal" kelimesinin anlamında herhangi bir mutabakat olduğunda dahi, kendi içinde çelişkili bir tabir olan "ruhsal beden" gibi.

Bu doğa üzerine bir tartışma Batı felsefesini yaklaşık yarım yüzyıldır tahakkümü altına alan bir soruşturma alanını sergiler: Ludwig Wittgenstein (1889-1951) gibi derin düşüncelere gark olmuş bir dâhinin öncülüğünde olmasa bile onun sürdürdüğü *dil felsefesi* alanını. Kullandığımız kelimelerle şeyler, hisler, fikirler, tüm bunlarla bağlantılı değerler arasındaki ilişki nedir? Kelime grupları –tabirler veya cümleler– anlamlarını nasıl kazanır? Bir kelimenin "hakiki" tanımına nasıl ulaşılabilir? ("Kırmızı" kelimesini bırakın kör bir insana, görme yetisi olan birine nasıl tanımlarsınız?) Bu alanda 1930'ların başlarında Mantıksal Pozitivist denilen şey sayesinde filozofların etkisi altında tepe noktasına ulaşıldı. Buna göre kişinin ancak hayatın test edilebilen ve ölçülebilen veçhelerinden bahsedilebileceği doğrulanıyordu. Yani etkin biçimde etik, din, politika ya da estetik gibi meseleleri tartışmanın imkânsız olduğu iddia ediliyordu, çünkü bu görüşe göre tüm bunları içeren "doğru", "yanlış", "güzellik", "çirkinlik", "ruhsal", "ruh", "demokrasi", "ilerlemeci" ve benzeri kelimelerin kullanımıydı -tüm bu açıklığa kavuşturulamayan, ifade edilmesi zor tabirlerin. Wittgenstein, erken dönem eserlerinden *Tractatus Logico-Philosophicus*'ta* "Bir şeyden bahsedemiyorsak, o konuda sessiz kalalım." diye yazmıştır (gerçi daha sonra bu görüşünde değişiklikler yaptı.) O zamandan bu yana birçok filozof o kadar da aşırı olmayan bir duruş aldı, burada tartış-

* Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Çev. Oruç Aruoba, Metis Yayıncılık, 2020. (y.h.n.)

tığımız meselelerin çoğunun belirli bir muğlaklık öğesi olmak zorunda olduğunu kabul ettiler. (Görünürde dosdoğru bir ifadeymiş gibi duran "mukim" kelimesine kesin, kapsamlı bir tanım getirmeye çalışın. Sonra yapabiliyorsanız, önceden atıfta bulunduğumuz Hospers'in kitabına başvurun ve içerdiği tüm zorlukları anlayıp anlamadığınızı kontrol edin. Hospers, kitabındaki "Dil Felsefesi" bölümünde bunu "muğlaklık" başlığı altında tartışıyor.)

Bütün bu ve diğer soruşturma alanlarında felsefî yaklaşım yazılı olmayan varsayımların, sorgulanmamış değerlerin, atıfta bulunulmuş terimlerin eleştiri süzgecinden geçirilmeden kabulüne dairdir. Filozof anlayışı, çok iddialı kaçmayacaksa, aydınlanmayı yok etmeye değil, onu artırmaya çalışır. Buna hiçbir zaman tam olarak erişilemezse de, gerçi bazılarına söz konusu filozof süreç içerisinde sorduğu sorularla aşırı müşkülpesentmiş gibi görünecekse bile (birkaç vodvil skecinde sergilendiği üzere), üstünkörü kabul edilmiş genellemelere meydan okuyarak diğerlerinin tetikte kalmasına yardımcı oluyorsa, varoluşunu meşrulaştırabilecektir.

FELSEFECİNİN ALANI

Öyleyse *per se** ("kendi içinde") felsefeye ait olan alanlar yok mu? Bunun böyle olmasına rıza gösteren ve bunun şimdiye kadar bahsedildiği üzere filozofun rolünü özetlediğini düşünen filozoflar vardır. Batı dünyasında yaklaşık M.Ö. 5. yüzyılda felsefe doruk noktasına eriştiğinde –Sokrates'in, Platon'un, Aristoteles'in zamanları– kelimenin tüm bilindik müfredatı kapsaması kesinlikle söz konusuydu. O zamanlar felsefe araştırmaları bilimi, matematiği, geometriyi, hukuk bilimini, astronomiyi, tarihi vs. kapsıyordu. O zamandan bu yana bu konuların çoğu tabiri caizse yuvadan uçtu ve başlı başına ayrı soruşturma alanları haline geldiler, öyle ki bugün üniversitelerimiz bilim, matematik, hukuk, beşerî bilimler,

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü.

coğrafya ve diğer birçok alanda eğitim vermekte. Filozofun kendine ait diyebileceği hiçbir alanın kalmadığını iddia etmek hem kaypaklık hem de yanlış olacaktır. Bana felsefî alan dışında hiçbir yere ait olmayan materyali içeren iki grup var gibi geliyor. İnsanın salt iki temel öğesi olmasa da temel öğeleri arasında şu ikisinin yer aldığına inanıyorum: Her insan düşünen, soruşturan bir hayvandır, "neden?" sorusunu sorar. Diğer yandan, toplumsal bir hayvandır, insanlarla haşır neşir olur, davranışları, ilişkileri zaman ve enerji kullanımındaki öncelikleri hakkında kararlar verir, bu yüzden de "neden?" ya da "ne?" sorularını sorar.

Epistemoloji

Bu öğelerden ilki "neden?" sorusunu sorar, üzerinde tefekkür edilen alanlar epistemoloji, metafizik ve (genelde matematik fakültelerinde öğretilse de) mantıktır. Epistemoloji ya da bilgi teorisi adının da göstereceği üzere bir şeyi bilmenin ne olduğu sorusuyla ilgilenir. Felsefî düşünmeyen birine göre bu soruyu sormak, insanın değerli zamanını bariz bir şeyin peşinde harcaması gibi görünebilir. Elbette bir şeyi ya biliyorum ya da bilmiyorum diye iddia edilebilir. Bir genel bilgi yarışmasına katıldığımda soruyu ya cevaplayabilirim ya da cevaplayamam (cevabı unutmuş olabilirim, ama bu sadece bir hatırına getirme meselesi değildir.) Olgulara dair tanıtlanabilir meseleler söz konusu olduğunda bu görüş makul ve inkâr edilemezdir. Bir bilgi yarışmasında sorulan sorular hakkındaki önemli nokta cevaplarının ansiklopedi ya da sözlükte bulunabilecek olmasıdır. Fakat insanların bu şekilde doğrulanamayacak bir bilgiye sahip olduklarını iddia ettikleri birçok mesele baki kalacaktır.

Şu iki önerme grubuna bakalım:

(1) "California'nın Birleşik Devletlerin batı yakasında olduğunu biliyorum."
"Deniz seviyesindeki suyun 100 santigrat derecesinde kaynadığını biliyorum."

"Sesin hızının 762 km olduğunu biliyorum."
"Katı bir cisim havada ve sıvı içerisinde tartıldığında, görünürdeki ağırlık kaybının katı cismin yerini almış sıvının ağırlığına eşit olduğunu biliyorum."

(2) "Yarın güneşin doğacağını biliyorum."
"Fezada canlı varlıkların olduğunu biliyorum."
"Eşimin beni sevdiğini biliyorum."
"Bir binada onları algılayacak bir insan bulunmadığında orada cansız nesneler olduğunu biliyorum."
"Merhum amcamın bir sorun yaşadığımda bana tavsiye vermeye devam ettiğini biliyorum."
"İsa'nın günümüzde yaşadığını biliyorum: Bu sabah arabamda benimle konuştu."
(Son iki önerme bana şahsen aktarılmıştır.)

Burada iki önerme kategorisi olduğu açıktır, her birindeki "bilmek" fiilinin statüsü birbirinden farklıdır. Burada öğrencinin sadece farklı farklı statüleri belirlemesi değil, mesela bu yargıda bulunulduktan yıllar sonra hâlâ doğrulanmamışsa fezadaki canlı varlıklar hakkındaki önermenin "doğruluğu" gibi daha incelikli meselelerle de başa çıkması beklenmektedir. Bunun üzerine bir düşünün.

Böylece doğrulama problemine dönüyoruz. Kişi kendi iddialarının kesinliğini nasıl ve hangi temelde test eder? Burada bireysel *algı* sorunu önemlidir, çünkü duyular tarafından aktarılan verilere ne kadar güvenilebileceği açıklıktan son derece uzaktır. Bu kitabın ilk taslağını yazdığım kalemi kestane rengi diye tasvir ediyorum, hiç şüphesiz bu konuda renk körleri hariç herkes mutabakata varacaktır. Fakat bana kalemin kestane rengi gibi gelmesi onu gün ışığında kullanmam yüzündendir. Oğullarımdan birinin gittiği diskoda kullanılmış ışıklar altında renk oldukça farklı görünecektir, gece vakti yine daha farklı görünecektir. Kalemin "hakiki" rengi nedir? Dahası, insanlar renkteki bu bariz değişiklikler konusunda mutabakata varsa bile, kaleme baktıklarında ulaş-

tıkları kestane rengine –ya da herhangi bir renge– ona dair duyunun beynimin aldığı ile aynısı olduğundan nasıl emin olabilirim? Diş ağrısı çektiğinizde sizin ağrınızın benimkiyle aynı olduğundan nasıl emin olabilirim ki? Robot olmadığımı biliyorum, ama siz ya da herhangi biri bundan nasıl emin olabilirsiniz ya da ben kalan insan ırkının robot olmadığından nasıl emin olabilirim? Hepimiz fiziksel ve zihinsel olarak o kadar çok şeyi normal amaçların yeterli olacağı kadar göründüğü gibi ele alıyoruz ki! Fakat kendimize şeylerin sadece her zaman göründükleri gibi olmadığını hatırlatmak için birçok meselenin bazen dikkatlice analiz edilmesi ve araştırılması gerekiyor. Eğer şeyler her zaman göründüğü gibi olsaydı çoğumuz dünyanın düz olduğunu iddia edecektik.

Metafizik

Bu tartışma bizi zihin ile beyin arasındaki ilişkinin tartışmalı problemine getirirken, epistemolojiyi metafizikle ilintilendiriyor ve hayatta fizikî ya da maddî bir varlık olup olmadığına dair soruyu ele alıyor. Zihin farklı bir perspektiften bakıldığında sadece beyin midir ya da mesela Platon'un inandığı üzere farklı ve ayrı bir varlık mıdır? Kişinin zihin ve beden ikiliğine dayandığı görüşünü kabul etmemiz için sağlam temellerimiz var mı: Hadrianus'un ruh üzerine yazdığı şiirinde "tuhaf ufak gezgin, konuk arkadaş" dediği, yok olan ölümlü bir beden ile bir biçimde ilintilendirilmiş yok edilemez bir benliğe? Evren madde denilen tek bir öğeden mi oluşuyor ya da gelişigüzel tarif edilmiş "ruh" diye ikinci bir öğe de içeriyor mu? Tarih boyunca ve günümüzde birçok insan bu türden bir Tanrı'ya inanagelmiştir ve inanmaktadır. Birçok insanın hayatını ve kararlarını şekillendirmede son derece etkili olan bu inanç felsefî açıdan savunulabilir mi? Metafizik araştırması Tanrı'nın varoluşuna dair üç "klasik" argümanın tartışmasını içermektedir: kozmolojik, ontolojik ve teleolojik, başka türlü ifade etmek gerekirse nedensellik argümanı, tanıma dayanan argüman ve tasarım argümanı.

(Kant'ın ahlakî argümanına 5. Bölüm'de kısaca göz atacağız.) Hayatın teleolojik olup olmadığı, yani bir amaca hizmet edip etmediği ya da bir anlamı olup olmadığı meselesi tamamıyla bu araştırma alanına girer. Çoğunlukla da bizatihi felsefe kadar eski olan ahiret fikriyle bağlantılıdır.

Tüm bu metafizik sorular bilgi teorisini bilgi ile sağlam inanç arasındaki fark üzerine sorulmuş sorulara bağlar. Dünyanın en takdire şayan eylemlerinin çoğu kesin bilgi temelinde değil, inanç temelinde icra edilmiştir. Bu, Kolomb'un seyahati, Everest'in fethi, radyumun keşfi, Lincoln'un Amerikan Başkanı olması için geçerlidir. Bu yüzden filozofun inancın doğasını göz ardı etmesi tümüyle saçma olmasa da basiretsiz kaçacaktır.

Mantık

Tüm bu ve daha birçok soruşturmaya mantık araştırması yoluyla daha sağlam bir temel verilecektir. Daha önce bahsettiğimiz üzere mantık genelde felsefe bölümlerinde okutulan, başlı başına bağımsız bir disiplindir. Burada önemli olan nokta, herhangi öğrencinin argümanını tutarlı kılması ve fikirlerini hem geçerli hem sağlam, geçerli ama sağlam olmayan ve ne geçerli ne sağlam olan argümanlar arasındaki farkı fark edebilecek kadar kendi fikirlerini inşa edebilmesidir. Öğrenci, tümdengelime dayanan ve tümevarımsal akıl yürütme arasındaki farkı öğrenecektir. Genelde de mantık üzerine çalışma sürecinin –sembolik olsun felsefî olsun– nasıl egzersiz bedeni eğitiyorsa benzer şekilde zihni eğittiğini keşfedecektir. Bedenleri zihinleri gibi olsaydı şişman ve kassız olacak insanların tahakkümü altına aldığı bir dünyada bir yandan sağlam akıl yürütme ile duygucu argümanlar, diğer yandan özel müdafaa ile tartışmasız dalavere arasındaki farkı ayırt etmek için eğitilmiş bir zihin, bunu elde etme süreci bazen sancılı olsa da, hafife alınmamalıdır.

Öyleyse şimdiye kadar "neden" sorusunu cevaplamada filozofların tartıştığı meselelerden bazılarını gördük. Ancak

kitabın geri kalanı insanın daha önceden bahsettiğimiz, diğer veçhesiyle ilgileniyor: İnsanın karar kılan veçhesi. İnsanlar kaçınılmaz olarak diğerleriyle haşır neşir olur, süreç de sıklıkla bu şekilde yaratılmış ilişkiler içerisindeki karmaşıklıklarla sonuçlanır. İnsan karakteristiğinde en cesaret verici ve gelişmeye değer olan ve ahlakî ve toplumsal özelliklerin savunulması gereken doğru ve yanlış davranışlar hakkında karar verilmelidir. Tüm bunlar üzerine çalışılan alana Etik ya da Ahlak Felsefesi denir.

Felsefe elbette bu kadar kısa bir özette ele alınabileceğinden çok daha fazlasını kapsar. Araştırma alanını resmî olarak takip eden öğrencinin olsun başka birinin olsun neden hâlâ araştırılacak bir alanı kaldığını yeterince gösterebildiğimi ümit ederim. Fikirlerin, tutumların ve davranışların genel gidişatına oranla daha yakından bir analizini gerektiren soruları soran herhangi birinin bu türden bir filozof olduğunu söylemek abartı kaçmayacaktır. Kişinin filozof olması için tuhaf olmasına gerek yoktur. Geçmişte yaşamış büyük filozofların bazıları belki de kendi etraflarındaki dünyadan kendilerini biraz soyutlamış olduklarından bu tanıma uygun düşebilir. Fakat Spinoza gözlükçü, Locke tıp doktoruydu, J. S. Mill Doğu Hindistan Kumpanyası için çalışıyordu, bir süreliğine milletvekilliği yapmıştı ve sosyal reformda aktif rol oynamıştı. İçinde yaşadığımız yüzyıla geldiğimizde dünyadan uzak, eksantrik Wittgenstein ile dışa dönük Russell'ı karşılaştırabiliriz. Russell tüm hayatı boyunca politik faaliyete katılmıştı, Nükleer Silahsızlanma Kampanyası'nın başkanlığını yürütmüştü, seksenlerinde dahi araçlarındaki birçok polise zarar vermişti.

Russell felsefe hakkında şöyle yazar:

> Felsefe onun sorularına kesin yanıtlar almak için değil, soruların kendisi için araştırılmalıdır, çünkü kural gereği kesin yanıtların doğruluğu bilinemez. Zira bu sorular neyin olanaklı olduğu üzerindeki kavrayışımızı genişletir, entelektüel imgelemimizi zenginleştirir ve spekülasyona karşı zihni kapayan dogmatik itikadı azaltır. Fakat her şeyden öte felsefenin tefekkür ettiği evreni

büyüklüğü yoluyla zihin de büyümüş olur ve en yüce iyiyi, yani evrenle bu birleşmeyi mümkün kılar.

Bu alıntı Russell'ın *Felsefe Sorunları** kitabının son paragrafıdır. Kitabı 17 yaşımdayken şans eseri babamın kitaplığında bulmuştum. Bu kitabı okumak hayatıma onu okumasaydım veremeyeceğim bir yön verdi. Bu, yöneldiğim için mutlu olduğum bir yöndür, çünkü bu yol Platon ve Aristoteles, Descartes ve Kant, Wittgenstein ve Russell kıratındaki adamların üzerinden geçtiği yoldur. Bu kişilerin eserleri kitapta doğrudan ele alınmayacak, ama her cümle onlara ve diğer filozoflara borçludur. Kişinin onlara sırtını yaslayarak devam edebilmesi için en yakın tümseğin ötesinde en azından kısa bir yolu görebilmesi gerekir.

VAKA ÇALIŞMASI 1: HOŞGÖRÜ SINIRINI NASIL ÇİZİYORSUNUZ?

Her küme, bir dizi önermeler kümesini takiben, belirli bir ahlak meselesi ya da toplumsal mesele ile ilintilidir. Her önerme (hepsine katılmayacağınızı ümit ederim!) bir öncekinden biraz daha gözü pek, cüretkâr, liberaldir. Egzersizin amacı sizin hoşgörü eşiğinizi test etmektir: Sınırı nasıl çiziyorsunuz? İstiyorsanız hazırlandığınız her adım için kendinize bir puan verebilirsiniz. Böylece toplam puanınız ne kadar yüksek olursa kendinizi o kadar hoşgörülü bulabilirsiniz. (Bazı önermelerin sırasını değiştirmek isteyebilirsiniz; değiştirmek istiyorsanız, kendinize neden bu yargıda bulunduğunuzu sorun.) Kendinize olabildiğiniz kadar dürüst olun ki aynı önermelerle kendilerini test etmeye gönüllü olan ötekilerle kendinizi nasıl kıyasladığınızı görün.

* Bertrand Russell, *Felsefe Sorunları*, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Say Yayınları, İstanbul, 1994. Çeviri kısmen Hacıkadiroğlu'na kısmen de bana aittir. (ç.n.)

1 (a) Ebeveynler çocuklarına toplumda neredeyse evrensel olarak yasaklanmış dinî ve siyasî görüşleri öğretiyor.
(b) Ebeveynler çocuklarına mağaza soyguncuğunun, ödeme yapmadan seyahat etmenin, vergi kaçırmanın ve televizyon ruhsatını ödememenin doğru olduğunu söylüyor.
(c) Ebeveynler çocuklarını döverek onları "disiplin" altına alıyor.
(d) Ebeveynler 12-13 yaşındaki çocukların "edepsiz videolar" seyretmesine, içki içmesine, cinselliklerini serbestçe yaşayabilecekleri ve uyuşturucu alabilecekleri yerlere gitmelerine izin veriyor.
(e) Ebeveynler çocuklarını yeterince beslemeyi ve giydirmeyi ihmal ediyor.

2 (a) Bir halk kütüphanesinde Marx'ın, Lenin'in ve Troçki'nin kitapları var.
(b) Bir sendika lideri üyelerine şunu söylüyor: "Kapitalist toplumun kurumlarını yok etme vakti geldi."
(c) Sosyalist bir öğretmen sınıfta şunları diyor: "İşçi sınıfının üyeleri olarak burjuvazinin baskıcı kurallarına karşı mücadele vermelisiniz."
(d) Sol cenah bir gazete Basra Körfezi'nde bir devrim finanse etmek için bir fon organize ediyor.
(e) Marksist bir hizip, üyelerini devrimci şiddet teknikleriyle eğitiyor.

3 (a) Dinî bir tarikat, dünyanın gelecek cumartesi sonunun geleceğini bildiriyor.
(b) Yalnız ve yaşlı kadınlara vaaz vermekte uzmanlaşmış dinî bir tarikat onların kurtulmalarının tek şansının tüm paralarını tarikatın liderine vermekten geçtiğini söylüyor.
(c) Çok eşliliği pratik eden bir din.
(d) Üyelerinin inançsız akrabalarından uzaklaşmalarını talep eden bir dinî tarikat.
(e) Kan naklini yasaklayan bir dinî tarikat.

4 (a) Yerel yöneticiniz bir okul salonunu ırkçı bir gruba kiralıyor.
(b) Bir psikoloji profesörü bazı ırkların diğerlerine nazaran zekâsının daha geri olduğunu gösteren bir yazı yayınlıyor.
(c) Bir köşe yazısının başlığı: "Irk cinayetleri neden arttı: Yabancıların Vatanlarına İade Edilme Vakası"

(d) Bir hatip dinleyicilerini "sokakları ele geçirmeye ve kendilerini siyah istilasının kötülüğüne karşı korumaya" çağırıyor.
(e) Önemli bir tarihçi Alman okurlarını Holokost tasvirlerinin son derece abartıldığına inandırıyor.

5 (a) Biri size aptal diyor.
(b) Biri bir gazeteye sizi "liyakatsizlik ve neredeyse suç işleyecek kadar aptallıkla" suçlayan bir mektup yazıyor.
(c) Biri işvereninize sizin bir zamanlar akıl hastası olduğunuza dair isimsiz bir mektup yazıyor (bu olay gerçekleşmiştir).
(d) Televizyonda bir haber programı eylemlerinizi sizi komik ve sorumsuz gösterecek biçimde çarpıtıyor.
(e) Bir biyografi yazarı hayat hikâyenizi bir dizi tutarsızlık, kinaye, nahoş yargı ve kötü niyetli uydurmacalarla aktarıyor.

6 (a) Fiziksel ve zihinsel olarak ağır engelli bir bebeğin ölmesine izin veriliyor.
(b) Ameliyatı imkânsız, ölümcül kansere yakalanmış bir ihtiyarın ölmesine izin veriliyor.
(c) Sevdiğiniz kişiye tecavüz etmek üzere olan bir mütecavizi öldürüyorsunuz.
(d) Polis kendi bölgenizdeki uyuşturucu dağıtımını yürüten "Bay Kalantor"u vurup öldürüyor.
(e) Sadece kendi ülkesinde değil tüm dünyada korku salmış bir diktatör kiralık suikastçılar tarafından öldürülüyor.

7 (a) Ortaya çıkması neredeyse imkânsız bir vergi kaçakçılığına teşvik ediliyorsunuz.
(b) İçinde 100 £ bulunan bir cüzdan buluyor, cüzdanı kendi saklıyorsunuz.
(c) Size bir süpermarkette/ mahallenizdeki bir dükkânda fazladan verilmiş para üstünü kendinize saklıyorsunuz.
(d) Herhangi riske girmeden harcamalarınızla ilgili iddiaları yalanlıyorsunuz.
(e) Firmanızın telefonunu, kırtasiyesini, kalemlerini tam anlamıyla şahsi faaliyetleriniz için kullanıyorsunuz.

8 (a) Yerel gazete bayiiniz erotik dergi satıyor.
(b) Belediye Meclisinin sahip olduğu sauna kadınlarla erkeklerin ortak kullanımına açık seanslara izin veriyor.

(c) Yakınınızdaki bir sinema sansürsüz seks filmleri oynatıyor.
(d) *Playboy/Playgirl* dergisinde poz vermeniz için size 1000 £ teklif ediliyor.
(e) Belediye Meclisi kendi bölgenizde bir kerhaneyi yasallaştırmayı öneriyor.

9 (a) Televizyonda nükleer savaş sonrasına dair sahneler sergileyen, dehşet verici bir film gösteriliyor.
(b) Televizyon haberlerinde Orta Doğu'daki çatışmalarda kanlı cinayet ve yaralama sahneleri gösteriliyor.
(c) Televizyonda çete soygunları, cinayet ve tecavüz sahneleri içeren filmler gösteriliyor.
(d) Aynı filmlere mahallenizdeki video kiralanan bir dükkândan erişilebiliyor.
(e) Hükümet terör suçları için halka açık infaz cezasının getirilmesini öneriyor.

10 (a) 14 yaşında iki ergen sevişiyor.
(b) 15 yaşında bir oğlan 13 yaşında bir kız çocuğuyla sevişiyor.
(c) İki 14 yaşında, zihinsel engelli çocuk sevişiyor.
(d) 60 yaşında bir ihtiyar 13 yaşında bir kız çocuğuyla sevişiyor.
(e) Bir dergi şöyle bir reklam yayımlıyor: "60 yaşında bir adam cinsel eğlence için genç kız arıyor."

VAKA ÇALIŞMASI 2: EN İYİ VE İYİ

Birçok iyi niyetli amcayla teyzenin çocukların kitaplarını imzalarken yazdığı çok bilindik bir vecize ya da mâni vardır: "İyi, daha iyi, en iyi, hiçbir zaman peşini bırakma, ta ki senin için iyi daha iyi, daha iyi de en iyi olana dek." Muhtemelen birçok insan bu deyişin doğruluğuna meydan okumadan hayatını geçiriyor. Fakat Aristoteles (M. Ö. 384-322) *Nikomakhos'a Etik*'te* bu deyişe meydan okur. Aristoteles şöyle yazar: "En iyi, iyinin düşmanıdır." Bu yorum başta kulağa kötü niyetli olmasa da tuhaf gelebilir, ama filozofun aklında herhangi

* Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2020, 5. Baskı.

alanda sadece en yüksek standardın onlar için kabul edilebilir olduğu –bugün mükemmeliyetçi diyebileceğimiz– insanlar vardı: Mesela ödevlerinden en yüksek notu almadıklarında neredeyse intihar etme raddesine gelen öğrenciler, evlerinde tek bir eşya eski yerinden başka bir yere konulduğunda huzursuzlaşan kadınlar ve erkekler. Bu tip insanlar için gerçekte epey tatmin edici olan bir durum, sadece geliştirilmeye açık olduğundan neredeyse fecaat olarak görülür. Bu tutuma karşı bir tepki vermek için yaşlı bir kadın (yazarın annesi) mutfak duvarına şöyle bir kart iliştirmiştir: "Bu ev sağlıklı olacak kadar temiz, konforlu olacak kadar kirlidir."

Bunu genel bir hayat felsefesi olarak tartışalım. Bir diğer bilindik deyişi "bir iş yapmaya değer ise, kötü yapılmaya değerdir" diye değiştirecek kadar ileri gitmesek bile her zaman mükemmeliyet peşine koşmadan "yeterince iyi"yle yetinebilirsek, sizce bir tür olarak daha mutlu olmaz mıyız? Kendi inanç sistemlerindeki merkezi bir özellik olarak ideal bir kişiyi sunan dinler için bu fikrin sonuçları nelerdir? "Yarına bırakılabilecek şeyi hiçbir zaman bugün yapma" prensibi ile yaşasaydık daha mutlu olabilir miydik?

"Her şeyi bilmek kişiyi hoşgörülü kılar." Madam de Stael

Bu yargı cümlesinin bir eşiti "Denemediysen, kusur bulma!" olabilir miydi? Öyleyse buna nasıl tepki veriyorsunuz?

2
Etiğin Kapsamı

Etik felsefenin merkezi ilgi alanlarından biridir, fakat etik üzerine çalışırken tam olarak ne yapıyoruz? Etiğin doğası nedir?

ETİK VE AHLAK

Başlangıçta etik ile ahlak arasında bir ayrım yapmak önemlidir. Gündelik konuşmada ikisi birbirinin yerini tutacak biçimde kullanılır, ama felsefede farklı yan anlamları vardır. Kısaca ortaya koymak gerekirse etik doğru ile yanlış davranışın *teorisi* anlamına gelir, ahlak ise *pratiği*. Ahlakî prensiplerden ziyade etik prensiplerden ve etik davranışlardan ziyade

ahlakî davranışlardan bahsetmek daha kesin olacaktır. Etik, kişinin belirli bir durumda ifade etmeye çalıştığı değerleri içerir, ahlak ise bunu başarmaya girişme yolunu. Etik genel görüşü ele alır, ahlakımız ise bizi, tabiri caizse, davranışın ayrıntılarıyla haşır neşir eden, teoriden ziyade pratik, gerçek koşullar altındaki işleyişine getirir.

Gündelik kullanımda bu tanımla çelişen birçok örneği düşünüp bulmak zor olmayacaktır. İnsanlar "ahlakî ilkeler" ya da "etik davranış" tabirini kullanır. Fakat bu kitapta ortaya atılan sorunsalları tartışırken bu ayrımın faydalı bir ilke olarak işe yarayacağı görülebilir. Ben de bu meseledeki tutarlılığı koruyacağımı ümit ettiğimi ifade etmek isterim. İnsan tıp etiğinden bahsedebilir, ama tıp ahlakından pek bahsedemez; burada bahsedilecek şey bir doktorun ahlakıdır. Tıp etiği, mesleğin acının hafifletilmesine çalışmayı denemek ya da denemek zorunda olmak gibi genel ilkelerle uğraşır. Doktorun ahlakı ise kendi kişisel davranışına bağlıdır, hastalarından çok arkadaşları ve komşularının umurundadır. (Kişinin ahlakının, sadece bu anlama gelmese bile, her şeyden önce cinsel davranışı anlamına gelmesi popüler bir kavramdır: bu tip bir davranış elbette bu alanın içerisine girse de, gerekliliği içerisinde ele alınan sonsuz sayıda meseleden sadece biridir.)

İki kelimenin de olumsuz anlamlarını kullanmak ayrımı açıklığa kavuşturmaya yardımcı olacaktır. Sanayi casusluğu "etik dışı" diye tarif edilebilir çünkü iki şirket arasındaki herhangi güveni yok eder: İşletme etiğine dair bir meseledir. Diğer yandan, kendi işlediği suç yüzünden bir başkasını hapse attıran bir kişi bizzat bu suçuna ek olarak ahlaksız bir edimde bulunmuştur.

Laf arasında ahlak kelimesinin bir karşıt anlamı daha var: ahlakdışı. Bu iki karşıt anlam arasındaki fark, "ahlaksız" "belirli bilindik bir ahlakî kuralı uygulamayan" anlamına gelirken, "ahlakdışı"nın "ahlakla ilgisi olmayan ya da ilgilenmeyen" anlamına gelmesidir. Kimse bir köpeğe sokağı pislettiği için ahlaksız demeyecektir (sahibi bunu engellemek için bir ön-

lem almıyorsa bir kişi ona ahlaksız diyebilecek olsa bile), ne de mamasını yere atan bir bebeğe. İnsanlar ancak doğru ile yanlış davranış arasındaki farkı anlayabildiklerinde ahlaksız diye yargılanabilir. Yani aradaki farkı anlamayan bir psikopata ahlaksızdan ziyade ahlakdışı denmesi gerekir.

Öyleyse etiğin saiklerin hedefi olarak ahlakla ilişkili olduğu söylenebilir. Bir gençlik liderinin saikinin bir grup genç insanla birlikte bir dağa tırmanmak olduğu söylenebilir, ama amacı onlarda özerklik duygusunu ve özgüveni geliştirmektir. Öyleyse etik insan davranışının ilkeleriyle ilgilenirken, ahlak bu ilkelerin belirli bir duruma uygulanmasıyla ilgilenir.

ETİK VE AHLAKÎ SORULARIN FARKLILIĞI

Artık bu meselelerin kendine has doğasını –bir doğaları olduğunu varsayarsak– ele almaya dönebiliriz. Edebiyat ya da bilim gibi diğer disiplinler içerisinde ortaya atılanlardan ne şekilde farklıdırlar?

(a) Birinci fark *kimse onları reddedemez.* Ne kadar ihtimal dışı ya da arzulanabilir olmaktan uzak olsa da hayatı edebiyatla ilgili hiçbir yargıda bulunmadan geçirmek mümkündür. Kişi hiçbir zaman en sevdiği yazarın kim olduğunu düşünmeyebilir ya da mesela Agatha Christie ve Edgar Allan Poe'nun görece değerini göz önünde bulundurmayabilir. Benzer şekilde kişi güneş sisteminin yaşı, kanserin nedenleri, bir araba motorunun ya da televizyon setinin nasıl çalıştığı hakkında endişelenmeden hayatta kendisiyle oldukça barışık biçimde yol alabilir. Kişi okur yazar olmasa da, sayı saymayı bilmese, tarih hakkında hiçbir şey bilmese de –hatta coğrafya hakkında daha da az (California'daki bir öğrencim Atlantik Okyanusu'nu hiç işitmemişti yine de son derece parlak bir öğrenciydi)– yine de bariz bütünlüklü ve tatmin edici bir hayat sürdürebilir.

Tüm bu sorunları diğer birçoğuyla birlikte göz ardı edebiliriz, ama kimse hayatını kelimenin anlamını bilmese bile etiksiz

geçiremez. Hepimiz bilinçli ya da bilinçsiz her gün ahlakî yargılarda bulunuruz. Keşiş olmadığımız müddetçe (kaldı ki keşiş olmaya karar vermek ahlakî bir seçim yapmak anlamına gelir) diğer insanlarla karşılaşırız. Bazılarından hoşlanırız, bazılarından hoşlanmayız, birçoğu hakkında pek bilgi sahibi olmayız, o yüzden de haklarında bir fikir sahibi değilizdir. Ancak tüm bu kişiler şu ya da bu ölçüde –sadece metroda kaburgalarımızı dirseğiyle dürtmekle olsa bile– hayatlarımız üzerinde bir etkiye sahiptir. Bu onlarla nasıl baş edeceğimize karar vermek anlamına gelir -onlara karşı arkadaşça ya da kayıtsızca davranarak ya da onlardan hiç hazzetmeden. Onlarla konuşma biçimimiz onlara bir etkide bulunacaktır, bir bakış bile diğer kişinin gününü mahvedebilir ya da iyi geçirmesini sağlayabilir. Farkında olalım ya da olmayalım etik tutumlara sahibiz ve hayatımızda her gün ahlakî duruşlar sergiliyoruz. Shakespeare'siz, domuz pastırması olmadan ya da radyosuz yaşayabiliriz, diğer insanlar olmadan yaşayamayız. Robinson Crusoe bile terk edilmiş adasında ötekilerin yaptığı araçları ve ötekiler yoluyla ulaştığı bilgiyi kullanıyordu (aşağıda (e)'ye göz atın.).

(b) Bu bizi ahlak hakkındaki ikinci ayırt edici faktöre yöneltir: *ne kadar uzaktan olursa olsun öteki insanlar bu kararlarda rol oynar.* Kişiyle sınırlı ahlak diye bir şey yoktur.

Birçok ahlakî sorunda bu barizdir. Yalan söyleme, çalma ya da uyuşturucu kaçakçılığı yapma edimleri açıkça öbür insanların varlığını gerektirir, kişinin komşularına takındığı tutum, bağışta bulunmak ya da reşit olmayanlara doğum kontrol hapı sağlamak da (bkz. Vaka Çalışması 5). Bu yüzeye baktığınızda sadece bireysel bir faili ilgilendiriyormuş gibi duran meseleler için bile bir o kadar geçerlidir. Sigara içme örneğini ele alalım. Kamusal alanda içiyorsam elbette ötekileri etkileyeceğim; dolaylı yoldan sigara dumanımı soluyacaklar, bazıları da bundan rahatsızlık duyacak. Sadece çalışma mekânı olarak kullandığım ve benden başka kimsenin girmek zorunda olmadığı kulübemde sigara içmeye karar verdiğimi varsayalım. O zaman bu salt kişisel bir mesele değildir de nedir?

Kesinlikle kamusal alanda içme alışkanlığından daha kişisel bir meseledir, ancak hâlâ akciğer kanserine yakalanma riskini alıyorum (ya da pipo içiyorsam dil ya da dudak kanseri). Bu da ötekileri kendi varoluşumdan –iyisiyle kötüsüyle– mahrum bırakma riskini aldığım anlamına geliyor. Pipo içmenin sağlığa zararlı olmadığı ispatlanmış olsaydı bile, bu ötekileri kendi çevremden uzak tutma kararı hâlâ benimle ilgili olacaktı -yine iyisiyle ya da kötüsüyle. Ayrıca genelde daha gerekli olduğu düşünülecek yerlere para harcayacağıma hâlâ tütüne para harcıyor olacağım. Ahlaken konuşmak gerekirse, televizyon seyretmek yerine ev işi yapmak, başlangıçta planlandığından daha pahalı bir araba satın almak gibi görünürde ufak tefek meseleler bile her şeyden ve herkesten soyutlanmış bir davranışa tekabül etmez. Öncelikler, ne zaman kişinin zamanını, yeteneklerini, sahip olduklarını nasıl kullandığına göre belirlenirse, ötekiler her ne kadar uzaktan olursa olsun etkilenecektir.

(c) Buradan *ahlakî kararların önemli olduğu* sonucu çıkar; ötekilerin hayatlarını, kendilerine olan saygılarını, mutluluklarını etkiler. Bu faktör etik tarafından bilim, özellikle tıbbi araştırmada paylaşılır. Doktorlarla cerrahların rahatsızlıklarımızı anlamasını ve onlara çare sunmasını bekleriz. Benzer şekilde öğretmenlerin müdahil oldukları süreçleri anlayabilmesi önemlidir. Çocukların öğretmenlerinin onların eğitim seviyesini artırmak yerine onlara belli bir politik veya dinî bakış açısını kabul ettirmeye çalışmasına sevinecek ebeveyn pek yoktur. Fakat bu diğer alanlarda önemli olan bir dizi faktör vardır. Mesela doktorumun bana ya şu ya da bu antibiyotiği yazmasını veya çocuklarımı Fransızcayı bir dil laboratuvarında mı yoksa sınıfta etkileşim yoluyla mı öğrendiğini umursamam. Her iki durumda da önemli olan sonuçtur, hastalıktan kurtulmam ya da yabancı bir dil konuşabilmem. *Etik ile ahlak arasındaki fark yaptığımız her şeyin yaptığımız her şey diğer insanların hayatlarını etkilediği için önemli olmasıdır.*

Daha da ilerleyelim. Öteki insanlardaki belirli tutumlar ve nitelikler hepimizi bizde öfke uyandırmasa bile iter. Fakat bunlar ne türden tutum ve niteliklerdir? Bir arkadaşınıza sırf Dickens ya da Eliot'a nazaran Hardy'yi Britanyalı en büyük 19. yüzyıl romancısı saydığın için küstüğünüzü düşünebiliyor musunuz? Evrenin kökeni hakkında "Big Bang" ile "sabit durum" teorileri arasındaki görüş farklılıklarından dolayı ikiye bölünmüş bir aile ne tip bir ailedir? Soyut ekspresyonizmin güçlü ve zayıf noktaları hakkındaki anlaşmazlıklar bir ömür boyu süren ihtilafa yol açar mı? Bir kişi Aziz Paulus'un hapishane mektuplarını Efes'ten değil de Roma'dan yazdığına inandığı için ötekine küser mi? Böyle davranan herhangi birinin gerçek anlamda aklının muayene edilmesine ihtiyaç var.

Artık ahlakî meselelerle ilgili tartışma alanına dönme vakti. Aradaki fark böylece daha açık hale gelecek. Evime bile bile bir uyuşturucu kaçakçısını ya da Güney Afrika'daki apartheid rejimini savunan bir kimseyi almam. Bir tanıdığımın iki kız kardeşi 20 yıl boyunca aynı sokakta oturmalarına rağmen birbirleriyle görüşmeyi reddettiler, sırf ağabeylerinin karakteri konusundaki fikir ayrılıkları yüzünden. Bugün Wales'teki madenciler köyünde 1926'daki grevde "grev kırıcılık" yapanların torunları olan kapı komşularıyla konuşmayan insanlar var. Bu tutumlar bazıları tarafından pek de olgunca karşılanmayabilir, fakat etik meseleler söz konusu olduğunda fikir ayrılıkları zamanın yaraları saramayacağı kadar derin ayrımlara yol açabilir.

(d) Bu meselelerle ilgili dördüncü faktör tartışıldıkları yoğunluğu sıklıkla açıklamaya yardımcı olacak bir faktördür: *Bu alanda hiçbir zaman nihai bir çözüm yoktur.* İdam cezasının, nükleer silahsızlanmanın ya da ötenazinin faydaları hakkında kıyamete kadar tartışabiliriz, ancak hiçbir zaman nihai bir sonuca varamayacağız. Belki de kamunun bu en derin, en sorgulayan sorularına cevap bekleyen birçok üyesinin filozofa şüpheyle yaklaşmasının bir nedeni de budur. Ölmeye yattıklarında din görevlisinin onlara huzur vermesini,

doktorlardan hastalıklarını iyileştirmesini, hukuki bir sorun yaşadıklarında avukatların onları kurtarmasını, aile içi çatışma yaşandığında sosyal hizmet görevlisinin bunun üstesinden gelmesini beklerler. Tüm bu uzmanlar bazen yanlış yol izleseler bile olumlayıcı, tasdik edici iddialarda bulunur. Peki ya ahlak felsefecisi ne tip bir iddiada bulunur? Son kertede o da sorgulayan sorularla baş başadır. Kürtaj ahlaken kabul edilebilir mi? Esrar içmek yasallaştırılmalı mı? Hayvanlar öldürülmek üzere mi yetiştirilmeli? Zina her zaman yanlış mıdır? Bu tip sorular bir kitabı doldurur, ama filozofun bunlara cevabı şüphelidir: Belki evet, belki hayır; evet ve hayır; ne evet ne hayır; belki... Aldığı eğitim onu bu meselelerle ilgili *ex cathedra* ("son sözü söyleyen")* yargılarda bulunmamaya, bunun yerine ahlakî bir ikilem içeren ilkeleri ana hatlarıyla belirlemeye, durumun gerekli olgularından emin olma ihtiyacını vurgulamaya itecektir. Olguların olmadığı yerde ancak önyargı olabilir. Öyleyse, söz konusu birey, doğru bildiği yol neyse ona göre davranmalıdır. (Ahlak felsefecileri greve çağrılsaydı, dava onların grev etiği tartışması sonuçlanmadan çok önce çözülmüş olurdu.)

Tüm bunlar birçok insanın filozofları itici bulmasına yol açabilir (aslına bakılırsa açıyor da). Eğitimli insanlar için onlara sorun yaratan gündelik meseleleri tartışmak, yine de mesafeyi korumak bir cevap arayanları çileden çıkarabilir. Felsefede işlerin böyle yürüdüğünü kabul etmemiz gerekiyor. Arkadaşlarımın kendi acı deneyimlerinden bildiği üzere, bir insan olarak konuştuğumda yeryüzündeki hemen her konu hakkında bir görüş sahibi olabilirim, fırsat çıktıkça da onların lehine tartışırım. Ancak bir filozof olarak sadece bir meselenin her iki yanının doğrularını ve yanlışlarını gösterebilirim. Bu da Ku Klux Klan, savaşın ahlaka sığıp sığmadığı, neo-faşistlerin duruşu ya da siyasi bir silah olarak suikasta başvurma gibi bariz üstünde mutabakata varılmış sorunları tartışırken bile baki kalır. Bunlardan hiçbiri, Fransızca bir

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü.

nesir çevirisine not verirmiş ya da kan dolaşımı üzerine bir projeyi değerlendirirmiş gibi sadece "doğru" ya da "yanlış" olarak derecelendirilemez.

Ancak ahlak felsefecisine, görünürdeki korkaklığı ya da yargıda bulunmadaki cesaret eksikliği nedeniyle getirilecek herhangi eleştiri önünde sonunda bir karara varma isteksizliği ya da karara varamama konusunda yalnız olmadığının açığa çıkmasıyla hafifletilmelidir. Bu diğer alanlar için de geçerlidir. Hiçbir edebiyat eleştirmeni Milton'ın Donne'dan daha iyi bir şair olduğunu, hiçbir tarihçi tarihin Marksist yorumunun doğru olduğunu, hiçbir fizikçi zamanın doğrusal olduğunu, hiçbir teolog da Tanrı'nın var olduğunu ispatlayamaz. Bunun üstüne düşündüğünüzde, durumun diğer türlü olması hakikaten de tercih edilebilir midir? 4 milyar sakininin her birinin farklı bir hayat deneyimine sahip olduğu bir dünyada tüm bu sorunsallara "nihai bir çözüm" getirmeyi gerçekten arzuluyor muyuz? Tarihteki en tehlikeli insanlardan bazıları iyi ile kötü, doğru ile yanlış hakkında bir nebze olsun şüphe duymuyor gibi görünen insanlardır. (Bkz. Vaka Çalışması 10, "Hakikat Nedir?")

(e) Ahlakla ilgili soruların ayırt edici beşinci özelliği seçim sorunuyla ilgili olandır: 9. ve 10. Bölüm'lerde göreceğimiz üzere *seçim olmadan ahlak müdahil olamaz.* Burada ahlak teorisine tezat teşkil eden temel zıtlık bilimsel olandır. Burada fikir seçimi ancak henüz tam bilgiye erişilmemiş alanlarda mevcuttur. (Bu, herhangi yasanın ne kadar uzun zamandır yerleşik olursa olsun bilim insanı tarafından sorgulanmadan savunulacağını iddia etmek anlamına gelmez. Fakat nereden bakılırsa bakılsın, yasalar sıklıkla test edilse bile bazılarının geçerliliklerine meydan okunmaz. Hiçbir bilim insanı yerçekiminin hâlâ etki ettiği "olasılığını" ya da hidroklorik asidin hâlâ tuz ve sülfürik asit karışımından elde edilip edilmediğini test etmez.)

Öyleyse seçim, bilim insanının her zaman göz ardı etmesi gereken herhangi durumdaki bir öğedir. Ahlakta ise seçim

hem onun özüdür hem de kaçınılmazdır: *seçimin olmadığı yerde, ahlakî yargıda bulunulamaz, seçim olduğunda ise ondan kaçılamaz.*

Aşırı baskı altındayken normalde insanların kınayacağı şekilde davranan, ama bu davranışları belirli bir zorlama içerisinde gerçekleştiğinden toplum tarafından aklanan insanlara dair sayısız örnek vardır. Gestapo tarafından işkence edilerek öldürülmesin diye bebeğini boğan anne sonrasında bebek cinayetiyle yargılanmamıştır. Yüksek irtifadaki bir uçak kazasında hayatta kalabilmek için ölü yolcuları yiyenler yamyamlıkla suçlanmamıştır. Alkolden tamamen imtina eden biri susuzluktan ölmek üzere olduğundan tek bulduğu sıvı içki olunca içki içerek yeminini bozarsa ahlaken kabahatli bulunamaz. Bir kişiye seçim hakkı tanınmamışsa davrandığı şekilde davrandığı için ahlakî nedenlerle eleştirilemez.

Ancak burada bir durmamız gerekiyor. Sizden az önce verilmiş üç örneğe yeniden bakmanızı isteyeceğim. Güncel olsun hipotetik olsun tüm olaylar "zorlama" altında yer alıyor: burada açıkça seçim yok. Fakat gerçekten de bu mu söz konusu? Anne bebeğininki yerine kendi hayatına son *verebilirdi*, kazadan hayatta kalanlar ölü yolcuları yemek yerine *ölebilirlerdi*, içkiden sakınan kişi kendi ölümüne sebebiyet verecek şekilde alkolden imtina etmeye devam *edebilirdi*. Son kertede Yehova Şahitleri dinî nedenlerden hayatlarını kurtarmanın tek yolu bu olacaksa bile kendilerine ya da çocuklarına kan nakli yapılmasını reddediyorlar. Zorlama altında bile bir seçim yok mudur? Adolf Eichmann, Yahudilerin götürüldüğü bir toplama kampının kumandanıydı, savunmasında ne yaptıysa Hitler'in emirlerini yerine getirmek için yaptığını, böyle davranmayı reddederse vurularak öldürüleceğini söylemişti. Hakimler bunun ona kalan bir seçim olduğuna karar verdiler ve Eichmann asıldı. Elbette şanslıyız ki her gün bu tip ağır meselelerle karşı karşıya gelmiyoruz (espri yapmıyorum). Ancak "zorlama"nın aksi türlü kınanacak davranışın meşru bir mazereti olup olmadığı sorusu baki. Futboldaki "profes-

yonel faul" faulü yapanın "bir seçimi olmadığı" nedeniyle savunulur, ancak o bir seçim yapmıştır: Rakibinin topu çalabilmesini ve onun gol atma ihtimalini kabul edebilir. İşçi diğer türlü iş arkadaşları tarafından dışlanacağı korkusuyla sendikaya katıldığını ya da patronunun onu işten çıkaracağı korkusuyla sendikaya katılmadığını, yani bir seçim hakkı olmadığını öne sürebilir. Varsayalım ki yanlış olduğunu düşündüğü şeyi yapmak yerine huzursuzluk içerisinde çalışmayı ya da işten atılmayı seçebilirdi. Burada söz konusu olan nokta davranışında meşru olup olmadığı değil: bu onun vicdanına dair bir mesele ve o da bununla yaşamak zorunda. Burada açık ve seçik biçimde söz konusu olan şey bu durumda seçim hakkının olmadığını öne sürmenin düpedüz doğru olmadığı. Kant "gereken mümkün olandır" demiştir. Hayatta zorlama öğesinin herhangi seçimi imkânsız kılacak kadar ağır bastığı o kadar az durum vardır ki!

Bununla ilgili olan ahlakî ikilemlere dair bir olgu vardır: *Seçim sadece özsel değil, aynı zamanda kaçınılmazdır da.* Birçok insanın bu tip seçimleri göz ardı ediyormuş gibi göründüğü iddia edilebilir. Bu kesinlikle söz konusudur, ama göz ardı etmek onu reddetmek anlamına gelmez, birçok insanın sürücünün uzun zaman motorundan gelen tuhaf seslere rağmen hiçbir şey yapmadığı için motosikletinin bozulduğunu kabul edeceği üzere. (Hitler Almanya'da Nazizm'in yükselmesine ses çıkarmayan insanların sırtında iktidara yükseldi.) Ahlakî bir meseleye iştirak etmediğimizde hâlâ bir seçim yapıyoruz; ne kadar ufak bir rol oynarsa oynasın taahhüt altına girmemek sonucu etkileyebilir, muhtemelen etkileyecektir de. Çok az insanın doğal sit alanına yeni bir otoyol yapılması, mahallemdeki okula cinsel bilgi dersleri ya da barış ile ilgili çalışmalar getirme ya da televizyondaki şiddet ile ilgili görüşlerimden etkilenmeye meyilli olduğunu iddia edebilirim. Ancak bu tip meseleler var olduğu için onları reddedemem. Bir mitinge katılmamayı ya da milletvekilime ya da medya otoritelerine mektup yazmamayı seçerek, hoşuna gitsin ya

da gitmesin, nihai sonucu etkilerim. Sadece yaşıyor olmak dahi ahlakî bir duruş almak demektir. Bu da seçim yapmayı gerektirir. Kimse tarafsız olamaz: birçok seçim tarafsızlar ya da "bilmiyorumcular" yüzünden kazanılmış ya da kaybedilmiştir. Yardıma ihtiyaç duyan birini görmezden gelen rahip seçimini yapmıştır.

(f) Bu bizi ahlakî akıl yürütmenin doğası ile ilgili olan ahlakî meseleler hakkındaki altıncı önemli faktöre getiriyor. Bilimsel akıl yürütme (daha önceden kullanılmış bir örneği ele alırsak) hakikati keşfetmeyi hedefler, *ahlakî akıl yürütme doğru eylem formlarını keşfetmeyi amaçlar.* Mesela politik ya da eğitimle ilgili teorilerin içerdiği akıl yürütmenin insanların davranma ya da davranmak zorunda olma biçimleri ile doğrudan ilintili olması gibi. Kısacası, bu pratik akıl yürütmenin –ya da bu alan ile ilgili bir süreli yayının başlığını kullanmak gerekirse– uygulamalı felsefenin bir örneğidir.

Bir bilim insanı o ana dek açıklanmamış belirli fenomenleri gözlemlediğinde, sorduğu temel soru "Bu neden gerçekleşiyor?" olacaktır. O andan itibaren alanda yaptığı her deneyin amacı bu soruyu cevaplama girişimi olacaktır. Ancak "bu doğrudur" cümlesini öne sürebildiği zaman memnun olacaktır. Ancak o zaman araştırmasının sonuçlarını diğerlerine açıklamaya meyilli olacaktır. Nasıl mühendis, fizikçi ya da hukukçu için geçerliyse, onun için de gri alanlara ya da muğlaklıklara yer yoktur. Her önerme nihai olarak kabul edilmiş standartlara göre doğrulanabilir olmak zorundadır. Ancak hakikat ne kadar zahmetle keşfedilirse keşfedilsin, gün yüzüne çıkmak zorundadır

Ahlak alanındaki sorun ise, daha önce gördüğümüz üzere, üzerinde bir karara ulaşılabilecek bir şeye ilişkin mutabakata varılmış bir plan, harita ya da tablo olmadığı için herhangi bir ahlakî önermenin şüphe götürmeden "doğru" ya da "yanlış" olduğunun öne sürülememesinde yatar. (6. Bölüm'de göreceğimiz üzere Jeremy Bentham insanların faydacı bir çizgide ahlakî karar verebilmelerini sağlayabildiğine inandığı

bir paradigma yaratmışsa da, çok az insan onun önerilerini dikkate almıştır.) Ahlak felsefesi üzerine çalışan öğrenci söz konusu olduğunda, durum ironiktir, çünkü ahlakî meseleler hakkında nihai bir önerme öne sürülemiyorken, yine de bir nevi eylem gerekir. Mesela kürtaj hakkındaki tartışmada her iki tarafta da kökleşmiş ilkelerinin savunulduğu kolaylıkla kabul edilebilir. Bu alanda hukuk neye izin verirse versin aktörlerin şu ya da bu grubu incinecektir. Fakat bir tür eyleme girişmek mutlak surette zorunludur; gördüğümüz üzere yasa ya kürtajı destekleyecek ya da ona izin vermeyecektir. Sorun hakkında hiçbir şey yapmamakla yetinemez.

Öyleyse ahlak felsefecisi bu konuda ne diyebilir? Bilim insanı gibi ayağa kalkıp "Evreka!" diye bağıramaz (kendi banyosunda ya da bir basın toplantısında). Yapabileceği tek şey tartışmanın mantıksal tutarlılıkla, entelektüel samimiyetle ve gerekli olguların kapsamlı kavrayışıyla yürütülmesinde ısrar etmese de bunları talep etmek olacaktır. Bu, kulağa dünyayı yerinden oynatacak kadar güçlü gelmeyebilir. Ancak idam cezası, futbol fanatiklerine ya da varoş isyancılarına nasıl davranılması gerektiği ya da hayvanlar üzerinde yapılan deneyler gibi birçok kritik tartışmanın faydalıdan ziyade kısır bir ortamda yürütüldüğü bir dünyada bu katkı önyargıya, duyguya ya da korkuya dayanmaktan ziyade bilgece bir sonuca erişmede yeterli olmasa da elzem olmalıdır.

Felsefe genelde her ne kadar fildişi kuleden yapılsa da, ahlak felsefesi üzerine çalışmak öğrencinin ayakkabılarını her zaman kirletmese bile, onu sokaklara indirir. Bu durum, tüm kitap boyunca özellikle her bölümün sonundaki vaka çalışmalarıyla sergilenmiş olmalı diye düşünüyorum.

SAİKLER

Etiğin temel ilgi alanlarından biri insan davranışının birincil motivasyonunun ne olduğu ya da ne olması gerektiği (4. Bölüm'de göreceğimiz üzere bu ikisi birbirinden farklı

meselelerdir) sorusudur. Ne yaptığımızdan bağımsız olarak neden bunu yapıyoruz? Bu soruya cevap bulabileceğimizi varsayarsak, saiklerimizin değişebilmesinin bir yolu var mıdır ya da değişmesi gerekir mi?

Özgecilik

Buradaki temel soru saiklerimizin ne kadar özgeci olduğu ya da olması gerektiğidir. Ya da kendimizi düşünmediğimizi varsaydığımız zamanda bile ötekileri düşünürken kaçınılmaz olarak ne kadar bencilce davranırız, kendimizden vazgeçerken diğerlerini ne ölçüde feda ederiz? Birçok filozof ve din âlimi yüzyıllar boyunca özgeciliğin lehine konuşmuştur. "Komşunu kendin gibi sevmelisin!" (Levililer 19:18) gibi Yahudi emir formları ahlak yasaları içerisinde bulunabilir. Bazı keşişler ve öteki çilekeşler kendilerini sadece hayatın lükslerinden değil, yeterince giyinmek, beslenmek ve bir evde ikamet etmek gibi hayatın temel ihtiyaçlarından da mahrum bırakacak raddede kendi nefsine hâkim olma yolunu seçmiştir. Bu aşırılığın yol açtığı problem, bu tip bir hayat tarzını uygulayanların ötekileri kendilerinin sevilmesini isteyebilecekleri kadar sevip sevemeyeceğinde yatar. Çuval giymiş, günde bir avuç çiğ kuru fasulyeyle beslenen ve bir mağarada yaşayan bir keşiş kendini "Sana nasıl davranılmasını istiyorsan sen de öyle davran" diye ifade etmiştir. Bu keşişin paçavra giymeye, ekmek kırıntıları ile beslenmeye ve terk edilmiş bir barakada oturmaya zorlanan bir fakirde hayranlık uyandırması pek mümkün değildir. Emir "Komşunu sev, kendinden nefret et!" ya da "Komşunu sev, kendine zarar ver!" demez. Bize "Komşunu kendin *gibi* sev!" der ki bu apayrı bir konudur. Kendi esenliğimle ilgilenmiyorsam komşumun esenliğine katkıda bulunmam pek muhtemel değildir ("Komşunu sev!" emrinin tesadüfen Hıristiyan menşeli olduğunu iddia etmek iki kere saçma kaçacaktır. Birincisi daha önceden not ettiğimiz üzere kökeni Yeni Ahit'e değil, İsa'nın zamanlarından yüz yıllar öncesinde Eski Ahit'e dayanmaktadır. İkincisi bir dinî

inanışı olsun olmasın herkes tarafından kabul edilebilir, eni konu *insani* bir önermedir.)

Aşırı çilekeşler azınlıktır fakat toplumda kendilerini özgecilik davasına adayanlar hiçbir zaman eksik olmamıştır. Kendilerini "hayırlı işlere" fakirler, ezilenler, haksız davranışa maruz kalanlar için hayırsever faaliyetlere adamışlardır. Bu tip insanlar genelde "iyi niyetli fakat başarısız" olarak tasvir edilmişti, pek de müşfik bir terim olmasa gerek (hatta belki biraz da acımasızca). George Bernard Shaw bir hanım için "Başkaları için yaşıyor, bunu onların mutsuz yüz ifadelerinden fark edebilirsiniz." Disraeli, Gladstone'u "tek bir bağışlanabilir falsosu olmayan adam" diye eleştirmiştir. Mutaassıp olmak sıklıkla gösterişle yan yanadır, hiçbir zaman çekici bir nitelik değildir. Belki de en hayırsever eylemler alıcısını minnettar olmak zorunda kalma hissiyle baş başa bırakmayan eylemlerdir. Benzer şekilde, yukarıda alıntılanan "altın kural" ötekileri göz önünde bulundurduğumuzda genel bir ilke işlevi görebilecekken, bireysel farklılıklardan dolayı bir kişinin bir şeyi "kendisine yapılması" isterken, öteki için bunun söz konusu olmayabileceğini akılda tutmaya değer. Aşırı hevesli bir ev sahibinin misafirini bol bol yemek yemeğe zorlamasının misafiri nasıl utandırdığını deneyimlemek yeterli olacaktır.

Hobbes

İnsanlardan özgeci davranmalarını beklemek gerçekçi midir? Özgecilik arzulanabilir olabilir, ama doğal mıdır? Bunun böyle olmadığı görüşü İngiliz filozof Thomas Hobbes (1588-1679) tarafından yeğinlikle öne sürülmüştür. Hobbes, insan doğasının değiştirilemez surette bencil olduğunu, başka herhangi birine rağmen kişisel tatmin ve haz peşinde olduğunu savunmuştur. "İnsan durumunun, herkesin herkese karşı bir savaş durumu olduğunu" yazmıştır. Bu niteliği hayatlarının başında ve sonundaki insanlarda kolayca fark edebiliriz. Bebekler yeme ve konfor için bağıra bağıra ağlarlar, mızmız ihtiyarlar dikkati üzerine çekmek ister. Akıl hastanelerini

ziyaret edenler ise *Ibsen*'in *Peer Gynt** oyununda ifade ettiği üzere hastaların "benliğin tıpası tarafından kontrol edilen bir benlik fıçısı içerisine yaşadıklarını" onaylayabilir.

Hobbes'un tasvir ettiği haliyle bencillik kesinlikle etrafımızda görülebilir: ama bencillik ortalama "olgun" yetişkin için bir norm mudur? Birçok insan en azından çoğu zaman bütün isteklerinin topyekûn tatmini üzerinde hak iddia ederek hayatlarını geçiremeyeceklerinin farkında değil mi? Çoğu insan komşularıyla uyumlu bir hayat sürdürmek için taleplerinde değişiklik yapmak zorunda olduklarını kabul etmiyor mu? Hobbes, elbette kabul ettiklerini ama bu tip bir davranışın özgeciliği temsil ettiğini söyleyerek kendimizi kandırmamamız gerektiğini söyler. Sadece herkes her zaman kendisi için topyekûn tatmin talep ederse hayatın hepimiz için çekilmez olacağını kabul etmek gerekir. Yani kişisel taleplerimizden ödün vermemiz gerekir, ancak bu özgecilik yüzünden değil, aynı tatmin arzusu tarafından yapılmıştır. Tüm hisseyi elde etmeye çalışıp huzursuzluk çekeceğimize dörtte üçünü kabul edip huzur içerisinde yaşayalım.

Hobbes'un görüşü onun 11. Bölüm'de tartışılacak siyaset teorisinde açıklanacak. Bu, çoğu zaman küçümseyici olarak kullanılan "insan doğası" tabirinde yansıtılmıştır. Bizzat Hobbes hayatı "yalnız, fakir, fena, barbarca ve kısa" (kendisi 90 yıl yaşamış olmasına rağmen) diye tanımlamıştır. Acımasız bir tarif gibi görünüyor. Ancak bunun hayatı yakından gözlemleyenlerin çoğu tarafından savunulan insan doğası görüşünden ne kadar uzakta olduğu sorulmalıdır. Sadece kendi menfaatini düşünmek diğer türlerde olduğu gibi insanların da ortak bir özelliği gibi görünüyor. Bu bilhassa metalar kıtlaştığında doğrudur: Sadece resmî bir bildiri değil, tek söylenti insanların malları gasp edebildikleri kadar gasp etmeleri için yollara dökülmelerini sağlar. (Bu tip bir durumda bir puseti tuvalet kâğıtlarıyla dolduran birini tanı-

* Henrik Ibsen, *İki Oyun: Brand ve Peer Gynt*, Ççev. Zehra İpşiroğlu, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.

yorum. Bir diğeri de arabasının önünü, arkasını ve bagajını ekmekle doldurmuştu.)

Yüzeyde özgeci gibi görünen eylemler bile kişisel tatmin için icra edilmiş, bencillik edimleri olarak yorumlanabilir (genelde yorumlanmıştır da). Cüzzamlıların tecrit edildiği yerde bulunan bir misyoner içsel tatmin kadar dışarıdan takdir edilme motivasyonuna sahip olabilir, hayatını bir başkası için riske atan bir adam sadece hiçbir şey yapmasaydı sonrasında ömrü boyunca taşıyacağı utanç duygusuyla cebelleşmemek için böyle davranmış olabilir, şehit bir ömür boyunca hain olarak damgalanmamak için ölümü tercih etmiş olabilir. Sonsuz örnek verilebilir.

Bu meseleyi kimsenin şu ya da bu yönde "ispatlayamayacağı" açıktır. Özgeci davranış belki bize haz veriyor ama bu durum bu tip bir davranışın değerini azaltır mı? St. Paul Katedrali baş rahibi bizzat inançsızlığıyla nam salmış Hobbes'u bile bir dilenciye sadaka verirken görmüştür. Başrahip, Hobbes inançlı olsun ya da olmasın sonuç olarak bu tip bir davranışa ilham veren şeyin İsa'yı örnek almak olduğunu savunmuştur. Hobbes buna cevap olarak, sadaka verdiğini, çünkü bunun hem parayı verdiği için ona hem de parayı alan dilenciye haz verdiğini söylemiştir. (Thomas Hobbes 3; St Paul Katedrali baş rahibi 0). 5. Bölüm'de Kant'ın buna getirdiği eleştiriyi ele alacağız. Kant davranışın nihai saikinin ödev olduğunu savunuyor. Şimdilik son iki noktayı ele almaya değer.

Birincisi, tüm eylemlerimizin kendi menfaatlerimiz tarafından tetiklendiği ispatlanabiliyorsa, bunun ağırlığı altında yaşamak ağır kaçmaz mı? Bu bakış açısı kabul edilip ona mutabık kalınırsa, insanlar birlikte yeterince dostane yaşayabileceklerini, ötekilerden hiçbir zaman çok şey istemeyeceklerini, yine de gereksiz örselenmelerden kaçınabilecekleri kadarını isteyebileceklerini görmeyecek midir? Yoksulluk zamanında dahi yardım bekleyebiliriz, ya ötekiler zamanı gelince aynı yardımın kendilerine yapılacağını bildiği için ya da böyle bir

zamanda hiçbir şey yapmadıkları duyulursa toplumun onlara tepki duyacağından korktukları için.

İkincisi, bu kesitte öne sürüldüğü şekliyle insan saiklerinin kutuplaşmış olup olmadığını sormaya değer. Çoğu insanın karma saikleri olduğunu, bu karışımın da kişiden kişiye farklılık gösterdiğini söylemekle yetinemez miyiz? Özgeciliğin ayırt edici özelliklerine sahip davranışın dahi özgeci olduğunun ispatlanamadığını kabul edebiliriz, ama gördüğümüz üzere bu el üstünde tuttuğumuz çoğu inancımız için geçerlidir. Kişisel olarak Güney Kutbunda Kaptan Oates'in kendini feda etmesinin birincil olarak arkadaşlarına yönelik özgeci saiklerle motive edilmediği yorumunun olguları-çarpıttığını düşünebilirim. Keza bu dediklerim Orta Doğu'daki savaşta tanka el bombası fırlatıldığında patlamanın öteki arkadaşları üzerindeki etkisini azaltmak için kendini bombanın önüne atan asker için de geçerli. Eğitiminin getirdiği bir refleks olabilirdi, ölmeyi diliyor olabilirdi (mesela eşinin onu terk ettiğini öğrendiği için), zafer arzusuyla yanıp tutuşuyor olabilirdi, denebilir. Hayatta kalanların buna benzer yorumlarda bulunduğundan şüpheliyim.

ETİK İLKELER

Bu bölümün ilk kesitinde etik ilkelerle ahlakî kurallar arasındaki temel ayrımın birincisinin insan davranışının ağır basan amaçlarıyla ilgilenirken, ikincisinin bu amaçları gündelik durumlara uygulamasıyla uğraşması olduğu savunuldu. Şimdi ortaya atılacak soru şudur: Bu ilkelerin kaynağı ne? Neden mesela eşitliğe, adalete, hayırseverliğe ya da özgürlüğe dair ilkelerin muhafaza edilmesi gerektiğinden bu kadar eminiz?

Kesinlikle erken bir yaşta bu ilkelerin farkındaymışız gibi görünüyor. Bir haftalığına gittiğim konferanstan dönüşümde eve dönüş hediyesi olarak oğullarımdan birine bir kriket sopası, ötekine pul defteri getirsem, sonuncusuna da hiçbir şey

getirmesem, ağırlıklı olarak "bu adil değil" cümlesiyle birlikte şiddetli bir öfkeyle karşılaşmak beni şaşırtmamalıdır. En azından ikisi tarafından. Burada genç zihinlerde dahi en azından adalete dair temel bir hissiyat olduğu görülüyor. Giderken hiçbirine bir şey söz vermemiş olmam adaletin –artık onu nasıl adlandırıyor olurlarsa olsunlar– yerine getirilmediğine dair kanılarını hiçbir biçimde etkilemeyecektir.

Yine okulda bir öğrenciyi kabahatlerinden ötürü aşırı derecede cezalandırırken, bir diğerinin kabahatlerini görmezden geliyorsam adaletsiz davranmakla ve onlara eşit davranmamakla suçlanabilirim. Hayattaki faaliyetlerin geniş bir yelpazesinde felsefe, ahlak ya da başka bir şey okumadan işleyişte olan adaletsizlik tespit edilebilir. Bir öğretmen sevdiği bir öğrencisinin kompozisyonuna sevmediği bir öğrencininkinden daha yüksek not verebilir. Birleşik Devletler'de bir siyahın hırsızlıkla suçlanma olasılığının beyaz hemcinsine oranla neredeyse iki kat olduğu tahmin ediliyor. Geçmişe oranla cinsiyet eşitliğinin daha fazla olduğu bu zamanlarda bile birçok kadın erkeklerle benzer liyakat ve deneyime sahip olduğunda dahi kötü bir deneyim geçirdiklerinden işteki kariyer beklentileri erkeklerinkinden geride kalıyor.

Tüm bu durumlar çoğumuzda gerçekten gerçekleşmişlerse adaletin yerini bulmadığı hissini uyandırıyor. Bu hissiyat derin duyguları tetikleyebilir, insanların polemiğe girmesine yol açabilir hatta kendilerini komşularından ayıran toplumsal ve siyasi faaliyetlere iştirak etmesine yol açabilir. Ama bu hissiyatın kaynağı nedir? Neden eşitsiz bir dünyada insanlar arasındaki eşitlik hissiyatı ısrarlı biçimde varlığını sürdürüyor? Bu kadar kötülüğün ortasında neden hayırseverlik hissi var? Hayat bu kadar bariz biçimde adil olmaktan uzaksa (yeteneklerin ve mülkiyetin bölüşümünde, kişinin kendi kendini gerçekleştirme olanaklarında, fiziksel rahatsızlık ve hastalıkların mevcudiyetinde vs.) adalet fikri sürekli kendini dayatıyor?

Platon

Platon'un 2500 yıl önce verdiği cevap basitti. Ruhun ölümsüzlüğüne ve reenkarnasyona inanıyordu. Cisimleşmenin aralarında ruhun tüm insan idelerinin arzuladığı ve tüm insan erdeminin görünmeyen ilhamı olduğu "ideal" dünyada ikamet ettiğine inanıyordu. Tüm bu asil ilkeleri herkese adilce, müşfikçe ve eşit olarak davranılan bu ideal dünyadaki nitelikler olarak görüyordu. Öyleyse günümüzdeki deneyim dünyasına yeni bir cisimleşmeyle dönersek, yanımızda sönmeye yüz tutmuş olsa da bu ideal durumun gerçek anılarını getiriyoruz. Wordsworth'ün "Ode on the Intimations of Immortality"sinde (İmaların Ölümsüzlüğüne Şarkı) dediği gibi "uzanıp giden görkem bulutları"na geliriz. Platon, adalete ve tüm diğer etik ilkelere dair hissimizin bu ideal dünyada karşılaşılanların "Form"unun bir hatırası olduğunu söyler, bu vecit içerisinde geçen ara dönem boyunca varoluşumuzu ne kadar kafa karıştırıcı biçimde hatırlarsak hatırlayalım. Yani iki yaşındaki çocuk "bu adil değil" derken bilinçsizce kendi göksel adalet deneyimini yansıtır ve bugünkü deneyimini geçmiş deneyimine dayanarak yargılar.

Etik ilkelerin farkındalığı temelindeki bu görüş evrensel olarak kabul görecekse, ahlak felsefesinde zor bir problem çözülmüş olur. Bu sayede ilkeler, insan yargısı ya da deneyiminden bağımsız nesnel değerler olarak ele alınabilecektir. Reenkarnasyon teorisinin sorunu sadece şudur: Herhangi kabul edilebilir doğrulama sürecine açık değildir. Bariz açıklanamayan bir dizi deneyimi kesinlikle açıklar, ama bizzat teori sorun haline gelir, çünkü genel olarak kabul görecek biçimde doğruluğunu tanıtlama yolu yoktur. Evrenin başlangıcı sorunsalını yapılan her şeyin bir kademe daha geriye atıldığı sorununu kabul etmeden Yaratıcı bir Tanrı fikrini öne sürerek cevaplamaya benzer. Kant'ın ahirete inancı, 5. Bölüm'de göreceğimiz üzere benzer şekilde mantıksal zorunluluk diye adlandırabileceğimiz şeye dayanır; bu dünyadaki hayat birçok insan için bariz şekilde adaletsizse, bu adaletsizliklerin

ortadan kaldırılacağı bir ahiret olmalıdır. Aynı soru işareti Kant'ın teorisinde Platon'un teorisinde olduğu kadar baki.

Ancak etik ilkelerin nesnelliğini kabul ederken Platon'un cisimleşme teorisini kabul etmeyenler var. Bunların çoğu muhtemelen bu ilkelerin ahlaklı bir Tanrı olan (ya da ahlakın ta kendisi *olan*) Tanrı'nın doğasının ortasında oluşumuzu yansıtan Kantçı çizgiyi benimser. Diğerleri bu ilkelerin "şeylerin doğasının" bir parçası olduğunu ve nasıl matematik ya da mantığın ilkeleri için geçerliyse insan keşfinden ve değerlendirmesinden bağımsızlığını savunur. "İyiliğin peşine düşülmelidir." derken iyiliğin topyekûn peşine düşülmesi gerektiğini söylemeye çalışmıyor gibi görünebilirim (ancak istisnalar olabilir) ya da ben iyiliğin arzulanabilir olduğunu düşünürken, sizin farklı düşünmeye hakkınız vardır. İyiliğin sadece Pazartesi, Çarşamba ve Cuma peşine düşülmesini savunurken, onun haftanın diğer günleri için peşine düşmekten vazgeçmem. Öne sürmeye çalıştığım şey insanların karşı karşıya kaldığı her şeyde iyiliğin peşine düşülmesi gerektiğidir. Bu da siz tüm insan ırkıyla beraber benimle farklı düşünseniz bile geçerliliğini korumaya devam eder. Beni tam tersine inandıracak bir dizi deneyimden geçsem de bu böyle kalmaya devam eder ya da ben derinden böyle hissederim. R. L. Stevenson hayatının baharında tüberkülozdan ölmek üzereyken hâlâ şunları yazabiliyordu: "Şeylerin mutlak surette iyi olduğuna inanıyorum. Cehennemde uyansam bile buna inanmaya devam edeceğim." Öyleyse iyilik ilkesi dünyadaki bunca kötülüğe, şiddete, acımasızlığa, kayıtsızlığa rağmen bizimle birlikte varlığını sürdürmeye devam eder.

İlkelerin Kökeni

Etik ilkelerin bağımsızlığı ya da nesnelliği –sürdürülebilir olması için insan değerlendirmesine dayanmıyormuş gibi görünmesi– bir ilkenin ilk olarak ne zaman ilke haline geldiği sorusunu tefekkür ettiğimizde tasdik ediliyormuş gibi görünür. İlk kez dile getirildiğinde mi ilke haline geldi?

Bilim ilkeleriyle yapılacak bir karşılaştırma fikrin saçmalığını açığa çıkaracaktır. Newton yer çekimi yasasını ilk kez 17. yüzyılda dile getirdi. Esasen cisimlerin birbirlerini çekmeye meylettiğini savunan sözleri yazan ilk kişiydi. (Üzerinde tefekkür ederseniz oldukça hoş bir ilke). Ondan önce kimse bildiğimiz kadarıyla bunu aslen ifade etmemişti: ama bundan çıkarılacak sonuç yer çekimi yasasının Newton'dan önce var olmadığı ya da bizzat yer çekiminin işlemediği değildir. (İlke ilk kez mesela bir Arap, Hintli ya da Rus tarafından daha önce dile getirilseydi de bu husus geçerli kalmaya devam edecekti: Kimse sıfır çekim durumunu bildiğimiz duruma çevirmedi: elmalar her zaman ağaçlardan aşağı düşmüştür, yukarıya uçmaz.)

Etik ilkeler için de durumun aynı olduğu söylenmiştir. Mesela "Komşunu kendin gibi sev!" ilk kez M. Ö. 1000 civarında yazılmıştır. Bu iddiayı okuyan ya da duyan kimsenin (belki ancak bir psikopat dışında) buna katılmaması söz konusu değildir (yine de bu, herkesin bu kurala uyacağı anlamına gelmez.) Fakat geçerliliğini korumaya ancak sözlü ifadesini bulduğu andan itibaren mi başlamıştır? Elbette hayır. İlke M. Ö. 1000'den sonra evrensel olarak geçerliyse, M. Ö. 1000'den önce de evrensel olarak geçerlidir. Homo sapiens dünyada ilk kez belirdiğinden ve kendi türünün üyeleriyle iletişime geçtiğinden bu yana evrenseldir. İnsan, bildiğimiz haliyle hayatın var olmaya başlamış her alanında, tüm cemaatlerde geçerli olduğunu savunmaya cesaret edebilir, bunun söz konusu olmayacağı herhangi cemaatin var olacağını ise tahayyül edemez.

Bu fenomen nasıl açıklanmalıdır? Daha önce öne sürüldüğü üzere, ya Platon'un ruhun ölümsüzlüğüne dair teorisine ya da Tanrı'nın varlığına istinaden açıklanabilir. Her iki teori de fenomeni açıklıyor, ancak her ikisi de onları savunanlara her ne kadar tatmin edici görünürse görünsün, sorgulamaya açık fikirlerin ispat olmadan inanılmasını gerektiriyor. Açıklamak meşrulaştırmak değildir. Yorkshire Canavarı adıyla

nam salmış, meşum bir İngiliz seri katil korkunç cinayetlerini bir mezarlıkta işittiği ilahi emirler sonucu gerçekleştirdiğini açıklıyordu. Buna samimiyetle inanmış olabilir, ancak bunun kamuoyu ya da mahkemenin ona karşı aldığı karar üzerinde bir etkisi olmamıştı.

Aslına bakılırsa hem Tanrı'nın varoluşunu hem de ruhun ölümsüzlüğünü reddederken, onlarla karşı karşıya kalıyor gibi görünen etik ilkelerin gücünü kabul eden birçok insan vardır. Son kertede matematik ilkeleri ve mantıksal ilkeler vardır, ama çok az insan onları açıklamak için Tanrı'nın ya da cennetin var olduğu hipotezini sunar. "İki çarpı iki dört eder, çünkü Tanrı öyle buyurmuştur" demeyiz; bunun diğer matematik ilkelerle beraber sayı sisteminin özünde bulunduğunu söyleriz. Pipomun aynı zamanda hem var olup hem var olmamasının imkânsızlığının sebebinin cennette işler böyle yürüdüğü için böyle olduğunu öne sürmem; bunun mantıksal açıdan kaçınılmaz olduğunu öne sürerim. Bildiğimiz evrende hem matematiksel hem mantıksal ilkeler zorunlu olarak doğrudur. Olmasalardı bir başka, tahayyül edilemez evrende yaşıyor olurduk, bildiğimiz haliyle bütün insan düşünceleri de anlamsız olurdu.

Etik ilkeler için de aynısını söyleyemez miyiz? "Şeylerin doğasının" bir parçası olduğu tabirini daha önce kullanmıştım, bunda ısrar etmeye de devam ediyorum. Onları sıklıkla göz ardı eden bir dünyada bile nasıl bu kadar önemli hale geldikleri konusunda açık olmamız gerekiyor. Sorun şu ki davranışlara kılavuzluk eden bu ilkeler olmaksızın insanlar hiçbir zaman birlikte yaşamayı, –daha da önemlisi– hayatta kalmayı öğrenemezdi. Bu elbette Charles Darwin'in görüşüdür. Bunu 4. Bölüm'de daha ayrıntısıyla ele alacağız. Bu görüşe göre insan ırkı binlerce yıl hayatta kaldı, çünkü ne kadar yetersiz ve kusurlu olursa olsun bu ilkeler insanların zihninin gerisinde sabit kalmaya devam etmiştir. Bu ilkeler başka türlü olsaydı ırk olarak var olmaya devam edecek miydik? Tüm insanlar ötekilere karşı derinden kök salmış bir

kötülük hissini paylaşsaydı, bırakın bin yılları bir gün bile zar zor hayatta kalırdı. Durum böyle olsaydı iki kişi birlikte uyusa kim diğerine sırtını çevirebilirdi?

Öyleyse adil davranmanın nedeni adaletin insandan bağımsız olarak var olması (cennette ya da Tanrı'nın doğasında) değil, sadece onun işlemesidir; kendi içinde var olan bir hayatta kalabilme faktörüdür. Adaletsizlik de, tıpkı kötülük ya da insan esareti gibi kendi içerisinde yıkımın tohumlarını taşır. Biz insanlar bunu deneyim yoluyla keşfedegeldik, hoşunuza gidiyorsa, deneme yanılma yoluyla diyelim. Adalet "kavramını" aramak, önceden bahsettiğimiz diğer ilkeler için olduğu üzere imkânsızın peşine düşmektir: böyle bir hayvan yoktur. ("Kavram" kavramının bir eleştirisi için bkz. 10. Bölüm) Tüm bu kelimeler gibi bariz bir tanım olarak bilinen, pratikte isnat edilen örnekler hariç tanımlanamaz bile. (Buna katılmıyorsanız, "hakkaniyet" gibi eşanlamlı kelimelere başvurmadan "adalet"in bir tanımını yazmayı deneyin; sonra aynı şeyi ahlak ilkeleri alanının dışında kalan, "güzellik", "cesaret" hatta "ufak" ya da "yeşil" gibi kelimelerle yapmayı deneyin.)

Tüm bunlar evrim teorisinin açıklanmasından iki bin yıl önce Platon'un öğrencisi Aristoteles (M. Ö. 384-322) tarafından kısa ve öz biçimde ifade edilmiştir. *Nikomakhos'a Etik*'ten bir paragraf onun bakış açısını örneklendirir.*-**

> Erdemler ise diğer sanatlara benzerler, öncelikle eylemde bulunarak edinmekteyiz, çünkü öğrenmemiz gereken şeyleri deneye deneye öğreniriz. Örneğin ev yaparak mimar, gitar*** çalarak gitarist olunuyorsa adil davranarak adil, ölçülü davranarak ölçülü, cesur davranarak cesur oluruz. Bir ülkede yasa yapan kişinin amacı da budur, yasa yapıcılar vatandaşların iyi şeylere alışmalarını

* II. Kitap, 3. ve 4. Bölümler.

** Tamamen Furkan Akdemir çevirisine dayandım. Bunun birinci sebebi orijinal, Antik Yunanca metne dayanması. İkincisi İngilizce edisyonların birbirinden oldukça farklı olması. Metinde yapılan alıntıyla (hangi edisyondan faydalanıldığı not edilmemiş) Dover-Thrift edisyonu arasında büyük farklar vardı. Bu da alıntıyı İngilizce'den çevirmeyi mantıksız kılıyor. (ç.n.)

*** Metindeki alıntıda lir, Dover-Thrift edisyonunda harp diye geçiyor. (ç.n.)

amaçlarlar. [...] Erdemler için de aynı durum geçerlidir, kimi insanlara karşı davranışlarımız bizi adil ya da adaletsiz yapar, yine tehlikelere karşı davranışlarımız cesur ya da korkak olmamızı sağlar.

Devlet'in vatandaşlarına erdem aşılamadaki rolü 11. Bölüm'de tartışılacak. Bu arada bu kesiti meşhur bir fıkra ve onun bir çeşitlemesiyle sonlandırabiliriz.

Ünlü fıkra:
A: Keman çalabiliyor musunuz?
B: Bilmem -hiç denemedim.

Çeşitlemesi:
A: Cesur bir insan mısınız?
B: Bilmem. Hiç korkmadım.

AHLAK KURALLARI: MUTLAK MI GÖRELİ Mİ?

Etik ilkeleri savunmak zor bir mesele değildir, çünkü ilke olarak genelde onlara karşı gelinemez. Kişinin hoşgörüyü ya da adaleti veya iyiliği (özellikle çocuklara ve hayvanlara karşı) savunduğunu açıklaması çok az kişiyi şoke edecektir, çok az insan bağnazlık, nefret ve tiranlığı açık açık hayatın kılavuz ilkeleri olarak savunacaktır. İlkelerdeki sorun geçerliliğini kabul etmekten değil, sık sık olduğu üzere birbirleriyle çatıştıklarında ne türden bir hiyerarşi ya da kıdem düzeni oluşturulacağından kaynaklanır. Kürtaj sorunsalında "Öldürmeyeceksin!" ilkesiyle (kürtaj karşıtının savunduğu) kadının özgürlüğü ve seçim hakkının (kürtaj taraftarının savunduğu) çatıştığını önceden görmüştük. İnsanlar arasındaki bir diğer temel ayrıma diğer iki ilkenin çatışması neden oluyor: "Beni ilgilendirmez" diyenler ve evrensel olarak bireysel sorumluluğu kabul edenler. Cemaatin başarılı, muhtemelen çok çalışan, özverili üyesinin aynı cemaatin o kadar şanslı olmayan,

muhtemelen değersiz üyelerine karşı sorumluluğu nedir? Bir grup için "kardeşimin bekçisi miyim" mi* denilmeli yoksa pratik olarak ifade edilirse onlara karşı belirli bir sorumluluk alınması kabul mü edilmeli? Akıllı bakireler akılsız bakirelere yağlarının bir kısmını vermeli miydi? (Matta 25:1-13)** Herhangi ulusun sosyal hizmetlere ayrılan bütçesinin kapsamı bu meseleye dayanır.

Şanslıyız ki buna benzer temel sorunlarla ilgili anlaşmazlıklar görece nadirdir (böyle bir anlaşmazlık olduğunda da daha önce gördüğümüz üzere bir ilkeyi öbürüne oranla doğrulayabilecek olgular olmadığından dönen tartışmalar genelde sadece kısırdır.) Genelde tartışmaların gerçekleştiğini gördüğümüz yer ilkelerin eyleme tercüme edilmesi –bir yasa koymak ya da bir başka insanı tedavi etmek gibi– gerektiği yerdir. İyiliğin peşine düşülmesi gerektiği konusunda hepimiz mutabık olabiliriz; ancak kişi bir zihinsel engelliye, bombacıya, soyguncuya, acılar içerisinde kanserden ölmek üzere olan birine, tamamen felçli bir ihtiyara hatta kulüpte pinekleyen can sıkıcı birine en iyi nasıl iyilik yapabilir?

Bu tip durumlarda aynı ilkeye uyan iki insanın taban tabana zıt cevaplar vermesi oldukça mümkündür. Mesela ağır zihinsel engelli bir bebeğe nasıl muamele edileceği örneğini ele alalım. İki kişi bebek için en iyisi neyse onun olması gerektiğinde ilkesel olarak mutabıktır. Buraya kadar her şey yolunda gibi görünüyor. Ancak bunlardan biri bu ilkenin bebeği en çabuk ve acısız yollarla öldürmek gerektiği anlamına geldiği

---

* Tekvin 4:9'a dayanan tabir. Kayin kardeşi Habil'i öldürdükten sonra Tanrı ona Habil'in nerede olduğunu sorar. Kayin de ona bu cevabı verir. (ç.n.)

** Hikâye şöyledir: "O zaman Göklerin Egemenliği, kandillerini alıp güveyi karşılamaya çıkan on bakireye benzeyecek." Bunların beşi akıllı, beşi akılsızdı. Akılsızlar yanlarına kandillerini aldılar ama yağ almadılar. Akıllılar ise kandillerle beraber yağ da aldılar. Güvey gecikince hepsi uyudu. Güveyin geleceği bakirelere bildirildiğinde akılsız kızlar akıllı kızlardan yağ istedi. Akıllı kızlar da onları reddedip yağ satın almalarını öğütledi. Akılsız kızlar yağı satın alana kadar güvey geldi. Şölen başladı ve akılsız kızlar dışarıda kaldı. Kıssadan hisse Göklerin Egemenliğini geç tanıyanlara cennetin kapıları kapandı. (ç.n.)

sonucuna varacaktır, öteki ise her ne bahasına olursa olsun hayatının muhafaza edilmesi gerektiğini onaylayacaktır. Bir ilkede uzlaşmak hiçbir biçimde eylem üzerine uzlaşmayı garanti etmez. Yine de ortada bir eylem olmalıdır, yukarıdaki örnekte de gördüğümüz üzere birbirinden ayrışan öneriler arasında halihazırda bir anlaşmaya varılamaz. İdam cezası bir ulusun ceza politikasının bir parçasıdır ya da değildir. Okullar belirli suçlar için öğrencinin dövülmesine izin verir ya da vermez. Zorba, terörist, hırsız, dolandırıcı ve yalancı için bir şey yapılmak zorundadır. Hayvanlara muameleye yönelik, reşit olmayanların meyhanelere ve barlara alınmasına, futbol fanatizmine, televizyondaki şiddete karşı bir politika olmak zorundadır. Kısacası kurallar olmak zorundadır, öteki türlü anarşi olacaktır. Bu da tek anlama gelebilir: fiziksel açıdan en güçlü olanın hayatta kalması ve tahakkümü, zorbanın ve zalimin hâkimiyeti.

Birçok anarşist muhtemelen bu metni okumayacağı için, şimdiye kadar mutabık olduğumuzu varsayıyorum. Bir görüş ayrılığı varsa da, bu ahlakî kuralların statüsü hakkındadır. İnsanî olsun ilahi olsun ideal, evrensel bir düzeni mi temsil ederler, yani sabit ve değişmez midirler yoksa belirli bir zamanda, belirli bir yerde sınırlı bir grubun tutumlarının ve değerlerinin bir yansıması mıdırlar, yani esnek ve sonsuz surette değişken midirler? On Emir gibi öteki kayaları kırabilecek, ancak kendisinin kırılamayacağı bir kayaya mı kazınmışlardır? Ya da kriket kurallarında TCCB'nin* çoğunluk oyunun tümüyle tersine çevrilmesi gibi değiştirilmeye açık mıdır? Ahlakî kurallar mutlak mıdır göreli mi?

(a) Mutlakçılık

Mutlakçılığın gücü açık ve net konumunda yatar: gri alanlar yoktur. Eşcinselliği, hayvanlar üzerinde yapılan deneyle-

* Test and County Cricket Board. Kriket Konseyi'nin bileşen örgütlerinden biri. (ç.n.)

ri, savaşı veya evlilik öncesi ya da dışı cinselliği tartışırken dosdoğru bir cevap verir: evet ya da hayır. Mutlakçı, korku ya da vicdan azabı hissetmeksizin tilki avını, grev kırıcılığı, pazar günleri dükkânların açık ya da kapalı olmasını, bahis oynamayı, kan dökmeyi; esrar, sigara, alkol içmeyi; çay içmeyi; domuz, koyun ya da sığır yemeyi (Hindistan'da yaşıyorsanız ve Müslümanla evli bir Musevi'yseniz bu üçü olmadan idare etmeniz gerekecektir); Şabat'ta oyun oynamayı, herhangi günde bilardo oynamayı, dans etmeyi, küfür etmeyi, uzun saçı, kısa saçı, kürk giymeyi, deri pabuç giymeyi, göğüs aranızı ya da herhangi bir bölgenizi teşhir etmeyi, pornografiyi, hagiografiyi*, Katolisizmi, Protestanlığı, sosyalizmi, muhafazakarlığı, genelevleri ve özel sağlık hizmetini kınayabilir. Bu örneklerle mutlakçılığı karikatürize ediyor gibi görünebilirim, ama bu görüşlerden herhangi birini yeğinlikle ve tam anlamıyla kanaat getirerek savunacak insanlara rastladım. Cazibesi de bu kanaatte yatıyor. Mutlak kurallar, tanımı gereği mutlak biçimde ya da istisnasız uygulandığından herhangi konuda tartışmaya ya da münazarayla uğraşmaya gerek yok. Bazı insanlar için bunun kafa karışıklığı, kaygı ve güvensizliğin potansiyel kaynağını ortadan kaldırdığı kesin. Bu tip bir yaklaşımın son derece arzulanabilir göründüğü bir insan grubu küçük çocuklardır. Kendi doğrularını ve yanlışlarını kendi zihninde uygulamak için henüz yeterince yetişkin olmayan bir kişi davranış kurallarının ne olduğunu, belirli bir istikamette ne kadar ilerleyebileceğini, neyin izinli neyin yasak olduğunu bildiğinde muhtemelen çok daha rahat hissedecektir. "Yasak" kelimesi bir çocuğun güvenlik hissiyatının temeli olabilir.

Benzer şekilde genelde kurallara uyan insanlar da muhtemelen mutlakçı yaklaşımı kendilerine yakın bulabilir. Karmaşık bir ahlakî ikilemle karşı karşıya kaldıklarında bireysel tepkilerini "kuralına uygun biçimde" verebilirler: Öldürmek, dolandırmak, çalmak, yalan söylemek doğru mudur? On

* Kilise büyüklerinin, aziz ve azizelerin yaşamlarının anlatıldığı eserlere verilen ad. (y.h.n.)

Emir bunları yasaklar, öyleyse nokta. Doğum kontrol hapı kullanmalı mıyım ya da tüp bebek yaptırabilir miyim? Kilise hayır der, öyleyse nokta. Aklar ve karalardan müteşekkil bir dünyada mahut gri alanlar üzerine kafa patlatmaya gerek yok. Mutlakçı, insan ırkının en büyük liderlerinin, topluma değişiklik getiren en dinamik teşvik edicilerin, iyisiyle kötüsüyle, mutlakçılar olduğunu iddia edebilir; gücü ve kılavuzluğu için öteki insanların ona dayandığını da, kaldı ki bu konuda oldukça haklıdır. Hangi komünist ya da kapitalist lider hiç öteki tarafın bakış açısı için "bir şeyler söylemek gerektiğini" iddia etmiştir (ya da iddia etmiş olsaydı lider olabilirdi)? Bir siyah kendi ulusunun liderlerine karşı çıksa ya da başka bir ırktan gelen bir milliyetçi hükümetin sorunlarının ne kadar karmaşık olduğunu açık açık kabul etse arkasından gelenleri ne kadar etkileme şansı olurdu? Hangi sigara karşıtı pipo içmenin rahatlama sağlayarak ömrü uzattığını iddia etse emeline ulaşabilirdi? Dünya ahlakta nihai doğru ya yanlış olmadığı için bakış açılarının kişiden kişiye değişeceğini kabul eden görecilerle değil, sadece kesin tanımlanmış bir bakış açısını gören mutlakçılarla dolup taşar. Mutlakçılığa bir eleştiri getirmeden önce görecilikle ilgili bu önerme daha bütünlüklü bir analiz gerektiriyor.

(b) Görecilik

John Hospers *Human Conduct* (İnsan Davranışı) adlı kitabının 10. Bölümü'nde hakkındaki herhangi genellemenin dikkatle ele alınması gereken (her halükârda genelleştirmekten caydıran bir felsefî bakış için oldukça uygun) göreciliğin farklı farklı birçok ekolünü özetler.

(i) *Kuşkucu görecilik:* Buradaki argüman sadece hangi davranış formlarının doğru ya da yanlış olduğunu bilemeyeceğimiz yönündedir. Daha önceden bahsedilen (1. Bölüm) doğru/yanlış ikilemini yansıtır. Bu yaklaşım hiç şüphesiz makuldür. Kendi içimde ne kadar emin olursam olayım herhangi ahlakî meselede kararımın doğru olduğundan muhtemelen

emin olamam: ama Pisagor teoreminin doğruluğunu bildiğim anlamıyla ahlakî alanda mahut bilgim mülhem ya da başka türlü edinilmiş bir önseziden fazlası değildir.

Bu duruşu benimseyen herhangi birinin karşılaşacağı problem, gördüğümüz üzere sürekli olarak ahlakî seçimlerin reddedilemeyeceği durumlarla karşı karşıya kalmasıdır. Hiçbir zaman mahkûm edilmiş suçlulara en iyi nasıl davranmamız gerektiğini (bu bağlamda kelime ne anlama gelirse gelsin) bilemesek de, onlara bir şey yapılması gerekir, onları serbest bırakmak bile bir şey yapmaktır. İnsanlar çözemedi diye sorunlar havaya uçuvermez.

(ii) *Nihilist görecilik:* Ahlakî yargı diye bir şeyin olmadığı inancıdır. Buna göre "doğru" ve "yanlış" kelimeleri anlamsızdır. Irkçı bağnazlık, erkek şovenizmi ya da sahnede çıplaklık yanlıştır derken tüm bu tutum ve faaliyetlerde herhangi içkin bir ahlaksızlık olduğunu kastetmem, sadece bunlardan herhangi biri fikir olarak hoşuma gitmiyordur. Bulunduğum tüm mahut ahlakî yargılar sonuç olarak benim kendi hislerimin bir ifadesi olmaktan öteye gidemez.

Buna verilecek bariz örneklerden biri insanların duygularının dikkatlice seçilmiş fotoğraflar tarafından hayvanların katledilmesine ya da üzerlerinde deney yapılmasına karşı nasıl tetiklendiğidir. Dökülen kanın çokluğu çoğumuzda tiksinti uyandırır. Çok azımız hastanedeki bir arkadaşın ya da akrabanın bedenine türlü türlü tüpler sokulmasının görüntüsüne kayıtsız kalabiliriz. Hayvan hakları savunucularının yayınladıkları resimlerin çoğu düpedüz bu tiksintiden faydalanır ve fizyolojik bir tepkiye dayanarak insanları ahlakî bir seçim yapmaya ikna eder (Bu hayvan haklarının savunulmaması gerektiğini söylemek anlamına gelmiyor. Bu konuyu Vaka Çalışması 43'te inceleyeceğiz, ama peşinde olduğumuz davaya bu duygulara aleni biçimde başvurarak varılmıyor, en azından ikna edici argümanların peşinde olanlar için). Genel konuşmak gerekirse bu ani tiksinti çoğu insanın yoluna çıkması zor olduğundan –o da şayet çıkıyorsa– nahoş görünene geçici bir

tepkiden ibarettir. Fakat mezbaha işçisi tıpkı insan cesetleriyle haşır neşir olan cenaze levazımatçısı ya da tıbbi ameliyatlara girip çıkan tıp öğrencisi gibi kan gölüne alışmıştır.

Nihilist göreci bu örnekte sergilenen aleni duygusal faktörlerin sıklıkla söz konusu olduğundan daha bariz olsa da, tüm mahut ahlakî kararların arkasındaki süreçleri özetlediğini savunacaktır. Bunda da en azından bir doğruluk payı vardır. Davranışın belirli formlarına verdiğimiz duygusal tepkilerin bu davranışın arzu edilebilir ya da tam tersi olduğu sonucuna ulaşmamıza yardım ettiğini inkâr etmek saçma kaçacaktır. Yakın yıllarda Birleşik Devletler'de kamuya mal olmuş birilerinin sürekli vuruluyor olması, bu ülkedeki silah lobisine karşı örgütlenmede yoğun artışa ve silah edinmenin giderek zorlaşmasına neden olmuştur. Bu da vatandaşlar arasında bu duyarlılığın işe yaradığını gösterir.

Sorun ahlakî tutumların değişmesi ya da değiştirilmesi yönünde verilecek kararın istikrarlı olmasının gerektiği bir dünyada hislerin değişken kalmasındadır. Amerika'da silah karşıtı lobinin heyecanının her zaman yok olmaya yüz tutma hızı örneğinde görüldüğü üzere, hisler ortaya çıkar çıkmaz azalmaya yüz tutar. Hisler bir davayı uzun bir zaman canlı tutmaya yetiyormuş gibi görünmüyor: yine de köleliğe ya da idam cezasına karşı girişilen davalar uzun süreler içerisinde başarılı bir sonuç vererek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Ancak nihilist görecilikte bundan daha temel bir zayıf nokta varmış gibi görünüyor. Küçük bir çocuğa işkence etmenin, birine tecavüz etmenin ya da uçak kaçırırken masum yolcuların vurulmasının yanlış olduğunu öne sürdüğümde, sadece bu tip bir davranıştan tiksindiğim için (gerçi tiksinsem de) böyle söylemem. İnsanlar nasıl hissederse etsin, bu davranışın yanlış olduğunu söylerim.

Bu yanlışlık hissinin nereden kaynaklandığı 4. Bölüm'de tartışılacak, ancak konu şu ki bu his vardır ve sadece duygusal tiksinti yüzünden yoktur. Mason tarikatına karşı kuvvetli hislerim yoktur, borsada dönen kirli işler ya da Falklands'da-

ki havaalanı için milyonlarca pound harcanması hakkında galeyana getirilemem; ama yine de tüm bunların ahlaken yanlış olduğunu düşünmeye devam ederim ve bu sorunların hiçbirine karşı duygusal tepkim olmasa da kendi lehime tartışmaya hazır olurum.

(iii) *Sosyolojik görecilik*: Bu, göreciliğin daha genel bir tarifidir, mutlakçılıkla ilgili sorunu tartışırken de çoğu insanın aklında olan muhtemelen bu versiyonudur. Sosyolojik göreciliğe coğrafî ve tarihsel perspektiflerden bakılabilir.

COĞRAFÎ PERSPEKTİF: Nasıl davranmak gerektiği ile ilgili tüm dünyada çatışan birçok fikir olduğunun farkında olmak için kişinin profesyonel antropolog olmasına gerek yok. Batı uluslarının yaşadığı sorunlardan biri, ne zaman diğer uluslarla bir *modus vivendi** ("orta yol") bulmaya çalışsa ahlak kodlarının çatışmasıdır. Batılı için hırsızlık yüzünden bir adamın elinin kesilmesi epey itici bulunabilir, oysa birçok Müslüman için bu sadece tıpkı alkol içmenin cezası kırbaçlanma, belki de zinanın cezasının taşlanma olması gibi, kural diye konulmuş bir cezadır. Batılı, Orta Doğu'da zalim bir toplumu yansıtan insanlık dışı adetler olarak gördüğünü kınayabilir. Orta Doğulu da kendi hesabına Batı'nın aşırı liberalizmin kaçınılmaz olarak yüksek suç oranına ve ahlaksızlığa neden olacağına inandığından Batı liberalizmini kınayabilir.

Bu tip kültür çatışmalarına dair diğer örnekler kolayca bulunabilir. Bazı toplumlarda poligami ya da poliandri adeti vardır, diğer toplumlarda ise tek eşlilik. Bazı toplumlarda sübyancılığa dayanan cinsellik teşvik edilirken, diğerlerinde kınanır. Göçmen Eskimolar, seyahate devam edebilmek için yeterince dermanları kalmayan ihtiyarları geride bırakırlar. Ötekilere göre bu dehşet veren zorunluluk gerçekten bir cinayet olmasa bile cinayete eşdeğerdir. Göreciye göre bu tip farklılıklar bir sorun yaratmaz: farklı klanlar, farklı adetler.

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü. (ç.n.)

Ancak mutlakçı için bunlar büyük bir ikilem yaratır. Mutlakçılık davranış formlarının evrensel olarak doğru ya da yanlış olduğunu kabul eder. Öyleyse bu tip bir yargı coğrafî düzlemde nasıl yapılabilir? 19. yüzyılda Afrika ve Asya'daki Britanyalı misyonerlerinin verdiği cevap Batı mutlaklarının dünyanın diğer kısımlarındaki mutlaklardan daha mutlak olduğu yönündeydi. Yani mesela Hıristiyanlığa ihtida eden kadınlar yeni bulunmuş inançlarının bir emaresi olarak göğüsleri örtmeye zorlanıyordu. Bu da elbette evrensel bir ahlakî kural olmaktan ziyade Viktoryen tutuculuğunun bir göstergesidir. Belki de bir ülkenin ikliminin bu tip konularda belirleyici olduğunu kabul etmemek: Misyonerlerin Eskimo mühtedilerle aynı sorunu yaşayacaklarını aklımıza dahi getirmeyiz. Yerli bir toplum tarafından tatbik edilirken başka bir yerde kabul edilemez olan *herhangi bir* davranış formu olup olmadığı ilginç bir sorudur (Yamyamın, yemeğinin doğal yollarla ölüp ölmediğine dair bir bakış açısı var mıdır? Elbette sadece bir varsayım.)

TARİHSEL PERSPEKTİF: Tarihsel perspektiften bakıldığında, konuya getirilen bu sosyolojik yaklaşım göreci bakış açısı için daha güçlü bir destek sağlar, mutlakçı için ise daha fazla probleme yol açar. Geçmişte şu ya da bu nedenle kınanan davranış formlarının artık aşağı yukarı daha kabul edilebilir olması ihtilaf meselesi değil, sadece bir gerçektir, sadece İngilizce konuşulan toplumu ele almak gerekirse. 20. yüzyılın dehşetlerine homurdanabiliriz, ama halkın Roma oyunlarının gaddarca edimlerinden zevk almasına artık izin vermiyoruz. Eşcinseller daha açık biçimde sosyalleşebiliyor, evli olmayan annelere toplumsal utançmış gibi muamele edilmiyor, çiftler önceden evlilik törenini yaşamadan açık açık birlikte yaşayabiliyor, medyada açık saçık sözler kullanılabiliyor ve okullarda cinsel eğitim veriliyor. Hayvan hakları aktivistleri toplumun hâlâ hayvanlara kötü davranmasını kınayabiliyor, ama hayvanları artık dinî törenlerde kurban etmiyoruz (kayıp

oğlu geri döndüğü için babanın besili dana kestiğini anlatan mesel* üzerine sık sık düşünmüşümdür.) Zihinsel engelliler artık vahşi hayvanlar gibi ağıla kapatılmıyor, lezbiyenler, çingeneler ve sara hastaları artık damgalanmıyor, çocuklara "büyüklerin işine karışmaması" gerektiği öğretilmiyor. Elbette tüm bunlar genellemedir, fakat birçok konuda toplumun değişen tutumlarını sergiler. (Elbette şu sözlerin gösterdiği üzere herkes değişim yanlısı değil: "Bu ülkenin son yıllarda öncesine nazaran ahlakının çok daha fazla ve şiddetle bozulduğu, kendini beğenmişliğin, lüksün, sarhoşluğun, orospuluğun, lanetlemenin, küfrün, küstah ve bariz ateizmin gırla gittiği genel bir şikâyettir." İmza Mary Whitehouse** ya da Moral Majority'nin*** bir üyesi? Hayır, 17. yüzyılda John Milton!) [Bkz. Vaka Çalışması 6]

(iv) *Etik görecilik ya da durum etiği:* Bu ekol davranışların koşullara –zamana, mekâna, müdahil olan belirli insanlara vs.– göre doğru ya da yanlış olduğunu savunur. Mesela bir ebeveyn kümesi için evladın eğitiminde doğru olabilecek şey diğer bir ebeveyn kümesi için yanlış olabilir. Bir koşullar kümesinde kabul edilebilir olan (erkek cemaatinde küfretmek gibi) diğerinde kabul edilemez (mesela karma cemaatte olduğu gibi): küfür sözcüklerini neredeyse noktalama işaretleri kadar sık kullanırken, bir kadın geliverdiğinde konuşmalarını kesen adamlar vardır.

Mutlakçı bu farklılıkların var olduğu varsayılırsa bir standart kümesinin önünde sonunda diğer tüm standartlara üstün geleceği, bunu da çoğu insanın duygularının derinliklerinde

---

* Luka 15: 11-31: Bir adamın iki oğlu vardır. Bunlardan biri babasından payına düşen parayı ister, uzaklara gider ve parasını çar çur eder. Elinde hiçbir şey kalmayınca yoksullaşır ve babasının yanına dönmeye karar verir. Babası oğlunu görünce çok sevinir ve "Oğlum ölmüştü, şimdi ise hayata döndü." der ve oğlunun geri dönüşünü kutlamak için bir dana keser. Öteki oğlu ise o ana dek babasının bir dediğini iki etmemiştir. Kardeşinin dönüşüne ve babasının onun için dana kesmesine bozulur. (ç.n.)

** Muhafazakâr aktivist.

*** Birleşik Devletler'de 1970'ler boyunca faaliyet göstermiş, Cumhuriyetçileri destekleyen sağ cenah Hıristiyan hareket. (ç.n.)

kabul edeceği cevabını verecektir. Bir seçenek seçiminin mevcut olabileceği yerdeki koşullarda bu geçerli bir nokta olabilir. Mutlakçılığın zayıflığı ve göreciliğin gücü bu olumlamanın genelde ideal seçimin söz konusu olmadığı koşullarda yapılıyor olmasıdır. Bu koşullarda ideal bir kuralın olumlanması teorik, pratik edilemeyen bir alıştırmadan fazlası değilmiş gibi görünüyor.

Mesela 14 yaşındaki kızının 17 yaşındaki erkek arkadaşıyla vajinal penetrasyonun da içinde yer aldığı bir cinsellik yaşadığını keşfeden annenin karşılaşacağı problemi ele alalım. Anne kızının bu kadar erken bir yaşta böyle bir cinselliği yaşamasını tasvip etmiyor: öyleyse ne yapacak? Kızını cinsel ilişkiye girmek için çok küçük olduğunu söyleyerek azarlayabilir, oysa kızı bunu kabul etmeyecektir. Anne iki âşığın buluşmasını mı engelleyecektir (mesela kızı odaya kapatarak?) O zaman da gaddarca davranmış olacaktır. Aslına bakılırsa anne mutlakçıysa, belirli bir yaştan önce (mesela rüşt yaşı 16 ya da daha sonra) cinselliğin ahlaken yanlış olduğuna inanıyorsa, imkânsız bir durumla karşı karşıyadır. Kızı davranışında ısrar ettiği sürece kızın elinde seçim hakkı olarak kalabilecek birkaç yıl daha cinsellikten imtina annenin uygulayabileceği bir seçim değildir. Bu durumda göreci cinsel ilişki için asgari bir yaş sınırı olması gerektiği konusunda anneyle hemfikir olsa da problemle başa çıkabilmek için *en iyi ihtimali* (illa da ideal olmasa bile) aramaya meyilli olacaktır. Bu, pekâlâ, genç çiftin doğum kontrol hapı kullanmasını, böylece istenmeyen hamileliğin gerçekleşmesinin engellenmesini sağlamak olabilir. Bu koşul ahlakî kararların verilmesi gerektiğinde mutlakçılığın katılığının ne kadar gereksiz olduğunu gösterir. Aristoteles'in vecizesine örnek sunar: "En iyi, iyinin düşmanıdır." (Bkz. Vaka Çalışması 2)

Öyleyse durum etiği, ahlakî failin halihazırda kendi seçeneklerinin belirlendiği ahlakî konular üzerine sohbete girişmediği anlamına gelir, bu seçenekler mevcut olmayabilir. Bunun yerine bu meselelere pragmatik bir yaklaşım

geliştirecektir, eldeki en iyi seçeneğe bakacaktır. Farklı farklı koşullarda aynı problemle karşı karşıya geldiğinde, farklı bir sonuca varabilir. Yukarıdaki örnekte kıza hap kullanması gerektiğinin söylenmesi, tüm ergenlik kızların aynısını yapması gerektiği yorumunu beraberinde getirmez. Bu, göreci bir duruştan mutlakçı bir duruşa geçmek olacaktır.

Her iki konum arasında bir yargıya varabilir miyiz? Mutlakçının temel sorunu genelde imkânsızı istemesinde gibi görünüyor. Mutlakçı, esasen var olmayan seçeneklerin mevcut olduğunu varsaymaya meyillidir. 1965'teki Rodezya krizi sırasında, bir sömürge toprağında Britanya hükümeti görevlileri tarafından vatana ihanet anlamına gelen tam teşekküllü bir isyan tertip edildiğinde, bir pasifist bana içinde şiddet bulunmadığı müddetçe hükümetin hesabına tüm eylemleri destekleyeceğini söylemişti. Fakat koşullar varsayılırsa, bu artık bir seçenek değildi. Doğrudan polis eylemi tarafından olsun ya da ülkeye getirilecek süresiz, uzun vadeli ekonomik yaptırımlar olsun belirli bir şiddet formu kaçınılmazdı. Koşullar farklı olsaydı şiddet içermeyen bir çözüm söz konusu olabilirdi. Fakat koşullar neyse oydu. Ülkede darbe yasadışı yollarla başarıyla gerçekleştirilmiş, vatandaşlarının yüzde 95'i haklarından mahrum bırakılmıştı. Pasifist, şiddeti mutlak surette reddederken aslına bakılırsa konferans salonuna C Planı'yla giriyordu, oysa seçilebilecek sadece A ve B planları vardı (Bkz. Vaka Çalışması 35)

Görecilik de sorundan azade değildir. Ortaya attığı temel bir soru ortalama vatandaşın (böyle bir kişi olduğu varsayılırsa, kendini ortalama vatandaş diye tarif eden herhangi birine rastlamadım) her durumu objektif olarak yargılayabilip yargılayamayacağıdır. Bu, teamüllere ve kabul edilmiş davranış normlarına biat etmek yerine, oturup herhangi konunun olumlu ya da olumsuz yönleri üzerine kafa patlatmaya istekli olmak anlamına gelecektir: bolca zaman ve enerji sarfiyatı gerektiren bir prosedür, herkesin erişiminde olmayabilir. Çoğu insan için kendi grubu tarafından uygulanan davranış

kodunu açıkça öne sürmek ve buna riayet etmek daha doğrudan olacaktır. Fakat bu tavır da muhtelif sorunlar çıkarır. Bu sorunlara gelecek bölümlerde değineceğiz. Mutlakçının ahlaka yaptığı üstün katkı, ötekileri hiçbir zaman ideallerinden vazgeçmemeye itmesi olabilir. Mesela pasifist görünürde gerçekçi olmayan taleplerde bulunurken, toplumun kesinlikle kendi mesuliyeti altında reddetmesi gereken bir görüş sunar: Şiddetin tüm veçheleriyle kötü ve hem homo sapiens'e hem de içinde yer aldığı çevreye zararlı olduğu inancı. İnsanların şiddeti giderek hayatın kaçınılmaz bir veçhesi olarak –ulusal politikaları takip etme aracı olarak bile olsa– kabul ediyor gibi göründüğü bir zamanda kişi bu tip insanları nasıl göz ardı edebilir? Esasen hangi doğrultuda herhangi bir ilerleme kaydedersek edelim, pasifist bize en azından bir amaç, bir hedef gösterecektir. Bu doğruysa, peygamberleri, kahinleri, yalvaçları olmadan toplumun sakat kalacağı sonucu çıkacaktır. Gelecek tasavvurları kinizm ve ümitsizliğe dayanan bir tasavvura nazaran daha tercih edilebilir gibi görünüyor. Bugünün Don Kişot'u yarının gerçekçisi olabilir.

Bu yüzden hem mutlakçılara hem de görecilere ihtiyacımız olduğu, içimizden herhangi birinin de konuya bağlı olarak bir taraftan diğerine geçebileceğimiz sonucuna varmak makul gibi görünüyor. Çoğumuz, çoğu zaman cinayete, yalan söylemeye ya da çalmaya karşıyız, tecavüz ya da işkencenin hoşgörülebileceği bir durum tahayyül etmek de zordur. Çoğumuz cimri değil cömert, aksi değil esprili, dar görüşlü değil açık fikirli insanları tercih ederiz. Önyargıyı, bağnazlığı, ikiyüzlülüğü kınarız, samimiyet, candanlık ve hoşgörüyü alkışlarız. Ancak diğer yandan göreciye göre tek eşli bir toplumda yaşayan bizlerin öteki yerlerde poligami ya da poliandrinin var olmasının uykumuzu kaçırması pek mümkün değildir, alkol kullanmayanlar içki içenlerle birlikte yaşayabilir, komünistle kapitalist arkadaş olabilir. Belki de en nihayetinde bir zamanda göreci mutlakçıyken kalanında mutlakçı göreciyizdir.

VAKA ÇALIŞMASI 3: KOMŞUNU SEV!

Bir önceki bölümde iyilik ilkesinin "Komşunu kendini sevdiğin gibi sev" gibi emirlerde evrensel olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürdük. Fakat bu gerçekten de böyle midir? A kahramanı ile B kahramanı arasındaki şu diyalog her şeyin iddia edildiği kadar açık ve net olmadığını gösterecek. Tartışmayı sonuna kadar okuyun ve nasıl devam edeceğinize bir bakın.

A	B
1 Farklı farklı dinlerin ortak öğretisidir -Altın Kural ve benzeri.	Evet, ama bu Musevilik'teki "komşu" gibi genelde ortak çıkarı olan küçük bir grup anlamına gelir.
2 Her halükârda başkalarına kötülük edilmesine karşı iyilik edilmesi gerektiği tüm dinî ve dinî olmayan ahlak öğretilerinde öğretilir.	Bu doğru değil. Kötülük henüz yazının icat edilmediği bazı toplumlarda bir hayat tarzı olarak öğretiliyordu. Ayrıca belirli bir hakir görülen gruba karşı kötülük Marksizm'de kapitalistlere, Nazizm'de Yahudilere, Siyah Müslümanlarda beyazlara karşı merkezde yer alır: Diğerlerinin yanı sıra sayılabilecek şu üç örneği vermek gerekirse.
3 İyi de, dinler etik ve iyiliksever bir öğretiye doğru evrilir, ilkel dinler evrim basamaklarının altında yer alırken Nazizm vs. gerilemelerdir. Öyleyse onları hesaba katmayın.	Bu oldukça şüpheli. Antropologlar "ilkel" toplumların daha az evrim geçirdiğini değil, sadece *daha farklı* evrim geçirdiğini kabul eder. Birçok 20. yüzyıl ahlakçısı Taoizm, Konfüçyüsçülük, Budizm kadar müşfik değildir.
4 Dinin canı cehenneme: En azından filozoflar diğer konulardaki farklılıklarına rağmen özgeciliği öğretiyorlar.	Saçmalık: Varoluşçularda -Nietzsche, Sartre, Camus- özgeci hiçbir unsur yoktur. Peki ya Hobbes ile Machiavelli'ye ne demeli?
5 Özgeciliği reddeden rasyonellik karşıtı filozoflardır. İyilikseverlik makul olduğu için doğrudur.	Kazın ayağı öyle değil: Akıl bize her şeyden önce ne istediğimizi değil, istediğimiz şeyi nasıl elde edeceğimizi söyler. Kendi çıkarını gözetmek özgecilikten ne daha çok ne daha az rasyoneldir.

6 İyilikseverlik doğru olmak zorunda, çünkü merhametli olmak ve öteki insanların neşesiyle neşelenmek doğaldır.	Zıddından daha doğal değil. "Muz kabuğuna basan adam" fıkrası çok bilindiktir. Peki ya şiddetten alınan hazza ne demeli?
7 Kişinin komşusunu sevmesi toplumdaki en güçlü içgüdü olmak zorundadır, öteki türlü insanlar hiçbir surette işbirliği yapamazdı.	Bu bir abartı. İnsanlar birbirine ihtiyaç duyar, fakat işbirliği ve ötekileri kullanmak tamamen benmerkezci olabilir.
8 Sürü içgüdüsü insanın özünde vardır -hayvanlarda bile görülür.	İnsanlar ve hayvanlar bireysel olarak hayatta kalmanın sıklıkla sürü güdüsünün önüne geçtiğini eşit olarak ispatlar.

İşte sıra sizin hamlenizde! "(Sevgi"nin anlamı üzerine (s. 465-470)'daki tartışma yardımcı olabilir.)

VAKA ÇALIŞMASI 4: İÇKİDEN BÜSBÜTÜN İMTİNA EDEN ADAMIN İKİLEMİ

Şimdi ele alacağımız konu eski bir meslektaşımın geçekten başına gelmiş bir olaya dayanıyor. İçkiden büsbütün imtina eden bir gelenek içerisinde yetişmişti. Ancak bunu deneyimleyen bir kişi bu tip çevrelerde içkinin nasıl zehir diye lanetlendiğini kabul edebilir. Baştan çıkaran, yok edici, tüm suç ve kötülüğün gerisindeki neden Kral İçki'dir o. Tıbbi amaçlarla tavsiye edildiğinde bile tövbe edilmelidir. Kutsal Komünyon'da şarap yerine üzüm suyu içilmelidir. Alkol, beden bulmuş şeytandır.

Meslektaşım dudaklarına bir yudum olsun alkol almadan 20'li yaşlarının ortasına varmıştı. İçkiden büsbütün imtina eden bir mümteni için tuhaf kaçacak biçimde rugby oyuncusuydu. Bir oyunda sürekli haksızca oynayan, hile yapan, faul üstüne faul yapan ve birçok durumda ona vuran (kuralların bariz izin vermediği üzere) bir rakiple karşı karşıya kaldı. Oyundan sonra meslektaşım soyunma odasında rakibinin davranışı yüzünden satranç ya da dart gibi daha yumuşak bir oyuna dönüp dönmemesi gerektiğini sorgulamaya başlamıştı. Karşı takımdaki oyuncunun soyunma odasına iki kutu birayla

girdiğini görünce birden şaşakalmıştı. Öteki taraf tereddütle sahadaki davranışı için özür diledi, açıkça takım kaptanının talimatı üzerine barış işareti, ya da daha felsefî bir deyişle, uzlaşma sembolü olarak ona bir kutu bira teklif etti. Peki ya meslektaşım ne yapmalıydı? Kabul eder de birayı içerse bir ömür boyu uyduğu bir kuralı çiğneyecekti. (Daha katı biçimde ifade etmek gerekirse, içerek kendisi için inşa ettiği bir yapıyı yıkacak ve ebeveynlerinin kendilerini adayarak ona aşıladıkları ilkeleri ayakları altına alacaktı.) Fakat imtina kuralı mutlak olduğundan içmeyi reddederse, rakibinin barış teklifini reddettiğine kani olmasına yol açacaktı. Kendi kurmaya çalıştığı insanî ilişkinin kurulması, kendisini de utandıracağı üzere, daha başlangıçta engellenecekti.

Meslektaşım uzlaşma jestinin kuralda karar kılmaktan daha önemli olduğuna karar verdi, birayı içti.

Haklı mıydı? Durumu diğer adama anlatabileceği, bunun da anlaşılabileceği iddia edilebilir. Ancak anlaşılabileceğinden emin olacak mıdır ya da meselenin daha özüne gelirsek olabilecek miydi?

İsa'nın şu sözü alıntılanmıştır: "İnsan Şabat Günü için değil, Şabat Günü insan için yaratıldı." (Markos 2:27). Bu tüm kuralların insan ilişkilerine göre mi olduğu anlamına gelir? Yoksa katı katıya uyulduğunda kişinin kendisine ve ötekilere ne kadar acı verirse versin, çiğnenmemesi gereken bazı kurallar mı vardır?

Winston Churchill'in doktoru Lord Moran bir zamanlar Fransa Başbakanı General De Gaulle'le ilgili "İlkelere o kadar bağlı ki Hıristiyan hayırseverliğine vakti kalmıyor" yorumunda bulunmuştur. Bu yorum tartışma için ne kadar gerekli?

VAKA ÇALIŞMASI 5: EBEVEYNLERİN BİLME HAKKI

1985 sonbaharında Lordlar Kamarası Hukuk Şubesi, Britanya'daki en yüksek temyiz mahkemesi ikiye karşı bir

çoğunlukla reşit olmayan (yani yasal rüşt yaşı 16'nın altında olan) kızların ebeveynlerinin zorunlu iznine gerek olmaksızın doktor tavsiyesiyle doğum kontrol hapı kullanmasına izin verilmesi gerektiğine karar vermişti. Doktor hastası için en iyisinin ne olduğunu düşüneceğinden ebeveynlerin bilgilendirilmesine gerek olmadığı kararı verilmişti.

Bu karar, Lordlar Kamarası Hukuk Şubesi'ndeki, daha önce bizzat temyiz mahkemesi tarafından iptal edilmiş bir kararı tasdik ediyordu. Sadece olmasa da genelinde Roma Katoliklerinden oluşan Life Organisation* adlı derneğin üyelerinden Bayan Victoria Gillick diye biri şu sebeplere dayanarak ebeveynin müdahalesini ta baştan zorunlu kılmaya çalışıyordu:

1) Bu tip bir konuda ebeveynlerin izni hem doğal –çünkü kızların hâlâ yasal koruyucularıdır– hem arzulanabilirdir; bu tip konular aile içerisinde sır olarak kalmamalıdır.
2) Ebeveynlerin çocuklarını diğer herkesten –aile hekimleri de dahil olmak üzere– daha fazla anlaması gerektiğinden, çocukların daha sonradan pişman olabilecekleri ihtiyatsız maceralara girişmemeleri gerektiği ile ilgili onlara tavsiye verebilecek ideal konumdadırlar.
3) Doktorun doğum kontrol hapları kullanmaya izin vermesi, doktor ile hastanın ebeveynlere karşı ortak olarak komplo kurmaları anlamına gelecektir.
4) Doğum kontrol haplarının özgürce kullanılması kızı çok sık ve farklı farklı kişilerle cinsel ilişkiye girmeye teşvik edebilir. Bu da rahim ağzı kanseri ya da cinsel ilişkiyle bulaşan bir dizi hastalığın artmasına yol açacaktır, kızı özellikle AIDS olma riskiyle tehdit eder.

Bu argümanların altında yatan inanç, Bayan Gillick ve destekçilerinin açık açık ifade ettiği üzere, 20'lerinden önce kızların tam fiziksel cinsel bir ilişkinin sorumluluğunu taşımak için çok genç oldukları yönündedir.

* 1970'te kurulmuş, Birleşik Krallık menşeli, kürtaj karşıtı hayır kuruluşu. (ç.n.)

Lordlar Kamarası Hukuk Şubesi'nin kararı Britanya Tıp Derneği, Kraliyet Hemşirelik Koleji, Anneler Birliği, Aile Hekimleri Derneği ve ilgili diğer kurumlarla birlikte şu argümanlara dayanıyordu:

1) Birçok kız çocuğu bu konuları ebeveynleriyle tartışamaz.
2) Ebeveynler her zaman ideal sırdaşlar değildir. Birçoğu çocuklarının davranışlarına karşı kayıtsızdır. Daha çoğu da bir yığın konuda olduğu gibi çocuklarına bu konuda sempati besler.
3) Doktorlar genç hastalarının doğum kontrol haplarına otomatik olarak erişmesine izin vermeyecektir. Ancak dikkatli bir danışmanlık sürecinden sonra, kızın menfaatine en uygun olanın bu olduğuna kani olduysa verecektir.
4) Bazı kızların doğum kontrol hapı kullanmalarına izin verilmese bile cinsel ilişkiye girmeye başlama ve devam etme riskleri yüksektir -bazı durumlarda temyiz mahkemesinin kararı ile Lordlar Kamarası Hukuk Şubesi'nin kararı bozması arasındaki zaman zarfında söz konusu olduğu üzere. Bu kızlar arasında hamilelik riskleri bu yüzden yükselecektir (yükselmiştir de). Bu da kürtaj yaptırmak isteyenlerin sayısını artıracaktır.

Yasanın bu tip konularda hiçbir zaman statik kalamayacağını, Britanya'da alenen vuku bulmuş olanın diğer ülkelerde yersiz kaçtığını kabul edersek, yasanın nasıl olması gerektiğini düşünüyorsunuz? Bilhassa şu soruları göz önünde bulundurun:

1) Bir kız her halükârda, ebeveynlerinin izni olsun olmasın, cinsel ilişkiye girecekse, en azından doğum kontrol haplarının kullanımı yoluyla istenmeyen hamilelikten korunması daha akıllıca değil mi?
2) Bir kız bu konuları ebeveynleriyle tartışamıyorsa, bu –suç ister ebeveynlerde, ister kızda ya da her ikisinde olsun– ailenin içinde derinlerde bir yerde bir yanlış bulunduğunun bir emaresi değil midir? Durum böyleyse, her halükârda ebeveynlerin ifade ettiği dileklerin değeri ya da gücü ne olacaktır?

3) Rüşt ile ilgili yasayı çiğnemek için bir doktoru ya da başka herhangi birini teşvik etmek hakikaten doğru mudur?
4) Rüşte ihtiyaç var mıdır? Ya da en azından çocuklar geçmişe nazaran daha çabuk olgunlaştığı için rüşt yaşı düşürülemez mi? (Romeo ile Jülyet henüz 14-15 yaşından küçüktü.)
5) Life Organisation nereye kadar birçok vakaya muhtemelen uygulanamayan, mutlakçı bir tavrı ifade ediyordu (16 yaşından önce cinsellik yok gibi)? Lordlar Kamarası Hukuk Şubesi'nin ve destekçilerinin göreci konumu ideal olmasa bile ne kadar gerçekçi? Diğer bir deyişle, rüştten önce cinselliğin genelde teşvik edilmemesi gerekse de, cinsellikten imtina etmeleri zorlanamayacağından diğerlerine uygulanabilecek en iyi politika, gelecekteki potansiyel olarak istenmeyen bebekler bahasına bile olsa, en azından hamileliğin kontrol altına alınması değil midir?

Tüm bu ihtilaflı meseleyi nereye kadar genelinde dinî inançlarla pratik gerçeklik temelli kökleşmiş kanaatler arasındaki bir çatışma olarak görüyorsunuz?

VAKA ÇALIŞMASI 6: AHLAKÎ TUTUMLARDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

Yıllar içerisinde genel kamuoyu göz önünde bulundurulduğunda insan davranışı alanlarında tutum değişikliği olduğu iddiasında (s. 78'de) bulunmuştuk. Bu listeye bir şey ekleyip ekleyemeyeceğinize bir bakın (mesela Şabat ayini, taksitle alışveriş, kredi satın alma, horoz dövüşü, spor olsun diye diğer hayvanların istismar edilmesi, belki de hepsinden önemli olan toplumda kadınların rolü). Size göre hangi değişikliğin daha iyi ya da daha kötü olduğunu tartışın. Sonra –belki de burası daha ilginç– biraz olsun kehanette bulunmayı deneyin. Bugün kabul görse bile, gelecek kuşakların tiksintiyle geriye bakıp "Böyle bir şey nasıl yapmışlar?" diyebilecekleri, herhangi bir adet ya da davranış formu var mı? Listeye

hayvanların yenmek üzere yetiştirilip katledilmesinin, içten yanmalı motorun kullanımının atmosferi kirletmesinin, enerji için nükleer güç kullanımının, hatta evlilik kurumunun bile dahil olacağını düşünebilirsiniz. Torunlarınızın sizi kınamasa bile eleştirebileceğini düşündüğünüz için şimdi yersiz kaygı duymayacağınız ne yapıyorsunuz?

Cevaplarınız sizce hayat tarzınızda nereye kadar değişikliğe yol açacak?

VAKA ÇALIŞMASI 7: AHLAKÎ TARAFSIZLIK MÜMKÜN MÜ?

Ahlakî meselelerin ayırt edici özelliklerinden birinin kişinin onları reddedemeyeceği olduğunu öne sürmüştük (s. 50): onlara müdahil olmamak başlı başına ahlakî bir karardır, kişinin kendi hesabına katılmaması ise her ne kadar az rol oynarsa oynasın durumu etkileyecektir. Francis Bacon'ın yazdığı üzere: "İyiler hiçbir şey yapmazken, kötüler başarılı olur." Bunu şu durumlara göre tartışın:

1) Hükümet birçok kişinin topyekûn yıkımına yol açacak bir sektörü kapama teklifi getiriyor.
2) Sizden trafiğin çocuklarla ihtiyarların sürekli tehlike içinde olduğu bir alandan uzaklaştırılıp yönünü değiştirmek üzere yerel karayolu müdürlüğüne iletilmek üzere bir dilekçeye imza atmanız isteniyor.
3) Belediye Meclisi yüz yıllarca umumi arazi olarak kullanılmış bir yere yeni bir süpermarket inşa etmek için izin veriyor.
4) Bir araba kazasına tanık oldunuz ve suçluyu biliyorsunuz. Mahkemede şahitlik etmeye hazırlanmanız isteniyor.
5) Bulunduğunuz alanda bir Amerikan füze üssünün/eski mahkûmlar için bir yurdun/ alkolikler için bir sığınağın kurulacağını öğreniyorsunuz.
6) Komşularınızın çocuklarını şiddete başvurarak istismar ettiğini biliyorsunuz.

Eylemsiz kaldığınızda sonucu ne kadar etkileyebileceğinizi diğer durumları dahil ederek yaratacağınız listenin uzunluğuna bakarak fark edebilirsiniz. Ahlakî konular söz konusu olduğunda tarafsız kalmanın mümkün olduğu *herhangi* bir durum düşünebiliyor musunuz?

3
Olgular ve Değerler

1. Bölüm'de felsefede ve genelde doğrulanmaya açık önermelerle açık olmayan önermeler arasında ayrım yapmanın ne kadar önemli olduğunu gördük. Konuya kısaca değinirken her iki önerme tipinden örnekler verdik, ancak bu ayrımın ortaya attığı problemlere daha yakından bakmak artık elzem. Özellikle genel "değer yüklü" kategorisine giren farklı kelime ve önerme tiplerini dikkatle betimlemeliyiz.

Her şeyden önce şu önermelere bir göz atalım:

Üç fit bir yarda eder.
Franklin D. Roosevelt dört kez ABD Başkanı seçildi.
İngilizce'de Çarşamba anlamına gelen Wednesday'in etimolojik kökeni tanrı Thor'dan geliyor.

Paris Fransa'nın başkentidir.
Los Angeles San Francisco'nun kuzeyindedir.
Tek eşli olma adetine monogami denir.
The Trumpet Voluntary bir zamanlar sanıldığı gibi Purcell tarafından değil Jeremiah Clarke tarafından bestelenmiştir.

Bu önermelerin ortak noktası nedir? Anında fark edileceği üzere hepsinin doğru olması değil, çünkü bazıları doğru, bazıları değil. Tümünün ortak noktası doğrulanabilir olmalarıdır. Sözlüğe, atlasa ya da ansiklopediye dayanarak doğrulukları ya da yanlışlıkları tanıtlanabilir.

Şimdi de şu önermelere bakalım:

Jogging sağlıklı bir egzersizdir.
Erken kalkan yol alır.
Bir elin nesi var iki elin sesi var
Kadınlar erkekler kadar iyi araba süremez.
Zenciler beyazlar kadar zeki değildir.
Ülkenin sağlam bir hükümete ihtiyacı var.
Tanrımız ilerliyor.*

Bunun ilk gruptan farklı bir önerme kategorisi olduğu anında ve bariz biçimde fark edilecektir: sıklıkla dogmatik olarak kabul edilseler bile, bu değer yargılarının hiçbiri, basit bir analizin göstereceği üzere, doğrulanamaz. Jogging bazıları için sağlıklı olabilir, ama hemen sonrasında kalp krizi geçirip ölen bir tanıdığım için kesinlikle sağlıklı değildi. (Dul eşini teselli etmek için "iyi görünüyordu" denmesi kadının metanetine katkıda bulunmadı. Üst perdeden konuşanlara bozulan uykucular kendilerini yol alanın erken kalkan olmadığı yönünde avutabilir. İki elin sesi varsa da, eşime sık sık hatırlattığım üzere nerede çokluk orada bokluk da denebilir.

* Martin Luther King'in 25 Mart 1965'te Afrikalı Amerikalıların oy hakkını savunduğu ünlü konuşmasından alıntı. (ç.n.)

Dördüncü cümle "kadar iyi değil" söz öbeğinin bir güzel analiz edilmesini gerektiriyor. Cinsiyetler arasında genelleştirmeler yapıldığında çoğu zaman soru daha sorulmadan cevabı varsayılıyor. Bunu şu gerçekten yapılmış sohbette görebiliriz:

> Arabadaki yolcu (sürücüye): Önümüzdeki ahmağa bak. Bahse girerim kadındır.
> Sürücü: Hayır değil. Erkek.
> Yolcu: Öyleyse kadın gibi süren bir erkek.

Bu tip önermeler, bilhassa listedeki beşinci önerme konuşanın hesabına bir önyargıyı yansıtır. Önyargılı olan kişi, bu önyargıyı gerekli olguların incelenmesiyle, değiştirmeye açık değildir. Mesela kadınların ortalamada kaza sigortası için erkeklerden daha fazla para veriyor olduğunu ya da bu bağlamda "aynı fırsatlar"dan bir nebze olsun bahsedebileceğimizi varsayarsak, beyazlara verilen fırsatlar siyahlara da verildiğinde siyahların elde ettikleri başarıları göz önüne almaz.

Birçok insan muhtemelen altıncı önermeyi kabul edecektir, görünürdeki mutabık oldukları noktalar ise "sağlam" kelimesinden ne anlaşıldığını ayrıntısıyla ifade etmeleri istenene kadar sürecektir. Solcularla sağcılar bunun üzerine hiç şüphesiz hükümet için farklı farklı reçeteler sunarak bir çözüm getirecektir. Bu önerme "anlaşılması için daha basite indirgenmiş düşünceye" bir örnektir: Ortak konuşmada başvurulan kelimeleri kullanan, bu yüzden de anlamları bir dizi farklı yoruma açıkken görünürde muğlak değilmiş gibi görünen önerme. Reklam dünyası bu tip kelimeleri sürekli ve bilinçli biçimde kullanır. "Yeni" genelde metanın fiyatının yükseldiği anlamına gelir; "ömür boyu" "bir sonraki model gelene kadar", "seçkin" ise (buna iyice dikkat edin) istisnasız "pahalı" demektir. Reklamcıları dili aşırı derecede kötü kullandığı için kınayabiliriz, ama en azından bu alanda riya yoktur: amaçları metalarını satmaktır, ne daha eksik ne daha

fazla. Politikada durum çok daha sinsice uygulanır, çünkü reklamcılıkta olduğu gibi kelimeler sadece bir izlenim yaratmak ya da bir atmosferi dayatmak için kullanılır: İlerici, emperyalist, faşist, gerici, Marksist, demokratik, liberal, içki yasağı karşıtı ya da kızıl gibi kelimeler. Ama bu alandaki sorunlar farklıdır, çünkü hiçbir politikacı hiçbir surette tümüyle samimi olmadığını itiraf etmeye yanaşmayacaktır. Ne kadar üzücü ya da esef verici olursa olsun tüm bu kelimelerin anlamı konuşuldukları bağlama ve konuşanın tutum ve değerlerine göre değişecektir. Bir grup için sağlam hükümet ötekine göre dik başlı, bir üçüncüye göre ise sadece inatçı olacaktır. Bu temelde fiil çekmek heyecan verici ve eğitici bir egzersizdir. Mesela, "Ben bir özgürlük savaşçısıyım." "Sen şiddete başvuran bir isyankârsın." "O cani bir psikopattır." Ergenliklerden müteşekkil bir çeteden mi yoksa bir grup gençten mi bahsediyoruz? Kesimevinden mi mezbahadan mı? Genç suçlulardan mı sorunlu çocuklardan mı? Fiziksel ceza mı kırbaçlama mı? Komşunuz Yahudi mi Musevi mi? Bu bağlamda kullandığımız kelimeler, anlamlarından bağımsız, kendi başlarına gücü ellerine alır. "Kulağa hoş gelen" ya da "itici gelen" kelimeler* diye tarif edilmişlerdir; basında, kamusal platformda, kürsüde, televizyonda zekice kullanılırken insanların görüşlerini şekillendirebilirler.

Bu yüzden, değerlerin herhangi incelemesine girişildiğinde kelimelerin genelde lamba direği bir sarhoş için neyse failleri tarafından o kadar yüklü ve muğlakça kullanıldığının bilincinde olmamız gerekir, yani aydınlatmaktan ziyade destek bulmak için. Aynı olayın iki farklı kaynaktan nasıl haber olarak sunulduğuna bakın [P. McGeeney'nin *Life and Literacy* (Hayat ve Okuryazarlık) adlı eserinde kullanıldığı üzere]:

* "purr (mırıltılı)" ve "snarl (hırlamalı)". Medya ve reklamcılıkta kelime seçme tekniğidir. Kulağa hoş gelen kelimeler "vatan", "ulusal güvenlik" vs. iken itici gelen kelimeler "terörist", "vatan haini" vs. olabilir. (çn.)

(i) "İflah olmaz İncil savunucusu, işe yaramaz, önemsiz reformcu Peter Speldon, toplantıya sonradan sızarak ırkların melezleştirilmesinin lehine isyana kışkırtan bir konuşma yaptı."

(ii) "Apartheid karşıtlığıyla ünlenmiş Peter Speldon toplantı başladıktan sonra neredeyse fark edilmeden salona girdi ve ırklar arası evlilik lehine coşkulu bir konuşma yaptı."

Birinci haber, açıkça salonda söylenmiş olanlardan ziyade yazarın önyargıları hakkında bir şeyler söylüyor. İkincisi ise yazarın konuşmacıya beslediği belirli bir sempatinin bir nebze olsun etkisi altında olsa da, olan bitenin görece daha nesnel bir izahı: Özellikle "sonradan" yerine "toplantı başladıktan sonra" tabirini seviyorum, farklı farklı durumlarda da kullandım. Öyleyse s. 93'teki ikinci liste olgu değil, bir dizi doğrulanamaz değer yargısından, tartışma konusundan ibarettir. Bunlar doruk noktasına bu davaya bir boyut eklemek üzere "dava" kelimesinin "Tanrı" ile yer değiştirildiği son önermede varır. İlk bakışta göründüğü haliyle cümle anlamsız gibi durur, aslına bakılırsa önerilen değişikliğe rağmen hâlâ anlamsızdır, çünkü bir davanın ilerlediğini görmek zordur; ama bunun elde edildiği marşın kuzey ile güneyin birleşmesi amacıyla Amerikan İç Savaşı'nı kazanmada rol oynadığı şüphe götürmez.

Savaşların felsefî analizle kazanılmaması kimseyi şaşırtmamalı. Daha şaşırtıcı olan –ya da olması gereken– tarif etmiş olduğumuz kelimeler ve tabirler kategorisinin muhtemelen eleştirel analiz eğitimi görenler arasında bilinmemesinin söz konusu olmamasıdır. İki lise öğretmeninin eğitimin başat hedefinin ne olduğuna dair görünürde mutabık olduğunu duymuştum; yani "olgun" vatandaşlar yetiştirmek (Vaka Çalışması 39'da tartışılacak bir konu). Ancak onların daha önce hiçbir konuda anlaştığını görmemiş olan meslektaşları tarafından biraz daha ağızları arandığında hakikatte iki ayrı kutupta oldukları ortaya çıkmıştı. Biri için "olgun" "yasalara riayet eden", "kurallara uyan", "otoriteye boyun eğen" anlamına geliyorken, öteki için olgun olmak otoriteye meydan okumak,

kuralları ve yasaları ancak deneyim yoluyla doğrulanabiliyorlarsa kabul etmek anlamına geliyordu. Aynı problem "yaratıcı" kelimesinin yorumlarında da ortaya çıkar. Evlatlarında bu niteliği teşvik etmek isteyen ebeveynler bunun ne anlama geleceği konusunda kökten fikir ayrılığı içerisinde olabilir. Bazıları, belki de çoğu, yaratıcılık güdüsünü ifade etmesinde izin verilebilecek sınırlar olduğunda mutabıkken, ötekiler çocukların davranışına getirilecek herhangi kısıtlamanın onun yaratıcılığını yok edeceğine, bu yüzden (California'da böyle bir çiftin yakınında yaşamıştım) evin içinde porselen vazoyu fırlatıp atmasına ya da yatak odasının duvarlarına kakasını bulaştırmasına izin vermek anlamına gelse bile ona dayatılmaması gerektiğine inanırlar. Hatta bu özgürlükçü çift gecenin birinde 2 yaşındaki çocuklarının anlaşılabilir biçimde yorgunluktan gürültülü gürültülü horuldadığını görünce onun artık "olgunlaştığını" iddia etmek zorunda hissetmişti.

Bu türden özleri olan kelimeler, gündelikte anlamları üzerinde bir konsensüs varmış gibi kullanılsa da, aslına bakılırsa bu anlam tamamen onu kullanan insanın değerlerine bağlıdır. Vereceğimiz bir örnek daha bunu açıklığa kavuşturacaktır. Yakın yıllarda Birleşik Krallık'ta ülkenin okullarında daha etkin öğretmenlere gerek oldu ve işe yaramayan öğretmenlerin işlerinden alınmasına ya da en azından terfileri söz konusuysa terfiinin yapılmamasına karar verildi. Çok az insan bu çağrıya itiraz etti. Hepimiz etkililiğin teşvik edilmesini ve işe yaramazlığın caydırılmasını isteriz. Bir öğretmeni etkili kılan nedir? Kendine özgü özellikleri nelerdir? Dakik olmak mı, üstlerine karşı nazik olmak mı, kılık kıyafetine dikkat etmek mi (bunlar her ne anlama geliyorsa)? Diğerlerini şevk ve motive edebilme kabiliyeti mi? Kendi seçtiği alanındaki uzmanlığı mı, en son gelişmeleri ve gündemi takip etmesi mi? Bazı kiniklerin iddia ettiği üzere hayatta kalma kabiliyeti mi? Etkin öğretmenlik üzerine evrensel mutabakatı sağlayan kriterler olmadığı müddetçe bunu alandaki terfiinin tek kriteri olarak nitelendirmek manasız gibi görünüyor.

Değerlerin Evrenselliği

Bölümde daha önce alıntılanmış iki önerme listesinin arasındaki temel farkın birinci listenin önermeleri doğrulanabilirken, ötekinin önermelerinin doğrulanamaz olduğunu öne sürdükten sonra, ikinci grupla ilgili bir faktöre daha dikkat etmemiz gerekiyor. Bu gruptaki önermelerden bazıları insan davranışına dair çıkarımlarda bulunuyorken, bazıları böyle çıkarımlarda bulunmuyor. Aksiyoloji, yani değerler üzerine yapılan araştırma ya da değerler anlayışı kesinlikle ahlakî konularla ilgilidir, ama değerler aynı zamanda ahlakın gerekli olmadığı, gerekli olsa da sadece yüzeysel olarak gerekli olduğu çok geniş bir alan yelpazesinde önemlidir. ("Aksiyoloji" kelimesi gündelik kullanımda çoğu insanın diline pelesenk olmuş bir kelime değildir, ama tartışmanın genel temasının kesin ve net bir örneğini teşkil eder. Aksiyoloji, iki Yunanca kelimeden gelir: "axios" "değerli", "logos" ise daha önce gördüğümüz üzere "kelime" ya da "söylem" anlamına gelir.) Mesela bir resmin değeri büyük ölçüde sanatçıya verilen değerin kapsamına ya da resmin özgünlüğüne bağlı olacaktır. Bir kopya, orijinalinden ne kadar ayrıştırılamaz olsa bile, orijinalinin değerine yakın bir değere sahip olmayacaktır (gerçi büyük bir ressam daha az tanınmış birinin orijinal resmini kopya ederse durum tersine çevrilebilir). Benzer şekilde tıp ve bilim alanlarında bir değerler hiyerarşisinden bahsetmek oldukça normal olacaktır. Kanserin nedenlerinin araştırılmasının genelde kelliğinkinden daha değerli olduğu düşünülebilir. İşten tasarruf sağlayan araçların gelişiminin mertebesi çoğu insanın zihninde savaşta zehirli gazların kullanımından çok daha yüksek olacaktır (gerçi savaş zamanında ya da savaş tehdidi söz konusuysa, nasıl sanat eserlerinin değerleri kuşaktan kuşağa değişiyorsa, bu ikisinin değeri kamuoyunun gözünde yer değiştirebilir.) Dinî, mesela İslami değerlerden de bahsedilebilir. Bu son vakada arzulanan ve gerekli davranış kodlarından bahsedilebilir, ama İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ın hakikati muhafaza eden temel kitap, bu hakikatin tek

peygamberinin Muhammed ve tüm hakikatin Yaratıcısı'nın Allah olduğu da göz önünde bulundurulacaktır.

Olması Gereken

Değer önermeleri genelde, onay, kınama ve yükümlülükle ilgili kelimeleri içerir: iyi, kötü, olması gereken (ya da olmaması gereken) ve eşanlamlıları. Fakat yüzeyde güçlü ahlakî yan anlamlar taşıyan bu kelimeler bile etik dışındaki alanlarda kullanılabilirler, sıklıkla da kullanılıyorlar. Mesela "olmalı" kelimesi bir kişiye ayakkabılarını tamir ettirmesini ya da dişçiye gitmesini söylerken olduğu gibi saf pratik, gündelik anlamıyla kullanılabilir. İki durumda da ahlakî bir yükümlülük yoktur; sadece kişinin menfaatine hizmet eden tavsiyelerdir. Ayaklarının ıslanmasını ya da diş ağrısı çekmeyi istemiyorsa bu tavsiyeye uyacaktır. Bazı "olması gereken/olmaması gereken" cümlelerinde pratik aklın mı ahlakî mülahazanın mı ön planda olduğundan emin olmak zordur. "Yasaya riayet etmelisin" her ikisine de dayanabilir (etmezsen ele geçirilip cezalandırılırsın ya da etmelisin çünkü yasa bizim kendi iyiliğimiz için var). Bir kişi hasta bir insanı hastaneye yetiştiriyorsa yasal hız sınırına riayet etmeli midir? (Hobbes'un görüşlerini incelerken gördüğümüz üzere, bazı insanlar bütün "olması gereken" önermelerinin öz menfaat ifadelerine indirgenebilir olduğunu düşünüyor.)

"Olması gereken"in bir diğer kullanımı beklenilebilecek şey anlamındadır. Yatmaya gidene kadar bu bölümü yazmayı bitirmeliyim. Öğrencilerime satmak üzere kütüphane rafımdan aldığım kitaplar bana yaklaşık 20£ kazandırmalı. Bu kitaplardan hiçbiri onların kavrayış seviyesinin üstünde olmamalı. Burada gerek pratik akla dayansın gerek ahlakî olsun yükümlülük fikri hiçbir surette yoktur.

İyi

"İyi" kelimesinin kullanım çeşitliliğine bir göz atalım. Bir sürü duruma göre ifade edilmiş olması gereken birkaç

örnek var, bunlardan bazılarının ahlakî çıkarımları varken bazılarının yok:

Bu iyi bir bıçaktır.
İyi bir iskemlede oturuyorsunuz.
Casterbridge Başkanı iyi bir kitaptır.
Geoff Boycott iyi bir kriket oyuncusudur.
Joe Bloggs iyi bir hırsızdır.
Çavuş Kluger iyi bir katildir.
İyi bir ebeveyn olmak istiyorum.
Rahibe Teresa iyi bir insandır.
Tanrı iyidir.

Bunların her birini sırasıyla inceleyelim.

İyi bir bıçak tam olarak nedir? Bu sorunun cevabı açıkça bıçağın amaçlarına bağlıdır. Eski izci bıçağı gibi temel işlevi atın toynağındaki taşları çıkarmaksa ufak ve manipüle edilebilir olmalıdır. Pazar rostosunu kesmek için bir bıçak arıyorsam her şeyden önce keskinliğine ve ele sağlayacağı rahatlığa bakarım. Yine de iyi bir bıçağın gerektirdiği özellikler hakkında farklı farklı görüşler olsa bile, tüm bu cevapların sonunda belirli ortak noktaları olacaktır.

Peki ya iyi bir iskemleye ne demeli? Yıllarca çeşitli sırt problemlerinden çektikten sonra, benim için iyi bir iskemle sırtıma soru işareti şekli vermeyi engelleyerek onu destekleyecek bir iskemledir. Ötekiler için konforlu olmayabilir, ama nasıl sert yatak ortopedistler tarafından tavsiye ediliyorsa, benim sırtıma iyi geliyor. Ancak bir iskemleyi neyin iyi iskemle yaptığı üzerine hemfikir olan bir hakemler grubu bulmak çok büyük bir zorluk sunmayacaktır: sağlam, konforlu, kullanan insanın omurgasının eğimine uyan. Şimdi de iyi kitaba geldik. Burada yine kelimenin daha önceki kullanımlarında olduğu gibi "iyi" onay damgası taşıyor. Bir arkadaşıma Hardy'nin bu kitabının iyi olduğunu söylersem, bundan kitaptan hoşlanmış olduğum sonucu çıkar (öteki türlü tavsiye etmem pek de

mümkün olmazdı.) Yazarın anlatım becerileri, karakterlerin sağlamlığı, felsefesi ya da artık her neyse kitabı iyi kıldığı için hoşuma gitmiş olabilir. Fakat kitap tavsiye eden herhangi birinin kendi deneyiminden bilmesi gerektiği üzere, kitabın hoşuma gitmiş olması üçüncü bir tarafın da hoşuna gideceği anlamına gelmez. Bazı insanlar Hardy'yi açıkça rahatsız edici, benim beğendiğim John Le Carre polisiyelerinin ise laf kalabalığı olduğunu düşünür ve onları karanlık bulur. Bir kitabın mahut iyiliği ya da kötülüğü okurun eğilimlerine dayanacaktır, bu eğilimler de kişiden kişiye değişecektir. Son kertede yayımlanmış kitapların çoğu *bestseller* değildir, okur kitlesinin ancak küçük bir azınlığına hitap eder.

Aynı türden bir değerlendirme bir sonraki önermeye de uygulanabilir (kriketten hoşlanmayanalar burayı atlayabilir). Boycott'un kriket oyunundaki vurucular hiyerarşisinde değerlendirilmesi değerlendirmeyi yapanın tekniği ve risk almayı reddetmeyi derecelendirmesine dayanacaktır. Bu değerlendirme, büyük ölçüde izleyici için daha heyecan verici olan, ama her zaman kriket rekorlarında önem verilmeyen oyuna daha centilmence yaklaşımla karşılaştırılacaktır. Bazıları için Botham'ın bir saati Boycott'un bir gününe değer; ama bu sadece kriket fanatikleri açısından anlaşılabilir olan bir değer yargısıdır.

Diğer ikisi "iyi" kelimesinin geçerli olarak kullanılabileceği bağlamların ne kadar tuhaf olabileceğini açıkça göstermek için dahil edildi. Her iki adam da çoğu insanın arzulanan vatandaş listesinde pek de yukarı sıralarda yer almayacaktır, ama "iyi" kelimesi onlara uygulandığında ahlakî tasvibin göstergesi değil, daha ziyade sırasıyla görevlerini başarmadaki becerilerinin ve uzmanlıklarının bir kabulüdür. Salt özgeci nedenlerden ufacık bir hırsızlığın yapılmasına ihtiyaç duyduğum bir durumla karşı karşıya olduğumu varsayalım: Joe Bloggs bu iş için bariz biçilmiş kaftan olacak. Mahallemde sinsi sinsi dolaşan adam öldürmeye meyilli bir manyak varsa, çavuşun komşum olmasından memnuniyet duyabilirim.

Bundan sonra gelecek iki önermede daha derin sorunlar meydana çıkıyor. İyi bir ebeveyn olma istediğini öne sürmek hiç şüphesiz birçok insan tarafından övülmeye değer bir hedef olarak görülebilir: ama bununla tam olarak ne kastedildi? Çocuklu çok az insan kötü ebeveyn olmak isteyeceklerini onaylamaya meyillidir, yani iyi bir ebeveyn olma hedefi hepsinin ortak özelliği olmalıdır. Ne kadar ebeveyn kümesi varsa ebeveynlikle ilgili o kadar farklı yaklaşımlar olduğundan bize geriye özellikle analiz edeceğimiz bir şey kalmaz. Bir çift ebeveynliğin evladın dikkatlice üstüne titremek, diğeri katı bir davranış kuralını empoze etmek, bir diğeri belirli bir inanç dizisini aşılamak, yine bir diğeri, tabiri caizse, geride durup çocuklarının kendileri hesabına düşünmesine, kendilerini keşfetmesine ve geliştirmesine izin vermek olduğuna inanabilir.

Konunun matematik teoremi gibi açık ve net, bir yaklaşımın iyi ötekininse kötü ya da iyi ebeveynlik için evrensel kurallar olduğunu öne sürmek imkânsızdır. Çocukların nasıl yetiştiği ebeveynlerin savunduğu değerlere, hayattaki önceliklere bağlı olacaktır. Bunlar da gördüğümüz üzere dışsal, nesnel bir doğrulama imkânı olmaksızın farklı farklı olacaktır. Bir gözlemcinin yapabileceği tek şey ebeveynlerin kendi öne sürdükleri kriterlerle ne kadar tutarlı davrandıklarını değerlendirmek olacaktır. Mesela çocuklar 14 yaşına geldiğinde geçmişe dönük tedbirler alınabiliyorsa, onları yetiştirmede farklı bir yöntem denendiyse, bir nebze olsun karşılaştırma yapmak mümkün olabilecektir. Fakat varoluşçu Kierkegaard'ın da söylediği üzere, hayatın zorluklarını geçmişe dönüp bakarak değerlendirsek de, hayatın kendisi geleceğe dönüp bakarak yaşanmalıdır. Yanlışlarımızdan ve başarılarımızdan öğrenebiliriz, hatta *modus vivendi*'miz ya da hayat tarzımız konusunda görüşlerimizi bile değiştirebiliriz, ama yapmış olduklarımızı geri alamayız.

İyi bir insan kavramına döndüğümüzde, meseleler daha da karmaşık bir hal alıyor. Birçok insan gibi benim de "iyi ahbaplar" ya da "hoş insanlar" diye tarif edebileceğim bir dizi

arkadaşım var. Fakat bu tip bir tarifle ne kastediliyor? Her şey bir insanda en hoşa gidilesi olarak gördüğüm niteliklere dayanır, bunlar da karakterim ve mizacım gibi bir dizi manevi faktöre dayanacaktır. Hoşlandığım ve hayranlık duyduğum insanlar listesi sizin ya da bir başkasının yapacağı herhangi listeden farklı olacaktır. Daha önceden seçilmiş bir örneği ele alalım: Kalkütalı Rahibe Teresa birçok insan tarafından iyi bir insan hatta bir azize olarak tasvir edilir. Bunun sebebi bu gözlemcilerin onun çilekeşliğinden, hayatı boyunca kendini dünyadaki mülksüzlere adamasından, kişisel konfordan ve fizikî dünyanın nimetlerinden büsbütün imtina etmesinden etkilenmeleridir. Bunların hepsi hiç şüphesiz doğrudur. Ancak Etiyopya'nın ve diğer Afrika ülkelerinin yoksullukla boğuşan milyonlarını Tanrı'nın sırf varlıklı insanların bilinçlerini aydınlatmada –böylece dünyadaki zenginleri fakirlere para vermeyi ilham etmelerini sağlayarak– bir araç teşkil ettiğinden "Tanrı'nın kutsanmışları" diye adlandıran birini iyi addetmeyi kişisel olarak imkânsız buluyorum. İnsanın çektiği ıstırabı bu kadar ucuzca kabul etmek bana sığ hatta kinik geliyor.

Öyleyse, benim için "iyi" sıfatı Rahibe Teresa'ya uygulanamaz. Bu onun iyi bir insan olmadığı anlamına mı geliyor? Buna bu tip bir soru soranın öngöreceği biçimde cevap vermek imkânsız. Hangi cevap verilirse verilsin, değerlendirilen insandan ziyade konuşanın değerlerini açığa çıkaracaktır. Saygı duyduğum insanlar listemden benim neye benzediğimi makul bir kesinlikle tahmin edebilirsiniz.

Peki ya "Tanrı iyidir." önermesiyle ne yapacağız? Bu burada analiz edilemeyecek kadar karmaşık bir konu, bizim hepimizin de bu aşamada cümlenin bir totoloji olduğunu saptamamız gerekiyor. Çoğu inançlı için "Tanrı" edindikleri haliyle iyiliğin toplamı, "iyi" de hayatta onayladıkları bu değerler anlamına geldiğinden, bize geriye orijinalinin mantıksal analizi olan şu önerme kalıyor: "İyi insanların genelde edindiği iyiliktir." Bu da herkes için daha iyi bir hayat tarzını savunduğunu iddia eden siyasetçinin iddiasından bile boştur.

"Kod" Kelimelerinin Dahil Edilmemesi

Çoğu değer yargısının genelde "iyi" ve "olması gereken" gibi kelimeler içerdiği, bunların ahlakî bir tınısı olduğu, ama ahlak tartışmalarının dışında kalan bağlamlarda da kullanılabileceğini önceden öne sürmüştük. Normalde mevcudiyetlerine bakılıp çıkarımda bulunulsa da, bu kelimelerin değer yargılarının ifadesinde olmazsa olmaz olmadığı da artık iddia edilmelidir. Mesela "Bu hırsızlıktır." Herhangi değer yüklü bir kelime içermez, ama söylendiği haliyle iması (a) hırsızlığın iyi bir edim olmadığı (b) bu yüzden de hitap edilen kişinin bunu yapmaması gerektiği yönündedir. Bu salt bir dilbilim meselesi gibi görünebilir, ama "kod" kelimelerinin dahil edilmemesi sıklıkla kafa karışıklığı ve ihtilaf nedenidir. Dünyadaki birçok adaletsizlik, değer yargıları olguymuş gibi öne sürüldüklerinden gerçekleşegelmiştir. Hepsinin de ifade edilmemiş ahlakî imalarının bulunduğu, yıllarca işittiğim önermelerden işte birkaçı. Bu imalardan bir kısmını parantez içine koydum. Öteki yorumların arkasında ne yattığını teşhis edip edemeyeceğinize bir bakın:

Liberaller hayal aleminde yaşıyor (ciddiye alınmamaları gerekiyor).

İdam cezasına karşı gelenler şiddet suçunu teşvik ediyor.

Kürtaj cinayettir (yasadışı ilan edilmelidir).

Bu ülkedeki hapis cezaları çok kısa.

Fiziksel ceza suçu azaltacaktır.

Rugby erkek sporudur.

Eşcinsellik doğal değildir (eşcinsellik yasaklanmalı/eşcinseller hapse atılmalı veya eşcinsellik yeryüzünden silinmelidir).

Polisin tarafını tutmasak nerede olurduk?

Toplumun benim gibi insanlara ihtiyacı var, filozoflar parazittir (bir muhasebeci).

Daha çok piç öldürmemiş olmamız yazık! (Falklands Savaşı'ndan sonra).

Siyahlarla nasıl başa çıkılacağını bilen tek ülke Güney Afrika.

Kadınları baştan çıkarmak erkeği oğlandan ayıran şeydir.

Almanlar barbardır.

Komünizm hastalıktır.

Üniversite öğrencileri olgun değil ve sorumsuz.

İçinde yaşadığınız fildişi kuleden hayat hakkında ne anlayabilirsiniz ki? (bir emlak komisyoncusu/emlakçı).

Galliler gittikleri yerin havasını bozuyor.

Katolikler Kuzey İrlanda'ya ait değil.

Kimse işsiz güçsüz kalmamalı: işsizler beleşten devletin sırtından geçiniyor(ya da büyük bir şehrin belediye başkanının şu söyledikleri haber yapılmıştı: "Bu şehirde ikamet sıkıntısı yok: bu yaşayacak hiçbir yeri olmayan insanların yaydıkları kötü niyetli bir dedikodu).

Bunlar belirli bir miting alanında ifade edilmiş tutumların makul bir kesitini temsil eder. Belki de bu tip görüşleri savunan insan tipinin bir tasviri zihninizde canlanmış olacaktır. Tüm değer yargılarında olduğu üzere, bu tip önermeler herhangi konuyu açıklığa kavuşturmaktan ziyade otobiyografiktir. Görüşlerin taraflı, bağnazca, önyargılı olduğunu öne sürebilirsiniz, bunda haklı da olabilirsiniz. Fakat hangi görüş kümesi alıntılanırsa alıntılansın bu karakteristiklere sahip olma handikabından mustarip olacaktır. Başka bir gruptan alıntı yapacak olsaydım, listem "tüm polisler domuzdur" diye başlayan ve öyle devam eden alternatif bir liste yapacaktım. Ahlakî değerler tartışıldığında, tarafsız kimse diye bir varlığın olmadığını aklımızda tutmak hayati önem taşır. Hepimizin önyargıları vardır; konuları tartışırken bir nevi aydınlanma biçimine ulaşacağımız ümidini taşımadaki gerçek tehlike bunun farkında olmamak olacaktır. Öyleyse (hali hazırda iki kez öne sürdüğüm bir noktayı tekrar etmek gerekirse) bir tanıdığımı "Her şeyin bedelini bilip hiçbir şeyin değerini bilmeyen" olarak tasvir edersem, siz iddiamın anlamına ya da doğruluğuna vakıf olmaktan ziyade beni ve önyargılarımı bir güzel öğrenmiş olacaksınız.

EMPİRİK İLE NORMATİF

Bu bölümün başlığına uyacak şekilde olgularla değerler ve tanıtlanan ile olması gereken arasındaki farkı gösteren bolca örnek verdik. Bu iki önerme tipi filozoflar tarafından sıklıkla empirik ve normatif olarak tarif edilir. Empirik önermeler gözlem sonucu ve aklın kullanımıyla yapılan önermelerdir, olguya dair konuları tarif eder. Normatif önermeler kurallarla (etikte davranış kurallarıyla) ve bunları izleyen öneri ya da tekliflerle ilgilidir. Bu ikinci önerme grubunun ortak özelliği olgu olarak sunulamamalarıdır. Avazım çıktığı kadar "soykırım yanlıştır" diye bağırabilirim, bağırmaktan sesim kısılabilir, siz de benimle hemfikir olabilirsiniz; ama bu, onun olumlamasını bir olgu yapmaz. Tüm insan ırkı bunu onaylasa bile önermenin olgu olması söz konusu değildir. Söylenebilecek tek şey menfur olduğunu düşündüğüm bir davranış formu hakkındaki görüşümü ilettiğimdir: Hakikaten de çok az insanın açıktan açığa katılmamazlık edebileceği bir görüş.

Bu, normatif önermelere ya da değer yargılarına dayanan tartışmalarda olguların yer almadığını söylemek anlamına gelmez. Bu önermeler ya da yargılar dış dünyadan soyutlanmış biçimde değil, okunmuş, tartışılmış ya da deneyimlenmiş bir şeyin temelinde yer alır. Bir başka kişi yargıma katılmıyorsa, sadece görüşlerimi daha da sesli şekilde haykırmam anlamsız kaçacaktır. Bir kişinin yanlış –belki de tehlikelice yanlış– bir fikri ifade ettiğini düşünüyorsak yapmamız gereken onu durumun olgularına daha yakından ya da daha geniş bir açıdan bakmaya teşvik etmek olacaktır. A.J. Ayer yarım yüzyıl önce *Dil, Doğruluk ve Mantık**-** adlı kitabında buna işaret etmiştir:

---

* Pelican edisyonu, s. 146 vd.

** Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 2020, 4. Baskı, s. 109. Çeviri tamamen Hacıkadiroğlu'ndan alınmıştır. Yalnız bu kitapta kullandığım terminoloji ile tutarlı olması için pasaj çevirisinde parantez içine kendi terimlerimi yerleştirdim. (ç.n.)

> Birisi bir eylemin ya da bir eylem tipinin törel (ahlakî) değeri hakkında bizimle anlaşamıyorsa [...] ona göstermeye çalıştığımız şey onun konunun olguları üzerinde yanılmakta olduğudur. Eylemcinin (failin) güdülerini (saiklerini) yanlış anladığını ya da eylemcinin (failin) bilgisi göz önünde tutulduğunda, eylemin etkilerini ya da olası yanlış etkilerini yanlış anladığını; ya da eylemcinin (failin) içinde bulunduğu koşulları hesaba katmada yanılgıya düştüğünü belirtiriz. Ya da belli tipteki eylemlerin doğurabileceği etkiler ya da onların gerçekleşmesinde genellikle ortaya çıkan nitelikler üzerinde daha genel uslamlamalar (argümanlar) kullanılır.

Tüm bunlardan sonra bile başarının garantisi yoktur. Tartıştığım kişi benimkinden çok farklı bir ahlakî ve kültürel geleneğe ait olabilir, bu yüzden ispatı sunacak kişi ben isem kendi gözünün önündeki ispattan şüphelenebilir. Mesela *Guardian*'ın "komünist bir gazete bozuntusu" olduğuna tüm samimiyetiyle inanan bir kişiyle herhangi ahlakî ya da politik tartışmaya girişmek bana pek bir şey kazandırmayacaktır. *Vaiz*'de yazılı olduğu üzere: "Susmanın zamanı var, konuşmanın zamanı var."*

İspatlanmış hipotezlerle kimya formüllerinden, fiyatlar, ürünler ve teknik uzmanlıktan müteşekkil olgular dünyasında güvenlikteyiz. Nerede olduğumuzu, muhtemelen de nereye gidiyor olduğumuzu biliyoruz. Değerler dünyasında böyle bir güvenlik yok. Burada bir kişinin neyin değerli olduğuna dair hissiyatının otomatikman bir ötekinin hissiyatından daha önemli olduğu yargısında bulunulamayacağı, sürekli bir değişim durumu içerisindeyiz. Değerler dünyasında uzmanlar, profesyoneller, otoriteler yok. Yürümeye yeni başlayan bir çocuğun bakış açısının, başarılı bir köşe yazarı ya da yazarınki kadar sık duyulmasa da, kendisini ilgilendiren kararlar alındığında yine de kâale alınması gerekir. Üzerine

* Vaiz 3:7. *Kutsal Kitap*. Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2003, 3. Baskı. Bundan sonra *Kutsal Kitap*'tan [Eski Ahit ve Yeni Ahit] yapılacak tüm alıntılar bu edisyondan yapılacaktır. (ç.n.)

düşünürseniz, ilginç tartışmalarımızın çoğunun konusu ve keyif veren deneyimlerimizin çoğunun kaynağı değerle ilgili bu konulardır. Arkadaşlarınızla buluştuğunuzda arabanızın diğer arabalara fark atan özellikleri üzerine tartışmayı tercih ediyorsanız, böyle davranmakta özgürsünüz, ama üzerine konuşmak için bulabileceğiniz konular bu veya buna benzerleri ise hayatın tuzu biberi olan konuları kaçırıyorsunuz demektir.

VAKA ÇALIŞMASI 8: SANSÜR

Sansür, hakkında, sık sık değer yargılarında bulunulan bir konudur. Bir yandan insanların televizyonda, sinemada ya da sahnede okumaya ve görmeye izin verileceği yerlere belirli kısıtlamalar getirilmesi gerektiği savunulur. Diğer yandan bu tip kısıtlamaların bireyin karar verme hakkına engel teşkil ettiği düşünülür. Bu konuyu diyalog formunda ele alacağız ve yalnızca medyada ve sanatta cinsellik ve şiddetin sergilenmesinden doğan konulara odaklanacağız. Konuyla ilgili ama yine de farklı olan politik sansürü ise 11. Bölüm'de ele alana kadar bir kenara bırakacağız.

1 Bu günlerde gösterilen tüm cinsellik ve şiddet hakkında bir şeyler yapılması gerekiyor. Sinemaya gittiğimizde insanların parçalara ayrıldığını görmeden edemiyoruz. Televizyon programlarının yarısı bir noktaya kadar çıplaklık sergiliyor. Geçen gün bir yoga programında bile kadınların hepsi beden postürlerini çıplak sergiledi. Sadece şehvet düşkünlüğü için bahane!

Bugünlerde çok fazla şiddete dayanan film gösterildiğini kabul ediyorum. Hatta Birleşik Devletler'de durum daha da vahim. Ama 70'lerdeki kadar da çok yersiz cinselliğin gösterildiğini düşünmüyorum (o da çıplaklığın her zaman cinselliği varsaymak anlamına geldiği düşünülürse ki bundan emin değilim.) Yine de hayatın nasıl aktığını olduğu gibi göstermeye çalışıyorsanız hepsini olduğu gibi yasaklayamazsınız. İkisinin de kalıcı olduğunu tahmin ederim, bilhassa cinselliğin.

2 Ama dünya insan katleden manyaklarla ya da önce karşısındakini vurup sonra ona soru soran polislerle dolu değil ki! Gördüğünüz cinselliğin çoğu ya zina ya fahişeliği içeriyor. Bir koca ile karısı arasındaki cinsellik içeren sahneye ne kadar sıklıkla rastlıyorsunuz? Bu tip programların ahlaki standartlar üzerinde, özellikle gençler arasında dehşet verici bir etkisi olduğunu düşünüyorum. Hoşlanmadıkları insanları dövmenin ya da hoşlarına giden herkesle yatağa girmenin normal olduğuna inanacak şekilde yetişiyorlar.

Soruna ciddi ciddi katkıda bulunan şeyin insanların bu tip bir şeyi seyretmekten ya da onu okumaktan keyif alması gibi görünüyor. Bir düzine öğrenci üniversiteyi ziyarete gelmiş siyasetçiye yumurta atsa, tüm gazetelerde yayınlanır. 20.000 öğrenci barışçıl biçimde Eğitim Bakanlığı önünde gösteri yapsa tek kelime haber yapılmaz. İnsanlar, muhtemelen kendileri ziyadesiyle böyle yaşamak zorunda olduğundan, sadece ahlaklı biçimde sürdürülen bir hayatı bilmek istemez. Ötekilerin kısıtlamalardan kaçınmasını izlemekten keyif alırlar. İstedikleri buysa, burada birine zarar verdiklerini düşünmüyorum.

3 Kendilerine zarar veriyorlar, yozlaşıyorlar ve gördükleri şeyi taklit ediyorlar. *The Clockwork Orange* gösterime girdikten sonra gasp vakalarının ne kadar arttığına bir bakın. Boşanma ve tecavüz olaylarının artışına bir bakın. Bana bunun medyada gün be gün gösterilenlerle bir bağlantısı olmadığını söylemeyin.

Buradaki bağlantıyı bana nasıl göstereceğinizi bilmiyorum. "Gasp" kelimesi bu filmden önce başka bir anlamda kullanılıyordu, bu filmle birlikte yeni bir anlam kazandı. Nasıl cinsel suçlar her zaman olageldiyse, bunlar da her zaman olmuştur. Tüm bunlarda bir artış varsa – kaldı ki artış olduğu konusunda size katılmıyorum- medyanın olayların bir nedeni olmaktan ziyade sadece olan biteni yansıttığını da söyleyebilirdiniz.

4 Bir bağlantı olması akla yatkın görünüyor. Sinema ve televizyon insan doğasının en fena öğelerinden faydalanıyor ve içimizdeki hayvanı dışarı çıkarıyor. İnsanların *Rambo*'ya nasıl çıldırdığına bir bakın, Birleşik Devletler Başkanı tarafından bile övülen bir seri katil. Bir de geçen hafta açık saçık cinsel ilişki sahneleriyle dolu bir film seyrettim -yakın çekimler, oral seks, grup seks. İnsana hayal edebileceği hiçbir şey bırakmıyor. Kesinlikle iğrenç.

Rambo ve benzeri filmlerle ilgili görüşünüze katılıyorum, Reagan'ın hoşuna gitmesi ise bir nebze olsun şaşırtmıyor. Vahşi Bati kovboyu beynive hassasiyetine sahip bir adamdan ne bekliyorsunuz? Fakat seks filmi sizi neden bu kadar geriyor? Siz parasını verip filme girmeden evvel neyle karşılaşacağınızı biliyor olmanız gerekirdi. Bir Disney filmine gittiğinizi düşünmüyordunuz herhalde, ya da içeri zorla tıkılmadınız. Cinsel mahremiyeti göstermekte iğrenç olan hem ne var? Bir kadın ile bir adam arasında gerçekleşen bir şeyde herhangi bir iğrençlik göremiyorum. Aslına bakılırsa buna benzer filmlerden bir iki şey bile öğrenmişimdir.

5 Bana kalsa onları yasaklardım. Medeni bir toplumda buna benzer bir şeye ihtiyacımız yok. Roma İmparatorluğu'na geri dönüyoruz -toplu seks, cinayetler, müstehcenlik. Dişli bir bekçiye ihtiyacımız var. Yozlaştırmaya neden olabilecek her şeyi yasaklayacak mutlak güce sahip bir sansürcüler heyeti öneriyorum.

Bu Sun gazetesini de içerecek mi? Bir emniyet müdürünün 3. sayfasındaki resmini onaylamadığı için kendi mıntıkasında tüm kopyalarına el koyduğunu görmüştüm. Birçok insan bunu saçma bulmuştu, ama her ne yasaklıyorsanız aynı tepkiyi duyuyormuşsunuz gibi görünüyor. Bir insanın müstehcen bulduğunu, diğeri son derece normal hatta sanatsal bulabilir. Tüm insanların zevklerine karşı yasa yapamazsınız. The Rape of the Sabine Women (Sabine Kadınlarının Kaçırılması) gibi çıplaklık içeren resimleri ya da toplu katliam gösteren herhangi resmi yasaklayacak mısınız? Öyleyse neden burada duralım? İncil cinsellik ve şiddet dolu -Süleyman ve cariyeleri, Saul'un Amaleklileri katletmesi,• Davut'un Bat-şeva'yı dikizlemesi,•• herkesin herkese vurması. Peki ya Shakespeare'i ne yapacaksınız?

6 Büyük bir sanat eseriyse korunabilir. Fakat benim burada bahsettiğim sanat değil sömürü -tebaaların, okurların ve izleyicilerin sömürülmesi. Bu insanların kendilerine karşı korunmaları gerekiyor. Bu yüzden bizim için en iyisini bilen bir grup iyi, aklı başında insana ihtiyacımız var -mesela piskoposlar, doktorlar, hukukçular gibi.

Kim benim için en iyi olanın ne olduğunu bilebilir ki? Bunu yargulayabilecek tek kişi benim. Kontrol etmek zorundaysanız da, neden tüm bu orta sınıf uzmanları müdahil ediyorsunuz? Bahsettiğiniz üzere davranışları neden bahisçilerden ya da futbol menajerlerinden daha aklı başında olmak zorunda? En azından milletvekillerini işe karıştırmadınız. Konuyla ilgili sunmaya çalıştıkları tasarıları yerel bir bardan öteye genişletemeyeceklerine insan şaşırmamalı.

7Ama bir şeyler yapılması gerektiğine katılıyorsunuz öyle değil mi?

Sansür yoluyla değil. Tüm dünyada insanların şiddeti hayatın bir parçası hatta siyasi amaçlara erişmede bir araç olarak kabul ediyor olmasından çok rahatsız olduğumu kabul ediyorum. Ama bunu, nasıl erotik dergileri yasaklayarak erkeklerin çıplak kadınlara bakmaktan haz almasını engelleyemiyorsanız, filmleri yasaklayarak da değiştiremezsiniz. Burada endişelendiğim şey seçme özgürlüğü. Herhangi bir Büyük Birader'in gelip de bana neyi seyredip neyi seyretmeyeceğimi söylemesini istemiyorum. Zaten özgürlüğümüze getirilen yeterince kısıtlama var, bir diğer büyük kısıtlamayı dayatmaya gerek yok. Onlar olmasa daha rahat edeceğimiz, ara sıra olan şeyleri –çocuk pornosu ya da *The Chainsaw Massacres*'daki kan gölü sahneleri gibi– riske atmamız anlamına gelebilir. Halkın bu tip şeyleri onları tüketmeyerek kendiliğinden yasaklayacağını ümit etmeliyiz. Fakat bence bu risk sansürcü atadığınızda hiç şüphesiz meydana gelecek müsamahasızlığa, dar görüşlülüğe, adaletsizliğe tercih edilebilirdir. Bu arada, onları atayacak kişi *siz* olmayacaksınız, başbakan olacak. Bunlardan bazıları da kendi istediklerini yaptırırlarsa, hayatımızın kalanını *Dallas* ya da *Neighbours* dizilerini seyretmekle geçirebiliriz. Kesinlikle buna tercih edilebilecek başka bir durum var mı?

8 Herhangi sansür biçiminin mevcut herhangi *Laissez-faire* ("bırakınız yapsınlar") tutumuna tercih edilebilir olduğunu düşünüyorum. Konuyla makul olarak ilgilenebilecek bir sürü insan var. Bu bazı filmlerin sansürlenmesi, bazı kitap ve dergilerin raflardan indirilmesi gerektiği anlamına geliyorsa, bana bu ulusun ahlakî niteliğini geliştirmede ödenmesi için ufak bir bedel gibi geliyor. Özgürlük ile izin arasındaki farkı öğrenmelisiniz.

Peki ya *siz* sınır çizgisini nereye çekerdiniz? Bir sınır çizgisi çeker miydiniz? Çekebilmek için ne türden önlemlerin alınmasını teşvik ederdiniz?

VAKA ÇALIŞMASI 9: PORNOGRAFİ

Aşağıdakilerden hangisini "pornografik" buluyorsunuz? İçlerinden herhangi birini pornografik buluyor musunuz? İçlerinden hangisinin yasaklanmasını isterdiniz? Herhangi birinin yasaklanmasını ister miydiniz?

1 Bir tıp kitabındaki çıplak beden resmi.
2 Televizyonda bir tıp programında gösterilen aynı resim
3 Televizyonda bir komedi programında gösterilen aynı resim.
4 *Mutlu bir Çifte Mutlu Aşk Hayatı için Kılavuz* adlı bir kitapta cinsel ilişkiye girerken gösterilen bir çiftin resmi.
5 Bir çocuk çizgi romanında aynı resim.
6 Yüzme yarışmasıyla ilgili bir haberde mayolu bir kadın resmi.
7 "Dünya Güzeli" yarışmasıyla ilgili bir gazete haberinde benzer bir resim.
8 Erkekler için yayınlanan bir erotik dergide benzer bir resim.
9 Tanrı ve tanrıçaların insan ve hayvan formlarıyla girdikleri bir dizi cinsel ilişkinin tapınak heykellerinde gösterildiği Hint sanatı üzerine bir kitap.

10 Aynı heykelleri gösteren bir televizyon belgeseli.
11 Aynı resimleri gösteren bir okul kitabı.
12 Bulvar gazetesi *Sun*'ın 3. sayfası.
13 Kadınlarla erkekler arasındaki cinsel ilişkileri gösteren bir video kaset.
14 Yetişkinlerle küçük çocuklar arasındaki cinsel ilişkileri gösteren bir video kaset.
15 İnsanlar ve hayvanlar arasındaki cinsel ilişkileri gösteren bir video kaset.
16 Yarı çıplak kadınları gösteren bir kadın iç çamaşırı reklamı.
17 Yarı çıplak kadınları gösteren bir motosiklet reklamı.
18 Yarı çıplak kadınları gösteren bir votka reklamı.
19 Muzdan bulaşık deterjanına kadar her şeyin reklamını yapan, üstü örtük cinsel imaları olan reklamlar.
20 Doğum kontrolü için yapılan televizyon reklamları.
21 Tecavüz kurbanlarına sempati kurulmasını sağlamak için tasarlanmış tecavüzle ilgili bir televizyon belgeseli.
22 Tecavüzcünün kahraman olduğu tecavüz sahneleri içeren bir film.
23 Eşcinsellere yönelik bir flört ajansı için televizyon reklamları.
24 Bondaj ve sadist cinsellik sergileyen bir film.
25 Çok kişiyle sık sık girilen cinsel ilişkiyi savunan bir gençlik dergisi.
26 Eşcinselliği savunan bir gençlik dergisi.
27 Sahnede mastürbasyonun yer aldığı bir oyun.
28 Pedofili (çocuklarla seks) ile ilgili dergileri yasallaştıran bir yasa tasarısı.
29 Bir vitrinde bir fahişenin "günün ya da gecenin hangi saatinde olursa olsun otellerde özel masaj" hizmeti sunduğunu ilettiği tanıtım.
30 Gaddarca işlenmiş bir seks suçunu ayrıntısıyla veren bir gazete haberi.
31 Kadınları sadece erkeklerin cinsel haz nesnesi gibi gösteren bir televizyon filmi.
32 Nüfuzlu erkeklerle cinsel ilişkiye girerek zirveye yükselen bir kadının hayatını gösteren bir televizyon filmi.

33 Milyoner kocalarının paralarıyla lüks bir hayat sürdüren, güzel ama bencil ve boş kadınların hayatını gösteren bir televizyon dizisi.

Bir şeyin neden pornografik olduğu yargısında bulunuyorsunuz?

(a) Sizi kızdırdığı, tiksindirdiği, utandırdığı ya da güvensiz hissettirdiği için mi?
(b) Çıplaklık sergilediği için mi?
(c) Cinsel ilişki sergilediği için mi?
(d) Cinsel sapkınlık sergilediği için mi?
(e) Kadınları küçük düşürdüğü için mi?
(f) "Kamu ahlakını rencide ettiği" için mi?
(g) "Ahlakı bozma ve yozlaştırma eğilimi" olduğu için mi?
(h) Başka bir sebepten?

"Pornografi: müstehcen konuları ele alma"
"Müstehcen: tiksinç, açık saçık, iğrenç, ahlaka aykırı, iffetsiz"
Oxford İngilizce Sözlüğü

Ancak şuna dikkat edin: "Erotika: cinsel aşkı ele alan edebiyat"

Erotika ile pornografi arasında bir fark olduğuna inanıyor musunuz? Düşünüyorsanız, bu farkı nasıl tasvir edersiniz?

VAKA ÇALIŞMASI 10: HAKİKAT NEDİR?

Bu bölümde olgu önermelerinin doğruluğunun ya da yanlışlığının doğrulanabilir olduğunu gördük. Aynı şey sanat ya da politika, ahlak ya da din alanlarındaki önermeler için geçerli değildir, bu yüzden de doğrulanamazlar. Yani hiç meşru biçimde bu alanlardaki herhangi bir şeyin "doğru" olduğunu iddia edebilir miyiz? Bunun cevabını vermeyi şu soruyla bir deneyin, sonra nihai, kritik soru üzerine tefekkür edin.

Kişi şunlarla ilgili olarak adil biçimde "Bu doğrudur (doğru değildir)" diye iddia edebilir mi?

A SANAT

(i) Beethoven Paul McCartney'den daha büyük bir besteciydi.
(ii) Tüm edebi eserler eşit değerdedir. Bir yapıt, belli okurlarda belirli bir tepki uyandırdığı müddetçe en ünlü eserlerle karşılaştırılabilecek edebi değere sahip olabilir.
(iii) Neyi sevdiğimi biliyorum. Ben seviyorsam, o sanattır.
(iv) Gerçek sanat insanlarda derin hisler uyandırır. Sanat olarak ele alınan çoğu şey basmakalıplığı yüzünden bu testi geçemez.

B POLİTİKA

(i) Hükümetler toplumdaki fakirlerin zenginler tarafından yeterince destek görmelerini sağlamalıdır.
(ii) Siyasette bir şeyden az olması hiç olmamasından iyidir. Hiç yönetmemektense birinin ilkelerinin bir kısmından taviz vererek yönetmesi daha iyidir.
(iii) Hükümete dair tüm bilgiler –sözleşmeler olsun, savunma ya da yüksek rütbeli kamu görevlileri olsun– tamamen kamuoyunun erişimine açık olmalıdır.
(iv) Bir hükümet bakanının meslektaşlarına ve insanlara yalan söylediği ortaya çıkarsa görevi icabı istifa etmelidir.

C AHLAK

(i) Ölümcül bir hastalığa yakalanmış bir kimse ya da bir felçli ölmek istiyorsa, yasal olarak buna izin verilmelidir.
(ii) İdam cezası barbarcadır.
(iii) Hayvan ya da insan eti yemek yanlıştır.
(iv) Zina yapmamalısınız.

D DİN

(i) Tanrı vardır/yoktur.
(ii) Hayatta ateistlerin göremediği ruhani bir boyut vardır.
(iii) Tanrı en derinlerdeki varlığımıza tavsiye verir, onu yönlendirir, ona güç verir ve onu rahat ettirir.
(iv) İsa Rab'dır.

Bir değer yargısının ne zaman "doğru" olduğu öne sürülürse, çatışma için bir çözüm vardır (ya da yoktur?). Ötekiler tam tersinin "doğru" olduğunu ve birinci iddianın "yanlış" olduğunu öne sürecektir. Öyleyse olgu önermesi dışındaki herhangi bir önermeyle ilgili olarak "doğru" kelimesini kullanmak ne kadar tehlikelidir? *Nihai bir "Hakikat" var mı?*

4
Doğru ile Yanlışa Dair Bilgimiz

Ahlakî bir yan anlamı olan "olması gereken" kelimesinin görünüşe bakılırsa diğer özelliklerinin yanı sıra pratik, gündelik bir iması olduğunu da gördük. Bu anlamıyla "olması gereken" kişinin kendi menfaatine göre belirli bir tarzda davranmasını içerir. Bazı insanlar, belki biraz da kinik bir biçimde, 3. Bölüm'de not düştüğümüz "beklentilere karşılık vermeyi" ima edenler haricinde ("Senin yaşında bir kilometreyi 5 dakikada koşabilmelisin" vs.), bütün "olması gereken" diye sınıflandırılabilecek cümlelerin bu kategori altına girdiğine inanır.

Birçok "olması gereken" önermesinin üstünde bir muğlaklık öğesi olduğu kesinlikle doğrudur. Oğluma hasta komşumu-

za gidip bahçesini kazmasını söylüyorsam, illa da karşılıksız ve özgeci bir jest yapmasını önermem. Komşum oğlumun girdiği zahmet için ona para verebilir. Benzer şekilde hasta (fakat pek de sevilmeyen) bir akrabamı zaman zaman ziyaret etmem gerektiğini söylüyorsam, bunu sadece vasiyetnamesinde hatırlanmam ya da eşimin iltifatlarına nail olmak için yaptığım öne sürülebilir. Bir arkadaşıma içkiyi bırakmasını öğütlüyorsam, sadece onun sağlığını ya da parasını düşündüğümdendir, uyuşturucu kullanımı yoluyla kişinin zihnini bulandırmaması ya da metabolizmasıyla oynamaması gerektiğinde olduğu gibi ahlakî kaygılardan değil. Bu birincil niyet olsa bile, konunun altında sağduyuya dair faktörlerin yattığı öne sürülebilir. İçki içmeye devam ederse işleri kötü gidebilir ya da bir araba kazasına sebebiyet verebilir.

Ancak insanların ahlakî konularda pireyi deve yapmaya meyilli olduğu davranış kalıplarımızın çoğunun hiç şüphesiz, her şeyden önce sağduyu saikleri tarafından harekete geçirildiği açıkken, durumun böyle olmadığı olayların da olduğu bariz gibi görünüyor. Mesela, yukarıda bahsettiğimiz akrabanın birkaç değersiz mobilya ile birlikte bir barınakta yaşadığını ve kredi limitini aşan borcu dışında mirasında hiçbir şey bırakmadığını varsayalım. Eşimin de onu ziyaret etmeyi tasvip etmeyi bırakın, beni zamanımı başka bir yerde daha kazançlı (birçok anlamda) geçirebileceğimi öne sürerek, onu ziyaretten caydırmak için elinden geleni ardına koymadığını varsayalım. Öyleyse burada pratik, gündelik kaygıların gerekliliği neredeydi? Ya da oğlumun hasta komşuya yardım ettiği için para almayı aklından bile geçirmeyecek kadar gururlu bir kişi olduğunu, bunu kalbinin iyiliğinden yaptığını varsayın (oğullarımın hiçbiri böyle bir tanıma uymayacaktır ama bu tip insanlar vardır): Özgeci eylem her şeyden önce öteki kişinin hesabına zaman ve enerji sarf ederek bir içsel ve duygusal tatmin elde etmek için icra edilmiş olsa bile, salt ahlakî saiki olan bir durumla karşı karşıya değil miyiz?

Akla yükümlülük duygusundan kaynaklanan ve pratik, gündelik kullanıma dayanmayan davranışla ilgili bir sürü örnek geliyor: Birkaç dakikalığına kafa patlatırsanız siz de kendi listenizi çıkarabilirsiniz. Bir arkadaşın motosikletinden düşmüş çantada pahalı bir kamera bulan yaşlı kadın neden bir milden daha uzaktaki, en yakın karakola yürüdü, orada kayıp rapor edildikten sonra polis görevlisinin isteği üzerine kamerayı geri vermek üzere arkadaşımın evine bir buçuk mil daha yürüdü ve ona herhangi ödül teklif edildiğinde içerledi? Bu soruyu 5. ve 6. Bölümler'de daha yakından ele alacağız, ama bu aşamada saiki ne olursa olsun sağduyuya dayalı bir öğe içermediği sonucuna varmak makul gibi görünüyor. Kişinin isim vermeden bir cüzdanı içindekileri eksiksiz olarak, tek kuruşuna dokunulmadan sahibine geri veren, cüzdanın geri verilmesi için de taahhütlü postaya ödeme yapan kişinin eyleminin arkasında ahlakî kaygıdan başka ne olabilir ki? 1919'da Cork İli'nde* İrlanda Kraliyet Polis Kuvvetleri'ne bağlı emniyet mensupları** tarafından yakalanan ve vurulmak üzere olan IRA subayının yakalandığı sırada kendisiyle birlikte onun aracında bulunan genç adamın (kayınpederimin) hayatını müdafaa etmek için son dakikalarını harcadığı davranışta pragmatik ne var?

Davranışlarımızın çoğunun etik kaygılar tarafından tetiklendiğini inkâr etmek saçma kaçacaktır. Burada sorulacak soru bunun neden böyle olduğu değil. Bu aşamada ilgilendiğimiz nokta da neden değil nasıl sorusu. Doğru ile yanlışa dair bilgimizi nereden alıyoruz? "Olması gereken" hissiyatımızın

---

* Burada "county" kelimesini biraz serbest çevirdim. County Britanya İmparatorluğu'na bağlı olan bazı ülkelerde kullanılan ve genellikle ile denk düşen bölgesel ve yönetsel birim. Cork İli ise İrlanda'nın en büyük ikinci şehri Cork'a ev sahipliği yapmaktadır. (ç.n.)

** "Black and Tans". İrlanda Kraliyet Polisi'ne alınan sivil emniyet mensupları. İrlanda Kraliyet Polisi, İrlanda Birleşik Krallık'ın bir parçasıyken, 1822'den 1922'ye kadar görevini sürdürüyordu ve bu zaman zarfında İrlanda'daki Britanya yönetiminin yetkisi altındaydı, yarı askerî bir polis teşkilatıdır. İrlanda Kraliyet Polisi, kitle boykotları ve IRA saldırılarıyla karşı karşıya kalmıştır. (ç.n.)

kökeni ne? Filozoflarla ötekiler tarafından zaman zaman ortaya atılmış bu en ciddi soruların bir kısmına göz atacağız.

(a) Ebeveynlerimiz

Ebeveynlerinin tutumlarının, uyarılarının ve sundukları örneklerin insanların en azından en erken yaşlarında doğru ile yanlış farkındalığını formüle etmede büyük bir rol oynadığını hakikaten inkâr edecek çok az insan olmalı. Bir çocuk ev dışında ötekilerle ilişkiler kurmaya başlayana kadar onun hemen hemen her konuda deneyimlemesi muhtemel olan her şey ebeveyn tutumlarıdır. "Bana çocuğu göster, sana adamı vereyim." Bu eski deyiş böyledir. Muhtemelen isyankârca geçirilmiş kısa bir ara dönemden sonra çocuğun hayatındaki ahlakî görüşlerinin çoğunlukla ebeveynlerinin değer hissini yansıttığını gösteriyor. (Belki de bu yüzden, çocukları yerel görevlilere ebeveynlerinin görüş ve davranışlarını ayrıntısıyla bildirmeye açık açık teşvik eden siyasi rejimler hakkında bir şeyler okumak bizi rahatsız eder.) Kişisel olarak konuşmak gerekirse, yıllar boyunca ailemin dinî tatil günlerini ciddi ciddi önemsemesinin bende ne kadar derinden yer ettiğini biliyorum. Kiliseye bağış için verilen parayla kendime dondurma aldığım pazar gününü hâlâ hatırlarım. Dondurmayı yerken içime kötü bir şeyler olacağı hissine kapılmış olmam ben de hâlâ oldukça etki bırakmış bir çocukluk anısıdır. Ancak bu cevabın tüm sorulara cevap vereceğini öne sürmek bariz sorunludur. Her şeyden önce etraflarındaki çoğu insanın onların belirli ahlakî konularda yanlış davrandığını düşündüğü birçok ebeveyn vardır. Mesela kendi kanaatlerine göre davranmalarına izin verilse, çocuklarına en kritik koşullarda bile kan nakli yapılmasına izin vermeyecek Yehova Şahitleri ya da çocuklarına kendi ırkları dışındaki tüm ırklardan nefret etmeyi aşılayan faşist bir grubun üyeleri veya çocuklarına kanlı bir devrimin erdemlerini öğreten radikal politik bir grubun üyeleri gibi... O kadar somut olmasa da bir o kadar sinsice çocuklarını muhitlerinde ve diğer yerlerde ötekilerden üst sınıfta olduğunu inandıracak

biçimde yetiştirebilirler ya da çocuklarının gelecek hayatında mutlu bir cinsel yaşantısı olmasına tehdit teşkil edecek şekilde onlara bu faaliyetin bir biçimde "kirli" olduğunu öğretebilirler. Ya da içlerinde potansiyel olarak en tehlikelisi kendilerini o kadar yeğinlikle ve otoriterce çocuklarına dayatırlar ki evlatları hayatlarının geri kalanında ötekilerle güvenli ilişkiler kurmayı neredeyse imkânsız bulabilir. "Oğlu da babasına çekmiş": Peki ya baba yalan söyleyen, hırsızlık yapan, kadınlara pislikmiş gibi davranan zorba bir kabadayıysa? Ailelerin hangi önyargıları gelecek kuşaklara bahşetmek istiyorlarsa bahşedecekleri, belirli bir tanımlanmamış ilahi hak hissiyatı yüzünden bu tip bir maço erkek davranışının ayakta kalmaya devam etmesini itidalle mi karşılayacağız?

Bu cevabın yol açacağı bir ikinci zorluk şimdi sorulmuş soru hakkında belki de içimizi rahatlatabilir. Hangi davranış formlarının doğru ya da yanlış olduğu görüşü kuşaktan kuşağa değişebilir. "Kuşak farkı" tabiri 1960'lar ve 1970'lerde popüler olmuştu, belki de o sıralar bu mahut ayrımın gücü abartılıyordu. Bazı evlatlar çoğu ebeveynin ahlakî görüş ve davranışlarını sadıkça yansıtırken ötekilerin en temel meselelerde dahi bile bile apayrı yönlerde ilerlemesi tartışmaya pek mahal bırakmaz. Birçok insan kendilerine karşı dürüstlerse, ahlakla ilgili bir dizi konuda artık ebeveynlerine, her ne kadar onları hâlâ sevse ve onlara saygı duysa bile, uyum sağlamadığını kabul edecektir. Ebeveyn tutumları ve bunlardan bu tip kopuşlar arasındaki herhangi nedensel bağlantıyı kurmak zor gibi görünüyor.

Buna ebeveynlerin bizzat kendi düşüncelerini değiştirdikleri –belki de çocuklarının alternatif vurgularının bir sonucu olarak– olgusu eklenebilir. Bazen "fark etmezci" bir ahlak görüşünden daha katı bir doğrultuya, ayrım çizgilerinin bulandığı noktadan "doğru" ile "yanlış"ın açık ve net tanımlandığı bir yere kayılabilir. Dünün lümpen gençleri*

* "teddy boys": İngiltere'ye has rock'n'roll dinleyen, proleter, yabancı düşmanı bir alt kültüre ait kişiler. (ç.n.)

bugünün katı standartlarının savunucuları olabilir. Kendi deneyimim bunun tam tersiydi. Ebeveynlerimin Viktoryen, ahlakî açıdan çoğunlukla uyumlu görüşleri yıllar içerisinde değişikliğe uğradı (tamamen olmasa da), kısmen bazı konularda dört çocuklarının da onlarla aynı görüşte olmadığı için değiştiklerini düşünüyorum. (Bu daha liberal yaklaşımın çocuklarıyla beraber bir sonraki kuşağa mı taşınacağını yoksa sarkaç misali daha katı bir görüşe geri dönüş mü olacağını keşfetmek ilginç olacaktır.) Bu gizeme ne cevap verilirse verilsin, ebeveynlerin çocukların en erken dönemlerinde ahlakî konuları algılamalarında epey otorite sahibi olduklarını söylerken, bunun nereden geldiğinin *araçlarını* tartıştık, bu farkındalığın nihai *kaynağını* değil. Ebeveynler kesinlikle birçok insan için normların ve tutumların aktarıldığı başlangıç yolunu döşer, ama aynısı kendi ebeveynlerinin etkisi altında başlarına gelmiştir ve bu ebeveynlere de kendi ebeveynlerinin etkisiyle, böylece kuşaklar boyunca geriye gidilebilir. Doğru ile yanlış bilgimizin temel kaynağının ne olduğunu çözmenin yakınına dahi gelemedik.

(b) Vicdan

"Vicdan her zaman kılavuzun olsun": Bu tavsiye ne kadar sağlamdır? Bu kesinlikle bizim vicdandan ne anladığımıza bakıyor. Alıntının arkasındaki varsayım vicdanın ötekilerin dışarıdan gördüğü ve onunla başa çıkmak zorunda oldukları bir tür saf, bencillikle ve hiçbir kötülükle lekelenmemiş bir iç benlik teşkil etmesidir. Vicdan, "bana kızgın olan içimdeki bir başka insan"* daha kinikçe de "birinin bana baktığını söyleyerek beni uyaran iç ses"** olarak tasvir edilmiştir. Her ikisinde de kendi içinde, dosdoğru sahibiyle ilintili, ama yargı gücüne sahip olabilen bir varlık olarak tarif edilmiştir.

Birçok insan hayatlarını vicdanlarının onlara buyurduklarına uyarak geçirmiştir, bazıları aynı ölçüde hayatlarını riske

* Sir Thomas Browne, *Religio Medici*, 2. Kısım.
** H.L. Mencken, *Crestomathy*.

atmış, hatta feda etmiştir. George Washington'ın vicdanı onu yalan söylememeye, Martin Luther'inki ise Worms Dieti'ndeki* "İşte burada duruyorum. Elimden başkası gelmez." dediği konuşması yüzünden ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında onu Tanrı'yı kabul etmeye zorlayan yetkililere karşı gelmeye itmiştir. Dietrich Bonhoeffer'in vicdanı ise onu güvenliği bahasına Kuzey Amerika'dan Nazi Almanya'sı tehdidine geri getirdi, akabinde de Hitler'e muhalefetinden ve savunduğu her şey yüzünden idam edildi. Savaş zamanında pasifist olan kişi "vicdani retçi" olarak tanımlanabilir, günümüzde daha evrensel bir seviyede "siyasi suçlulardan" bahsediyoruz ya da bazı erkekler evliliklerine sadakatsizlik etmemek için vicdanlarının sesine uyduklarından fiziksel olarak zina işleyemediklerini görmüşlerdir.

Muhtemelen çoğumuz vicdanlarımız bize öyle dayattığından icra edemediğimiz eylemlerden kendi davranış listemizi çıkarabiliriz. Ve belki de şöyle yazmış olan Mark Twain'i başımızla onaylayabiliriz: "Uzun zamandır vicdanımı gözlemledim, bana başladığım başka her şeyden daha büyük bir bela ve can sıkıntısı olduğunu biliyorum." Ama bu son tabirde önemli bir soru daha sorulmadan cevabı varsayılmıştır. Vicdanın doğumumuzda bize miras kaldığı ve bir ömür boyunca bize yoldaşlık ettiği ima edilmiştir. Ancak deneyim bize bunun böyle olmadığını temin ediyor; nasıl ebeveynlerin ahlakî farkındalığımızın kaynağı olduğu görüşüne itiraz varsa, buna da benzer şekilde itiraz getirilebilir. Uzun lafın kısası vicdan bir bireyin içinde ne insanlar arasındayken ne de özelinde tutarlıdır.

Dehşet verici davranış edimlerinin açık bir vicdanla (belki de bazen vicdan adına) icra edilmiş olduğunu ve hâlâ edile-

* Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu dietinin, 1521'de Almanya'da Worms'ta yaptığı toplantı. Dönemin karmaşık siyasal ve dinsel koşulları nedeniyle Martin Luther, papa ya da bir Katolik konsili karşısında değil, siyasal otoriteyi temsil eden bu meclisin önünde inançlarını savunmak durumunda kalmıştır. Diet mayısta çıkarılan Worms fermanı ile Luther'i yasadışı ve heretik ilan etti. (ç.n.)

geldiğini bir anlığına bir düşünün. Reformasyon zamanında Katoliklerle Protestanlar, ötekilerin ruhuna kurtuluş için son bir şans verdiklerini düşündüklerinden (bu konuda her zaman samimiyetsiz de değildiler) büyük bir keyifle birbirlerinin uzuvlarını kesiyor, birbirlerini yakarak öldürüyordu. Vicdan adına kadınlar cadı diye idam ediliyordu, rahibeler erkeklere ilgi gösterdiklerine dair emareler yüzünden manastırlarında kapalı tutuluyorlardı, siyasi rejimlere muhalefet edenler delirme noktasına gelene kadar işkence görmüşlerdir, tüm bir ırk yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı: *Kavgam*'ı okuyan herhangi biri tarihte Adolf Hitler'den daha vicdanlı bir insan olmadığını fark edecektir. Bu türden bir davranışın sadece tarihte kalmış talihsiz bir geçiş süreci olmadığı bugün sadece vicdanla ilgili görüş farklılıkları yüzünden birçok ülkede erkeklerle kadınların mahkemeye çıkarılmadan hapse atılmalarından, delirme noktasına gelene kadar işkence görmelerinden ve vahşi biçimde idam edilmelerinden bellidir.

Bu son derece önemli örnekleri bir kenara bırakırsak, mütevazı, gündelik konuların hepsinde insanların vicdanının vicdan sahibi oldukları konudan konuya değişiyor olması barizdir. Bu bazıları için et yemek, ötekiler için metaları belirli bir ülkeden satın almak, berikiler için prezervatif kullanmaktır. Bazı insanlar vicdanları öyle buyurduğundan puba giremez (mahir bir sendika temsilcisi olan bir adamın sendika toplantıları pubda yapılıyor diye görevini bıraktığını biliyorum). Bazıları Üçüncü Dünya ülkelerine gelirlerinin bir kısmını vermezseler huzur bulamazlar. Muhitimdeki bir adam sürekli gelir vergisi ödemelerinden savunmaya ayrılmış kısmını hesaptan düştüğü için hapse düşmüştü, ötekiler de askeri kurumların önünde protesto ederek aynı cezaya çarptırılma riskine girer. Vicdanları onlara farklı farklı yol gösteren insanlar samimice birinin deli, ötekilerin de hain olduğuna inanır.

Bireyin içindeki mahut yoldaş bile tutarsızdır. Yıllar önce vicdanımın hislerim üzerinde yaptığı etki (Şabat'a riayet etmek

gibi) ile ilgili konular artık beni etkilemiyor. Daha önceleri beni alakadar eden meselelerin yerini yenileri aldı. Bunlarla ilgili bolca örnek verdim, sizi de daha fazla sıkmak istemem. Bizimle birlikte seyahat eden bu vicdan bir Nisan günü gibi değişkendir: öyleyse onun ahlakî davranışımızda nihai kılavuz olduğunu nasıl söyleyebiliriz? Sorun onu bu şekilde kişiselleştirip kişiselleştirmememize dairdir, çünkü bu süreç yakından analiz edildiğinde başka türlü muhtemelen sahip olamayacağı bir otorite havası verir. Vicdanın çatışan bakışlarla baskılardan müteşekkil konular hakkında bilinçdışı yoluyla gerçekleşen tartışmaların sonuçlarının vicdanlı zihinlerimize ulaşmasından ibaret olduğunu söylemekle yetinsek olmaz mı? Ahlakî konular herhangi verili bir anda algıladığımız üzere onlar hakkındaki görüşlerimizi temsil eder.

Yeni bakışlar ile yeni baskıların ulaşması muallakta kaldığından, ne zaman benzer bir problemle karşılaşırsak onaylanması için vicdanımızın kılavuzumuz olmasına izin verebiliriz, ama yeni deneyimler bizden tabiri caizse yeniden yeni bir soruşturma açmamızı gerektirecektir, vicdan da pekâlâ değişebilir. Vicdan, Vaka Çalışması 4'te meslektaşımın ilk bira içişini tartıştığımızda gördüğümüz üzere bazen yanıltıcı olabilir.

Öyleyse vicdan belirli bir anda bizim içim neyin doğru olduğunu bildiğimiz ya da bundan eni konu emin olduğumuz bir araç olabilir, ancak bu bilginin bize aktarıldığı bir *aracı* saptamaktan fazlasını yapmış olmayız, hâlâ bu bilginin *kaynağının* yakınına dahi gelemedik.

(c) Ülkenin Yasaları

Bir bakıma bu, ikilemimize verilecek bariz cevaptır. Ülkemizin yasaları bizden bağımsız olarak vardır: bizim dünyaya gelişimizden önce vardırlar, biz bu dünyadan göçtükten sonra da varlıklarını sürdüreceklerdir. Davranışımızın birçok veçhesi –belki de çoğu insanın fark ettiğinden de fazla– yasal oldukları nedeniyle belirli prosedürleri kabul ederken diğerlerini yasadışı olduğu için reddettiğimizi gösterir. Mesela birçokları

için bu çok para isteyen bir muhasebeci tutmak anlamına gelse bile onlar gelir vergisini ödememek için ellerinden geleni yapacaktır. Diğer yandan sadece ağır ceza yemeyi göze almaya hazırlıklı olanlar yasadışı vergi kaçakçılığına girişecektir. Aristoteles'in yasanın amacı ve işleyişinin vatandaşları iyi kılmak (ya da iyi vatandaşlar yapmak) olduğunu söylemesinde büyük bir doğruluk payı var gibi görünüyor.

Herhangi bir yasal yaptırım olmasa ülkemizin hangi yasalarına uymayı devam edeceğimiz üzerine tefekkür etmek ilgi çekici ve açınlayıcı olacaktır. Bir davranışın "doğru" olduğuna kanaat getirirken bunu ne kadar tespit edilip cezalandırılma korkusundan yapıp yapmadığımızı hakikaten de kendimize sormamız gerekiyor. Kaç dükkân, özellikle süpermarketler açık olabilirdi? Kaç kütüphane ayakta kalabilirdi? Yollarda, sokaklarda ne türden bir düzen olurdu? Hayduda, zorbaya, mütecavize karşı kim kendini güvende hissedebilirdi? Çilingirler pekâlâ milyoner olabilir, güvenlik görevlileri de bankaların, müzelerin, mağazaların –muhtemelen tüm kamusal alanların– vazgeçilmezleri olurdu. O zaman onları devletin tüm kontrolünü ele geçirmekten men edecek geriye ne kalırdı? Yasalar olmadan birinin kanun kaçağı olmasını ne engelleyebilir? Aristoteles, görünen o ki doğru yolda olmamızı sağlamak için yasaya ihtiyacımız olduğunu söylerken haklı olabilir. Bunun alternatifi olan yasasız bir devlet ya da anarşi, kaos için bir formül gibi görünüyor. Durum böyleyse, bu durum Hobbes'un insan doğasının özünde bencil olduğu, herkesin kendi komşusunun düşmanı haline gelmemesi için normlara ve yaptırımlara ihtiyacımız olduğu görüşünü onaylıyor gibi. Tüm dünyadaki bazı daha ufak cemaatler, baskın çıkan bir idealle herhangi resmî yasaları olmadan uyumlu biçimde bir arada yaşamayı görünürde başarmıştır. Birçok pasifist cemaat bunun takdire şayan örneğidir. Yoğun nüfusun ve birbiriyle çatışan menfaatlerin dünyasında bu ideali kurmayı ummanın imkânı yoktur. Son kertede yasa dediğimiz şey nedir ki? Bağımsız, kişiler üstü bir varlık değildir, kim bilir nereden geldiği

bilinmeyen bir kaynaktan kuşaktan kuşağa aktarılan bir kutsal kitap formu değildir. Gelecek kuşakların kendi menfaatlerine uyacak şekilde hazırladığı bir dizi kural ve düzenlemedir. Onlar için yapılmış olan bu yasalar, insanların ihtiyaçlarını (zorunlu olarak gerçekleştirilmesi gerekmeyen ihtiyaçlara karşı) ifade eder ya da etmelidir. Belirli durumlarda (mesela savaş halinde) tikel ve gelip geçici yasaların konması gerekir (karartma ve tayınla yiyecek dağıtma gibi). Yıllar içerisinde bazı yasalar gereksiz, yeni yasalar da yeni durumlar yüzünden zaruri hale gelir. Büyük Britanya'da pazar günü ticaret yapma ile ilgili yasalar yüz yıllar içerisinde saçmalık noktasına gelecek kadar gereksizleşmiştir. Günümüzde pazarları *Playboy* yasal olarak satın alınabiliyor, ama İncil değil; taze sebze alınabiliyor ama konserve değil. Connecticut Eyaleti'nde bir adamın pazar günü halk içinde karısını öpmesi yasaktı (belki hâlâ öyle). Bu yasalar esasen On Emir'e riayet etmek üzere Şabat Günü'nü kutsal kılmak için ortaya atılmıştı. Yasaları değiştirmeye çabalayanlar yedi gün içerisinde bir günün tatil olmasının değerini inkâr etmiyordu, sadece yüzyıllar boyunca kaldığı haliyle yasanın zorunlu olarak adaleti elde etmede tek, hatta ideal araç olarak cisimleşmesini sorgulamışlardı.

Toplumdaki değişiklikler yüzünden yeni yasalar zorunlu hale gelmiştir. Bunların sebebi bazen içten patlamalı motorun icadı gibi teknolojideki gelişimlerden fazlası değildir. Motorlu taşıtın ve benzerlerinin gelişi hızı, gürültüsü, istikameti, park yeri, yolun kalitesi, güvenliği ve sürücünün dikkati ile ilgili yeni yasalar yapılmasına yol açmıştır, Finlandiya'da araba kullanırken sigara içmek yasadışıdır. Başka yeni yasalar toplumun mesela Viktorya dönemine kıyasla daha liberal bir bakış açısına sahip olduğunun göstergesidir. Mesela Lord Chamberlain* artık sahneye konulmadan önce oyunların nüshalarını sansürlemiyor.

* Britanya Kraliyet Ailesi'nin üyelerini destekleyen kolektif departmanların en kıdemli görevlisi. 1737'den 1968'e kadar keyfi olarak henüz sergilenmemiş oyunları yasaklama yetkisine sahipti. (ç.n.)

Bu örnekler, bize doğru ile yanlış hissiyatı sunan, ebedi bir varlık olarak yasa fikrine muhalefeti pekiştirir. Buradan çıkacak daha net bir tasavvur yasanın bir fırsat kollayan olmasıdır (bunu da olumsuz anlamıyla söylemiyorum). Riayet edildiği ya da uygulandığı haliyle toplumun çoğunluğunun (çok az yasa herkesi memnun edecektir) muhafaza ettiği tutumları, öncelikleri hatta değerleri yansıtır, ya da en azından ideal olarak yansıtır. Yani Avam Kamarası tarafından 1967'de geçirilen, belirli koşullarda kürtaja izin veren yasa bu tarihten önce pek de sorgulanmamıştı, gelecek kuşaklar da onu ya kısıtlayıcı ya da daha liberal olacak şekilde değiştirebilir. Hatta toplumun konu hakkındaki değişen görüşlerinin kapsamına ve doğrultusuna göre topyekûn yasaklayabilir. Yasa, tanımı gereği "ebedi bir varlıkmış" gibi statik olamaz. Değişen değerleri yansıtmak için değişmelidir, tutarsız görünüyorsa da, bunun sebebi insan değerlerini temsil etmesidir. Boğa güreşini yasaklamak ve yasadışı kılmak ama tilki, geyik ya da tavşan avına izin vermek tutarsızdır (ikiyüzlü demek istemiyorum). Bir kişiyi büyük bir tren soygununda para çaldığı için 30 yıla mahkûm ederken, ötekini ağır bedensel zarar vermekten ötürü 10 yılla cezalandırırsanız bu değerleri ağır biçimde çarpıtacaktır. Hiç şüphesiz alıntılayabileceğiniz bu ve bunun gibi yüzlerce yanlış öncelikler Dickens'ın Bay Bumble'ının "yasa ahmaklıktır"* iddiasını onaylamanıza neden olacaktır, sonrasında laflarını papağan gibi anlamadan tekrar eden birini müstehcen bir dil kullandığı için suçlayabilirsiniz. Yukarıdaki yasaya dair ifadeler yanlışsa, insanlar mala mülke yaşayan canlılardan, insanlardan ya da hayvanlardan daha çok hürmet gösterdiği içindir. Yasa, yasayı yapanlardan ne daha iyi ne de kesinlikle daha kötüdür.

Yasanın her zaman yüceltmeye, muhafaza etmeye ve uygulamaya çalışması gereken şey adaletin ebedi doğruluğudur.

* "The law is a' ass-an idiot" Burada "ass" katır anlamında kullanılmıştır. Alıntıyı meşhur eden Oliver Twist olsa da, ilk kez İngiliz oyun yazarı George Chapman'ın 1654 yılında yayımladığı *Revenge for Honor* (Onur için İntikam) adlı oyununda geçer. (ç.n.)

Fakat bu, daha önce gördüğümüz üzere, kendini tanımlanamaz kılan o üstün değer yüklü kelimelerden biridir (bana inanmıyorsanız, 1. Bölüm'de önerdiğim üzere kelimeyi tanımlamayı bir deneyin.) Herhangi yasa herhangi yasal uzmanın kabul edemeyeceği kadar tanımlanamaz olduğunda onun nereye kadar adaleti yansıttığı ve adaletin bu yönde yansıtılmış olabileceği spekülasyon konusudur. Adet edindiği üzere mahkemesinde "Suçlu piç kurusunu getirin ki adil bir duruşma görsün!" diye bağıran Midwest Hâkimi Roy Bean adalet fikrini bulandıran insan zaaflarına getirilebilecek aşırı bir örnek olabilir, ama adalet ile adaletin uygulanması arasındaki ilinti bu gözlemci için (konuyu tartıştığım bazı yasal uzmanlar için de) en iyi ihtimalle temelsizdir. Şans davalarda büyük bir rol oynuyor gibi görünüyor -kişinin avukatının niteliği, hâkim ve/veya jürinin haleti ruhiyesi, davalının davranışı, söz konusu suçlamayla ilgili olduğu kadarıyla mevcut ulusal "haleti ruhiye": tüm bunlarla başa çıkıldığında adalet sıklıkla Keats'in silahlı şövalyesine benzer: "Yalnız, solgun mu solgun, aylak aylak dolaşırken" (Bkz. Vaka Çalışması 15).

Doğru ile yanlışa dair bilgimizin, yasanın ahlaken doğru ile ahlaken yanlışa dair hissiyatımızdan ve onun doğru ile yanlışı olanı iddia etmesinden kaynaklandığı fikrine son bir itiraz bu ikisinin her zaman aynı anlama gelmediğidir. Arabamı güzel bir manzaranın bir parçası olarak muhafaza edilmiş yakınlardaki bir köprüye sürmem ya da gece geç saatte kırmızı ışıkta geçmem ya da bahçe çöpünü yakınlarda kullanılmayan bir araziye boşaltmam yasadışıdır, ama ahlaksızca olduğu pek söylenemez. Zina işlemek, eşcinsel ilişkiye girmek, kadınları fuhşa sürüklemek ya da mali kazanç için öteki insanları kullanmak yasadışı değildir, ama bunlar bazılarına ahlaksızca gelebilir. (Bir zamanlar Almanya, Bonn'daki bir öğrencim Britanya başbakanı ile muhalefet liderini Avam Kamarası'nda her zaman giriştikleri ağız dalaşından sonra, birlikte samimi bir yemek yemelerini "ahlaksızlık" olarak tanımlamıştı.)

Birinci örnekler kümesi –yasadışı olmakla beraber ahlaksızca olmayan faaliyetler– bir faydacıyı şunları sormaya itecektir: ya herkes aynısını yaparsa? Bu konuyu 6. Bölüm'de tartışacağız. İkinci küme çok daha önemli bir soruya yol açıyor: herhangi vatandaş ahlaksızca bulduğunda isteye isteye ve bilinçlice yasayı çiğnemede nereye kadar meşrudur? Bu konuya 11. Bölüm'de döneceğiz. İnsanlardaki ahlakî farkındalığın kaynağına dair arayışımızda hâlâ bir adım dahi ilerleyemedik gibi görünüyor. Bu bağlantıda belki de "yasanın ruhu"nun önceliğini ve bizzat yasanın kaçınılmaz olarak bu ruhun yetersiz ve tamamına ermemiş bir cisimleşmesi olduğunu kabul etmemiz gerektiği öne sürülebilir. O zaman da buradaki sorun adalet fikrinde sahip olduğumuz sorundur: tanımlanmasının imkânsızlığı. Çok az insan yazılı yasalara karşı gelmediğinde yasanın ruhunu çiğnediği için hapse atılmıştır.

(d) Toplum ya da Kişinin Ahbapları

Bir kişinin sahip olduğu arkadaş çevresiyle bilindiği görüşünü savunanlar onun kabul edilebilir ve kabul edilemez davranışlara dair görüşlerinin aynı bağlamda oluştuğu fikrinde pekâlâ ısrar edebilir. Davranışlarımızın birçok açıdan kendimizi içinde bulageldiğimiz ahbap grubunun tutumlarını yansıttığı kesinlikle doğrudur. Birçok ebeveyn, çocukları ev dışında ilişkiler kurmaya başladıktan sonra geçirdikleri radikal değişiklikleri deneyimledikten sonra buna tanıklık edecektir. "Yanlış ellere düştü", çocuğunun evde kabul gören ahlakî standartları bir kenara bıraktığını gören ebeveynlerin kendi arkadaşlarına ve akrabalarına genelde sunduğu mazerettir. Yaşımız ilerlediğinde ve muhtemelen tarzımızda ve değerlerimizde daha olgunlaştığımızda dahi, iç içe yaşadığımız insanların ahlakî tutumlarından etkilendiğimizi reddetmek zor, belki de manasız kaçacaktır. Boş zamanlarımızda neyle ilgileneceğimize dair yaptığımız seçimler bile benzer şekilde etkileniyor gibidir. Aynı süreç, kaçınılmaz olarak ahlakî kaygılar alanında da meydana gelir. Belirli bir dönemde daha

liberal görüşlere sahip insanların –böyle adlandırılabileceklerse– arasında kalmış bir ırkçı kendi görüşlerini elden geçirmek zorunda kalma riskini alır. Mesela aynı şey bir zamanlar benim de bir dizi arkadaşımla katıldığım bir haftalık dağ tatilinde dağcı bir arkadaşımızın başına gelmişti. Kapalı bir cemaatte yaşayan bir insanın o cemaatin –komün evi olsun, manastır ya da yatılı okul olsun– ethos'undan etkilenmemesi için oldukça vurdumduymaz olması gerekir. Ahlakî tutumlarımızı dürüstlükle incelersek çoğumuz, bunların birini ya da bunlardan da fazlasını ya zorla yaptıran ya da pekiştiren belirli bir grup olduğunu keşfedecektir.

Bu yüzden kendimize aitmiş gibi ifade ettiğimiz değerlerin etrafımızdaki insanlar tarafından savunulduğunu ve onların bizi etkilediğini inkâr etmek aptalca, hatta birçok durumda tanıtlanabileceği üzere yanlış olacaktır. Bu konuda ahlakî konulardaki fikrini her ifade edişinde –idam cezasını savunurken ya da kumara karşı çıkarken– "x'in dediği gibi" tabiriyle (buradaki x eşi oluyor) konuşmaya başlayan bir tanıdığımın eşi kadar ileri gitmemiş olabiliriz, ama ifadelerimizin çoğunu ya bir yerlerde duymuş ya da okumuş olduğumuzu varsaymamız akla yatkındır. Ancak bu bölümde ortaya atılan problemi çözememiz birinci olarak çoğu insan deneyiminin basit bir kabulü olan, ikincisi görece daha incelikli iki olguya işaret eder.

İnsanların çoğunluğunun zamanını bir grup insan arasında geçirmeye ayırdığı bir gerçektir. Her şeyden önce bir evleri, okulları, kolejleri ya da iş yerleri vardır. Ayrıca bazen bunlardan herhangi birine ait olabilirken bazen de hiçbirinin içinde bulunmayan arkadaşları vardır. Bir kulübün, politik bir örgütün, bir menfaat grubunun, akşam sınıfının ya da kilisenin veya bunlardan bir kısmının bir kombinasyonunun üyeleri olabilirler. Bu tip gruplar arasında bazı değer çatışmalarının olması kaçınılmaz olmasa da, son derece muhtemeldir. Nükleer karşıtı faaliyetlere katılan sekreter, meslektaşlarının politik sebeplerden, kendisinin de dahil olduğu kilise üye-

lerinin dinî sebeplerden ve ailesinin evle ilgili nedenlerden bu tip faaliyetlere sıcak bakmadığını görebilir. Bu durumda hangi grup ona etkide bulunuyor? Aktivist akranlarının hepsi bağımsız biçimde diğer gruplardan geliyor, hiçbiri tarafından da teşvik edilmiyor. Okuduğu günlük gazete farklı bir çizgiyi ifade ediyor. İnsanların bukalemun gibi gruptan gruba geçerken değerlerini değiştireceğini mi düşüneceğiz? Bu evrensel olarak böyleyse (kaldı ki belirli durumlarda böyle olduğu itiraf edilmeli) arayışımız çıkmaz ayın son çarşambasını beklemek kadar manasız, bir atomun hızını araştırırken onun çekirdeğinin yerini bulmak kadar imkânsız olacaktır. Yine de bu minvalde bir yerlerde çoğu insanın zihnindeki karmaşa yer yer aydınlığa kavuşur ve bir fikir kişinin net biçimde "bu doğrudur" ve "bu yanlıştır" diyebileceği şekilde kristal berraklığına kavuşur.

Bu bizi insan davranışının sosyallikle açıklanmasına dair ikinci soruna getiriyor. Tüm ahlakî görüşlerimiz ahbaplarımız yoluyla bize aşılanıyorsa –bu tanıdıkların ve arkadaşların hangi kesiti olursa olsun– yüzyıllar içerisinde ahlakî tutumlarda herhangi bir değişiklik oluyor mu? Bu ve bundan önceki bölümlerde bu alanda yüzyıllar boyunca değişiklikler olduğunu çoğu kez gösterdik. Fakat herhangi değişikliğin gerçekleşmesi için birisi herhangi tartışmanın öncesinde ilk kez "bundan daha iyisini yapabiliriz" demiş, yaklaşık olarak böyle bir şey düşünmüş olmalı. Bu hiç gerçekleşmediyse, hiçbir grup görüşlerini hiçbir surette değiştirmeyecekti ya da değiştiremeyecekti, ortada bir mucit olmasa statik kalmak zorunda olurdu. Arılar milyonlarca yıl etkin biçimde hayatlarını düzenlemiştir, arılar üzerine araştırma yapmak için heyecan verici bir konudur, ama arıların bu dönem içerisinde davranışlarını fark edilebilir biçimde değiştirdiklerine dair bir ispat yoktur. Günümüz arısı antik Mısır'ınkinden çok farklı değildir. Oysa modern insan toplumları birçok açıdan atalarımızınkinden farklıdır, bu değişiklikler de birileri bir yerlerde kabul görmüş normlara karşı geldiği için vuku bul-

muştur. Vuku bulan değişikliklerin her zaman genelleyici "ilerleme" tabiri ile nitelendirilip nitelendirilemeyeceği şaibeli bir noktadır, burada da bunu tartışmak gereksiz. Burada söz konusu olan tarih boyunca asinin, öncünün, muhalifin, peygamberin duruşu sayesinde iyisiyle kötüsüyle hareketin gerçekleşiyor olmasıdır. Grup bu tip bireylerin önerilerini kabul etmeye başladı mı, bu grubun tutumlarında radikal değişiklikler meydana gelebilir, gördüğümüz üzere Batı'da bir kuşak içerisinde tek ebeveynli ailelere ve evlilik statüsüne takınılan tutum gibi. Öyleyse reformcunun içgörüleri ve şevkinin kaynağı nedir, toplumun önerilen değişiklikleri kabul etmeye duyduğu istek neden kaynaklanıyor?

(e) Tanrı

Tarih boyunca pek az toplumun üyeleri doğru ile yanlışın kabulünün nihai ilhamının insanın içinden kaynaklandığına, bu kabulün nedeninin Yaratıcı –yüce, kadiri mutlak, kadiri alim, Tanrı dediği Varlık– olmadığına inanmıştır. Bugün Batı dünyasında ne olursa olsun böyle bir iddiada bulunacak muhtemelen daha az insan vardır, ama bu bakış açısı Birleşik Devletler'de medyada ve siyasetçiler tarafından agresifçe olmasa da gürültülü bir şekilde ifade edilerek varlığını sürdürüyor. (Bir kişi ateist olduğunu açıkça ifade ederse, onun Birleşik Devletler başkanlığına bırakın seçilmesi, aday dahi gösterilmesi şüpheli olacaktır. Yakın yıllarda tüm başkanların kendi dinî mensubiyetlerini vurgulayıp tanınmış dinî liderlerle alenen sosyalleşmeye dikkat etmeleri burada önemli bir noktadır.) O kadar önemli bir konumda olmayan birçok insan bir önceki kesitin sonunda ortaya atılan soruyla karşı karşıya kaldığında herhangi tatmin edici açıklamanın yokluğunda Tanrı'nın ahlakî farkındalığımızın kaynağı olduğunu öne sürmeye epey yatkın gibidir.

Bu açıklamayı daha derinlemesine incelemek istemeyenler için bu kanaat onlara genelinde hayat tarzlarını savunmada güven sağlayarak, özelinde de onları ahlakî ikilemlerle dolu

durumlar ortasına iterek hayatları boyunca baki kalabilir. Bunu okurken, belki bu görüşe katılıyorsunuz. Hepimiz kesinlikle Tanrı'nın hem varoluşu başlattığına hem de onların ahlakî standartlarının koruyucusu olduğuna inanan, bu inancın sıklıkla verdiği güvenin bir sonucu olarak sükunetini belli eden insanları (gerçi bu teorinin tuzaklarının daha çok farkında olanlar tarafından bu böyle ifade edilmese de) tanımış olmalıyız.

8. Bölüm'de ahlakî yükümlülük hissini Tanrı'nın buyruklarıyla ilintilendirmeye çalışmanın yarattığı mantıksal sorunları ele alacağız. Bu aşamada gerekli olan tek şey bu görüşten kaynaklanan daha bariz sorunların bazılarını sezdirmek. Birinci soru Tanrı'nın emirlerini alanla ilgili: neden bir öteki ya da bir dizi öteki değil de bu kişi olmak zorunda? Tanrı teorisini savunan biri tarafından verilecek cevap bu konunun hiçbir surette bir sorun teşkil etmeyeceğidir. Tanrı kadiri alim olduğu için, nasıl bilge ustabaşı ya da askeri görevli ya da siyasetçi kendisinin astını seçmeyi biliyorsa, en iyi kimi seçeceğini bilir.

Pekâlâ: Tanrı'nın doğru ile yanlışın ne olduğuna dair yanlış fikirleri düzeltme yönteminin herhangi değişikliğin sözcüsü ve ahlakî alandaki ilerlemeyi başlatan kişi olarak değerli bir insan seçmesi olduğu varsayılırsa, neden böyle zahmetli bir sürece ihtiyaç duyulduğunu sormak adildir. Tanrı'nın değişmez ve direngen olduğu varsayılırsa, bundan belirli davranış formlarını iyi, diğerlerini kötü, bazı eylemleri erdemli, diğerlerini ahlaksızca diye değerlendirirken, bu ayrımlarının sonsuza kadar aynı kalacağı sonucu çıkması gerekir. (Bir öyle bir böyle düşünen, görüşleri değişken, davranışları sorumsuz bir Tanrı'ya inanmak konuyla ilgili felsefî tartışmayı oldukça yersiz kılacaktır. Gloucester'ın *Kral Lear*'da "sivrisinekler amaçsız oğlanlar için neyse, biz de tanrılar için oyuz. Bizi eğlence için öldürüyorlar." diye yakındığı üzere Tanrı böyleyse, bu türden bir varlık ya da varlıklar önem vermemize değmez, çünkü insanlar ahlaken bunun üstüne çıkar.) Bu sonsuz surette bilge Tanrı neden bilgeliğini başlangıcından

bu yana homo sapiens'e bahşedip insan kötücüllüğünün bir sonucu olan insan sefaleti riskini azaltmadı?

Yine Tanrı teorisinin savunucusu muhtemelen Tanrı'nın niyetlerine peşin hüküm vererek onları yanlış yargıladığımız argümanıyla buna karşı çıkar. Tanrı'nın niyetinin insanların ta başlangıcından bu yana iyi ile kötü arasındaki tüm bilgiye sahip olması gerekmediğini savunurlar. Bu bir çocuğu en küçük yaşlarından itibaren kavranabilir her türlü arzu nesnesiyle kuşatmak gibi bir şey olurdu, bu yüzden de çocuk hiçbir zaman gerçekten onları takdir edemezdi. Ancak iyiliğin ödüllerini, kötülüğe karşı dayanarak deneyimlediğimizde, doğru yolu takip etmenin ya da yoldan çıkmanın –artık nasıl istiyorsanız öyle deyin– gerçek değeri insan tarafından sadece okunmaz, yazılmaz ya da öğrenilmez, aynı zamanda konuyla daha ilgili olarak içimizde sindirilir. Bu da devam eden bir süreçtir.

Bu yeterince akla yatkın görünüyor, ama burada üç büyük sorun var. Birincisi, hayat denen gerçek: hazin ya da her neyse. Tanrı'nın doğasında herhangi adalet ve tutarlılık varsa (ve yukarıda bahsedildiği üzere durumun öteki türlü olduğunu tartışmaya devam etmenin pek bir alemi yok), kişi erdem ile ödül, kötülük ile ceza arasında bir nevi bağlantı aramada meşru gibi görünüyor. İnsan toplumlarına dair herhangi çalışma böyle bir bağlantının olmadığını gösterecektir. Böyle bir bağlantı bir ihtimal olabilir, ama olmama ihtimali daha yüksektir. Maddi kayıp olsun, sevilen birinin trajik kaybı, insanı işinden alıkoyan bir hastalık ya da hayatın gereğinden kısa olması olsun eza deneyimi hem iyiler hem kötüler tarafından –artık bu insanlar nasıl tanımlanabiliyorsa– benzer şekilde paylaşılır. Sabahları okuduğum gazetede çalışanlarına kindarlıkla, meslektaşlarını hakir görerek ve rakipleriyle dalga geçerek davranan bir adam hakkında bir köşe yazısı okudum. Kendisi bir mültimilyoner ve dünyadaki en güçlü insanlardan biri. Muhtemelen ölümünde kendisine büyük onur bahşedilerek ve coşku dolu bir ölüm ilanıyla methedilecek. Gazetenin aynı

nüshasında bir başka ülkedeki bir adamın ölümü ile ilgili kısa bir yazı vardı. Hayatının son çeyreğini tüm dünyada kınanan siyasi bir rejimin ellerinde hapis ve işkenceye katlanarak geçirmiş. Bunlar elbette uç örnekler, her halükârda bir argüman sadece bu bireysel örneklere bakılarak temellendirilmemeli: Ötekiler başka bir hikâye anlatabilir. Ama bunlar erdemi mutlulukla, ahlaksızlığı da sefaletle ilinitlendirmenin lehine ispat sağlamayı imkânsız kılmak için bolca insan deneyimine dayanacak kadar tipiktirler. Erdemin kendisi başlı başına bir ödül olabilir, ama bu kesitin genel argümanı sağlamsa, normalde arzulanabilir yan ürünleri olması beklenmelidir: ve bu bariz biçimde böyle değildir (kötülük problemine Vaka Çalışması 26'da döneceğiz).

İkinci sorun, iyi ile kötünün doğasını bilmemizi sağladığı yazılar ve beyanlarda bulunduğu üzere Tanrı'nın tutarsızlığı ile ilgilidir. O'nun Eski ve Yeni Ahit ile Kuran gibi kutsal kitaplarla ilerleyen yüzyıllar boyunca bu yazıları yorumladığını iddia edenlerin zihinleri yoluyla konuştuğu varsayılmıştır. Böyle bir iddiada bulunmak sorunu açığa çıkaracaktır. Bu yazılar ve iddialar boyunca bir dizi hemen hemen herhangi eylem ya da tutumun kendi otorite kaynağından ya da bir diğerinden alıntılanmış öncülüne sahip olabileceği birbirinden farklı ahlakî görüşler yelpazesi vardır. Alkolü bırakmalı mıyız? Yeremya 35'e dönün. Şarap içmeli miyiz? Yuhanna 8'e dönün ve onu su yerine için. Kaç zevcemiz olmalı? Süleyman yuvarlak hesap üç der gerçi onların yanında metreslerini de eklersek toplamda yaklaşık dörde ulaşır, Muhammed dört der, Aziz Paulus bekarlığı salık vermeyi tercih eder. Düşmanlarımızı öldürmeli miyiz? Peygamber Samuel, (eskiden tapınak oğlanı olan) Saul'a Amalekliler'i katletmesini buyurmuştu. Saul da içlerinden birini öldürmediği için krallıktan men edilmişti. İsa "Düşmanlarınızı sevin" der, ama onları "yılan... engerek soyu... cehennem cezasına çarpılasılar" diye lanetlemiştir de (Matta 23:33), Muhammed Cihad'ın erdemlerini vazetmiştir.

Kutsal kitaplar boyunca doğru ile yanlışın takdirinde bir ilerleme olduğu savunulabilir belki de ama bu kronolojik olarak böyle değil (Eski Ahit'teki Hoşea Yeni Ahit'teki Vahiy'den ahlaken daha ileri gibi görünüyor, bunların ikisinden de sonra gelen Kuran'dan ise daha ileri), ayrıca belirli bir davranış formu diğerine nazaran "daha üstün" olarak kabul edildiğinde bu her halükârda öznel bir yargıdır. (Aynı fikirde olmayanlara karşı inanılmaz çoklukta saf ve katışıksız nefret bu üç kutsal kitabın herhangi birindeki surelerinden yapılacak dikkatli bir seçme kendini gösterebilir, bu nefret de Amerikan televizyonundaki dinî bir kanalda gece gece görülebilir.)

Ahlakta ilerleme teorisi ile ilgili üçüncü sorun ilahi iradenin giderek daha çok kabul görmesinin okuduğumuz üzere düpedüz tarihsel olgulara uymamasındadır. Biz 20. yüzyılın sonunda yaşıyorken geçmişe dönüp baktığımızda atalarımızın kusurlarını görmek ve ileride daha asil şeylerin geleceğini düşünmek bizim için rahatlatıcı olabilir. Deneyim bize bunun abartılı bir illüzyon olduğunu öğretir. Geçmişteki medeniyetlerden bazıları (mesela Hindistan, Çin, Yunanistan ve Roma) belirli evrelerde özellikle toplumun o kadar talihli olmayan üyelerine karşı bugün takınabileceğimize nazaran daha olumlu sayılabilecek davranış formları sergilemiştir.

"İki bin yıllık ayinden sonra/Kaldık elimizde zehirli gazla" diye yazmıştı Hardy 1924'te. İnsanın kendi akranlarına çektirebileceği ifade edilemez acının kapsamının –hepsi de bir dizi ulusal lidere göre Tanrı adına– o zamandan bu yana ne kadar arttığı üzerine düşünmeye cesaret dahi edemeyiz. Çevre tahribatı, kitlesel açlık ve din adına yapılan savaşlardan müteşekkil bir dünyada –hepsi de insanın her yaşayan varlığı yok etme kapasitesi tarafından yüzlerce kez gölgede bırakılır– Tanrı'ya inancın etkisi altında ahlakî ilerlemeden nasıl rasyonelce bahsedebiliriz?

Öyleyse bazı insanlar için ahlakî farkındalığımızın kaynağının Tanrı olduğu fikri bu bölümde tartışılmış ikileme bir cevap sunar, kaynağı vicdanda arayan cevap kadar manevi bir

cevaptır. Analizin gösterdiği üzere bir adım ileri atsa da hiçbirimizi daha bilge kılmaz. Tanrı'yı belirli davranış formlarıyla eşleştirmek bazı insanlar için o formlara başka türlü sahip olamayacakları bir yaptırım gücü sağlar, ama tüm bu prosedür insan irrasyonelliğinin suni, adaletsiz bir sömürüsüdür.

(f) Akıl

3. Bölüm'de iki insanın ahlakî bir konuda anlaşamadığında (mesela cinayetle yargılanan insanlara nasıl muamele edilmesi gerektiği ya da medyada sansürün gerekli olup olmadığı), meseleye bakarken çoğu birey ve onların ahbap gruplarının sahip olduğu duyguları, önyargıları ve alışkanlık usullerini bir kenara bırakmak gerekirse, bir konsensüse varmak için en çok ümidi sunan *modus operandi*'nin durumun olgularını aramak ve incelemek olduğunu, zaten görmüştük. Diğer bir deyişle, yapılacak tek şeyin soruna *aklı* uygulamak gerektiğini öne sürdük. Yani idam savunucusu, katilin bir hayatı aldığı için kendi hayatını kaybetmesini "sadece akla yatkın" bulabilir. Benzer şekilde ekranda sergilenen şiddetle gerçek hayattaki şiddete dayanan davranış arasında bir bağ olduğu bilimsel açıdan ispatlanabilirse, bu tip sahneleri kamunun görmemesi için yasaklayan bir yasanın geçirilmesi akla yatkın olabilir, bu seyircilerin hesabına seçme özgürlüğünden mahrum kalmak ise akla yatkın biçimde konuşulduğunda ödenecek ufak bir bedeldir. Ahlakî ikilemlerin tümü benzer şekilde, aynı sonuçlara vararak ele alınabilir. Son kertede özgecilik, hangi davranış formu ifade edilmiş olursa olsun alternatiflerinden –hırs, bencillik, şehvet, kötücüllük– daha akla yatkındır. Bu yüzden insan aklı, diğer birçok tür arasında bizi üstünlükle yücelten hayat faktörü, doğru ile yanlışa dair bilgimizin, tek olmasa da, temel kaynağıdır: Tam da bu tabirdeki "bilgi" kelimesi bunu ima eder. İlk bakışta bu kabul edilebilir bir argüman gibi görünüyor. Herkese eşit davranmak, mantıksal ve tutarlı hareket etmek akla yatkın *olmalı*, irrasyonel davranışın ise kötü olduğu yargısında *bulunulmalı*. Elbette bu fikre katılmayan

herhangi birine sadece kendi fikir ve usullerindeki yanlışın gösterilmesi gerekiyor: Katılmıyor olsa bile *katılmalı.* İnsan ve hayvan davranışları arasındaki analojilerden etkilenenler özgeciliği rasyonel hayvanda bilince çıkarılan sürü güdüsüne dayanarak destekler. Bu görüşü bir diğeri hesabına reddetmek kendi doğum hakkımızdan feragat etmek olacaktır. İnsanı Tanrı'nın yarattığı bir varlık olarak kabul edenler ise özgeciliği (ve insan doğasına dair tüm teorileri ve benzeri) Tanrı'nın bilgeliği ile uyum içerisinde olduğu için destekleyecektir.

Akıl ve özgecilik Bunların hepsi doğru olabilir, ama soru şudur: Bu, özgeciliği savunan bir argüman mıdır? Bireylerin grupların çıkarlarına bir raddeye kadar riayet ettiği doğrudur, ama bu onların böyle yapmak *zorunda olduğunu* ispatlamaz. Bir insanın kendi çıkar grubundan ziyade bütün öteki insan gruplarının çıkarlarına riayet etmesi gerektiğini de bir o kadar ispatlayamaz. İnsanın bireysel hayatta kalma güdüsünü hayvanla, ötekilerin bahasına bile olsa, baskın biçimde paylaştığı bir o kadar makul biçimde savunulabilir. Herkes özgeci davransaydı dünyanın daha iyi bir yer olacağı argümanı dahi ilk bakışta göründüğü kadar kesin değildir. Kocası öteki herkesin esenliğini karısınınkiyle eşit derecede hesaba katmaya başlarsa, karısı dünyanın artık daha iyi bir yer olduğunu düşünmeyebilir. İrticalin rasyonel hesap kitap ile –hatta irticali bencillik ile– yer değiştirdiği bir dünya, bilimkurgu ve bazı korku filmlerinde sergilenen kâbuslara benzeyebilir. Özgeciliğin dünyayı daha iyi bir yer haline getireceği için akla yatkın olduğunu kabul etmek bir kısırdöngüdür, çünkü söz konusu nokta tam da dünyayı herkes için daha iyi bir yer yapmanın akla yatkın olup olmadığıdır.

Bunu sezgisel olarak bildiğimiz savunulabilir, ama bu hem olgusal açıdan yanlış hem mantıksal açıdan gereksizdir. Medeniyetlerin karşılaştırmalı araştırması tüm insanların eşit haklara sahip olmasını sağlama idealinin insan düşüncesinin coğrafyasında "hâkim bir sıradağdan ziyade diğer kaya parçalarıyla uyumsuz eratik bloklar [sapkıntaş]" olduğunu açığa

çıkarır. Olgular düpedüz tam tersini gösterseydi ve herkesin gerçekten özgeciliğin doğru olduğunu bildiği makulce savunulabilseydi bile, bir sezgi ne kadar evrensel olursa olsun rasyonel bir argüman değildir. Özgeciliğin savunusu teoride sezgiye ya da akla ya da her ikisine hitap edebilir. Oysa sezgiyi özgeciliğin ispatı olarak akla yatkın sayamaz.

Bu yüzden ahlakî meselelerin akıl ve rasyonellik mahkemelerinde çözülebileceği iddiası insanlık durumunun gerçeklikleriyle yanlışlanabilir. İnsan davranışı tarihinde en asil edimlerden bazıları epey irrasyoneldir. Britanya'nın kahramanlık için verebileceği en yüksek ödülü (Victoria Haçı) almış bir adamla konuşmuştum. Adam, onun bu ödüle layık görülmesini sağlayan olaylardan hiçbirini hatırlayamıyordu, çünkü olay sırasında bedeninde pompalanan muazzam adrenalin miktarı yüzünden zihni işlemeyi durdurmuştu. Akıl, hiç şüphesiz ona yapmaya çalıştığı şeyin yanlış olduğunu çünkü yapılabilecek bir şey olmadığını söylemişti. Yine savaş sırasında akıl elbette mahkûmlara davranmanın en iyi yolunun onları öldürmek olduğunu gösterir. Böylece onlara bakmak için insanî ve maddi kaynakları harcamanız gerekmez. Erken dönemlerde Amerikan yerlileri bu akıl yürütme silsilesini izlemişlerdir. Bir klan ötekini fethettiğinde fethedilmiş klanın bütün erkeklerini düpedüz katlediyordular. Belki de pek özgeci değil, ama yeniden ayaklarına bağ olmamalarını sağlamak için oldukça akla yatkın bir yol.

Akıl bana zor bir işte çalışarak ve kendimi feda ederek iyi bir para kazanıyorsam, bunların hiçbirini yapmayan işsiz güçsüze boş yere para vermemin beklenmemesini gösterir: Karınca ağustos böceğinden daha çok yaşamalıdır. Aklın gösterdiği gibi herkes öbür herkesle aynı haklara sahipse, bunun sadece bankacılar, piskoposlar, duvarcılar için değil, tecavüzü adet haline getirmiş insanlar, ölü seviciler, potansiyel müntehirler ve insan katleden manyaklar için de geçerli olduğunu kabul etmemiz gerekir. Hakların eşitliği fikri de

sadece akılla ispatlanıyorsa, zihinsel engellileri, yaşlıları ve bebekleri dışarıda tutmamız gerekir.

Yukarıda ele alınmamış herhangi argüman öne sürülmediği müddetçe, aklın bize neyin doğru neyin yanlış olduğunu söylediği tezi savunulabilirmiş gibi görünmüyor. Akıl bize belirli bir durumda davranışımızın ne olması gerektiğine karar verirken nasıl ilerleyebileceğimizi söyleyebilir: bize kararın kendisini sağlamaz. Ahlakî bir görüş için destekleyici ispat sağlayabilir, ama bu o bakış açısının "doğru" olduğunu ispatlamayacaktır. Diğer bir deyişle, akıl argümanların doğruluklarını değerlendirmede kullanılabilirken, diğer söylem tiplerinde yeri yok gibidir. Kişi barizce şiir, aşk ya da On Emir hakkında akıl yürütebilir, ama şiirin, aşkın ya da emirlerin dili bizzat rasyonel eleştirinin konusu değildir. "Hakikat güzelliktir", "bedenimle sana tapıyorum", "Zina yapmamalısın" gibi tabirleri önerme olarak ele almak, önermelerle aynı sözel formlara sahip olsalar bile, dili yanlış anlamaktır.

Akıl yürütmenin yaygın ve uygun olarak kabul gördüğü bağlam türlerine bakılırsa, aklın belirli amaçlar için faydalı bir araç olduğu inkâr edilemez, ama tek başına duramaz ya da tüm nedenleri yargılayabileceğini iddia edemez. Bir tasımlamanın formel geçerliliği olgusal kesinliği için bir garanti değildir. ("Tüm insanlara özgürlük hakkı tanınmalıdır. Katiller insandır. Öyleyse..." vs. formel açıdan geçerlidir, fakat doğru mudur?) Yani bir kızı seven bir adamın onunla sevişmesi mi yoksa önceden evlenmesi mi yoksa onu terk etmesi mi gerektiğini tartışmak uygundur, ama her şeyden önce onu sevmek için rasyonel bir meşrulaştırma arayışında olması hem uygunsuz kaçacaktır hem de çok komik. Molière'in *Le Misanthrope* (İnsandan Kaçan) adlı oyununda yazdığı üzere: "Ce n'est pas la raison qui regle l'amour." (Aşkı yöneten akıl değildir.) Korku duymaya, hayatta kalmaya çabalamaya, fıkralara gülmeye, acı çeken birine sempati duymaya ya da herkesin içgüdüsel diyebileceği temel insani faaliyetler için rasyonel bir meşrulaştırma getirmeye, şayet psikologları dışa-

rıda tutarsak, ne gerek vardır ne de ihtimal. Anne çocuğunu onu sevdiği için sever, açın sorunu, yemek yemeye rasyonel açıdan meşru olup olmadığını bilmek değil, yemek bulmaktır.

Akla başvurmanın en önemli nedeni bireylere esenliklerinin sadece dolaysızca kendilerini özdeşleştirdikleri kendi aile ve arkadaş gruplarının değil tüm insan ırkının esenliğine ayrışmaz biçimde bağlı olduğunu fark etmelerine yardım etmesi olabilir. Kahire'deki Arap petrol şeyhlerinin bir buluşması 50.000 Britanyalının anında işten çıkarılmasına neden oluyorsa, mecazi ya da gerçek anlamda kendini soyutlamak pek makul gibi görünmüyor. Bu kadarına razı olunabilir: ama buradan ilerlemek ve aklın özgeci ahlak talep ettiğini öne sürmek meşru gibi görünmüyor. Bu söz konusu olsaydı, ahlakî konularda, bilhassa mesela aklın gücüne son derece hürmet eden ve insanları o kadar bencil olmamaya ikna etmek isteyen filozoflarla din adamları arasında, bir tür konsensüs bulmak akla yatkın olabilirdi. Böyle bir konsensüsün noksanlığı ahlak için üzerinde mutabık olunmuş, rasyonel bir temel bulunmadığını, çünkü böyle bir temel olmadığını, ispatlayamasa bile, elbette gösterir.

(g) Hisler

Aklın sadece ahlakta bir araç, tabiri caizse yol kaetmemizi sağlayan bir vasıta olduğu yargısında bulunacaksak, her şeyden önce hangi yolu katedeceğimizi nasıl bileceğimiz sorusunun hâlâ baki olduğunu görmemiz gerekir. Alternatif bir cevap bunun güvencesini hislerimizin ya da duygularımızın verdiğidir. Argümana göre insanların hayatlarını düzenleyen hislerdir ve en azından ideal koşullarda en önemli kararları almalarında yol gösterir. Bizi hayattaki işimize yönlendiren hislerdir: belki belirli bir mesleğe duyulan sıcaklık diğer olasılıklar hakkındaki can sıkıntısıyla karşılaştırılabilir. Seçim hakkı verilse, kiminle ve nerede yaşayacağımızı seçmede hislerimiz büyük bir rol oynayacaktır. Hisler kiminle arkadaş olacağımızı ve onlarla birlikte girişeceğimiz hangi faaliyetlerin

bizim takdirimize göre daha üst sıralarda yer alacağını belirler. Ahlakî konularla karşı karşıya kaldığımızda, neyin doğru neyin yanlış olduğunu biliriz, çünkü içimizde derinlerde bir yerde cevabı hissedebiliriz. Belirli davranış formlarını yanlış diye nitelendirirken öteki insanlara akla yatkın nedenler sunabiliriz, ama kararlarımıza temelinde "içimizden gelen" bir tepki yoluyla varırız. Bu tepki diğer insanları değerlendirirken, onlarla karşılaştığımızda hissettiklerimizle (mesela onlara güveniyor muyuz, onlardan hoşlanıyor muyuz, hoşlanmıyor muyuz) oluşur. Bunda bariz ve epey bir doğruluk payı vardır. Tarafında olalım karşısında olalım hakkında bu kadar hevesle konuştuğumuz davranış formlarının duygusal tepkilerimizin en yoğun olduğu davranışlar olması epey muhtemeldir. Bazı insanlar aynı cinsiyetten insanlarla girilen ilişkiyi, bu ilişkiyle ilgili kaygıları olduğundan ya da kutsal kitapları böyle buyurduğu için değil, sadece böyle ifade edilen ilişkilerdeki aşkı itici bulduğu için kınar. Bazı insanlarda ırkçı tutumlar kendilerinden farklı bir renge sahip insanlar hakkında hissettikleri şeyler yüzünden gelişir. Ötekiler herhangi işkence biçimine karşı çıkar, çünkü –onlara göre– bu türden vahşi bir faaliyet onların gerçek anlamda midesini bulandırır. Hayvanlara duydukları empati birçok insanı vejetaryen yapar ya da hayvanlara yapılan deneylere veya avcılık sporuna karşı çıkmalarını sağlar. Nükleerin etkileri ya da artçıl etkileri üzerine düşünmenin yol açtığı dehşet hissi birçoklarını nükleer silahlanma olmasaydı inzivaya çekilecek vatandaşlardan sokak eylemcisi yapar. Çok az insan kuvvetli *hislere sahip olmadıkları* konularda ahlakî beyanda bulunur. Bu yüzden hislerin ahlakî bir karar alma sürecinde bazı insanlarda öteki insanlardan fazla rol oynadığını öne sürmek geçerlidir. Ancak burada bu bölümde ortaya atılmış probleme nihai bir cevap bulduğu sonucuna varan birinin karşılaşacağı birkaç sorun var. Her şeyden önce, hayatın en iyi ihtimalle değişken, en kötü ihtimalle yanardöner ya da gelgeç bir veçhesini kabul etmek zorunda kalacaktır. Nasıl bir kişi bir başkası ile ilgili

ilk izlenimlerini değiştirebiliyorsa, hisler ya da haleti ruhiye de değişebilir, hatta çok daha hızla ve dramatik biçimde. Elbette bazı insanlar diğerlerinden daha değişkendir, ama çok az insanın hisleri uzun bir zaman süresi içerisinde aynı kalır. İnsanların haleti ruhiyesi günün bir saatinden ötekisine değişir. Sonuç olarak ahlakî duruşu sadece o an hissettiği şeye dayanan bir kişinin sürekli adanmışlık gerektiren bir davanın güvenilir bir destekçisi olması pek de muhtemel değildir. Yazarlar, araştırmacılar, askerler ya da reformcular sadece istedikleri zaman iş görselerdi çok az kitap yazılabilir, bilimsel keşif yapılabilir, savaşlar kazanılabilir ya da adaletsizlikler ortadan kaldırılabilirdi.

Buradan varılacak sonuç, hislerin tümevarımcı bir akıl yürütme süreci tarafından önyargıya dönüşecek biçimde katılaşmasıdır. Nasıl bir öteki kişi berikinin ilk karşılaşmada hissettikleriyle değerlendirilebiliyor ve bu değerlendirmenin –uzun vadede tamamen yanlış bir değerlendirme olması pek muhtemel– bu kişiyle olan daha sonraki tüm münasebetleri kontrol etmesine izin veriliyorsa, insanlar da sadece ilk karşılaştıkları kişilerle ilgili koşullara dayanan insan davranışı için ağır önem taşıyan meseleler hakkında hayat boyu değiştirmeyecekleri sonuçlara varabilir. İnsanlar, sırf temsilcilerinden biriyle tek bir talihsiz buluşma deneyimledikleri için tüm bir ulusa karşı önyargı besleyebilir, kendilerinden farklı ten rengine sahip insanlara takındıkları tutum da benzer şekilde oluşturulabilir, bu davalar sadece onların baş aktörleriyle ilk talihli ya da talihsiz buluşmasına dayanarak desteklenir ya da göz ardı edilir. Bazı insanlar meseleleri böyle yargıladıkları için kendileriyle gurur dahi duyuyor olabilirler: "Önyargılı olduğumu biliyorum ama" diyecektir biri "sadece Fransızlardan hoşlanmıyorum, onlara güvenmiyorum." Bu tip sonuçlara varanlardan birçoğu uzun vadede muazzam sıkıntıya yol açabilir, açar da.

Bu olgudan varılacak sonuç hislerin ahlakî kararlar almamızda tek, hatta sadece egemen kılavuz olsa içereceği

tehlikedir. Bir katilin kurbanının akrabasının suçlunun da kurbanın kaderini paylaşmasını tutkuyla dilemesi muhtemeldir. Konuya tarafsızca bakan bazı insanlar da bunda mutabık kalabilir, ama kurbanın akrabaları suçlu tarafa ne yapılması gerektiği ile ilgili karar verecek otoriteye sahip olacak en son insanlardır. Ülkenin ceza sistemi insanların suça verdikleri doğrudan duygusal tepkiye dayansaydı birçok adaletsizlik yapılırdı, ceza sisteminin yerine de ayaktakımı yasasından pek de farklı olmayan bir süreç işlerdi.

Ayaktakımının davranışı ortaya çıktığı haliyle bizzat hislerin doğru ile yanlışa dair konulara hükmetmesi gerektiği inancına uyan bir suçlamadır. Shakespeare'in de *Julius Caesar*'da gösterdiği üzere ayaktakımı konuşmacının hitabetiyle bir yandan öbür yana sürüklenirken, hisler aklın işleyişini durduracak raddede çoğalır ve yoğunlaşır ve çok büyük kötücüllüğe dayanan edimler sıklıkla sonrasında evlerinin –ya da hücrelerinin– mahremiyeti içerisinde olayları hatırlarken yapıp ettiklerine inanamayacak insanlar tarafından icra edilir. Bütün insanların içinde medenî bir toplumda yeri olmayan hisler vardır: şehvet ve gaddarlık hissi, yok etme hırsı. Bu hislerin kontrol altında tutulması elbette daha iyi olurdu, ama hislerin ve duygulanımların ahlakî davranışın yegâne hakemleri olduğu kabul edilirse bunun gerekçesi de zayıflar.

Ahlak felsefesi söz konusu olduğunda, başlıca zorluk, bir kişi bir şeyin sadece öyle hissettiği için doğru ya da yanlış olduğunu iddia ettiğinde, akabinde o kişiyle iletişimin ve tartışmanın neredeyse imkânsız olmasıyla deneyimlenir. Dövünen ve kürtajın "derinlerde bir yerde" öyle hissettiği için yanlış olduğunu iddia eden biriyle bu konunun doğrularını ve yanlışlarını tartışmak bana göre 1. Bölüm'de alıntıladığım üzere bir BBC programında Hıristiyanlığın hakikati hakkında "İsa'nın günümüzde yaşadığını biliyorum, bu sabah arabamda benimle konuştu" diyen adamla tartışmak kadar manasızdır. Buna düpedüz verilecek cevap yoktur.

Duygu, kendi başına bırakıldığında aklın gereksiz olduğunu iddia edecektir, yine de daha önce gördüğümüz üzere iyi ile kötüyü değerlendirmede tek başına açıklayıcı olmasa da, bazı filozofların ve diğer insanların iddia ettiği kadar merkezi bir noktada durmasa da, insanın ahlakî sonuçlara varma sürecinde bir rol oynar. Belki de aklın bize neyin yapılması gerektiğini sıklıkla söylediğini söyleyebiliriz, duygu ise motivasyon sağlar. Amerikalı filozof Emerson "Tutku kötü bir düzenleyici, güçlü bir membadır" diye yazmıştı. Ahlakî kararları irrasyonelce vermek insanlık dışı olabilir. Akıl olmaksızın ahlak kördür, duygu olmayınca ise topal.

Ahlakın kaynağına dair hangi yorumu benimsersek benimseyelim, ahlakî karar alma süreçlerinden duygunun yerini dışlamak bariz bir yanlış anlaşılma olacaktır. Fakat bazı duyguların diğerlerine nazaran daha arzulanabilir olduğu, bazı duyguların da belki hiçbir surette arzulanabilir olmadığı yargısında bulunmamız duyguların süreğen değerlendirilmesi sürecine iştirak ettiğimizi gösterir. Öyleyse bu tip değerlendirmelerin temellendiği bilgi nereden kaynaklanıyor? Sorun hâlâ çözülmemiştir.

(h) Evrim: Ayıklanma Süreci Olarak Ahlak*

Evrim günümüzde yaygın kullanılan bir kelime, ama bir yüzyıl önce nazik çevrelerde kullanılmıyordu. Bugün bile Birleşik Devletler'in birçok kısmında, özellikle mahut aydınlanmış California'da, sadece yozlaşmış kimseler tarafından komünist ya da liberal gibi kelimelerle aynı çatı altında, kirli bir kelime olarak kullanılıyor. Batılı modern bir öğrenciye bu kadar çok şeyi bilimsel olarak açıklayabilen bir teorinin bu kadar düşmanca ele alınması tuhaf görünebilir, yine de birçok Amerikan eyaletinde bu konuda lafı en azından kıvırmıyorsanız öğretmenlik kadrosuna alınma şansınız hiç yok denemese de asgaridir.

* Bu, Orta Çağ filozofu Thomas Aquinas'ın yorumladığı "doğa yasası" fikriyle karıştırılmamalıdır.

Charles Darwin'in teoriyi bilimsel dergilerin kapsamından çıkarıp kamunun gözleri önüne sergilediği *Türlerin Kökeni** kitabı 1859'da yayımlandı ve ilk baskısı bir günde yok sattı. Darwin, kitapta "değişmezlik" teorisinin (tek bir yaratılış edimi olduğuna dair inanç) sağlamlığını inkâr ediyor ve yerine gezegenimizdeki hayatın milyarlarca yıl içerisinde sürekli bir yaratılış içerisinde olduğu fikrini öne sürüyordu. Bu teorinin merkezi özelliği çevrenin türlerin evrimine etkisidir. Bazen birçok kuşak boyunca kendilerini çevrelerine adapte eden türler, mesela arılar, hayatta kalıyordu, böyle yapmayan ya da yapamayanların ise (dinozorlar gibi) soyu tükeniyordu. Homo sapiens çevresini kendi avantajı lehine kullanma kabiliyeti yüzünden evrim geçirmiş ve hayatta kalmıştı. Bu süreçteki temel öğe yeterli yiyecek tedariki edinmektir, her varlık buna kendisinden aşağı ya da daha küçük ya da o kadar becerikli olmayan hayat formlarını tüketerek ulaşır. Peygamber böcekleri sinek yutar, kertenkeleler ise peygamber böceklerini yer, kakım kertenkeleyi yer, kakımı da şahin. Bu döngü çevrede bağlardan birini azaltana ya da tamamen ortadan kaldırana dek bir değişiklik olana kadar (atmosfer koşullarındaki bir değişiklik gibi) kesintisiz devam eder. O zaman bu olay döngünün hemen altındaki türlerin "doğadışı" artışına neden olur ve daha yukarıdakilerin hayatta kalmasını tehdit eder. Bu yüzden Darwin'in tasavvuru mesela Cennet Bahçesi hikâyesinde sunulan ve "Parlak ve güzel olan her şey... hepsini Rabbim yaptı" diyen ilahideki doğa görüşünden, kısacası Kilise'nin düşmanlığından oldukça farklıdır. Darwin av ile avcı arasındaki bu sonsuz süreç olmasa herhangi bir türün dünyayı tamamen kaplayana kadar çoğalacağını savunmuştur. Türlerin gezegende birlikte yaşaması sadece bu daimî savaş yüzünden mümkündür. Aynı türün varlıkları arasında bir işbirliği gözlemlendiğinde dahi bu, sadece bir rekabet biçiminin yer alması olarak kabul edilmelidir.

* Çev. Öner Ünalan, Onur Yayınları, İstanbul, 1984, 2. Baskı.

Darwin teorisinin merkezi temasını şu kelimelerle özetler:

> O zaman, insana yararlı değişimlerin ortaya çıktığı besbelli iken, büyük ve karmaşık yaşama savaşı sırasında ve ardışık birçok kuşak boyunca, her yaratığa herhangi bir tarzda yararlı olan değişimlerin ortaya çıkması gerektiği düşünülemez mi? Bu böyle oluyorsa, (sağ kalanlardan çok daha fazla birey doğduğunu hatırlamamız gerekirse) öbürlerinden pek az da olsa üstün olan bireylerin daha çok yaşama ve soylarını sürdürme şansı bulunduğundan şüphe edebilir miyiz? Öte yandan, zararlı olmaktan en uzak herhangi bir sapmanın kesinlikle yok edileceğine emin olabiliriz. İşte, uygun bireysel farkların ve değişimlerin sözü edilen bu saklanmasına ve zararlı olanların ortadan kaldırılmasına Doğal Ayıklanma, ya da En Uygunların Kalımı diyorum.* (Dördüncü Bölüm)

Son cümlede kavramların baş harfle yazılmış olmasını biraz iddialı bulabilirsiniz, ama bu terimler bir yüzyıldan fazla zamandır "Allah'a şükürler olsun!" "İşçiler ayaklanın!" ya da "Bira en iyisidir" gibileriyle karşılaştırılabilecek tüm bir hayatı açıklayan slogan ya da nara olmuştur.

Darwin, kendi çağdaşları göz önünde bulundurulduğunda bir sonraki daha da çok tartışma yaratan kitabı *İnsanın Türeyişi*'nde (1871)** teorisini özellikle homo sapiens ile ilintilendiriyordu: maymundan türeyişimiz ve bütününde bizi diğer bütün türlerden ayıran özelliklerimizin gelişmesi. Dilin, müzik ile diğer sanatsal becerilerin, aklın ile dinin gelişimini tartışıyordu ve bunların insanın hayatta kalmasında oynadığı rolü gösteriyordu. Bizim burada ilgilendiğimiz nokta doğru ile yanlış hissimizin nasıl geliştiğidir. Darwin'in teorisi, nasıl deneme yanılma yöntemiyle araç yapma gibi becerileri öğrendiysek hangi davranış formlarının doğuştan hayatta kalma faktörü olarak tarif edilirken hangilerinin edilmediğini öğrendiğimizi gösterir. Cinayet, hırsızlık, hıyanet gibi bir gru-

---

* Ufak tefek değişikliklerle Öner Ünalan'ın çevirisine dayanmaktadır. (ç.n.)

** Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, Çev. Onur Ünalan, Onur Yayınları, İstanbul, 2002.

bun varoluşunu tehdit eden davranış formları sıklıkla ölüm cezası getirilerek yasaklanıyordu, çünkü bu suçları görmezden gelen hiçbir grup uzun süre varlığını sürdüremiyordu. Ancak genelde aynı suçlar bir başka gruba ya da klana karşı işlendiyse kabul görüyor hatta onaylanıyordu. Kuzey Amerika Yerlileri diğer klandan ne kadar çok kafa derisi getirirse, itibarları o kadar yüksek oluyordu. (Aşiretçilik –ya da hizipçilik, artık her ne şekilde adlandırılıyorsa– tüm insan tarihi boyunca ahlak teorisyenleri için bir problem teşkil etmiştir. Bu sorunu daha sonra, özellikle 6. Bölüm'de ele alacağız.)

Ahlakı nasıl deneyimlemeye başladığımızı dikkatle incelersek etiği konu alan bu evrim teorisinin insanın ahlakî farkındalığına epey uyduğu görülür. Parmağımızı ateşe dokundurmamayı öğrendiğimiz gibi belirli davranış formlarının etrafımızdakiler tarafından onaylandığını, diğer davranış formlarının ise düşmanlıkla karşılandığını keşfederiz. Bunun sonucunda hayat kınanan davranışlara nazaran onay gören davranışlara uyduğumuzda çok daha rahat olur. Mesela bir toplumda hırsızlığın baş gösterdiğini deneyimleyen biri bunun toplumun bütün üyeleri için ne kadar eza verici olduğunu bilir. Karşılıklı güven ve işbirliğinin norm olduğu yerde şüphe ve kuşku ortadan kalkar. Böyle bir toplumun uç örneklerinde görüldüğü üzere karşılıklı nefret tutumu o toplumun iyi niyet ethos'una sahip esas formundan çıkıp bu ethos'un hayatta kalmasını riske atarak gelişebilir. Deneme öğrenme yoluyla davranmayı öğrenen Pavlov'un köpeklerine benzediğimiz söylenebilir. Bu, insanlar arasındaki iletişimin giderek artan hızıyla birlikte klan aidiyeti hissimizin son derece yerelleşmiş bir gruptan hatırı sayılır derecede büyük ve geniş bir topluma ait olmaya doğru değişmesini açıklayabilir. Bu, askerlerin savaş esirlerini ele geçirmesini ama mağlup tarafı öldürmemesini de açıklayabilir: bütün askerler savaştan sonra hayatta kalmayı ümit eder, oysa savaş esiri alınmasa çok azı hayatta kalabilirdi. Kıtlık zamanında insanların bazı mallara neden hırsla saldırdığını, doğal tehlike zamanlarında insanlar arasındaki

işbirliğini, hayatta kalmak için erkeğin fiziksel gücüne dayanmayan toplumlarda kadın ile erkek rollerindeki değişim gibi toplumsal tutumlardaki dönüşümleri de açıklar.

Etiği konu alan evrim teorisi çoğu şeyi açıklar, burada sorulacak soru bu cevabın doğru açıklama olup olmadığıdır. Evrim teorisi, kullanılan herhangi örnek için daha önceki bir ya da birden fazla teorinin yerine geçebiliyordu. Hayatın bazı olgularının hiçbir surette evrim örüntüsüne uymaması daha önemlidir. Darwin en uygunların kalımından bahsediyordu. Bununla (yaygın biçimde yanlış kullanıldığı üzere) koşucuları ve vücutçuları ya da erken yatıp erken kalkan askeri birlikleri (gerçi bunlar illa da dışarıda tutulacak diye bir şey yok!) değil, çevrelerine en başarılı surette adapte olup uyum sağlayanları kastettiğini kabul ediyoruz. İnsan türü için bu el mahareti gibi belirli becerilerin kullanımı anlamına gelir. Yüzyıllar içerisinde de bu giderek entelektüel becerilerin gelişimi ve uygulanması anlamına gelmeye başlamıştır. Teori sağlamsa bu tip becerilere sahip olmayla doğurganlık arasında belirli bir ilinti olduğunu görmeyi bekleyebiliriz, gerçi bu ilinti bu türden becerilerin aktarımının güvencesi anlamına gelmiyor (parlak ebeveynlerin salak çocukları olabilir ya da tam tersi). Batı'da günümüzde durumun tam tersi olması ironiktir. Zekiler ailelerinin genişlememesi için önlem alıyor ve bunu katı biçimde kontrol ediyor, zayıfların ise birçok çoluğu çocuğu var. "Aptal sarışın"ın hamile kalma ihtimali kariyerine odaklanmış kadınınkinden çok daha fazla, erkeklerin de hamile bırakmak istediği kadından bekleyeceği son şey akıl. Tüm gezegen nüfus artışı tehdidi altındaysa sınırlı kaynaklara talep giderek arttığından çok sayıda çoluk çocuğun doğurulması anti-sosyal diye karşılanmalıdır; yine de insan türünün mevcut temsilcilerinin çoğunluğu bu mesajı almış gibi görünmüyor. Evrim süreci kendini bir nevi muazzam harakiri formuna mı adıyor? Geçmişte evlatlar ekonomik değerleri yüzünden önemliydi: bütün dünyadaki giderek artan mekanikleşme ve bilgisayar kullanımı ile birlikte buna genelde gerek kalmadı,

yine de kişinin türünün üremesinin önemi hâlâ neredeyse azalmadan sürüyor. Ancak hükümetin hesabına zorunlu kısırlaştırma politikası muhtemelen trendin önüne geçer; ama bizzat bu politika bile birçok gözlemci tarafından doğadışı olduğu için ahlaksız diye yargılanacaktır. Evrim bizi bir kısırdöngüye sokar (Bkz. Vaka Çalışması 44).

Şimdiki amaçlarımız için bu durumun önemi bir ahlakî yargıda bulunurken evrim sürecinden bağımsız davranmamızda yatar. Bu sürecin hayran olduğumuz ahlakî niteliklerini hakir gördüklerimiz bahasına muhafaza edebilme gücü ne yazık ki noksan gibi görünüyor. Bunun bir örneği savaş zamanlarında kaçan korkaktan ziyade yok olmayla karşı karşıya gelse de geri adım atmayan kahramandır. Zengin de önceden bağlantıları sayesinde askere alınmaktan kurtulduğu için eve döner. İş keşmekeşinin giderek acımasızlaşan savaşında zorba ve ötekileri sömüren kişi "Komşunu sev!" emrini ciddiye aldığından komşusunun müşterilerine göz koymayan nazik, müşfik ruhu ezip geçer. Bunları "Sosyal Darwinizm" adı altında tanımlanabilir bir politika ya da felsefe haline getirenler dahi vardır. Birleşik Devletler'de olsun Büyük Britanya'da olsun (daha ötesine bakmaya gerek yok) bu ulusal bir erdem raddesinde yüceltilmiştir, galiplere bol bol onur bahşedilirken, kaybedenlere ellerinden geldiğince başlarının çaresine bakmak kalır. Darwin, herhalde kendisi ile bu tip bir bakış açısının ilintilendirilmesini reddederdi, ama içinde yaşadığımız zamanda Ayn Rand tarafından felsefî açıdan savunulduğu üzere hakikatin peşine düşen zarif insan ile açgözlü para politikaları arasında acımasız bir mantıksal bağ vardır. Ayn Rand, bencilliği erdem olarak adlandırıyordu ve hayatın kanunu olarak saldırgan rekabeti öneriyordu. (*Hayatın Kaynağı* ile *Atlas Silkindi** romanlarına bakın, nesnellik felsefesini nasıl nitelendirdiğini görün.)

* Ayn Rand, *Hayatın Kaynağı*, Çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2008; a.g.y. *Atlas Silkindi*, Çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2010.

Evrimin hedefinin bireyin değil, az önce tarif edildiği üzere grubun ya da türün hayatta kalması olduğu öne sürülebilir, ilerlemenin anahtarı gruplar arası güç mücadelesidir. Bunun bir göstergesi kişiyi değerli kılan şeyin *per se* sahip olabileceği herhangi nitelik değil, sınıfın, devletin ya da ırkın başarılarına bulunduğu katkı olmasıdır. Bu teoriye felsefî destek olması için Lenin ile Troçki'nin getirdiği değişikliklerle birlikte Marx ile Engels'in materyalizmi ile her ne kadar Nietzsche'nin varoluşçuluğunu (Bkz. 7. Bölüm) meşru olmayacak biçimde yorumlasa da üstün ırk ve doğmakta olan üst insan doktrinleri arasında bir seçim yapabilirsiniz. Önceden bahsettiğimiz üzere, bireyin geri adım atıp (değerlerinin bağımsız ya da bağımlı bir algıya dayandığı) teorileri ahlakî açıdan gözden geçirmesi sorunu her halükârda baki kalacaktır. Evrimin bir kişiyi aynı evrimsel süreci eleştirmeye, bir ihtimal de reddetmeye itmesi pek muhtemel değildir. Kültürlerin gelişimini kronolojik olarak incelesek bile ahlakî erdemin ilerleyen bir düzen içerisinde olduğunu ispatlamak mümkün değildir. Onları şu şekilde düzenlemek bize baştan çıkarıcı gibi gözükebilir:

En üst sıradaki 20. yüzyıl insanları
(ahlaken olgun)
I
Roma İmparatorluğu
(medeni ama o kadar değil)
I
Mağara adamları (ve kadınları)
(bahsetmeye dahi gerek yok)

Peki ya diğer örnekleri seçersek?

Nazi Almanyası
I
Rönesans
I
Klasik Çağ Atinası

İspanyol fatihlerini ahlakî evrim skalasında İnkalardan, Vandalları ve Gotları da yendikleri Romalılardan daha yükseğe yerleştirmek ya da Mao Çin'ine Konfüçyüs'ünkinden daha çok hayranlık duymak o kadar makul olmayacaktır. Gerçek şu ki tarihte evrimin izi sürülecekse, zaman skalası biyoloğun bahsettiği zaman skalasından oldukça farklı olmalıdır. Bir yandan insan evriminin öteki türlerin evrimi kadar yavaş olduğuna inanılıyorsa (Darwin bununla ilgili olarak doğanın "dünyadaki tüm zamanlara sahip olduğunu" söylemiştir), ahlakın gelişimi ile ilgili herhangi sonuca varılması mümkün değildi, çünkü bizden yüz binlerce yıl evvel yaşamış insanların ahlakı hakkında hiçbir şey bilemeyiz.

Evrimi dinle ilintilendiren daha mistik bir doktrin Peder Teilhard de Chardin'in bilhassa *The Phenomenon of Man*'indeki (İnsan Fenomeni) yazılarında bulunur. Evrimdeki süreksiz sıçrayışların kritik önemini vurguluyor, yeni bir harmoni ve değerler sentezi yaratacak başlangıçlarda insan bilincinin, nihai olarak da tüm kozmosun dönüşümünü dört gözle bekliyordu. İnsan Teilhard'ın "ultra insanlaşma" dediği bir aşamanın başlangıcındaysa, ahlak için evrimin önemi açıkça sadece gelecekteki belirli bir bakış açısı tarafından belirecekti. Hal böyleyse, bu aşamada sonucun ne olacağına dair spekülasyon yapmak beyhude olacaktır (gerçi itiraf etmek gerekirse bu tip bir spekülasyon heyecan vericidir; son kertede evrim teorisi zamanın önemini yanlış anlamada kökleşmiş, tesadüfi bir sapmadan fazlası değilmiş gibi görünebilir, ama bu başka bir konu).

Evrim teorisinin hangi versiyonu savunulursa savunulsun (kaldı ki aralarından seçilecek birçok teori vardır) biyologlar bunlardan birine ne kadar dayanıyorsa dayansın, ahlak hissiyatımızın nihai temelini arayanların başka bir yere bakmaları gerekiyor. Sadece özellikle bazı ahlak filozofları tarafından geçmişte epey kabul görmüş olduğu için olsa bile, bir teorinin daha tartışılması gerekiyor.

(i) Örnek Olgulardan Doğal Bir İlerleme: "Olması Gereken" "Olan"Dan Çıkarsanır

Görünüşe bakılırsa bu cevap başlığın gösterdiği üzere içindekilerin en doğalı. Ahlakî bir konuyla karşı karşıya kalan insanların ne yapmaları gerektiğini bariz içgüdüsel olarak bilmeleri ortak deneyimleri değil midir? Bu bölümde sunulan alternatiflerinin dahil olduğu tüm eziyetler gerçekten de oldukça yüzeysel değil midir? Neden doğal gibi gelen biçimde davranılmamalı?

Şu tasımlamalara bir göz atın:

(a) Kişinin zihinsel melekelerinin kontrolünü elinden bırakması arzulanabilir değildir.
Alkol bu alandaki kontrolün azalmasına yol açar.
Alkol tüketmekten imtina edilmelidir.

(b) Herkes bütün doğallığıyla olabildiğince sağlıklı olmak ister.
Sigara içmek kişinin sağlığına zarar verebilir.
Sigara tüketmekten imtina edilmelidir.

(c) Dünyanın şiddet yoluyla gelen ölümleri ortadan kaldırması gerekiyor.
Uluslararası düzeyde silahların satışı bu türden ölümlerin vuku bulmasına devam etmesi anlamına geliyor.
Silah satışı yasadışı kılınmalıdır.

Tüm bu argümanlarda olgu önermelerinden ahlakî yükümlülük önermeleri çıkarsıyormuş gibi görünüyoruz. (Yukarıdaki örneklerden her birinde ilk önermenin olgu önermesinden ziyade değer yargısı olduğu iddia edilebilir, ama bu önemsiz bir argüman, çünkü insanların büyük çoğunluğu söz konusu olduğunda, bu önermeler apaçık doğru olarak kabul edilir.) Ayrıca birçok insan neyin doğru neyin yanlış olduğuna ve belirli durumlarda nasıl davranmaları gerektiği ile ilgili sonuçlara bunun gibi düşünce süreçleriyle varır. Çocuğunuza aşı yaptırmadıysanız, boğmaca geçirebilir. Onun boğmaca geçirmesini istemezsiniz, öyleyse ona aşı yaptırmanız ge-

rekir. Sınav konularını tekrar etmezseniz, sınavda başarısız olabilirsiniz, başarısız olmak istemeyeceğiniz barizdir, öyleyse konuları tekrar etmeniz gerekir.

Olan biten ile yapılması gereken arasındaki bağlantıyı gösteren bu örnekler ne kadar doğrudan görünse de, nihai yargılardan hiçbiri 3. Bölüm'de tartışıldığı anlamıyla ahlakî olarak tanımlanamaz. Hepsi "olması gereken"in pratik, gündelik konulardaki uygulanmasına dair örneklerdir; kişinin menfaati açısından ne en iyi olacaksa ona göre belirli şekillerde davranması ile ilgilidir. (Kişinin sağlığı, güvenliği, parası için). x'in sizin için "iyi" olduğu doğruysa (fiziksel egzersiz, kilo vermek için diyet, gündelik banyo/vitamin hapı/orgazm), kendi iyiliğiniz açısından bunların da günlük rutininizin bir parçası olabilmesi için yapabileceğiniz her şeyi yapmalısınız. Fakat böyle davranmanızın nedenleri ahlaktan ziyade şahsi menfaatinize dayanır (tüm bunları sağlığınızı koruyarak hasta olup ötekilerin sırtına yük olmamayı sağladığınızı iddia etmediğiniz müddetçe: bu türden davranışlar için genelde öne sürülmeyen bir neden).

Burada "olması gereken"in pratik kullanımı ile ahlakî kullanımı arasında yaptığım ayrım muhtemelen içine herhangi belirli bir önermenin yerleştirilemeyeceği kategoriyi belirleyemeyecek kadar ince gibi görünüyor. Durum sıklıkla böyledir; birçok insan ahlakî bir davranışta bulunurken, temelde kendi menfaatine yol açan davranışlarından ötürü akranları tarafından pohpohlanmıştır. Firmalar, hayırseverlik için diğer türlü devlete ödenecek vergilere harcanacak para bağışında bulunarak toplumsal vicdan sahibi oldukları için bir isim edinirler. Yeğenler menfur George amcalarına para babası olduğu, uzun ömrü kalmadığı ve onlar da onun en yakın akrabası olduğundan nazik ve iyi davranırlar. Fakat bu ayrım gözlemcinin temel saikinin ne olduğundan mutlak surette emin olamayacağı kadar ince olsa da, pratik nedenlerle harekete geçirilmiş eylemle neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair saf ahlakî hissiyata dayanan davranış arasında bir fark vardır.

Bunu evvela bu bölümde daha önce yapılmış tasımlamayla aynı türden bir tasımlama sunarak göstereceğim:

İdam cinayet suçunda caydırıcı bir rol oynar (oynamaz).
Hepimiz potansiyel katilleri caydırmak isteriz.
Öyleyse, idamı geri getirmeliyiz (getirmemeliyiz).

Bu koşullar altında idam cezasının caydırıcı olup olmadığı ile ilgili ceza hukukçuları tarafından uzun zamandır tartışılan bu ciddi sorunu bir kenara bırakabiliriz. Meselenin şu ya da bu yoldan geri döndürülemez biçimde çözüldüğünü varsayacağız. Peki ya konu kati surette halledilmiş midir? İdamın ahlaken doğru ya da yanlış olduğunu eninde sonunda çözdüğümüzü söyleyebilir miyiz? Bu türden sonuçlandırıcı ispata getirilecek iki muhtemel tepkinin göstereceği üzere sorunu kesinlikle çözemedik. Bir yandan, bir başkasının hayatını almanın katilin yaşamaya devam etme hakkının elinden alınması gerektiği kadar tiksinç bir suç olduğu savunulabilir. Onun idam edilmesinin diğer olası katilleri onun gibi davranmaktan caydırıp caydırmayacağı önemsizdir; o ağır bir hata yapmıştır, sonuçlarına da katlanmak zorundadır. Diğer yandan, bir insanın devlet kararıyla soğukkanlı biçimde idam edilmesinin resmî bir cinayetten başka bir şey olmadığı, cezanın tatbik edildiği suçun kendisi kadar tiksinç olduğu savunulabilir. İki yanlış bir doğru etmez, öyleyse istatistikler cezanın caydırıcılık derecesi hakkında ne "ispatlarsa" ispatlasın suçlu idam edilmemelidir. Birinci durumda istatistikler bu tip bir cezanın aslında ötekileri cinayet işlemeye teşvik ettiğini gösterse bile, idam desteklenmelidir. İkinci durumda, karar olguların bir sonucu olarak değil, olgulara rağmen verilir. Olgusal durumdan oldukça bağımsız olan bir doğru ile yanlış hissiyatı en azından üstü örtülü olarak talep edilmiştir. "Olması gereken" hiçbir surette "olan"dan çıkarsanmamıştır: pratik saikler dışında kaygılar öne çıkmıştır.

Bir örnek daha bu konuyu daha da açıklığa kavuşturacak. Bu durum, olguların açık olduğu, ama akabinde yapılması

gereken şeyler hakkındaki yargının karar verecek kişilerin değerlerine göre değiştiği bir durumdan çıkarsanır. Bazı çocuklarla yetişkinlerin ötekilerden daha yavaş öğrendiği bir olgudur. En azından bu bakımdan hepimiz eşit değiliz, aklı başında hiç kimse de bunu tartışmayacaktır. Bu durumda ortaya çıkan soru bu olguyu izleyen buyruğun ne olduğudur. Yavaş öğrenen çocuk için eğitimde ne yapılmalı? Buna birbirinden ayrışan bir dizi cevap verilebilir, her biri de durumun olgusunu izlediğini öne sürecektir. Eğitim sistemi muhtemelen her bireyin hızına göre ayarlanamadığı için, herkese aynı uzunlukta eğitimin verilmesi, yavaşın da daha hızlı öğrenenler arasında şansını denemesi gerektiği savunulabilir. Bir başkası ise herkesin öteki herkesle birlikte eğitim sonrası fırsatlarının eşit olduğunu, yavaş öğrenene öteki kalanlardan daha çok resmî eğitim sunulması gerektiğini, diğer türlü ömür boyunca kendi seçimi olmayan bir handikaptan çekeceğini söyleyebilir. Bir üçüncü kişi ise, tıpatıp aynı olgulara dayanarak, yavaş öğrenenin her zaman üyesi olduğu herhangi öğrenme grubunda geride kalacağı için ona okuma yazma ve sayı sayma gibi temel beceriler dışında bir şey öğretmeye çalışmanın manasız hatta söz konusu bireye kabalık gibi kaçacağını iddia edebilir; öyleyse ötekilerden daha az eğitim almalıdır.

Yukarıdaki önerilerin hangisinin "doğru" göründüğü mevcut tartışma açısından bir önem taşımıyor. Burada önemli olan nokta her bir görüşü savunanın kendi bakış açısını doğal olarak olgulardan izleyerek savunabilmesi: Hepsi bir olandan bir "olması gereken"in çıkarsanması gerektiğini savunabilir. Ancak iddia ne kadar yüksek sesle savunulmuş olursa olsun ikisi arasında mantıksal bir bağ kurmaya çalışıldığında iddianın yanlış olacağı açıktır. Bütün bu teori felsefede *doğalcı yanlış* diye bilinir. Bazı filozoflar tersini ispatlamaya çalışmıştır, hevesliyseniz tüm tartışmayı da *The Is-Ought Question* (Olan-Olması Gereken Sorusu)* başlıklı bir sempozyumdaki

* W. D. Hudson (yay. haz.), Macmillan, 1969.

tartışmadan izleyebilirsiniz. Doğrusunu söylemek gerekirse, insanların sıklıkla kendi zihinleriyle kendi tatminleri arasında bir bağlantı kurduğu inkâr edilemez. Ancak aradaki ilinti ne kadar bariz görünürse görünsün, ahlakî failin tabiri caizse ahlak örneğini oldukça bağımsız bir kaynaktan aldığı tanıtlanabilir. Bu kaynağın ne olduğu muamma olarak kalmaya devam eder. Yüzyıllar boyunca sunulmuş envai çeşit cevabın listesini yapıp bunları tartışabiliriz, bazılarını da diğerlerinden daha gerçekçi bulabilirsiniz. Fakat birçok insan bir cevap varmış gibi ilerlemeyi münasip bulsa bile nihai cevap mümkün değil. Belki de bazı insanların doğru ile yanlış farkındalığının kaynağı ile ilgili belirli bir teoriye kendilerini adadıklarında güvenlik hissetmeye ihtiyacı var. Filozoflar böyle bir güvenlik sunamaz.

VAKA ÇALIŞMASI 11: NEDEN AHLAKLI OLMALIYIZ?

Bu bölümde ahlakî farkındalığın olası kaynaklarını tartıştık, ama herhangi nihai bir sonucun olmadığı sonucu dışında bir sonuca varamadık. Sonuç olarak aklınıza şu soru gelebilir: Ahlak hissimin nereden geldiğini bilmiyorsam neden ahlaklı olmalıyım ki? Herkesin ayırt edebileceği üzere sonsuza dek anlaşılmaz kalacak bir sorunla kendimi neden sıkayım ki? Bu vaka çalışması bu soruyu sistematik biçimde, ayrıntısıyla düşünmenizi ya da meslektaşlarınızla aranızda tartışmanızı sağlıyor. Hali hazırda tartışılmış konularla ilgili örnekleri ve kitabın bir sonraki kesitinde sunulacak cevapları içeriyor.

1) Cevap "ahlaklı olmak" sizin için ne anlama geliyorsa ona dayanıyor. Bunlar en çok sayıda insan için en iyiyi savunmak (faydacılık), vicdanınıza riayet etmek, Tanrı'nın yasasına uymak, toplumunuzun töreleri ile uyumlu davranmak, işçi sınıfının zaferi için mücadele etmek ya da özellikle cinsellik alanında bilinçli biçimde nefsine hâkim olma anlamına gelebilir. Her halükârda hepsinde zorluklar bakidir.

2) En çok sayıda insan için en iyi yolunu seçerseniz, ahlaklı olmanın nedeni türün hayatta kalması ve esenliği için çalışmak "doğal" olduğu için olacaktır. Fakat öyle mi? Peki ya neyi "esenlik" sayacağız? Birbiriyle rekabet eden iddiaları nasıl ölçeceğiz (mesela Yahudilerle Filistinli Araplar)?
3) Vicdanınıza riayet etmeyi kastediyorsanız, riayet etmezseniz vicdan azabı ve mutsuzluk çekeceğiniz için böyle davranırsınız. Fakat vicdanınızı bilinçaltı isteklerinden, bastırılmış fantezilerden, içselleştirilmiş ebeveyn buyruklarından *pace** Freud (Freud'la "nazik biçimde mutabık olmadığımızı ifade etmemiz gerekirse") ayırabileceğinize emin misiniz? Peki ya vicdan; akıl, duygu, gelenek ya da alışkanlıktan daha mı güvenilir?
4) Tanrı yasasına uymayı kastediyorsanız, nedeni (a) Tanrı'nın kadiri mutlak olması ya da (b) Tanrı'nın buyurduklarının bizim iyiliğimiz için olması olabilir. Fakat 57 çeşit Tanrı yasası arasında doğrusunu nasıl seçeceksiniz, İncili seçerseniz de binlerce yorumundan hangisini kabul edersiniz? (a) söz konusu ise, kudretli olmak haklı olmak anlamına mı gelir? (b) söz konusu ise, nasıl bilebilirsiniz? Bilmiyorsanız, neden Tanrı'ya ihtiyacınız var?
5) İçinde yaşadığınız toplumun usullerine uymayı kastediyorsanız, nedeni uymazsanız (aşağı yukarı) ağır eleştiriye maruz kalma ihtimaliniz olabilir. Peki ya toplumsal teamüllere uymadığınızda yaptıklarınız yanınıza kâr kalabiliyorsa? Neden olmasın? Ve hangi toplum? Etnik grubunuz mu, ulusunuz mu, sınıfınız mı, mesleki grubunuz mu, ahbap grubunuz mu, aileniz mi, kilise mi, hayır kurumları mı? Peki ya bunlar birbiriyle çatışma içerisindeyse?
6) Siyasi bir emele hizmet etmeyi kastediyorsanız (sosyalizm, vatanseverlik vs. gibi), nedeni böylece insanlığın kaderine hizmet ediyor olmanız olabilir. Fakat neden ezilen kitlelerle, ulusal onurla ya da gelecek kuşaklarla ilgilenmelisiniz ki?
7) Atlantik'in her iki yakasındaki püritenlerin kastettiklerini kastediyorsanız (Amerika'daki ahlakî çoğunluk, Britanya'da Mary Whitehouse ile müritleri), ahlakî olma nedeniniz pratik saikler-

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü.

den kaynaklanabilir (herhangi zührevi hastalığa, özellikle AIDS'e kapılmamak gibi, hem komşularınız ne der?) Fakat cinsel ahlak çeşitlilik gösterir; siz hangisini seçeceksiniz?

8) Buna verilecek bir cevap insanların kendi amaçlarını gerçekleştirebilmek (mutlu olmak, ilgilendiği şeyi yapmak) için ahlakî (ve diğer) seçimlerde bulunduğudur. Bu böyleyse, çoğumuzun vaazlar ve düzenlemeler hakkında değil, dünya ve kendimiz hakkında daha iyi bilgilendirilmeye ihtiyacımız var. Kişi şöyle diyebilir: Ahlaklı olmayı unutun, makul olmaya bakın?

VAKA ÇALIŞMASI 12: OTORİTE VE ÖZERKLİK

Bu bölümdeki tartışmadan çıkan bir konu ahlaktaki doğru ile yanlış farkındalığımızın/bilgimizin kapsamının bizim dışımızdakilerin gücüne ya da bilgeliğine dayandığı ve ahlakî farkındalığın nereye kadar kendimizde ve kendimiz için inşa ettiğimiz bir meleke olduğudur. Ahlakî kanaatler dışsal otoriteye mi içsel özerkliğe mi dayanıyor? Cevabı her ne ise, *dayanmalılar mı*? Birinci kategoriye şunlar girer: aile, yasa, toplum, Tanrı. İkincisine ise vicdan, hisler, akıl ve evrim (bu sonuncusu bütün insanların hayatta kalma isteği tarafından yönetildiği ölçüde geçerlidir). (89-92. sayfalardaki Olan-Olması Gereken sorusu bu konuda tarafsızdır. Sizce bireylerin ahlakî perspektiflerini genel geçer otoriteye dayandırması nereye kadar yeterlidir? Size göre bireylerin meselelerini kendileri için özerk olarak çözmeleri nereye kadar zaruri? (Not: Bu son ibare gerçek anlamıyla "bildiğini okumak" yani kişinin başkaldırının koyduğu kılavuzları sorgulamadan takip etmek yerine kendi deneyiminin temelinde kendi adına konuşması anlamına geliyor.)

Zihindeki dışsal otoriteye dair şu üç örnekle birlikte bu ikilem üzerine tefekkür edin (yasa üzerine s. 171-174'te ayrı bir vaka çalışması var).

1 Kişinin Ebeveynlerinin Karşısında Sahip Olduğu Özerklik

(a) Herhangi çocuğun ebeveynlerinden edindiği ahlak yargılarının ifadesine önünde sonunda meydan okuması gerekmesi ne kadar zorunludur? Buna katılıyorsanız, hiçbir zaman bu şekilde isyan etmeye ihtiyaç duymadığını, çünkü ebeveynlerinin görüşlerine tümüyle katıldığını söyleyen birine ne cevap vereceksiniz?

(b) Psikolog Laing ve Janov, çoğu insanın erken dönemlerindeki yetiştirilme biçimlerinden kaynaklanan baskılar tarafından kısıtlandığını savunuyordu. Bu ekolün öğretilerini izleyenler (bkz. *Psikolojik Özgürlükçülük*, s. 240) en sağlıklı prosedürün hastanın/danışanın uzun bir zaman sürecinde kendini ebeveyn etkilerinden kurtarabileceği mahut "içgörü" terapisi ya da "primal" terapi görmek olduğuna inanır. Bu arzulanabilir bir prosedür müdür? Cevabınız ebeveynlerin söz konusu etkisini iyi mi yoksa kötü kabul etmenize mi dayanıyor? Yıllarca gördüğü primal terapiden sonra yaşlı ebeveynlerini onu bu şekilde yetiştirdikleri için suçlayıp, bir daha kendisiyle iletişime geçmemelerini söyleyen, akabinde onların tüm mektuplarını ve hediyelerini geri çeviren hatta onların cenaze törenlerine katılmayı reddeden orta yaşlı kadına ne tepki verirdiniz?

2 Toplum

Herhangi Batı toplumunda, kişinin kendini keşişliğe adayarak toplumdan kaybolma ihtimali hariç (a) ne kadar arzulanabilirdir, (b)'nin ise nereye kadar tümüyle özerk olması muhtemeldir? Bu soruyu şu durumlardan bazıları açısından göz önünde bulundurun:

(i) Takım elbise giymenin ("güçlü imajı verecek giyim tarzı") sinsilik olduğuna inanan biri her zaman gündelik giyecekler giymeye karar verir. (Bu, mesela, bir İngiliz taşra kentinde California'da olduğundan neden daha fazla sorun olsun ki?)

(ii) Sakinlerinin açıktan açığa olmasa da, üstü örtük biçimde ırkçı görüşlere sahip bir yerde yaşıyorsunuz ("Siyahlar ortamın ahengini bozuyor.") Bunun bilincindesiniz ve evinizi siyah bir çifte kiraya verdiniz.

(iii) Bir komşunuz sanki kendisi yasaymış gibi yaşıyor. Geç saatlere kadar gürültülü partiler veriyor, gece gündüz motosikletine gaz veriyor, komşularının hayat tarzına uyması gerektiği her hatırlatıldığında gülüyor.

(iv) Bir kişinin bahçesindeki ağaç yanında ikamet eden kişilere gölge ediyor, öyle ki güneşte oturamıyorlar. Ağacın kesilmesini rica ediyorlar, hatta masrafını paylaşmayı teklif ediyorlar. Ancak komşu ağacı sevdiği için tekliflerini reddediyor.

(v) İki kadın fırsat buldukça bahçelerinde üstsüz güneşleniyor. Komşuları her iki tarafın çocuklarının da etki altında kalabileceğinden böyle yapmamaları gerektiğini öne sürüyor ve onlardan biraz daha saygılı olmalarını rica ediyor.

(vi) İki erkek açık açık sevgili olarak birlikte yaşıyor.

3 Tanrı

(a) Bir Cizvit rahibi* şu yorumda bulunuyor: "Bana bir çocuğu 7 yaşına gelene kadar verin, onu hayat boyu koruyayım." Erken yaşlarında aldığı eğitimin ne kadar katı olduğunu deneyimlemiş, artık Katolik olmayan bir kişi çocukların beyninin dinî dogmalarla yıkanmasının kötü olması nedeniyle okullarda din derslerinin yasaklanması için kampanya yürütüyor.

(b) Dine küfür – Tanrı'nın adını kibirlice ele alma (mesela O'na inançtan kaynaklanan dinî kanaatleri kınamak ya da küçümsemek)- cezalandırılabilir bir suç olmaktan çıkmalı mıdır? Dördüncü Başkan Roosevelt'in özgürlükleri –ibadet özgürlüğü– açık açık (belki de ahlakı çiğneyecek raddede) dinsiz olabilme özgürlüğü anlamına mı geliyor?

(c) Tanrı'nın adı kamusal alanlarda ve etkinliklerde artık kullanılmamalı mı, mesela mahkemede "Yüce Tanrı" adına yemin edilmesi gibi?

---

* St. Francis Xavier (1506-1552), İspanyol misyoner. (ç.n.)

(d) İngiltere Kilisesi devletten ayrılmalı mıdır? Britanya'nın Hıristiyan değil de seküler bir ulus olduğu mu beyan edilmelidir?

Bu son dört öneri Birleşik Devletler'de Birleşik Krallık'takine nazaran daha mı makuldür?

Bu konular üzerine kafa patlattıktan sonra, bir nevi kendi "özerklik oranınızı" değerlendirmeye başlayabilir misiniz? Sizce nereye kadar ve hangi konularda, tabiri caizse, başınızı siperden yukarı kaldırmaya; ailenizin, komşularınızın ve ahbaplarınızın çoğunluğu tarafından görünürde savunulan ve ifade edilen görüşlere karşı çıkmaya hazırsınız?

VAKA ÇALIŞMASI 13: VAROŞLARDAKİ ŞİDDET: DOĞUŞTAN MI TOPLUMSAL KAYNAKLI MI?

Dünyanın büyük şehirlerinden çoğu yakın zamanlarda içinde yaşayanlar arasında şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. Britanya'da, bilhassa da Birleşik Devletler'de, kargaşa ve cinayetle sonuçlanan meşum sorunlu noktalar vardır, bu bölgeler otoritelerde ve benzer şekilde kamuda derin kaygı uyandırmaktadır. Bunu bugün insan ırkının karşı karşıya olduğu en büyük tek sorun olarak tarif etmek abartı kaçmayacaktır; salgından, açlıktan hatta savaştan da büyük. Bu sorunun nedenleri, önerilen çareleriyle birlikte, yukarıda bahsedilmiş olan iki kategoriye ayrılabilir. Her ikisinin de bir listesi (asla kapsamlı değil; siz de listeye ekleme yapabilirsiniz) aşağıda verilmiştir. Vurguyu yaparken nedeni doğuştan mı yoksa toplumsal koşullandırmada mı gördüğünüzü keşfetmek için listeyi önem ve öncelik sırasına göre bir düzene yerleştirip yerleştiremeyeceğinize bir bakın. Dosdoğru bir çözüme yönelmede sorun yaşıyor gibi görünüyorsanız, bir sürü uzmanın –sosyologlar, psikologlar, ceza hukukçuları, biyologlar ve siyasetçiler aralarında sayacağımız sadece birkaçı– yıllar boyunca so-

runla cebelleştiğini ama bir çözüm bulmanın yakınına bile gelemediğini aklınızda tutun.

A Neden(ler)

(a) Doğuştan

(i) *Ten rengine duyulan önyargı* (ırkçılık): Ama bütün isyanlar ırklar arası değildir.

(ii) *Ergenlik saldırganlığı:* Ama bütün ergenler bu şekilde davranmaz. Ayrıca ergenler dışında yaşını başını almış kişiler de bu tip saldırgan bir davranış sergileyebilir. Biyolojik bir genelleme yapılabilir mi?

(iii) *Otoriteye duyulan doğal nefret*: Bu vakalar polis yüzünden ortaya çıkmıştır. Ama birçok isyan polis varmadan önce patlak verir.

(iv) *Erkeğin egemenlik arzusu* (yine biyoloji): Ama bütün erkekler bu şekilde davranmaz, kadınların da bu vakalara iştirak etmediği söylenemez. Tüm suçu cinsel dürtüye atabilir miyiz?

(v) *Kontrol mekanizması olarak sağlam bir dinî inanç eksikliği:* Nereye kadar doğru? Birçok grup bir dinî tarikata aittir ve kısmen kendi inançları ile uyumlu olarak davrandıkları gibi davranırlar.

(vi) *Düşük zekâ ve okullardaki yetersiz eğitim:* İsyana iştirak eden taraftarlardan bazıları çok zeki olmayabilir. Peki ya liderlerine ne diyeceğiz? Öğrencilerinin sosyal koşulları ve ebeveynlerin tutumları için okullar sorumlu tutulabilir mi?

(vii) *Bazı insanlar kötü olarak doğmuştur:* Belki de, peki ya müreffeh banliyölerde hiç mi kötü insan yok?

(viii) *Polis:* bu meslek, hırsını başkasından almaya ve şiddete meyilli insanları kendine çekiyor. Bu belki bir kısmı için geçerlidir, ama hakikaten bir genelleme yapabilir miyiz?

(b) Toplumsal Kaynaklı

(i) *Yoksunluk:* İşsizlik, kötü konutlar, yetersiz eğitim, vs. ama bütün işsizler isyan etmez, şiddete iştirak etmeyecek birçok vatandaş da yetersiz derecede resmî eğitim almıştır ve standartların altındaki konutlarda yaşarlar.

(ii) *Fakir fukara zengine saldırır* (sınıf ayrımları): Öyleyse neden Birmingham varoşu Handsworth'te fakirler birbirilerine karşı isyan ettiler de, yarım mil aşağıdaki Handsworth Wood'un daha zengin vatandaşlarına saldırmadılar?

(iii) *Bilinçli provokasyon* (siyasi – hükümet adına utanç verici): İspatlamak zor, olayların genelde "yoksun" diye sınıflandırılan belirli tip bir alanda (mesela Handsworth Wood'da değil de Handsworth'te) cereyan ettiğini açıklamıyor.

(iv) *Küçük bir alanda büyük bir insan kalabalığının birlikte yaşaması* (çok katlı apartmanlar vs.) –böylece toprağa dair güdülerini tehdit eder. Ama Hong Kong dünyadaki en kalabalık şehir: isyan istatistikleri ne?

(v) *Yetişkinliği ispat etmenin tek yolunun şiddete dayalı faaliyet olması:* (Yukarıdaki (i) ile ilintilendiriliyor). Fakat birçok kişi benzer koşullarda bu özgüveni bu tip bir davranış olmaksızın kazanır, ötekilerin ise yetişkinliğe "ulaştıklarını" bu kadar bariz şekilde göstermeye ihtiyaçları yok gibidir.

(vi) *Güruh hezeyanı:* Belki ilerleyen aşamalarda, peki ya başlangıçta?

(vii) *Medyanın etkisi:* Kameralar yasaklansaydı şiddet azalır mıydı? 1985'te Güney Afrika hükümeti böyle bir adım atmıştı. Bundan sonra şiddet tam tersine arttı.

B Soruna Çözümler

Durumla başa çıkma usullerine dair öneriler, genel konuşmak gerekirse, nedenin doğuştan kaynaklandığını düşünenlerle toplumsal bir açıklama arayanlar arasında değişkenlik gösterecektir.

Öneriler, kabaca cezaya ya da ödüle başvurma arasında ikiye ayrılabilir:

(a) Ceza

(i) *Tüm siyah göçmenleri ve/veya çocuklarını ülkelerine geri yollamak:* Nedenler kesitinde yer alan (a) (i) hariç tutulmak üzere (a)'nın altındaki ve (b)'nin içindeki herhangi önerinin geçerliliği, bu ceza gerçekleşse ortadan kalkar mı?

(ii) *Şiddete dayalı davranışa karşı cezaları ağırlaştırmak:* Bu davranışın nedenleri doğuştansa, daha uzun hapis cezaları ya da fiziksel şiddet işleri değiştirecek midir?

(iii) *Polislerin sayısını artırmak ve onlara daha çok güç vermek:* (Mesela ABD'de olduğu gibi onları silahlandırmak?) Bu yöntem tam ters etki yaratmayacak mıdır (bkz. Nedenler kesitinde (a) (iii)?) Peki ya (a) (viii)'de bir doğruluk payı varsa?

(iv) *Hayatta hiyerarşiye dayanan bir düzenin olduğunu kabul etmek:* Tanrı'ya isyana meyilli alanlarda yaşamadığınız için şükretmek.

(b) Ödül

(i) *Kötü konutları yıkın ve kiracıları yeni evlere yerleştirin:* Bunun mal olacağı milyarları karşılayabilir miyiz? Bu yönde adım atarsak sorunu varoluşsal değil, sadece coğrafi açıdan çözmüş olmaz mıyız?

(ii) *İşsizler için iş sahası yaratmak:* Büyük ölçüde halkın parasıyla. Peki ya işler suni yollarla yaratılırsa daimî bir temelde sürdürülebilir mi? Bunu mümkün kılmak için kamu fonlarının hangi kısmı feda edilmeli? (Kolay yoldan "Savunma" cevabını vermekten kaçının. Bu alanda herhangi ulusun tek taraflı davranmasının bırakın zor olmasını, bu imkânsız değil midir?) Hem kimin parasından bahsediyoruz?

(iii) *Eğitim ve tahsil fırsatlarını arttırmak:* Yine maliyet sorunu. Ayrıca çok iyi eğitim almış ve üst düzey becerilere sahip birçok işsiz var.

(iv) *Yeni cemaat türleri yaratmak* (daha ufak çaplı): Bu tip öneriler, milyonlarca insan işsizken ve daha nice milyonlarca insan varoşlarda yaşarken, ne kadar hayranlık verici görünürse görünsün ne kadar gerçekçi? Bu tip bir öneri kişinin kendisini herkesin daha iyi ve daha tatmin edici bir hayat sürmesine adaması fikrine benzemiyor mu? O ne kadar gerçekçiyse, bu da o kadar gerçekçi değil mi?

Mesela bir toplantıda sunmaya girişebileceğiniz, bu durumla ilgilenen bir politika bulabilir misiniz?

VAKA ÇALIŞMASI 14: KADIN VE ERKEK ROLLERİ

Etikçilere göre, homo sapiens'te doğuştan gelen unsurlardan biri kendisine hayvan atalarından miras kalan cinsiyet rolüdür. Bu da doğruysa, kadınlarla erkeklerin hayatta oynadığı birbirinden ayrı rolleri olduğunu, bu ayrımı bulandıracak ya da ortadan kaldıracak herhangi çabanın (mesela aşırı feministler tarafından) sorun çıkaracağını, çünkü bu ayrımı kaldırmaya çalışmanın doğal olmadığını ima eder. Konu ile ilgili bir erkek ile bir kadın arasındaki aşağıda yer alan diyaloga Kuzey İngiltere'de Lake District'te Helvellyn Dağı'nın tepesinde kulak misafiri olmuştum:

ERKEK	KADIN
1 Buraya tırmanmamız için neden ısrar ettiğini anlamıyorum. Stryding Edge'den bu yana senin yüzünden hepimiz geç kaldık. Siz kadınlar neden bazı şeylerin erkeklere bırakılması gerektiğini anlamaz?	Ben yaptım, öyle değil mi? Neden siz erkekler her şeyi rekabet meselesine dönüştürerek mahvediyorsunuz? Tırmanmanın başlı başına keyfini çıkaramaz mısın?
2 Dağa tırmanmak sadece bir örnekti. Erkeklere bırakılması gereken birçok faaliyet var, çünkü çoğu kadının kapasitesinin ötesinde fiziksel güç gerektiriyor. Doğada bu her zaman böyle olmuştur. Erkek avcı, koruyucudur ya da ailenin geçimini sağlar, kadın ise evle ilgili konularla ilgilenir.	Kadınların erkeklerden fiziksel olarak daha zayıf olmasının sebebi bu şekilde gelişmeleri için teşvik edilmemiş olmalarıdır. Bebeklerle oynamaları öğretilir, erkeklerle futbol oynamaları değil. Ayrıca tüm türler zor işleri erkeklere bırakmıyor. Dişi aslanlar erkekleri kadar avlanır -muhtemelen daha fazla. Peki ya arılara ne demeli; erkek arılar diğerlerini ne kadar koruyor ve zor iş yapıyor?
3 Pekâlâ, ilkel erkek kesinlikle bunu kendi rolü olarak görmüştü, ilkel kadın da bunu kabul etmişti. Evlerinde kalıp çocuklarına bakmak onları yeterince mutlu ediyordu.	İlkel adamın da ilkel kadının da canı cehenneme. Doğum kontrolü olmaksızın fizyolojik olarak ev içi rutinine bağlılardı. Bugün doğum çoğu Batılı kadınların hayatının oldukça düşük bir yüzdesini temsil ediyor -çok azının üçten hatta ikiden fazla çocuğu var.

4 Ama çocuklarla ilgilenmek sadece doğum döneminden ibaret değil; yıllarca sürüyor. Sosyologların şu dediklerine bir bak: Çocukların okuldan eve geldiğinde boş bir ev bulmasının onlara ne kadar zarar verdiğini söylüyorlar.

Katılıyorum: Yaşı büyükçe bir çocuğa bile okuldan eve geldiğinde birisini bulmak emniyet hissi verecektir. Ama bu kişi anne kadar baba da olabilir. Hatta sevilen ve güvenilen bir çocuk bakıcısı bile olabilir.

5 Temel biyolojik olgu hâlâ baki; insan ırkı sadece erkek saldırgan ve egemen, kadın ise ehlileştirilmiş olduğu için hayatta kalmıştır. Savaş zamanlarında savaşanlar hâlâ erkekler.

Olabilir. Ama unutma ki I. Dünya Savaşı'nda kadınlar cephanelik fabrikalarını erkekler kadar iyi biçimde işletebildikleri için toplumda kadının rolüne dair fikir kökten değişmişti. Her halükârda insanların kendi topraklarını korumak zorunda olmadıkları medenî bir toplumda saldırganlık içgüdüsüne artık gerek yok. Erkekler bunun ayırdına varamamış gibi görünüyor, şiddet suçları için hapse atılan insanların yüksek yüzdesi erkek. Kadınlar ise gerekli olduğunda farklı bir biçimde yeterince saldırgan olabiliyor. Bir ucuzluğun ilk gününde alışveriş yapan kadınları bir seyret. Erkekleri kolaylıkla ataklarlar.

6 Tamam dediğin gibi olsun. Maço erkek tipinin bugün biraz anakronizm kaçtığını kabul ediyorum. Yalnız bazı işlerin kadınlardan ziyade erkekler tarafından yapılması gerekiyor ya da tam tersi. Çoğu kadının donanmada çalıştığını, çöpçülük ya da nakliyecilik yaptığını düşünemiyorum bile. Hemşirelik, sekreterlik ya da anaokulu veya kreş öğretmenliği gibi işlere ise kadınlar doğal olarak yatkın. Belki de daha sabırlı oldukları için. Kaç erkek çikolata fabrikası montaj hattında çalışıyor? Bugün bile çiftçiler çapalama işi olduğunda yerel kadın emeğine başvuruyor. Erkekler kadar canları sıkılmıyor ve dikkatleri dağılmıyor gibi.

Eh, erkekler yüzünden dikkatleri dağılabilir, ama varmaya çalıştığın şeyi kabul ediyorum. Birçok kadın daha çok fiziksel güç talep eden işler için yeterince kuvvetli değil, ama erkekler de değil. Emek tasarrufu yapan aletlerin sunulması hepimizi daha zayıf kıldı. İşte evrim bu. Kadınlar da daha doğal olarak sıkıcı işleri "üstlenmiyor". Geçmişte erkekler bu işleri yapmadıkları için bunları yapmak zorunda kalıyorlardı. Artık işler değişti, daha şimdiden birçok erkek sekreterin yanı sıra birçok erkek hemşire ve çocuk öğretmeni var.

7 Erkek egemenliği yaratıcılık ve karar alma süreçlerinde oynadığı rolle kendini göstermeye hâlâ devam edecektir. Büyük kadın müzisyenlerin, filozofların ya da matematikçilerin olmadığı aşikâr. İş siyasete ya da başka herhangi örgütlenmeye gelince, başı çeken erkeklerdir.

Erkekler geçmişte bu alanlarda egemendi, fakat zaten üstünden geçtiğimiz sebeplerden ötürü tüm bunlar değişiyor. Hatta erkek egemenliğindeki bir dünyada bile hâlâ İngiliz Dili ve Edebiyatı'nda Brontë kardeşler, Jane Austen, George Eliot gibi bir kısım büyük romancılar yetiştirmeyi başardık. Eliot, eserlerini yayımlatabilmek için erkek mahlası almak zorunda bile kaldı, ama sonunda başardı.

8 Öyleyse neden öteki kadınlar müzisyen olarak başarı sağlayamadı?

Belki de kadınlar hayattaki insani faktörüyle daha ilgilidir, müzikten ziyade edebiyat, matematikten ziyade psikoloji.

9 Yani her iki rol arasında farklılıklar olduğunu kabul ediyorsun? Erkeklerin lider, kadınların yandaş olmasının daha doğal olduğunu? Kaç *kadın*, kadın bir patronu olsun ister ki? "Orospu" kelimesi bir erkeğe söylendiğinde bile hâlâ kadınsıdır.

Geçmişte çok az kadının önemli mevkilere geldiğini kabul ediyorum. Yine de kendi Boadicea'larımızı* ya da Kraliçe Elizabeth'lerimizi yaratabildik. Ama günümüz dünyasına baksana, bilim ve iş dünyasında olduğu kadar siyasette de birçok kadın lider olduğunu göreceksin. Ayrıca "orospu"nun erkekler için söylenen halinin "piç" olduğunu düşünüyorum ki her iki kelimeyi de hiç sevmem.

10 Verdiğin bütün örnekler eğitimli, orta sınıf kadınlara dair. O kadar eğitim görmemiş, işçi sınıfından gelen kadınlar arasında bu dediklerinden o kadar da yok. Bu kadınların çoğu kocaları kime oy vermelerini söylüyorsa ona oy veriyor. Yarısı kocaları onlardan istemediği müddetçe bir görüşünü bile aktarmıyor. Ona görüşünü sorduğumda her zaman "Eh, Charlie'nin dediği gibi.." cevabını veren bir akrabam var. Charlie bir şey söylemese, herhangi bir fikri olmayacak.

Bahsettiğin türden kadınlar nesli tükenen bir soyu temsil ediyor, ama hâlâ tali bir rol oynadıklarını kabul ediyorum. Ama Roma bir günde kurulmadı. Bu ülkede sadece 20 yılda kadının rolüne dair tutumların ne kadar değiştiğini düşünürsen, bu değişimin oldukça olağanüstü olduğunu kabul etmek durumunda kalırsın. Bir yirmi yıl daha bekle, bak gör şoke olacaksın.

* Boudicca diye de yazılır. (ö. MS 60). MS 60 yılında Roma yönetimine karşı bir ayaklanmaya önderlik eden Britanya kraliçesi. (ç.n.)

11 Bence bunun sebebi derinlerde bir yerlerde kadınların liderlikle beraber gelen tecridi istememelerinden kaynaklanıyor. Bugün bile çoğu kadın evlenip aile kurmaktan başka bir şey istemiyor. Duyduğum kadarıyla korkunç kısıtlamalar içerisinde olduklarını düşündüğümüz Arap kadınları aslında son derece mutlularmış. Emin olduğum bir şey varsa o da karşılaştığım Amerikalıların en mutsuz kadınlar oldukları. Çoğunun haftada iki kere psikiyatriste gitmesi gerekiyor.

Kızların evcimenlik rolünü üstlenmeleri için üzerlerinde hâlâ çok baskı var. Bazıları da o kadar direnç göstermeme yolunu seçiyor. Amerikalı kadınlarla psikiyatristlerine gelince meselenin kadınlara gelene kadar toplumdaki şiddetle alakalı olduğunu düşünmüyor musun? Houston şehrinde her yıl tüm Britanya Adaları'nda olduğundan daha fazla cinayet işleniyor. Hem birdenbire nasıl Arap kadınları üzerine uzman kesildin? Bana daha çok bilmediğin konuda ahkam kesiyormuşsun gibi geldi.

12 Eh, kişisel olarak kadınların neden erkeklerin kanadı altında yaşamaya devam etmek istememelerini anlamıyorum. Çalışmaya tercih edilebilir olması gerek. Çoğu iş rutin angaryadır –idari kararlar alınması ya da TV programları yapılması değil– siz kadınların istediği şey de bu gibi görünüyor.

Aynısı kadınlar için de geçerli. Birçok kocanın karılarından daha evcimen olduğunu biliyorum. Bir seçim hakkı olsa da ailenin çift gelire ihtiyacı olmasa, kadın erkekten daha fazla kazandığında eve ekmek getirenin o olması akla yatkın gibi görünüyor.

13 Bana işte bile bazı roller kadınlardan ziyade erkeklere uyuyormuş gibi geliyor. Çalıştığım üniversitede bazı bölümler baskın olarak kadınlarla dolu –Beşeri Bilimler, Hemşirelik, Moda, Eğitim ve Biyoloji gibi– diğerleri ise erkeklerde -Mühendislik, Matematik, Bilgisayar Programlama, Kimya, Haritacılık gibi.

İnsanlar hâlâ erken yaşlarında gördükleri eğitimin etkisindeler. Bu ülkede de belirli işler erken yaşlarından itibaren erkeklerle kadınlar için tahsis ediliyor. Ama giderek daha çok kadın erkeklerle sadece eşit haklara değil eşit fırsatlara da sahip olmayı talep ettiğinden bu durum değişiyor, değişmeye de devam edecek. Bütün kadınlar tam tamına istedikleri işe sahip olmayacak, ama aynısı erkekler için de geçerli. Hepimiz Margaret Thatcher olamayız.

14 Allah'tan değilsiniz! Ama bu bizi temel noktaya getiriyor; erkeklerle eşit role sahip olmayı talep eden kadınlar kadınsılıklarını kaybediyorlar. Rus kadın inşaat işçilerine bir bak, cinsiyetsiz bile olabilirler. Bu ülkede sabit bir işe sahip olduğunu gördüğüm kadınların çoğu da kadın olarak hiç çekici değil.

Bu kadınlarda ne aradığına bakar. Tüm istediğin yapmacık bir parazitse, dengini bulursun. Bu andan itibaren kendi kendimizin efendisiyiz, sadece bizi gözleriyle kesen erkeklerin arzu nesneleri değiliz.

15 Yani erkeklerdeki cinsel dürtüyü yok etmek istiyorsunuz, öyle mi?

Hiç de değil. Kadınlar da cinsellikten en az erkekler kadar haz alır, ama bunu kontrol etme konusunda erkeklerden biraz daha fazla şey biliyoruz. Tüm bu dağcılık kıyafetlerinin altında hâlâ aynı kadınım.

16 O zaman ispatla!

VAKA ÇALIŞMASI 15: ETİK VE YASA

Bu bölümde tartıştığımız doğru ile yanlış bilgimizin muhtemel kaynaklarının tümüne baktığımızda, çoğumuzun bakış açısını en kesin biçimde yansıtan cevabın "ülkenin yasası" olması muhtemeldir. Fakat öyleyse gerçekten ne gibi bir taahhüt altına giriyoruz? Bunu şu üç konuyu aklımızda tutarak tartışalım:

A) "Yasa Ahmaklıktır"*

Bu konuda Bay Bumble'a katılanların yasaya karşı tutumu en azından onu küçümsemektir. Aşağıdaki örneklerin ışığında kiniklerin görüşlerinde meşru olup olmadığına bakın.

1) "Birkaç masum insan adaletsizce cezalandırılıyor olsa bile, bu bir bütün olarak ulusun esenliği için hukukun temsilcilerinin mahkemede önceden verdikleri kararı tersine çevirerek yasanın kusurlu olduğunu öne sürmek zorunda kalmalarından iyidir." – Lord Denning, kıdemli Britanyalı yargıç, 1989.
   Buna katılıyor musunuz yoksa bir masum insanın suçlu olarak yargılanmasındansa bir sürü suçlu insanın serbest dolaşmasının tercih edilebilir olduğunu öne süren tam tersi görüşü mü savunuyorsunuz? Birçok ABD eyaletinde olduğu gibi Birleşik Krallık'ta (BK) da idam cezası yeniden gelse, bakış açınız nereye kadar değişirdi?
2) Bazen bir suçun belirli bir toplumdaki yaygınlığı bu suça verilen cezanın daha sertleşmesiyle bağlantılı olarak artar; mesela BK'de

* Bkz. 4. Bölüm, "Ülkenin Yasaları" kesiti. (ç.n.)

"çalıntı arabayla gezme" suçunda böyle olmuştu. Adalet belirli bir suçla ilgili "gidişat" kavramı tarafından güçlü mü kılınır yoksa zayıflatılır mı?

3) Aynı suç farklı farklı hâkimlerin önünde muhtemelen farklı şekillerde cezalandırılacaktır. Tecavüz suçunda böyle olmuştur. Bazı hâkimler için tecavüz handiyse okullu oğlan şakası muamelesi görürken (ve buna göre hüküm verilirken), ötekiler onu neredeyse cinayet gibi değerlendirir. Adalet ile ilgili bu farklılık size ne diyor?
4) Kişiye karşı işlenen suçlar (şiddetli tartaklama vs.) oldukça sıklıkla mülke karşı işlenmiş suçlardan daha hafif ceza alır. Birinin arabasını çal, en ağır sonuçlarla yüz yüze gelirsin, karşındakini komaya girene kadar döv, en kötü ihtimalle şartlı tahliyeyle kurtulursun. (Abartmıyorum 1963'teki "Büyük tren soyguncuları" 30 yıla kadar hapis cezası almak zorunda kaldı. Birçok katil salınmadan önce hapis sürelerinin üçte birini tamamlayıp serbest bırakıldılar.) Bunun arkasında bir tür mantık bulabiliyor musunuz yoksa adaletin deli işi olduğu sonucuna mı varıyorsunuz?
5) "X hâkimine düşerseniz davayı kazanırsınız, Y ya da Z'ye düşün, hiç şansınız olmaz." Bunlar 1993'teki bir hukuk davasında bir avukatın müşterisine söylediği sözlerdi. Bu iddiasını üç yargıçla ilgili oluşmuş önyargıların bilgisine dayandırıyordu. Bu sizin yasaya dair görüşünüzü nasıl etkiliyor?
6) Yine BK'deki pazar günü ticareti ile ilgili yasa örneklerine bakalım. Dükkânı da bulunan bir katedralin pazar günleri İncil satmasını yasaklarken, satranç takımı, bira kupası ya da diğer "dünyevi" öte berinin satılmasına izin veren bir yasal sistemi ne kadar ciddiye alabilirsiniz?
7) BK'de 18 yaşın altındaki gençlere alkol satmak yasadışıdır, Hollanda'da ise esrar ticareti yapmak. Yine de her iki ülkede de bu yasalar açıkça çiğneniyor, polis de düzenli olarak bunları görmezden geliyor. Yasalar bu kadar barizce deliniyorsa, insanları onlara saygı duymaya teşvik ederler mi? Bir ülke sizce bu türden yasaları gözden mi geçirmeli yoksa hepsini tüm koşullarda uygulamalı mı? Mesela, yasaların ABD'de California

eyaletindeki gibi mi işlemesi tercih edilebilirdir: İnsanlar bir bara ya da yaşın önemli bir faktör (mesela yasal) olduğu herhangi bir yere girerken hüviyetlerini yanlarında mı taşımalıdır?

B) Yasayı Çiğnemenin Ahlaken Hiç Doğru Olduğu Bir Durum Var mıdır?

Bu bariz imkânsızlığın hatta saçmalığın bir duruma adil bir tepki haline geldiği durumlarla ilgili bir karara varmaya çalışın. Sizin de kendi örnekleriniz olabilir, ama burada tartışmayı ileriye taşıyabilecek birkaç öneri var:

(i) Savaş zamanında ülkesinin silahlı kuvvetlerini desteklemeyi reddeden pasifist.
(ii) Karısını arabasıyla en yakındaki doğum evine götüren, aklı işinde kalmış koca kısa yoldan gittiği için birkaç dakika kazanır, sonra arabayı doğum evinin girişinde park yasağı olan bir bölgeye park eder.
(iii) 1991'de Körfez Savaşı patlak verdiğinde askere alınmış bir adam Britanya'nın operasyona girmesine karşı çıkmak için bütün BK'yi dolaşır.
(iv) Jean-Paul Sartre, Cezayir'in bağımsızlığı için verdiği savaş sırasında ülkedeki Fransız birliklerini ziyaret eder ve "daha büyük bir adalet" emeliyle onları silahlarını bir kenara koymaya ikna etmeye çalışır.
(v) Jean Valjean Victor Hugo'nun *Sefiller*'inde açlıktan ölmek üzere olan ailesini doyurmak için bir somun ekmek çalar.

C Yasadaki Değişiklikler

Ülkenizin yasalarında ne türden değişiklikler görmek istersiniz? Bir değişiklik görmek ister misiniz? Yine size yardımcı olabilecek birkaç öneri var:

(i) Lezbiyen ve gey evliliklerinin yasallaştırılması.
(ii) Esrarın (ve diğer uyuşturucuların?) yasallaştırılması.
(iii) Mahkeme sürecinin "kutsallığından arındırılması" mesela

peruk takılmaması, resmî kıyafetler giyilmemesi, hitapta görece daha az resmî bir tarz benimsenmesi, davaların o kadar şaşaalı olmayan yapılarda görülmesi.

(iv) Yasaları çiğneyenlere verilecek daha büyük cezalarla birlikte, ekolojik suçlara ve çevre suçlarına karşı daha büyük vurgu: Kurşunlu benzinin ve zehirli atık dökmenin yasadışı kılınması, mezbahalarda hayvanların acı çekmeden öldürülmesini mecbur hale getirmek, kısacası Çevre Sağlığı Görevlilerinin güçlerini çoğaltmak.

İkinci Kısım
Etik Teorisine Yaklaşımlar

5
Amaçlar ve Araçlar: Kant

Kitabın ortasına geldiğimizde, genel konuları bir kenara bırakıp etikteki dört temel yaklaşımı ele almaya başlıyoruz. Alandaki bu yaklaşımlar, Alasdair Maclntyre'ın *Etik'in Kısa Tarihi'nde** gösterdiği üzere, hiçbir biçimde kapsamlı değildir; ama etik teorisinin en yüksek doruklarını temsil ederler ve illa da her ara eğilimi kapsamadan tüm yelpazeyi yeterince ele alabilecek kadar envai çeşittir. Dahası hepsi de bugün bile birçok öğrenciye çekici gelmeye devam eden doğru ile yanlış davranış teorileridir. Hiçbir nüansın göz ardı edilmemesi gerekiyorsa, herhangi karşılaştırmalı etik araştırmasının burada

* Alasdair Maclntyre, *Ethik'in Kısa Tarihi*, Çev. Hakkı Ünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2001.

kapsandığından daha fazlasına ihtiyacı vardır, bir o kadar kesin olan şey bunlardan herhangi biri göz ardı edilecekse, kimsenin konuyu bu kadar kapsamlı biçimde araştırmasının mümkün olmadığıdır. Herhangi insanın karşı karşıya kaldığı temel sorulardan biri: Amaç aracı meşrulaştırır mı? Bazıları bu sorunun kişinin tüm hayatı boyunca karşısına çıkaracağı en önemli mesele olduğunu söyleyecektir. Övdüğümüz ya da kınadığımız bazı davranış formları bu soruya cevabımız temelinde kuvvetle doğru ya da yanlış olarak kategorize edilecektir. Soru çok sayıda filozof tarafından tartışılmıştır, ama bilhassa ikisi vakaya sırasıyla olumsuz ve olumlayıcı cevaplar sunmuştur. Onlar bu ve bir sonraki bölümümüzün konusu olacaktır.

Immanuel Kant (1724-1804)

Büyük filozoflar arasından seçilenlerle bir futbol takımı kurulsa, Kant santrafor pozisyonuna seçilecek çok az sayıda filozoftan biri olurdu. Genelinde felsefede devlerden biri olarak öne çıkar, özelinde ahlak felsefesinde ise etik tarihinde büyük dönüm noktalarından biri olarak tarif edilir. Tüm bunlar belki de ne kadar olağandışı bir filozof olsa da, bir o kadar sıradan bir hayat sürdüğü için şaşırtıcıdır. Alman şair Heinrich Heine onunla ilgili şöyle yazmıştır:

> Ne bir hayatı ne bir tarihi vardı. Zira Almanya'nın kuzeydoğu sınırındaki eski bir kent olan Königsberg'de oldukça gözden uzak bir sokakta melankolik bir düzen içerisinde sürdürdüğü, yaşlı bir bekar hayatı vardı. Katedraldeki büyük saatin günlük işini meslektaşı Immanuel Kant kadar tutkuyla ve düzenli ifa ettiğine inanmıyorum. Sabah uyan, kahve iç, yaz, üniversitede vereceğin dersleri oku, ye, yürü, her şeyin sabit bir zamanı vardı. Komşuları da Immanuel Kant evinden çıkıp Ihlamur Ağacı Caddesi'ne gittiğinde saatin tamı tamına üç buçuk olduğunu bilirdi. Bu yüzden caddeye hâlâ onun anısına Filozof Yolu denmektedir.

Kant, entelektüel bir dev olmasına rağmen, fiziksel olarak 1,5 metreden biraz uzundu. Bedeni deformeydi. Hayatının

çoğunu hastalık hastası olarak geçirdi. Uzun hayatı boyunca da şarap ve şarkının sunduğu zevklerden imtina etti. Doğum yeri olan Königsberg'i pek nadiren terk etti, hatta hiçbir zaman 100 kilometre uzağına gitmedi. Kişisel hayatı bazı açılardan, Hıristiyan Kilisesi'nin Metodist kolunun inançlarını aldığı İngiliz çağdaşı John Wesley'ye benzer. Metodistler, adlarını Wesley'nin sistematik hayat biçiminden almıştı. Kant'ın ebeveynleri de benzer bir mütedeyyin geleneğe dahildi.

Tüm hayatı yerel üniversitesinin etrafında dönüyordu, ilk önce öğrenci, sonra öğretim görevlisi, sonunda da profesör olarak. Akademik kariyerinin çoğunluğunda fizik bilimleri okudu ve okuttu. İlk felsefî eseri *Kritik der Rein'en Vernunft* (Saf Aklın Eleştirisi) 57 yaşına gelene kadar yayımlanmadı, onu ünlü kılan eserlerinin hepsi hayatının son kısmında yazılmıştı. Hayatının gidişatını iki entelektüel deneyim değiştirmişti. Birincisi Fransız filozofu Rousseau'yu okumak. Rousseau için şunları yazmıştır: "İnsan doğasına saygı duymayı öğrendim. Bu görüşün insan haklarını tesis etmek için diğer herkese değer verebileceği görüşüne inanmasaydım, kendimi de sıradan bir işçiden daha yararsız görmem gerekirdi." (Kant'ın çalışma odasındaki tek sanat eseri Rousseau'nun bir resmiydi.)

Düşünüşünün gidişatını nihayet değiştiren ikinci deneyimi İskoç filozof Hume'u okumasıydı. Kant onu "beni dogmatik uykularımdan uyandıran" adam olarak tasvir etmiştir. Dogmatik uykudan uyanmak için hayatta hiçbir zaman geç diye bir şey yokmuş gibi görünüyor. Felsefî araştırmaları altında yatan varsayımlarında içinde yaşadığı çağı yansıtıyordu: mahut Aydınlanma Çağı. Aklın diğer tüm melekelerin üstüne yerleştirildiği, Descartes'ın "cogito ergo sum"unun Newton fiziğinin ve Hume'un empirizminin (Bkz. 13. Bölüm) takip edildiği bir çağdı. Kant bu konuyu izledi ve insanın boş bir levha, bir *tabula rasa* olmadığını, hem deneyim hem *a priori* sezgiler ve kavramlardan bir kombinasyon olduğunu, zihnin rolünün de bunların kombinasyonunun sıklıkla yol açtığı

karmaşaları ve çatışmaları düzenlemek olduğunu savundu. Tabiri caizse zihin bu durumda bir hakem gibi davranıyordu. Kant, "Algısız kavramlar boştur, kavramsız algılar ise kördür." diye yazmıştı.

İyi Niyet: Kant'ın ahlak teorisi insanın özgür olduğu, ahlakî kanaatlerinin ise dışsal güçlerden ziyade içsel akıl yürütme yoluyla oluşturulduğu inancına dayanır. Bunun sonucunda ahlakın ahlaken tarafsız olarak gördüğü çevremizdeki dünyadan, deneyimlediğimiz dünyadan bağımsız olduğunu düşünüyordu. Öyleyse herhangi bir ilkeyi ahlakî kılan nedir? Bu tip ilkeleri ötekilerden ayıran şey nedir, o da eğer varsa. Bu ilkeleri şu şekilde öne sürebiliriz: Neyi kayıtsız şartsız "iyi" olarak tarif edebiliriz? Buna cevabı tek iyinin iyi niyet olduğuydu: Öteki insanlarla ilişkilerimizde belirli bir biçimde davranmaya karar verdiğimizde sahip olduğumuz saikler ve niyetler. Davranışımızın kendi içinde "iyi" olup olmadığını söylemek, biz neyin bizi nereye kadar motive ettiğine karar verene kadar imkânsızdır. Sıradan gözlemciye –hatta belki de alıcılarına– övgüye değer gibi görünebilen eylemler, bu norm tarafından yargılandığında pekâlâ kınamaya değer olabilirler. Böylece bir bardaki arkadaşım bana içki ısmarladığında cömert davranmış gibi görünebilir, bu da övgüye değer olabilir. Ama ediminin öncesinde ironikçe "*Sen* de sanırım hayır demezsin." diyerek esasen beni kendi parasıyla küçük düşürse, hatta bu tip kelimeler kullanmasa bile, öteki insanlara akabinde kendisine ısmarlamaları için içki ısmarladığı biliniyorsa, görünürdeki cömertliği kaybolur.

İyi niyeti ahlakî iyiliğin tek belirleyicisi kılan bu mutlak vurgu Kant'ı sağlam biçimde sonuçlardan ziyade ilkeleri savunan filozoflar arasına yerleştirir. O bir *deontolog*du, *teleolog* değil. Ona göre iyiliği ya da diğer ahlakî davranışları değerlendirmede sonuçlar gereksizdir. Diğer bir deyişle, bu bölümün merkezinde yer alan meseleyi hatırlarsak, sonuç araçları meşrulaştırmaz. Pub sahnesindeki gerçekleşen sonuç

bedavadan içki içmemdi, ama bu sonuç bir bakıma ne kadar arzulanabilir olursa olsun, eylemin değerinin sınanacağı bir kriter olamaz. Öyle olsaydı, insanlar önünde sonunda bir amacı gerçekleştirecek araçlardan fazlası olarak görülmezdi. Bu durumda sonuç içkiyi ısmarlayanın cömertliğiyle nam salması ya da onun içkinin ısmarlandığı kişiye nazaran daha "üstün" olması olacaktı. Kant, öteki insanların bu şekilde istismar edilmesine müsamaha gösterilmesini reddetmeye vurgu yapar:

> Her insana kendi içinde mutlak bir amaç olarak saygı duyulmalı. Onu herhangi dışsal amaç için salt araç olarak kullanmak bir insan olarak ona ait olan haysiyete karşı işlenmiş bir suçtur.

Yani insanları istismar etmek, onlara özerk varlıklar olarak davranmamaya meyletmek, hangi şekilde olursa olsun, kınanmalıdır. Evrensel olarak kınanan tecavüz ya da fiziksel saldırı olsun, kendinden daha saf olanları dolandırmak ya da bir başka insanın cinsel cazibesinden menfaat sağlamak gibi daha incelikli araçlar yoluyla olsun, insanları kendi tatmininiz için kullanmak ötekilere cim karnında bir nokta gibi davranmak ve onların özgür failler olmasına izin vermeyi reddetmek anlamına gelecektir.

Kant, iyi niyete böyle bir vurgu yaparak insan öncelikleri listesinde, insanların ezelden beri yüksek değer verdiği sağlık, zenginlik ya da zekâ gibi birçok özelliği önemsizleştirir.. Bunlardan hiçbiri önemli değildir. Bizzat Kant ömrünün çoğunu sağlığı için endişelenerek geçirmişti, kesinlikle fakir değildi, dünyanın görmüş olduğu en büyük zekalardan birine sahipti. Fakat ona göre tüm bunlar herhangi bir ahlakî hiyerarşide iyi niyetin altına yerleştirilmeliydi. İyi niyet, muhalefetle ihtilafı eşsiz biçimde göze alabilir. İyi niyet dünyayı fethedebilir.

Herhangi birinin şimdiye kadar temel argümana karşı gelmesi pek muhtemel değil. Sadece ötekilere duyduğu iyi niyet tarafından motive edilen kişi muhtemelen övülme-

ye değerdir, ötekilere davranışının kaynağı kötücüllük olan herhangi biri de yapayalnız bir varoluşa terk edilirse şaşırmamalıdır. Şimdiye kadar sunulmuş vakayı yargıladığımızda, sonuç muhtemelen araçları meşrulaştırmayacaktır, çünkü bu tip bir meşrulaştırma önünde sonunda insanlara öz bilinçli varlıklardan ziyade eşya, nesne gibi davranmaya yol açacaktır. İyi niyeti savunmaktan başka çaremiz yok. Bunu izleyen soru ise, bunun esasen davranışımın saiki olduğundan nasıl emin olabilirim? Kendimi ve –bazen daha zor olsa da– ötekileri bu şekilde davranma sebebimin iyi niyet olduğuna ikna etmek benim için son derece basittir. Fakat kişinin kendi saiklerini tetkik etmesi çok zordur, çünkü saikler sıklıkla karman çormandırlar. Alışılmadık bir cömertlikte bulunarak Kilise'nin buyurduğunun ötesinde bir hayırseverlik edimi icra ettiğim için kendimi kandırabilirim, oysa gerçek niyetim birinden oldukça zahmet gerektiren bir şey isteyebilmek için o an onun iyi bir haleti ruhiye içinde olmasını sağlamak olabilir. Kökten bencillik kendini özgecilik kılığında teşhir edebilir, ben de bizzat bunun fakrında olmayabilirim. Kendi kendini bu şekilde kandırmaktan nasıl imtina edilebilir, ötekileri kandırmaktan bahsetmiyorum bile?

Ödev: Kant'ın bu çok zor soruya verdiği cevap basit ve doğrudandı. İyi niyetin ne olduğunu *ödev*'in anlamını öğrendiğimizde öğreniriz. Ödev duyusuyla icra edilen eylemler rahatlıkla iyi niyet tarafından motive edildiğini söyleyebileceğimiz eylemlerdir. Bu duyu sayesinde bir eylemde bulunan kişi art niyetten, kötü niyetten ya da insanlara insan muamelesi yapmaktan suçlu bulunamaz (suçlanabilse bile). Kendine karşı dürüst, ötekilere karşı ise adil olacaktır. Kendi çıkarlarının taleplerinin üstesinden gelebilecek, öteki insanlarla ilişkilerinde birilerini kayırmaktan ya da tam tersinden imtina edecektir. Saiklerimizin gerçek doğasından emin olmak istiyorsak "ödev için ödev" aklımızda tutmamız gereken kavramdır. Kişinin ödevlerini yerine getirmesinin sonuçları ne olursa olsun,

sonuçta hareketleri övgüyle ya da kınanmayla karşılansın, doğru davranmanın yolu budur. Sadece kendimizi tatmin etmek için bir eylemde bulunmanın ya da ötekiler tarafından rağbet görmenin cazibesine kapılmaktan bizi koruyacaktır. Bize tüm çatışan hislerin ortasında net bir çizgi ve saiklerin karman çormanlığı içerisinde bir tutarlılık verecektir. ("Deon"un "ödev" anlamına geldiğini, "deontolojinin" buradan türediğini aklınızda tutun.)

Kant, herhangi eylemin ahlakî değeri söz konusu olduğunda, kişisel eğilimin gereksiz olduğunu savunmuştur. Davranma şeklimiz hakkında *hissettiklerimiz* bir seçim hakkımızın olmadığı bir meseledir; hisler ahlaken tarafsızdır. Seçim hakkımız olan nokta eğilim ile ödev arasında bir yerdedir. Bir zamanlar Güney Carolina'dan bir temsilciler delegasyonu Başkan Lincoln'ü ziyaret etmişti. Taleplerine sempatiyle yaklaşmış olmasına rağmen "Başkan olarak gözlerim yok, anayasanın gözlerini taşıyorum. Sizi göremiyorum" demişti. Yani kendi ödev duyusunu ifade etmişti. Bu türden duygular da ülkeleri için savaşmaya yeni yeni gönüllü olmuş korkan adamların, muhtemelen yakalanmayacaklarını bilseler bile çalmanın baştan çıkarıcılığına direnen insanların, çocuklarına özel bir bağ beslemeseler bile onlar için işlerini feda eden annelerin davranışında yansıtılmıştır. Hatta Kant, eylemlerin eğilimlerimiz göz ardı edildiğinde, sadece ödev duyumuza itaat etmek için yapıldıysa daha değerli olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Böylece savaşmaktan haz alan asker, yasalara uymakla içsel bir tatmin sağlayan vatandaş, işe gitmektense çocuk yetiştirmeyi çocuklarına bakmayı tercih eden anne, ahlaklı davranış sıralamasında tüm bunları istemeye istemeye yapanlardan daha alt sıralarda yer alır. Bize fazladan para üstü veriliyorsa, onu geri vermemiz ödevimiz bunu böyle buyurduğu için övgüye layıktır. Süreçten haz alıyorsak o kadar övgüye layık değildir.

Ödevle ilgili sorunlar: Kant'ın ahlak felsefesindeki temel konuya dönmeden önce, ödevi methetmesinin evrensel olarak kabul görmediğini kabul edebiliriz. Her şeyden önce *ödevlerin çatışması* sorunu vardır: Kişinin ailesine, işverenine, ülkesine, hatta Tanrı'ya karşı ödevleri. (Wordsworth'ün "Ödeve Kaside" şiiri "Tanrı'nın sesinin acımasız kızı.." diye başlar.) Ödevin çağrısına cevaben insanlar birini diğerine feda etmek zorunda hissetmişlerdir (aile için işi ya da tam tersi, işi için ülkeyi vs.). Buda bile yeni öğretisini yaymak için ailesini feda etmiştir. Kant, hiç şüphesiz bu şekilde ortaya atılmış ikilemlerin olduğuna kanaat getirmişti, sorunların çoğu da bakidir. Belki de bu konuya bu kadar basite indirgenmiş biçimde yaklaşması –bazı insanlara göre– kendi hayat tarzını yansıtıyordu. Onun hayatı ile eserleri bir ve aynı şeydi, ev ile çalışması, kitaplarla geçirdiği zaman ve politik ya da toplumsal reforma katılımı arasında çatışan talepler yoktu. Hayatı sabit bir rutin içerisinde ilerliyordu, kendi öğleden sonra yürüyüşünü kaçırdığı bir günde (nedenleri 12. Bölüm'de açıklanacak) birçok komşusu (ortaya çıkacağı üzere yanılarak) dünyanın sonu geldiğine inanıp yerel kiliseye koşuşturmuştu. Ödeve çağrı onun için bir sorun teşkil etmiyordu.

İkinci eleştiri belki de Kant'tan ziyade Hobbes'a daha olumlu bir tepkiyi yansıtıyor. Ahlakî davranışımız gerçekten de bize haz verirse ondan herhangi bir haz almadığımız zamanki kadar değerli sayılmamalı mıdır? Hazzetmediğimiz birine nazik davranmak hazzettiğimiz birine nazik davranmaktan *daha zordur*: peki ya temelde *daha iyi* midir? Kant kendisi eğilimlerimizi seçemeyeceğimizi söylemişti; öyleyse üzerinde bir nebze olsun kontrolüm yokken, neden birinci kişiye nazik davranmam ikinciye olan davranışımdan daha değerli olsun? Son kertede birinden hazzediyorsam bu benim suçum değil. Bertrand Russell bu sıkıntıyı her zamanki kısa ve öz ifadesiyle şöyle sunmuştu: "(Kant) inandığını düşündüğü şeye gerçekten inansaydı, cenneti iyilerin mutlu olduğu değil, insanların hazzetmediklerine nazik davranmak

için sonsuz iyilik fırsatına sahip olduğu yer olarak görmesi gerekirdi."*-**

Ödev kavramına getirilecek üçüncü eleştiri, *otoritenin kabulüne ve ona itaate yol açmaya meyletmesidir*. Burada otoriteden anlaşılan da normalde bizim üzerimizde otorite kuran insanlardır. Bu muhtemelen Kant'ın yaşadığı zamanlarda bizim 20. yüzyıldaki (en azından Batı'da) daha özerk toplumumuz için teşkil ettiği kadar problem teşkil etmiyordu. Vatanseverlik, yasanın koruyucuları olarak polise saygı hatta yüksek makamlardaki insanlara itaat, iyisiyle kötüsüyle, "sıradan insanın çağı"ndan önce olduğu kadar yoğun değildi. Bugün kişisel tatmine 200 yıl öncekinden çok daha fazla vurgu yapılıyor, öyle ki kişinin ödevine itaati atalarımızda uyandırdığı dayatmacı etki kadar etkiye sahip değil. Her yerden fırlayan kişisel girişkenlik kurslarıyla birlikte ödev kavramının rafa kaldırılmış olmasına şaşırmamak gerek. (Bu elbette sadece geçici bir fenomen olabilir, gelecek kuşaklar da bizi idealleri olmayan bir toplum olarak değerlendirebilir. İnsanlar da güvenilecek pek insan kalmayan bir toplumda yaşamaktan bunalırsa, belki de yaşama tarzında kişinin sözünün eri olduğu Kantçı yaklaşıma özlem duyulacaktır, ama sorun baki.)

Ödev duygusunu en üst sıradaki öncelik kılan kişi bazen ötekilere sorun çıkarabilir. Eski bir meslektaşım her zaman Paskalya'da hazlarından fedakârlıkta bulunmayı görev biliyordu. Bir yıl boyunca her hafta öğleden sonra çay içip pasta yemek için gittiği yerli bir restorana gitmemeye azmetti, hiç şüphesiz değerli bir eylem, ama bu etkinliklerde ona eşlik etmekten zevk alan kişi bendim. Kant hiç şüphesiz ötekiler için, onun rutinine uymak onlara zahmet verdiğinden ve öğrenme sürecine katı yaklaşımı akademik kesinlikten yoksun olduğunu düşündüğü öğrencilerin çalışmalarına karşı acımasız

* *Human Society in Ethics and Politics.*

** Bertrand Russell, *Etik, Toplum, Siyaset*, Çev. Funda Sezer, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

olmasına yol açtığından, rahatsızlık verici olabiliyordu. Ama Kant bu bakımdan diğer filozoflar arasında yalnız değildir: Wittgenstein, herkesin dediğine göre çok daha katıydı. Kendi deneyimime dayanmam gerekirse, Heidegger'in hatta Russell'ın Kant'tan öğreneceği hiçbir şey yok. Çağdaşlarının yorumlarına inanacaksak, öğrencileri onu korku kadar sevgiyle de karşılıyordu.

Koşulsuz Buyruk

Şimdi Kant'ın ahlak düşüncesine yaptığı en önemli katkıya, dünyada en önemli ahlakî önermeler sıralamasının en üst sıralarında yer alan önermesine dönüyoruz. Davranışımızı hakikaten iyi kılan tek şeyin iyi niyet olduğu varsayılırsa ve buna dair algımıza ödev farkındalığımız neden oluyorsa, ödevin nerede yattığından nasıl emin olabiliriz ki? Bilhassa içimizden herhangi birinin kendi saiklerimiz hakkında kendimizi bu kadar kolayca kandırabildiğini göz önünde bulundurursak, girişmeyi önerdiğimiz davranışın gerçekte ödev duygusuna dayandığını kendimize nasıl ispatlayabiliriz? Bencil bir arzuyu bir ödev ifadesi kisvesine büründürmekte bir sorun yok: "Çocuklarımızın sağlığı için onları erkenden yatırıyoruz." "Hükümet kamu sağlığını koruma ödevi yüzünden tütün vergisine zam yaptı." "Bu öğrenciye A verdim, çünkü sıkı çalışmıştı ve onu ödüllendirmeliydim." Tüm bunları kısaca baştan bu şekilde yeniden yazabiliriz: "Akşamları aklımıza eseni yapmak istiyoruz." "Daha çok gelire ihtiyacımız var." "Bu makaleyi dikkatlice okumaya üşeniyorum." Öyleyse davranışlarımızı sürekli bu şekilde meşrulaştırmadığımızdan nasıl emin olabiliriz?

Kant'ın buna cevabı yapmayı önerdiğimiz şeyi evrenselleştirmemiz gerektiğiydi. Bu, kulağa çirkin gelse de açıklayıcı olan *evrenselleştirebilirlik* ilkesidir. Bununla kastettiği ödevimizin nerede bulunduğunu kendimize basit ama temel şu soruyu sorduğumuzda bileceğimizdir: Bu koşullar içerisinde herkesin yapmayı teklif ettiğim gibi davranmasını ister

miydim? Bu ilkenin ifadesi Kant'ın *koşulsuz buyruğu* olarak bilinir. Bu ilkeyle birlikte şunu öne sürmüştür:

> Öyle bir şekilde hareket et ki hareketinin maksiminin evrensel bir yasa olmasını isteyebil.

Bu noktada bir ara vermeye ve bunun sonuçları üzerine iyice düşünmeye değer.

Dille ilgili bazı sorunları açıklığa kavuşturmakla başlamamız yardımcı olacaktır. İlke "koşulsuz" olarak tarif ediliyor ki bu da "hipotetik" ile karşıttır. Cümle içerisinde birbirine benzeyen, ama farklı anlamlar taşıyan iki kelime var: "maksim" ile "yasa".

Hipotetik bir buyruk belirli koşullar altında ya da belirli koşullar arzulanıyorsa yapılması gereken bir buyruğu öne sürer. Bu türden cümlelerin yan cümleleri tipik olarak "ise" ile biter, çoğu da önceden tartışmış olduğumuz pratik, gündelik tavsiyeler şemsiyesi altına girer. "Sırt ağrın için bir şey yapmak istiyorsan, fizyoterapist için biraz para biriktir." "Kilo vermek istiyorsan, yediklerine dikkat et." Bu tavsiyeler daha mekanik bir temele de sahip olabilir: "Cep fenerinin çalışmasını istiyorsan, pilini değiştirmelisin." Tüm bu ve bunun gibi nasihatlere "neden" sorusuna cevaben doğrudan bir neden gösterilebilir: "Çünkü yemek kişinin kilosunu belirlemede temel faktördür." vs.

Koşulsuz buyruk böyle bir şey değildir, çünkü koşulsuzdur. Koşulsuz olarak "böyle böyle yapmalısın" dediğimde, siz de neden böyle yapmam gerektiğini sorduğunuzda, verebileceğim tek cevap "çünkü böyle yapmalısın, nedeni bu"dur. Başka bir neden göstermeye gerek yoktur, çünkü kabul edilmeden önce akıl yürütme yoluyla öne sürülen bir argüman gerektirebilecek pratik tavsiyeler dünyasıyla değil, *per se* doğru ya da yanlış olan meselelerle meşgulüz. *Prima facie** (ilk bakışta) doğru olan şey daha fazla akıl yürütme gerektirmeden doğ-

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü.

rudur. Kant'a göre bu türden buyruklar apaçık doğru olarak kabul edilmelidir, çünkü neden doğru olduklarının sorulması iki artı ikinin neden dört ettiğini ya da bir nesnenin aynı anda hem var hem yok olmasının neden mümkün olmadığını sormak kadar saçmadır. Almanya'daki Nazi rejimi tarafından uygulanmış soykırım sadece koşulsuz buyruğa muhtemelen uymadığından yanlıştır.

Kant, koşulsuz buyrukta, ayrıca başka yerlerde de maksim kelimesini "öznel bir eylem ilkesi" anlamıyla kullanır. Bundan kastettiği, herhangi biri tarafından –ama illa da onun dışında birinin zorunlu olmadığı– benimsenmiş kural ya da hayat politikasıdır. Yani maksimler kişiden kişiye değişebilir, değişir de: bazı insanlar evlenmeyi seçer, ötekiler bekar hayatı yaşar; bazıları gelirlerinden bir kısmını hayır işlerine adar, ötekiler bu parayı çocukları için bir şirket fonuna aktarır. Kimsenin öteki kişinin maksimleri kendisininkinden farklı olduğu için gerilmesine gerek yok (gerçi esasen insanlar bazen bu konularda gerilebiliyor, kendi normlarını bulmaya çalışan birçok çocuğun ebeveynlerini düşündüğünde kabul edeceği üzere).

Bir yasa ise tam tersine herkes için geçerlidir. Kişisel maksimini yasa kılan bir birey her zaman ve her ahvalde bu şekilde davranmaya karar verir. Kant'ın söylediği şey hayatlarımızdaki yasaları belirleme biçimimizin sizin dışınızda herkesin de onlara riayet edip edemeyeceğine karar verme süreci tarafından belirlendiğidir. İstisnasının, bireysel vakaların, kayırmanın olmadığı davranış formlarıdır. Kant'a göre bu türden yasalar tam tamına olmasa da neredeyse dinî bir şevkle kabul görmesi gereken metafizik bir niteliği varsayar. Şöyle yazmıştı:

> İki şey zihnimi giderek daha çok hayret ve huşu içerisinde kurcalıyor, zihnim giderek daha çok ve daha yoğun biçimde onlara doğru çekiliyor: Üzerimdeki yıldızlı gökler ve içimdeki ahlak yasası.*

* *Critic of Pure Reason* – sonuç.

Kant, yasaları kişinin kendisine borçlu olduğu ve ötekilere borçlu olduğu ödevler olarak ikiye bölerken, bu konuyu uzun uzadıya, örneklerden geniş bir yelpaze içerisinde araştırmıştır. Bu iki tür ödev de eksiksiz ve eksik ödevlere bölünmüştür. Kant, bu ayrımla herhangi spesifik edim gerektiren davranış formlarını (mesela doğruyu söylemek gibi) herhangi ahvalde kesin surette gerekli edime işaret etmeyen davranış formlarından -kişinin komşusuna nazik olması gibi- ayırıyor gibi görünüyor. Tüm konuyu kitabın kalanın kolaylıkla takip edilebilmesi için aşırı basite indirgeme riskini alarak, Kant'ın felsefesindeki temel bir konuya göz atacağız. Bu kendisinin örnek verdiği ötekilere karşı eksiksiz bir ödevdir: *Verilen sözü tutmak.*

Sözünü tutma: Argümanı bunun evrensel bir yasa olması gerektiği yönündedir. Sözünü tutmak insanlar arasındaki güvenin temelidir. Sözlere sadece bireylerin maksimleriymiş gibi davranırsak, söz vermenin özü havaya uçar gider, sözü ifade eden kelimeler de anlamsızlaşır. Mahallemdeki bir tamirci belirli bir günde evimdeki kapıyı onarma sözü verip gelmiyorsa, daha sonraki durumlarda ne onun ne başka bir tamircinin sözünü ciddiye almam muhtemeldir. Diğer yandan "Başka bir şey olmazsa (havanın bozması ya da daha kârlı bir sözleşme) şu şu tarihte geleceğim" demekle yetiniyorsa, sözleri herhangi kesin sonuçları olmaması bakımından hemen hemen anlamsız kaçacaktır. Bu bağlamda "mümkün olduğu kadar çabuk" ya da "zaman ayırabildiğimde" gibi tabirler genelde "Bizi aramayın, biz size döneceğiz." ile aynı güvenceyi taşır. Bize verilmiş tüm sözler yerine getirilseydi, belirli bir kişinin ne olursa olsun sözüne güvenilebileceğini bilseydik, hayatın bizim için çok daha pürüzsüz ilerleyeceği açıktır. Buradaki sorun hayatın sözü veren kişi için bu durumun gerektireceği kadar karmaşıklıktan uzak olmadığıdır. Hasta bir arkadaşımı ziyaret edeceğimi, ama yolda birinin yaralandığı bir trafik kazasına şahit olduğumu varsayalım.

İyi Samiriyeli meselindeki Ferisi gibi* bir sözüm olduğu için "geçip gitmeli miyim"? Kesinlikle hayır, Kant da sözlerin karşıma daha çok ilgi gerektiren bir ihtiyaç çıkmadığı müddetçe tutulması gerektiğini kabul eder. Fakat o zaman da hipotetik buyruğa döneriz, çünkü herhangi iki insan bu bağlamda "neyin daha çok ilgi gerektiren bir ihtiyaç" olduğuna dair pekâlâ uzlaşamayabilir. Durumu "bizimle belirli bir zamanda karşı karşıya gelen ötekilerin en çok neye ihtiyacı varsa her zaman ona göre davranacağız" diyerek evrenselleştirebiliriz. Fakat bu buyruk takip edilecek herhangi spesifik bir davranış biçimi içermediğinden, Kant'ın eksik ödevler kategorisine girer.

Koşulsuz buyruğu uygulamaya çalışırken içine düşüyor gibi göründüğümüz kördüğüm şudur: ya spesifik şartlarda tikel bir yasaya istisna yapmak için bir neden bulunmama ihtimali zayıftır ya da bizi herhangi bir zamanda ne yapılacağını kesinkes bilmemizi engelleyecek spesifik olmayan şartlarla öne sürülmüştür. "Sonuçları ne olursa olsun, her zaman doğruyu söyle" ihtarı kulağa yeterince değerli gelebilir, ama evrensel olarak uygulansaydı dünya harap olurdu. Bazı durumlarda (belki de diplomatlar ya da iş insanları arasında) bu türden yıkımlar ötekiler tarafından son derece arzulanabilir bulunabilir. Ama toplama kampından kaçmış birini takip edenlere dürüstçe onun evimde olduğu cevabını versem tavan arasında sakladığım bu kişinin tepkisi ne olurdu? Yasayı "insanlara acı çektirmeyeceği müddetçe her zaman doğruyu söyle" şeklinde değiştirsek, yine eksik ödeve geri döneriz. Buna benzer şekilde "Her zaman ötekilerin en yüksek menfaati neyse ona göre hareket et" gibi şatafatlı yasalar, failin ötekilerin çıkarının en çok nerede olacağına

* *Yeni Ahit*, Luka 10:25-37. İsa'ya nasıl yaşamalıyım sorusuyla gelen bir adama cevaben *İyi Samiriyeli* meseli: "Adamın biri Yeruşalim'den Eriha'ya inerken haydutların eline düştü. Onu soyup dövdüler, yarı ölü bırakıp gittiler. Bir rastlantı olarak yoldan bir Ferisi geçiyordu. Adamı görünce yolun öbür yanından geçip gitti. [...] O yoldan geçen bir Samiriyeli ise adamın bulunduğu yere gelip onu görünce, yüreği sızladı. Adamın yanına gitti, yaralarının üzerine yağla şarap dökerek sardı." (ç.n.)

dair anlayışına bağlı olacağından, geniş bir eylem çeşitliliği yelpazesi için açık bir alan bırakır.

Bu yüzden, koşulsuz buyruğun, teoride yeterince doğrudan görünebilirken, pratikte uygulanması biraz zordur. "Sana biri bir şey söylemediği müddetçe konuşma", "kapıdan çıkarken her zaman yanındakine yol ver", "başkası yemeden önce yemeye başlama" ... Bunların hepsi sıkıntı verici durumlar için hazır reçetelerdir. Oysa bu buyrukta "başkalarının sana davranmasını istediğin gibi davran" kuvvetli bir yankı bulan altın kural, hepimizin farklı farklı ihtiyaçları olduğunu ve benim arzuladığım şeyi ötekilerin illa da arzulamayabileceği, temel olgusunu göz ardı eder. Mesela, sırf bana böyle yapmalarını istediğim için etrafta dolaşıp herkese Condor marka pipo tütünü mü dağıtmalıyım?

Yine de birçok insan evrenselleştirilebilirlik fikrinin ahlakî bir ikilemle karşı karşıya kaldığımızda faydalı bir temel kural olduğunu düşünmüştür. Tahminimce, bir sıkıntı durumunda durup da birine yardım eden insanların büyük bir kısmı bilinçli ya da bilinçsiz günün birinde benzer şekilde birilerine ihtiyaç duyduklarında bunun onların başına gelecek şey olduğunu hissettikleri için böyle yapar. Hatta meseleyi daha ileriye taşıyıp kimse bir sıkıntı anında bir ötekine yardım etmek için işini gücünü bırakmasa ya da kendini zahmete sokmasa dünyanın neye benzeyeceği üzerine tefekkür edebilir. İnsanların para üstü vermesi, hatta kaybolmuş bir cüzdanı içindeki nakde el sürmeden, damgasız pullu bir zarfla sahibine geri vermesi benzer türden bir düşünüşü göstermez mi? Kant'ın sadık bir müridi olabilecek babam bunu yaparken "görev yerine getirilmiştir." demiştir.

Kant etiği her bireyin kendi kendisinin ahlakî otoritesi olmasına izin verir, 200 yıl sonra varoluşçular tarafından devralınan düşüncede de bu vurgu vardı (bkz. 7. Bölüm). İnsana süreğen, rasyonel yargılar yoluyla bu niteliği ifade edebildiği, özerk bir varlık olarak bakılır. Böylece, Kant ahlakî karar verme sürecini kişinin sadece arzularını tatmin etmesinin (bunu

yapıyorum çünkü hoşuma gidiyor) ya da haz arayışının üstüne çıkarmıştır. Felsefesinin yaşayan bir ifadesi olan kendi hayat tarzı (filozoflar için her zaman geçerli değildir) günümüzde pek de olmayan bir katılık ve sertlik ifade edebilir, ancak bazı açılardan bakıldığında için uç özgürlükçülükte (kelimenin popüler manasında kullandım. Yoksa Kant felsefî anlamda bir özgürlükçüydü) bulunabilecek olandan daha övgüye layık hatta arzulanabilir bir insan türü tasavvuru sunar.

Dahası, Kant'ın insanın rasyonel özerkliğine yaptığı vurgu onu ahlak için herhangi dışsal otoriteyi, özelinde de herhangi ilahi otoriteyi, kabul etmeyi reddetmeye götürür. İnsan nasıl davranacağına özgürce karar verir, kutsal yasalara bağlı değildir (kendisi kutsallık mertebesinde olsa bile), çünkü bu onun kendisinin dışında yasalara tabi olduğu anlamına gelirdi, böylece olgun ahlakî fail olmasını engellerdi. Bu vurgu, yine, varoluşçular tarafından tekrarlanmıştır (aslına bakılırsa bu konu o kadar önemli ki, 8. ve 10. Bölümler'de yine ele alınacak). Bu yüzden, Kant sadece yasa koyucunun övülmesi gerektiğini düşündükleri için (Aziz Paulus, "Ben, yine de ben değil, Mesih" demişti)* kurallara itaat eden bir insanı iyi davranışından ötürü övmekten imtina edenlerle aynı fikirde olmayı reddetti. Talimatları yanlış olduğu için ya da sadece onları yanlış anladığı için kişiyi kötü davranışından ötürü kınamayı da reddetti.

Hali hazırda tartışılmış olanlar dışında Kant'ın teorisinin temel zayıflığı, birincil olarak ne yapmamız gerekenden çok ne yapmamamız gerektiğine vurgu yapmasıdır. Maclntyre şöyle yazmıştır:** "Ahlak (koşulsuz buyruk tarafından sunulduğu üzere) hayatlarımızı sürdürme araçlarımıza ve şekillerimize sınır koyar, onlara bir yön vermez." Kâğıt oyunları oynarken hile yapmamamızı, sınavda kopya çekmememizi ya da sizinle aynı fikirde olmadığında bir adama vurmamanızı söyler, neyin

* Galatyalılara Mektup 2:20. "Mesih ile birlikte çarmıha gerildim. Artık ben yaşamıyorum, Mesih bende yaşıyor." (ç.n.)

** Alıntı yapılmış eser, s. 197.

arzulanabilir olduğu, aklımızda ne türden amaçların olması gerektiği, evrenselleştirildiğini görmek isteyebileceğimiz davranış biçimlerini bize söyleme konusunda hatırı sayılır derecede yardımcı olmaktan uzaktır. Bu konuda Kant'ın kendi hayat tarzını kendimize kılavuz almamız epey zordur. Bunun bir veçhesi onun bekârlığıdır, herkes bekâr olsa bu insan ırkının sonunu getirirdi, ama bu bariz olgu bir kenara bırakılırsa hepimiz özerk, rasyonel insanlarız. Kendi hayatlarımıza kendi koşulsuz buyruklarımızı uygulamak yerine, sadece başka bir insanın yaptıklarını taklit etmek de Kant'ın öğretisinin temel doğrusunu inkâr etmek olurdu.

Bu tartıştıklarımızdan bir soru daha çıkıyor: Bu ya da başka bir maksim evrensel olarak uygulandığında ortaya çıkacak dünya tüm olası dünyaların en iyisi olsa herhangi maksimi evrenselleştirme hakkımız olacağından hiç emin olabilir miyiz? Ben yargılayabildiğim müddetçe durum böyle olabilir; ama kendimin doğru, koşulsuz buyruğa benimkinden radikal biçimde farklı tepki veren köşedeki arkadaşımın yanlış olduğundan nasıl emin olabilirim? Zengin ve başarılı olanların fakir ve başarısız olanlara bakmak için vergilendirildiği yardımsever bir toplumu arzulamanın, bazıları başarırken (yoğun çalışma ya da şans sayesinde) ötekilerin çuvallamasına açık açık rıza gösterildiği bir toplumu ideal olarak gören kişiye karşı evrenselleştirmenin tercih edilebilir bir parçası olduğunda neden diretmeliyim? Hem de bu toplumu ideal olarak gören kişi çuvallayanlar arasındayken hayatın adaletsizliği yüzünden endişe duymuyorsa ve durumu kabul etmeye hazırsa? Başka bir açıdan bakarsak, neden Tao'nun izlediği yolu izlemiyoruz ve tüm dünyevi kaygıları geçip gitmeye bırakmıyoruz ya da bizzat Kant'ın onayladığı üzere bu dünyadaki insan deneyiminin çoğunun altında yatan adaletsizlikle (Kant'ın uzun ömrü düşünüldüğünde bile hayatın gelip geçici olması) uzlaşmıyoruz ve akabinde bu türden adaletsizliklerin silineceği öteki hayatı beklemiyoruz? 2. Bölüm'de ortaya atılan soruna geri döndük: İki mutlak

çatışma içerisindeyse, hangisinin doğru olduğundan nasıl emin olabiliriz?

Kant'ın ahlak felsefesi alanındaki etkisi, cevapsız bıraktığı sorulara rağmen, ölümünden sonra önemini yitirmemeye devam etti. Onunla hemfikir olmayabiliriz, ama onu görmezden gelemeyiz. 70 yaşındayken en yakın zamanda yayımlanmış eseri "Saf Aklın Sınırları Dahilinde Din"* Prusya Kralı Friedrich Wilhelm II tarafından yasaklandı ve hakkında yapılabilecek tüm tartışma engellendi. Fakat kralın ölümünden sonra yayımlandı. Bu kısır sansür edimi de bir fikrin gücüne direnmenin beyhudeliğini gösterir. Kant koşulsuz buyruğu son anına kadar kuvvetle vurgulamaya devam etti. Ölmeden on gün önce zihinsel huzursuzluk ve uykusuzluktan çekiyordu. Doktoru ziyaretine geldiğinde zorlukla ayağa kalkmaya çalıştı. Doktor, Kant'ın bu nazik edimine itiraz ettiğinde Kant "İnsanlık duygusu henüz beni terk etmedi" cevabını verdi. Kant'ın komşularının ona "sevgili filozof" adını vermesine şaşırmamalı.

VAKA ÇALIŞMASI 16: KİM YAŞAYACAK?

Günümüzde tıp dünyasının karşı karşıya olduğu bir ikilem var: Kaynakların yetersizliğinin ortasında öncelikleri saptamak, örneğin belirli bir hastanedeki diyaliz makineleri. Birkaç yıl önce böbreklerle ilgili hastalıklara bakan bölümde tek mevcut diyaliz makinesi vardı, bunun sonucunda elde bir makine varken bölüme başvuran dört hasta olması yetersiz uygulamayla (hastalar bunun elbette farkında değildi) sonuçlandı. Dört kişiden sadece birinin kabul edilebileceği barizdi. Ötekiler evlerinde diyaliz makinesinin kurulması için evlerini hazırlayabilecekti ve hepsi için olmasa da çoğu için böbrek nakli olasılığı mevcuttu; fakat bu iki prosedür de zaman gerektiriyordu ve bu zaman zarfında içlerinden herhangi biri ölebilirdi. Bunun içlerinden birinin başına gelmemesini

* Immanuel Kant, *Saf Aklın Sınırları Dahilinde Din*, Çev. Suat Başar Çağlayan, Literatürk Academia, İstanbul, 2017.

sağlamanın tek kesin yolu onu mevcut makineye *doğrudan* (ve sonrasında düzenli olarak) bağlamak olacaktı.

Nasıl bir karar verme sürecine koyulursunuz? Dört hastadan birini seçmeye karar verecek hastane ekibinde yer aldığınızı düşünün. Hastanede çalışan sosyal hizmetler görevlisi tarafından dördünün de kayıtları harfi harfine tutulmuş, akabindeki raporlar da bunları kapsıyor. Sadece isimler değiştirilmiştir. Hastanın tıbbi kayıtları da ekibin erişiminde. Bu kayıtlar dört hastadan herhangi birinin bir başka ağır hastalığı olup olmadığını gösterecek, böyle bir hastalığı varsa, hasta diyaliz makinesine doğrudan bağlanmayacak, çünkü kulağa ne kadar acımasızca gelirse gelsin, makineye erişmesi engellenmiş ötekilere ve onların akrabalarına haksızlık olacaktır. Zira erişimi engellenmiş kişi hemen akabinde böbrek yetmezliğinden ölecekken, seçilmiş kişi de aynı zamanda böbrek yetmezliği değil, ama mesela kalp ya da akciğer solunum yetmezliğinden vefat edecektir. Bu kayıtlar doğal olarak erişimimizde olmadığından, hastalarda ciddi başka bir şey olmadığını varsayabiliriz. Hastanede çalışan sosyal hizmetler görevlisi dışında, ekipte cerrah, mütehassıs uzman asistan, doktor(lar), hemşire, baş hemşire ve böbrek ünitesinde çalışan ya da üniteye dolaylı yoldan bağlı olan ötekileri bulunabilir. Mesela bölüme dolaylı yoldan bağlı olanların evdeki diyaliz makinesinin kurulması için hastanın evinin uygun olup olmadığını değerlendiren karar vermede yetkisi olabilir.

Kısacası size düşen görev doğrudan şuna karar vermek: Kim yaşamalı –ya da o kadar dramatikçe ifade edilmezse– dört kişiden hangisinin diyaliz makinesine yeterli erişim olmadığından böbrek yetmezliğinden ölmemesini sağlamayı seçerdiniz? Daha da önemlisi, hangi kriterleri uygulayarak, hangi temelde karara varırdınız? Koşulsuz buyruğun nereye kadar gerekli ve uygulanabilir olduğunu düşünüyorsunuz? Böyle acımasızca ama insani açıdan zorunlu meselelerin gidişatına göre kararlar vermek zorunda olanların sırtındaki yükü hafifletmek için evrensel bir yasa ya da ilke tespit edebilir misiniz?

Bu çalışma en iyi bir grup arkadaş ya da meslektaşla yapıldığında faydalı olacaktır. Şu şekilde ilerleyebilirsiniz:

1 Raporları dikkatle okuyun.
2 Herhangi bir tartışmaya girişmeden evvel hangi kişiyi seçeceğinizle ilgili bir kamuoyu yoklaması yapın.
3 Her kişinin seçimini hangi nedenlerle yaptığını tartışın ve kriterlerin (yaş, aile sorumluluğu ve destek, cemaate fayda vs.) herhangi önceliği konusunda mutabakata varıp varmadığınıza bakın.
4 Son kararı oylayın ve ikinci aşamadan bu yana bir değişiklik olup olmadığına bakın. Olası azami mutabakat kararına varmak için her seferinde listedeki sonuncuyu eleyeceğiniz bir dizi oylama yapmayı gerekli bulabilirsiniz.

Vaka No. 1	John White
Yaş:	26
İş:	Yarı zamanlı öğretim görevlisi, Psikoloji doktorası için yarı zamanlı araştırma görevlisi.
Aile koşulları:	Ailesi John daha çocukken ilkokula başladığında göç etmişti. Babası vefat etmiş, annesi Barbados'a geri dönmüş.
İkamet:	Kozmopolit bir sokakta kiralık bir bekâr odası. Yetersiz imkânlar, sobalı ev, öteki sekiz kiracıyla paylaşılan lavabo, banyo yok. Bay White bir yıl sonra üniversite içerisinde ikamet etmeye hak kazanacak.

Hastanede çalışan sosyal hizmetler görevlisinin raporu:

Bay White'ı bekâr odasında ziyaret ettim. Oldukça titiz bir genç adam olmasına ve odasını yaşanabilir kılmak için elinden geleni ardına koymamasına rağmen evin durumu o kadar kötü ki, çabaları büyük oranda boşa gitmiş. Görünen o ki ev sahibi sokakta birkaç evin sahibi ve odaları kiracılara veriyor, tek gelir kaynağı. Çatı akıyor, tesisat yetersiz, ahşap merdivenler çürük. Çevresinin moral bozuculuğuna rağmen Bay White

neşeli bir genç adam. Yaşayacak herhangi bir yer bulabildiği için kendini şanslı sayıyor gibi görünüyor. Onunla annesi hakkında konuştum. Babasının ölümünden sonra, 3 yıl evvel sıla hasretiyle eve dönmüş. Bay White ona her ay maaşından bir kısmını yolluyor. Bay White, ciddi hasta olduğu gerçeğine kendini çok çabuk adapte etmiş. Üniversitedeki bağlantıları sayesinde diyaliz makinesinin rutin kullanımı konusunda bolca bilgi edinmiş. Bana da çalışma saatlerini hastanenin programına göre uydurabileceğine söz verdi. Genç olduğu için daha sonrasında nakil ameliyatına uygun olabilir. Bir problem daimî bir evinin olmaması. Kiracılarına karşı genel tavrına bakılırsa ev sahibi eve bir diyaliz makinesinin kurulması için gerekecek değişiklikleri pek hoş karşılamayacak gibi görünüyor (her halükârda makinenin kurulması tüm evin içine yeniden kablo döşenmesi ve yeni bir tesisat anlamına geliyor). Ne yazık ki Bay White kendi mülkünü satın alabileceği bir ipotek kredisi alacak maddi konumda değil. Gerçi üniversite burada devreye girebilir, orada son derece saygı gördüğü ve hastalık ortaya çıkana kadar kısa süre içerisinde kıdemli bir pozisyona gelmesinin beklendiği sonucunu çıkarıyorum.

İmza - Amy Collins

Vaka No. 2	William Johnston
Yaş:	52
İş:	Vinç şoförü, vardiya sabah 6 – öğlen 2, öğlen 2- gece 10, haftadan haftaya değişiyor.
Aile koşulları:	Karısı 49 yaşında, temizlikçi olarak çalışıyor, sadece gündüzleri. Dört çocuk, iki evli kız, biri aile evine yakın yaşıyor, iki oğul, sırasıyla 13 ve 15 yaşında. Büyük oğlan yazın okulu bırakmayı planlıyor, küçük oğlanın akademik kariyer yapma hevesi var, üniversiteye gitmeyi planlıyor. Babaanne de (Bay Johnston'ın annesi) birlikte yaşıyor, 83 yaşında, artriti var, yakın zamanda katarakt ameliyatı geçirmiş.

İkamet: Çürümekte olan sıra evler arasında kiralık bir ev. Dışarıdan oldukça salaş görünüyor, duvarlardan sıvalar dökülüyor vs. Aile 15 yıldır sosyal konut listesinde yer alıyor.

Hastanede çalışan sosyal hizmetler görevlisinin raporu:

Bayan Johnston, kendini ailesine adamış, tombul, anaç bir kadın. Ev kendi-evini-kendin-döşe araçları ile dolu, mesela Bay Johnston oturma odasına yeni tahtalar döşemiş, hastalığı ortaya çıktığında ise mutfağı yeniden dekore ediyormuş. Bayan Johnston bana bunu en azından yılda bir yapmak zorunda olduğunu, çünkü duvarın sürekli rutubetli olduğunu söyledi, bana duvardaki bir resmin küflendiği köşeyi gösterdi. Çağrıldığım sırada oğlanlar okuldaydı, ama mutlu bir aile oldukları izlenimine kapıldım. Bayan Johnson'ın uysal bir karakteri var ve müthiş bir espri duygusuna sahip. Bay Johnson'ın annesi bazen çok sorunlu olabiliyor, ama Bayan Johnson'ın bunu kafasına takmadığı izlenimine kapıldım. Yaşlı kadını bir huzurevine yerleştirmeyi düşünüp düşünmediklerini sorduğumda, bana hasta eşine bakmada bu kadar yardımcı olacak başka birini bulamayacağını söyleyerek şiddetle tepki verdi. Para şu sıralar bir sıkıntı, Bay Johnston'ın firması onun hastalık ödeneğini ödemiyor ve haftalık geliri üçte bir kısılmış. Ama Bayan Johnston paradan çok eşi hastaneden çıktığında hangi işi yapmaya uygun olabileceğinden endişeleniyor. Eşinin hiçbir zaman erken emekliliğe razı olmayacağını söylüyor, firmanın da ona fiziksel açıdan o kadar zahmetli olmayan başka bir iş bulma ihtimali olmadığını düşünüyor. Buna bir çare bulmaya çalışacağıma söz verdim. Nakil ameliyatı ihtimali için de araştırma yapmış. Kocası elbette güçlü bir adam olsa da, ameliyat için çok yaşlı olduğunu elimden geldiğince kibarca anlatmaya çalıştım.

İmza - Amy Collins

Vaka No. 3	Sue Gibson
Yaş:	37
İş:	Devlet memuru, iktisadi istatistikler bölümünde kıdemli pozisyon.
Aile koşulları:	Bekâr. Annesiyle (79) ve Down sendromlu kız kardeşiyle (30) yaşıyor ve onlara maddi açıdan destek oluyor.
İkamet:	Görece karanlık, iki yatak odalı bir daire, kız kardeşler bir odayı paylaşıyor. Dairenin sahibi Bayan Gibson ve annesi. Yurtdışında yaşayan ve çalışan evli bir ağabeyleri dışında akrabaları yok.

Hastanede çalışan sosyal hizmetler görevlisi raporu:

Anne Gibson'ı ve küçük kızını sabahın oldukça erken saatlerinde ziyaret ettim. Bayan Gibson, kızı Sue olmadan bariz ne yapacağını şaşırdı, Down sendromlu kıza bakmak zor, kız da Bayan Gibson'ın kontrol edemeyeceği kadar kuvvetli. Bayan Gibson kızını giyinmeye ikna etmeye çalışırken aralarındaki arbedeye şahit oldum. Bayan Gibson zayıf, sırım gibi bir kadın, doğası gereği oldukça utangaç, sorularıma fısıldayarak cevap veriyordu. Şansın ona gülmediğini düşündüğünü sanıyorum. Kocası kızlar oldukça küçükken öldürülmüş, küçük kız her zaman bir sorun olmuş, ama uzun zaman önce bir kuruma yatırılacakken Sue bu fikre karşı gelmiş. Şimdi de Sue hasta olduğundan Bayan Gibson dünyanın başına yıkıldığını düşünüyor. Sue güçlü bir duygusal destek olduğu kadar son 20 yıldır eve ekmek getiren kişi. Bayan Gibson ile eve bir diyaliz makinesi kurmanın uygun olup olmayacağını konuştum- makineyi kurmak için Sue'nun kendine ait bir odası olması gerekiyor, ayrıca daha büyük kapasiteli bir su deposu elzem olacaktır. Bayan Gibson, küçük kızıyla odasını paylaşmaya hazır olduğunu söyledi, ama konuyla ilgili kuruntuları olduğunu hissettim. Önünde sonunda artık yaşlı bir kadın ve küçük kızının gürültü patırtılarını oldukça yorucu buluyor. Bana öyle geldi ki Sue için tek ümit onu kız kardeşinin aile evinden

çıkarılmasına ikna etmekten geçiyor, kendisinin olmasa bile, annesinin sağlığı için.

İmza - Amy Collins

Vaka No. 4	Jim Spencer
Yaş:	17
İş:	Fırıncı çırağı, sabah 6 – öğlen 2
Aile koşulları:	Ebeveynleriyle yaşıyor. Baba (47) sigortacı. Anne önceleri kreşte yarı zamanlı çalışmış, ama sinirsel çöküntü sebebiyle işi bırakmış, hâlâ evden tedavi görüyor. Jim'den 2 yaş küçük bir kızları varmış, ama 18 ay önce bir araba kazasında ölmüş.
İkamet:	Şehrin banliyösünde bahçeli, 3 odalı bir bungalov. İpotek kredisi neredeyse ödenmiş. Ev ile bahçe bakımlı.

Hastanede çalışan sosyal hizmetler görevlisinin raporu:

Spencer'ları akşama doğru ziyaret ettim. Bay Spencer babacan bir adam, ben kapıdan girer girmez bana içki teklif etti. Bayan Spencer, gergin mi gergin, hızlı hızlı, kuşa benzer hareketleriyle, cevap beklemeden ve soluk almadan konuşmasıyla beni hayrete düşürdü. Bay Spencer, Jim'in hastalığına epey filozofça yaklaşıyormuş gibi görünüyor, ama Bayan Spencer öfke ve kızgınlık duygularını saklamak için bir çaba göstermiyor. Neredeyse Jim ona nispet olsun diye hastalanmış gibi hissedecek. Ev konforlu döşenmiş, Bayan Spencer'ın bir bulaşık makinesi ve bir sürü mutfak gereci var, paranın sorun teşkil etmediği aşikâr. Jim'in yatak odasına bir böbrek makinesi koyma fikrini çıtlattığımda, Bayan Spencer'ın fikre epey düşmanca yaklaşması beni şoke etti. Belirli bir rutine sadık kalmaya büyük önem veren bir kadın. Kızının ölümünden itibaren başlayan sinir hastalıkları yüzünden herhangi ziyaretçiyi, hatta kendi hısımlarını bile evine kabul etmekten hoşlanmıyor. Bay Spencer, karısı odayı bir anlığına terk ettiğinde, o hastanede olduğunda bahçeyi düzenleyen yaşlı adama gelene kadar bütün insanların gelip gidişini düzenleyeceğine

dair beni temin etti. Buna ne yorum yapacağımı bilemedim. Annenin sinir krizleri olmasa bu ev bir böbrek makinesinin kurulması için her halükârda ideal bir yer. Bu genç adamın nakil ameliyatı için olabilecek en erken zaman zarfında değerlendirilmeye alınması gerektiğini düşünüyorum.

İmza -Amy Collins

Bu türden kararların hastane uzmanlarından ziyade, bir jüri heyeti tarafından alınması gerektiği iddia edilmiştir. Bu fikre ne tepki veriyorsunuz? Bu tip bir heyete kimlerin dahil olduğunu görmek isterdiniz ve kimleri seçerdiniz?

Bir uzmanın bu vaka çalışmasında özetlenmiş ikilemde gösterilen zorlayıcı kararı verirken ekibi tarafından uygulanan kriterlerle birlikte bu öneriye yorumu kitabın sonunda bulunabilir. Bu kriterleri kabul etmeyebilirsiniz, ama uygulandıklarında dört kişiden hangisinin seçilmesi gerektiği açığa çıkacaktır. Siz ve meslektaşlarınız sorunu uzun uzadıya açığa çıkarana kadar o sayfaya çevirmeyin. (Ek 1).

VAKA ÇALIŞMASI 17: İNSAN KATLİ

Görünüşe bakılırsa, koşulsuz buyruğun uygulanabileceği bariz bir davranış alanı insanın kendisi gibi bir insanı öldürmesidir. Bir kişinin ötekinin hayatını bile bile sona erdirmesinin evrenselleştirilebileceğini düşünmek zor gibi görünüyor. Yine de cinayet şu ya da bu şekilde tüm dünyada sürekli biçimde gerçekleşiyor, çoğuna da pekâlâ sempatiyle yaklaşıyor olabilirsiniz. Cinayet ya da cinayet olduğu öne sürülen eylem tiplerinin tam kapsamı beraberinde getirdiği etik imalarla birlikte Jonathan Clover'ın hayranlık uyandıran *Causing Death and Saving Lives* (Ölüme Neden Olmak Hayat Kurtarmak) kitabında uzun uzadıya tartışılmıştır. Bunlardan bir kısmına çoğu insan ahlaken itirazda bulunmaz; mesela savaşta, ceza olarak, süreğen bir acıdan kaçınmak vs. Akabindeki alıştırma ne kadar hazin olursa olsun bir hayatı bile bile

sonlandırmanın ya da bir hayatı sonlandırmaya izin vermenin herhangi alternatif davranış formuna tercih edilebilir –hatta ondan daha arzulanabilir– olduğu koşullar üzerinde tefekkürde bulunmanızı sağlıyor. Öne sürülen örneklerin herhangi birine katılıyorsanız, hangi ilkeyi ya da değeri "Öldürmemelisiniz" emrinden daha yukarı sıralara yerleştirebileceğinizi kendinize sormalısınız. (Vaka Çalışması 33'te döneceğimiz nedenlerden dolayı bizzat Kant'ın hüküm giymiş katillerin idam edilmesi gerektiğine inandığını bilmeye değer.) Aşağıdakilerden hangisini kabul ediyorsunuz, neden?

1) Bir şantajcıyı/soyguncuyu/adam kaçıran birini öldürmek.
2) Dinî yasalara küfreden, onları ihlal eden birini öldürmek.
3) Bir diktatöre karşı suikast düzenlemek (Hitler, Amin).
4) Engelleyici cinayet (başkalarını öldürmek üzere olan biri öldürmek).
5) Savaşta savaşanları öldürmek.
6) Savaş sırasında savaşmayanları öldürmek (Hiroşima, Vietnam).
7) Devrimci infazlar
8) Gangsterleri/seri katilleri idam etme
9) Teröristleri idam etme
10) "Özel kategoriye giren" cinayetler için idam cezası (Yorkshire Canavarı, Moors katilleri, Boston Canavarı)
11) Polis öldürmeye idam cezası
12) Hainlere/asker kaçaklarına idam cezası
13) Bir eşi ya da partneri öldürenler için idam cezası
14) Çocukları öldürenler için idam cezası
15) Çocuk istismarcıları/tacizcileri için idam cezası
16) Diğer suçlar için (mesela tecavüz, ekonomiye zarar veren sabotaj, casusluk, silahlı soyguna yardım, ağır bedensel ya da zihinsel zarara yol açan fiziksel saldırı) idam cezası
17) Gönüllü ötenazi
18) Acı içerisinde ölmekte olan/yaşlı/sürekli olarak bilinci kapalı kişilere ötenazi
19) İyileşme şansı kalmadığında yaşam destek ünitesi i kapatmak
20) Ağır engelli bebeklerin ölmesine izin vermek

21) Beyninde ağır hasar olan bebeklerin ölmesine izin vermek (bkz. Vaka Çalışması 15. Ayrı bir çalışma için Vaka Çalışması 20 ile 21'e bakın).
22) Zihinsel engellilerin yok edilmesi
23) Tehlikeli ve iyileşmesi imkânsız psikopatların yok edilmesi
24) Deforme olmuş fetüslerin kürtajla alınması
25) Annenin hayatı tehlikedeyse kürtaj yapılması
26) Tecavüz kurbanlarına kürtaj hakkı
27) Toplumsal ve tıbbi nedenlerle kürtaj
28) Talep üzerine kürtaj
29) İntihar girişiminden sonra (mesela aşırı doz ilaç) insanların ölmesine izin vermek
30) İnsanların ölümüne yol açan riskleri almasına izin vermek (mesela tehlikeli sporlar, tehlikeli uyuşturucular, kask giymeden motosiklet sürme)
31) Çocukların ağır riskler almasına izin vermek
32) Sıra dışı koşullarda intihar
33) Gayriihtiyari intihar
34) İntihar sözleşmeleri*
35) Kişilerin hayatlarını kurtarabilecek tıbbi tedaviyi reddetmelerine izin vermek
36) Kişilerin kendi çocuklarının hayatlarını kurtarabilecek tıbbi tedaviyi reddetmelerine izin vermek
37) Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşayan insanların açlıktan ve esasen engellenebilecek hastalıklardan ölmelerine izin vermek
38) Nükleer enerji programları
39) Nükleer silah üsleri
40) Yemek için hayvanları öldürmek
41) Tıbbi amaçlarla hayvanların ölümüne neden olabilen deneyler yapmak
42) Av sporu amaçlı hayvan öldürmek
43) Böcekleri öldürmek (Hindistan'da Caynacılar buna sebebiyet vermemek için yürürken bastıkları yere dikkat edebildikleri kadar eder).

* İki ya da daha çok kişi arasında planlanmış intihar. Birlikte, aynı anda veya ayrı zamanlarda ya da yakın zamanlı intihar olabilir. (ç.n.)

44) Hasta bir hayvanı öldürmek -mesela bacağı kırılmış bir yarış atını- Caynacılar en hasta ve zayıf düşmüş hayvanları bile doğal yollardan ölene kadar yaşatmaya çalışır.

KANT'IN AHLAK TEORİLERİNİ SINAYAN ÜÇ VAKA ÇALIŞMASI

VAKA ÇALIŞMASI 18: ÖDEVİNİ YAPMAK MI?

Kant, ahlakî davranışa en emin kılavuz olarak ödevin hem savunucusu hem de öncüsü kabul edilmiştir. Yine de, s. 183'te öne sürüldüğü üzere, kendisinin tekdüze hayat tarzına dayanarak fikri kendine has uygulaması konusunda ona samimiyetle katılmak zordur: onun hayattaki ödevi tamamıyla işiydi başkaca da hiçbir şeyin araya girmesine izin vermiyordu (belki muhtemelen hastalık hastası olması dışında). Ancak çoğumuz bir dizi faaliyet ve sosyal gruba bağlıyızdır, bunlardan her biri de ödev açısından bize taleplerde bulunur. Kant, yazılarında ödevler arasında bir çatışmayla karşılaşırsak sadece koşulsuz buyruğa uyarak hangisinin önceliğe sahip olacağını bileceğimizi öne sürüyormuş gibi görünüyor (s. 187). Fakat bu gerçekten işe yarıyor mu? Aklınızda şu ikilemleri bulunduracak biçimde bunun üzerine konuşun (ya da düşünün):

(a) Sizi dinlemek için oldukça uzak yoldan gelmiş insanlara hitap etmek için bir toplantıya gitmek üzere yoldasınız. Yolda yayanın sürücü arabasını durdurmadığı için ağır yaralandığı bir araba kazasına tanık oldunuz (belki de *İyi Samiriyeli* meselindeki Ferisi'nin ikilemi gibi*).

(b) Ofisinizde çalışan herkes harcamaları konusunda dalavere çeviriyor, bir kişinin bile aynı şeyi yapmaması bu âdeti daha yüksek mercidekilere teşhir etmek anlamına gelecek. Yine de vicdanınız size bu faaliyete girişmemenizi söylüyor.

* Bkz. 5. Bölüm, "Koşulsuz Buyruk" kesiti.

(c) Bir an evvel yetiştirmeniz gereken önemli bir işiniz var, ama taşındığı için artık sadece nadiren görebildiğiniz yakın bir arkadaşınız beklenmedik bir şekilde birkaç saatini geçirmek üzere evinize geliveriyor.

(d) "Ülkeme ihanet etmek ile arkadaşıma ihanet etmek arasında kalsam, vatanıma ihanet etme cesaretini kendimde bulmayı ümit ederim." - E.M. Forster. Katılıyor musunuz?

(e) Evli bir çift ayrılmak istiyor, ama durumdan kolay etkilenebilecek yaşta bir çocukları var.

(f) Geri ödeyemeyeceğiniz kadar borcunuz birikmiş, bu yüzden öğrenim kariyerinize son verip sıkıcı, çok iddialı olmayan bir işe girmeniz gerekiyor. (Geçmiş zamanlarda bu belaya bulaşmış insanların intihar etmesi beklenirdi, ama bunun ödev fikrini bir biçimde gereğinden fazla ciddiye almak anlamına geldiğini düşünebilirsiniz.)

(g) Hayatın kutsallığına yeğinlikle inanan bir hemşiresiniz. Yeni doğmuş, ağır sakat bir bebeğe "sadece hemşire girebilir" verme talimatı aldınız (yani bu onun olabildiğince acısız ölmesine izin vermeniz anlamına geliyor).

(h) Benzer şekilde, ölmekte olan bir hastanın akrabaları size onun hastalığının ölümcül olduğunu ona söylememeniz gerektiğini söylüyor: o ise size sürekli hastalığın seyri ile ilgili sorular soruyor.

(i) Partneriniz dışında cinsel çekim duyduğunuz biri daha var, partnerinizin de sizin ona sadık olmadığınızı bulamayacağına eminsiniz.

(j) Bkz. örnek (c), s. 273-4.

VAKA ÇALIŞMASI 19: YALAN SÖYLEYEN MALİYE BAKANI ÖRNEĞİ

Eylül 1949'da İngiliz Sterlininin Birleşik Devletler dolarına karşı değeri düştü. O günlerde pound bugünkü gibi "dalgalanmıyor" ya da "piyasa seviyesini bulmuyordu": döviz kuru sabitti ve ancak Maliye Bakanı'nın kararıyla değiştirilebiliyordu (bugün nadiren olduğu üzere). 1949'da Maliye Bakanı

Sir Stafford Cripps'ti. Cripps, İşçi Partisi'nin en önde gelen figürlerinden ve Avam Kamarası'na girmiş en entelektüel kişilerden biriydi. Bunun yanı sıra, oldukça dindar, katı, püriten hatta mesafeli bir insandı (Winston Churchill'in onun hakkında şu ironik yorumu yaptığı söylenir: "Halime şükür ki, o Tanrı değil.")

Devalüasyondan haftalar önce bunun olacağı spekülasyonu bildirilmişti. Bu dönem boyunca Cripps tutarlı olarak bu tip planlar olduğunu inkâr etti. Basına ve kamuya cevabı benzer şekilde, değişiklik göstermeden aynıydı: "Devalüasyon olmayacak." Bu duruşunu Avam Kamarası kürsüsüne gelip tarihi beyanında bulunana kadar da korudu. Buna yol açan tartışma Parlamento tarihindeki en unutulmaz tartışmaydı, ama meselenin siyasi veçheleri bizim ilgi alanımıza girmiyor. (Konuyla bu açıdan ilgileniyorsanız olayın tam açıklamasını Michael Foot'un Aneurin Bevin biyografisinden okuyabilirsiniz, Cilt II, s. 266-73.)

O sıralar birçok insan için (ki bunu hâlâ onaylayan birçok kişi var) beyanın temel üzüntü kaynağının ceplerindeki poundun değerinin değil, saygın bir adamın itibarının düşmesiydi. Cripps, uluslararası çapta onurlu ve dürüst bir adam olarak biliniyordu. Genelde George Washington'ın da bulunduğu "yalan söyleyemeyecekler" listesinde yer alabileceği düşünülüyordu. Ancak kısacık bir konuşmayla haftalardır, açık açık, bile bile ve tutarlıca yalan söylediği açığa çıkmıştı, hem de sadece arkadaşlarına ve meslektaşlarına değil, tüm ulusa ve dünyaya. İnsan ilişkilerinin her öğesinde her zaman doğru söylenmesi gerektiğini, hatta olması gerektiği gibi alınmasını savunan (bu yüzden de söylenebileceği gibi: Kant'ın "gereken mümkün olandır" dediği iddia edilmiştir) herhangi idealist için ağır bir darbeydi. Bu yaklaşımın en saygıdeğer savunucularından biri tarafından kandırılmak bu darbeyi daha da amansız kılıyordu. Sanki Immanuel Kant komşusunun bahçesine çer çöp atmakla yetinmemiş, sonra komşularını onları çalmakla suçlamış gibiydi.

Ancak o sırada ötekiler, Maliye Bakanı'nın karşı karşıya kaldığı çaresiz ikilemi kâaale almayanların bu tepkisinin tamamen gerçekdışı olduğunu düşünüyordu. Gerçekçi olmak gerekirse, Cripps ona bu konuda soru sorulduğunda ne yapmalıydı? Basının sorularına karşı "Evet, şu şu tarihte x yüzdeyle poundun değerini düşüreceğim" dese, ülkedeki herkes poundunu dolara çevirirdi (ya da bu kendini davasına en adamış kapitalistin bile sahip olmadığı türden büyülü hediyeler anlamına geldiğinden berikinin diğerine çevrilmesi). Bunun da ülke açısından ekonomik sonuçları felaket olurdu. "Yorum yok." dese, insanlar kendi sonuçlarına varacak ve aynı sonuçlar yaşanacaktı. "Bilmiyorum" dese, en azından ileriki aşamalarda hâlâ yalan söylüyor olacak, ayrıca kimse ona inanmayacaktı, yine aynı oranda spekülasyon olacaktı. Yalan söylemek yerine istifa edebilirdi, ama insanlar yine bu tip bir edimden kendi sonuçlarını çıkaracak, önünde sonunda tüm yaz boyunca devalüasyon spekülasyonu devam edecek, bu öneme sahip bir istifa o zamanlarda saf tesadüf olarak yorumlanmayacaktı. Bu yüzden, Bakanın yapacağı seçim ya ülkeyi ekonomik felakete sürüklemek ya da kendi vicdanını rahatsız ederek yalan söylemek olacaktı. Bu ikilemden tek çıkış her şeyden önce orada olmamaktı.

Bu konuda sizin fikriniz ne? Siz de bazen insanların en şatafatlı ve evrensel olarak kabul edilmiş ilkelerden ödün vermesi gerektiğini düşünüyor musunuz? Öyle düşünüyorsanız, bu tip bir ödün bir davranış kümesinde doğru ya da arzulanabilirken, diğerinde değilse, neye dayanarak karar verirsiniz? Öyle düşünmüyorsanız, insanların her koşulda, sonuçları ne olursa olsun yalan söylememesi gerektiğine inanıyorsanız, bunun insanların birbirleriyle gündelik iletişiminde neye yol açabileceğini düşündünüz mü? Çok sevdiğiniz yaşlı bir hanımın size iğrenç bulduğunuz bir kek pişirdiğini varsayalım. Akabinde çaresiz bir kaygıyla sizi memnun edip etmediğini görmek için keki nasıl bulduğunuzu size soruyor: ne derdiniz? Bir doktor ölmekte olan hastasının geleceğine dair sorularını

hastanın zihnen doğruyu kaldırmayacağı korkusuyla dürüstçe cevaplamıyorsa, yanlış mı davranır? Partneriniz size yeni ve pahalı bir elbise aldı, siz de elbiseyi hiç ama hiç sevmediniz, size fikriniz sorulduğunda ona doğruyu –tüm çıplaklığıyla doğruyu– söyler misiniz?

Doğru söylemeyi, kimsenin gereksiz yere acı çekmesine yol açmayacak gibi koşullar koyarak, evrenselleştirebilip evrenselleştiremediğinize bir bakın. Doğruyu söylediğinizde gereksiz yere bir başka insana zarar vermiyorsanız her zaman doğruyu söyleyin. Bu koşulsuz bir buyruk olsaydı, ötekilerin sizin hislerinize kıyamadığı için yalan söyleyip söylemediğinden hiç emin olabilecek misiniz? Herhangi birinin bu sizde acıya neden olmadığı müddetçe sizin hakkınızda söylediği her şeye hiç inanabilecek misiniz? (Peki ya "gereksiz"i bu bağlamda nasıl nitelendiriyor ya da nicelendiriyorsunuz?) Mahut koşulsuz buyruğun nasıl bir sonucu oluyor? Kant mantıken yanlış mıydı?

VAKA ÇALIŞMASI 20: KİŞİSEL BİR ENVANTER

Aşağıdaki alıştırma kulağa basit gelebilir, ama değil. Kendinize şu soruyu sorun: akla gelebilecek her koşulda yapmaktansa öleceğim herhangi bir şey var mı? Bariz örnekleri düşünebilirsiniz: bir başkasını öldürmektense kendim ölürüm daha iyi, mesela. Fakat öteki kişinin birçok kereler cinayet işlemiş, insan katleden bir manyak olduğunu düşünürsek. Elbette kendi çocuğunuzu öldürmektense, ölürsünüz daha iyi, dersiniz. Fakat –pek muhtemel olmasa da akla getirilmeyecek iş değil– sizi şu seçimle baş başa bırakan bir sadistin eline düştünüz: ya çocuğunuzu acı çekmeyeceği şekilde hızla öldürürsünüz, ya da sadist çocuğu ağır ağır ve azap verecek şekilde öldürecek. Bir başka insana işkence edemem diyorsunuz? Peki ya elinize bir bombacı düştü ve bombayı nereye koyduğunu ve bombanın ne zaman patlayacağını söylememekte diretiyor? Tecavüz etmektense ölürüm daha iyi diyen

bir erkeksiniz. Komşu dairedeki masum kızı ona ölümüne işkence yapacak bir manyağı caydırabilmenin tek yolunun ona tecavüz etmek olduğunu bilseydiniz, bu kararınıza sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam eder miydiniz?

Tüm bu örnekler bariz aşırıdır, mantıken beklenebileceği üzere yeterince gereksiz kaçacak kadar aşırı. Fakat zaman zaman bahtsız biri kendini bu ya da diğer şeytani bir durum da bulabildiğinden ve esas soru bilinçlice "akla getirilebilecek her koşul" ibaresini içerdiğinden, tümüyle reddedilemezler. Bana evrensel soykırımın kişinin soykırım eylemine katılmaktan ziyade ölmeyi tercih edeceği eylemler kategorisi içinde yer alması gerektiği söylenmişti. Fakat atmosfere yayıldığında dünyadaki tüm hayatı 24 saat içerisinde sona erdirecek kadar zehirli kimyasal içeren bir kutuya sahip olduğunuzu, öte yandan gezegenin niyeti her insanı grotesk bilimsel deneyler için kullanmak olan milyonlarca uzaylı tarafından ele geçirilmek üzere olduğunu düşünün. Ancak bu örnek belki de fantezinin gereğinden çok coşmasına izin vermek anlamına gelecek.

6
Amaçlar ve Araçlar II: Mill ve Faydacılık

İki grup filozof olduğunu önceden görmüştük. Bunlardan biri amacın hiçbir zaman araçları meşrulaştırmadığını savunuyordu, öteki grup ise aksini düşünüyordu. Birinci grup deontologlar olarak tarif edilirken (Yunanca "deon" ile "logos" kelimelerinden türemiştir ve "ödev anlayışını savunanlar" anlamına gelir), ikinci gruba teleologlar denir ("amaç" ya da "hedef" anlamına gelen "telos"tan geliyor.) Bu ayrımı ifade etmenin bir başka yolu, birinci grup bazı davranış formlarının doğruluğunu ya da yanlışlığını *içsel olarak* savunurken, ikinci gruba göre bunlar *dışsal* ya da *araçsal* olarak böyle olmalıdır. Kant bariz birinci gruptadır (bazıları bu düşünüşü kurmakta büyük bir rol oynadığını söyleyecektir). Ona göre ahlakî davranış kendi koşulsuzluğunu içerir: *per se* doğru ya

da yanlıştır, onu sonuçlar ya da yol açabileceği olası sonuçlar üzerinden eleştirmeye ya da savunmaya girişmek yersizdir. İyi davranış kendi kendini meşrulaştırır, kötü davranış kendi kendisini kınar; bundan öte destekleyici ispata gerek yoktur.

Ahlakî araççı, bu konuda tam tersi bir görüşü savunmuştur. Ona göre herhangi davranış formunun altında yatan ilke ya da saik o davranışın meziyetleri ya da kusurlarını belirlemede anahtar rol oynamaz. Davranış söz konusu ahlakî failden bağımsızca değerlendirilmelidir. Onu davrandığı gibi davranmaya iten şey ancak bir psikoloğun ilgi alanına girebilir. Davranışın ahlakî değerini yargılamaya girişen herhangi biri için bu saikler gereksizdir. Ahlaken doğru davranışa ancak o davranışın sonuçları değerlendirilerek ulaşılabilir. Teknik bir dille ifade etmek gerekirse bu normatif bir yargıda bulunmanın tersine empirik bire yargıya varmak anlamına gelir. Bu "sonuççu" yaklaşımı savunan birçok felsefe ekolü olmuştur (hazzın peşinde olmayı savunan hedonizm gibi). Bu yaklaşım ise kendi seçimleri gereği kendine faydacılar diyen bir grup filozof tarafından en ünlü ifadesini bulmuştur.

Faydacılık çirkin bir kelime, ama adını aldığı doktrini kesinkes ifade ediyor. Herhangi şeyin faydası onun pratikteki faydasıdır, bu felsefe ekolü bu fikri ahlakî davranışa uyarlamıştır. İlke yaygınca "en büyük mutluluk ilkesi" ya da "en çok sayıda insanın en büyük mutluluğu" ilkesi olarak bilinir. Büyük faydacılardan biri olan Jeremy Bentham (1748-1832) onu şu tabirle tanımlar:

> Faydacılık hem birey hem toplum için haz, iyilik ya da mutluluk üretmeye, sağlamaya ve bunları ilerletmeye çalışır. En çok sayıda insanın iyiliği doğru ile yanlışın kriteridir.

Teoriyi özetlerken temel alacağımız *Faydacılık** kitabını yazan John Stuart Mill (1806-73), ki kendisi Bentham'ın vaftiz oğludur, bunu benzer bir tabirle ifade etmiştir:

* John Stuart Mill, *Faydacılık*, Çev. Gökhan Murteza, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.

> Ahlakın temelini Faydacılık ya da En Büyük Mutluluk ilkesi olarak kabul eden öğreti eylemlerin mutluluğu teşvik etmeye meylettikleri oranda doğru, mutluluğun tersini üretmeye meylettikleri oranda yanlış olduğunu savunur. Mutluluktan kasıt hazzın varlığı ile acının yokluğu, mutsuzluktan kasıt acının varlığı ve hazzın yokluğudur.

Bizzat Mill, sırf tabir yeniymiş gibi felsefî düşüncede bir öncü sayılmayı reddetmiştir. Faydacılığın Sokrates ile Aristoteles'e kadar uzanan, eski bir düşünce biçimine verilmiş yeni bir isim olduğunu iddia etmiştir. Her ikisi de insan davranışının doğruluğunun ya da yanlışlığının iyi ya da kötü sonuçlar tarafından belirlendiğini iddia etmişti. Ancak bu Antik Yunan filozoflarının özetlediği doktrinle 19. yüzyılda yaşamış olan İngiliz filozofunki arasında büyük bir fark vardır. Yunanlıların görüşü Mill'de, daha öncesinde de Bentham'da, tamamen noksan olduğu üzere metafizik bir öğe içeriyordu. "İyi" ile "kötü" peşine düşülmesi ya da kaçınılması gereken kavramlardı, bunlardan birini ya da öbürünü yapma süreci de, herhangi pragmatik nedenden değil, sadece bu "şeylerin doğası"nın bir parçası olduğundan tüm insanlar için zorunluydu, şeyler sadece böyleydi işte. Mill için ise teorinin hakikatini pratikte göstermek elzemdi, (mesela) sosyal ve politik reformda. Etiğin önemli bir modern figür tarafından savunulduğu ilk faydacı görüşü, Mill'in kitabından bir yüzyıl önce David Hume (1711-76) tarafından *Ahlak İlkeleri Üzerine** adlı eserinde sunulmuştu. Hume, bu eserinde iyi ile kötü hakkındaki yargılarımızın eylemler ile olaylara dair onay ya da onaylamama duygularımızın yansımaları olduğunu savunmuştu. Buna göre, bizim ya da ötekilerin açısından haz verici ve faydalı olduğunu hissettiklerimizi onaylarız. Hume'un iyilik ve adaletin "toplumsal erdemleri" dediği şey tarafından temel ahlakî duygularımıza yön verilir, bu erdemler insan ırkının genel esenliğine ya da "kamu yararı"na yol açar. Kamu yararı

* David Hume, *Ahlak İlkeleri Üzerine*, Çev. Nil Demir, Fol Kitap, İstanbul, 2019.

ya da ötekilerin mutluluğu bireysel ahlakî fail için haz verici ve onaylanabilirdir, haz da insan eyleminin nihai amacıdır.

Hume, teorisini bugün elitist bir istikamet olarak tanımlayabileceğimiz haliyle uygulamıştı: hakkında yazdığı haz sıradan sürünün değil, eğitimli, medeni insanındı. Bentham faydacılık ilkesini radikal sosyal ve politik reform aracılığıyla geliştirmişti (o ve müritleri radikal diye biliniyordu). Ona göre teorisi elitist olmak şöyle dursun, evrensel, eşitlikçi bir uygulamaydı. Bu teoriye göre, mutluluk", "haz", "keyif", "tatmin", "memnuniyet" gibi kelimelerin hepsi, Bentham'ın dediğine göre ne zaman deneyimlenirse deneyimlensin her zaman karşılaştırılabilir olan bir nevi "hissi" gösterdiklerinden, aynı anlama gelir. "Çocuğun oynadığı raptiye oyunu şiir kadar iyidir" diye yazmıştı. Ona göre mutluluğu ya da hazzı diğer şeylerin yanı sıra yoğunluğuna, süresine, elde edilmesinin kesinliğine, yakınlığına ya da uzaklığına göre ölçmenin mümkün olduğunu da eklemişti. Bu ayrıntılı analizden çıkacak davranışla ilgili bir değerlendirme yaparken, kimse kayırılmamalı ya da hafife alınmamalıydı. Bu, tamamen tarafsız bir süreç olmalıydı, Bentham'ın sözleriyle "herkes bir sayılacak, kimse birden fazla sayılmayacak." Bentham, belirli davranış biçimlerinin sonuç olarak ne kadar haz, ne kadar acı getireceği türünden kritik bir soruyla karşı karşıya kalanlara "mutluluk hesabı" adını verdiği bir kılavuz icat etmişti. İnsanların bu kılavuzu rahatça hatırlaması için bir tekerleme de uydurmuştu*:

> Yoğun, uzun, kesin, katkısız, verimli, hızlı
> Böyle izler hazlarda ve acılarda kalıcı.
> Böyle hazlar bakar senin tarafın özel mi diye:
> Tarafın ortaksa eğer, bırak yayılsınlar alabildiğine.
> Görüşün ne olursa olsun, böyle acılardan sakın:
> Gelmek zorundaysa acılar, bırak azınlığa kadar yayılsın.

* Çev. Selahattin Özpalabıyıklar.

Bentham'ın ağırlıklı tutkusu sosyal reform yönündeydi, bu tutkusunu bir ömür boyu arkadaşı olan James Mill (dikkatsizler için hatırlatmak gerekirse, baba Mill) ile paylaşıyordu. James Mill, bilhassa esasen *Britannica Ansiklopedisi* için bir madde olarak yazdığı *Hükümet Üzerine* adlı denemesiyle bizzat belirli bir saygınlığa sahip bir filozof olarak ün salmıştı. Makale, temsili hükümetin tüm insan fenalıklarına deva olduğunu düşünen, zamanın siyasi reformcuları tarafından birincil kaynak olarak kullanılmıştı. John Stuart doğduğunda babası, Bentham ile birlikte onun ulusu bu tip fenalıklardan kurtarma amacına sahip bir lider olabilmesi için "doğruluk timsali bir düşünür" olarak eğitilmesine karar verdi. Sonunda oğlanın özel olarak yoğun biçimde eğitilmesi gerektiğine karar verildi. Mill de (artık John Stuart Mill'den bahsediyoruz) inanılmaz ve hatırı sayılır çocukluk hikâyesini –eğer böyle denebiliyorsa– *Otobiyografi*'sinde aktarır. 3 yaşından itibaren ne oyun oynamaya ne de oyun arkadaşlarının olmasına izin vardı: günleri sadece çalışmayla geçiyordu, sadece arada sırada babasıyla yürüyüşe çıkıyordu, orada da babasına gün içinde ne öğrendiyse onu özetliyordu.

Mill'in bu hayat örüntüsü merkezindeki ilerleyişi belki de kısaca aşırı hayranlık hissiyle özetlenebilir. Yunanca çalışmaya 3 yaşında, Latince öğrenmeye ise 8 yaşında başladı. 12 yaşına geldiğinde neredeyse tüm klasik yazarları aslından okumuştu ve tarih, matematik ve bilimde ustaydı. 12 ila 14 yaşında ekonomi ve felsefe okudu. Üniversite çağına geldiğinde, babası ne Oxford'un ne Cambridge'in ona öğreteceği bir şey kaldığına karar verdi (sıkı kilise kontrolü altında olduklarından onlara her halükârda şüpheyle yaklaşılıyordu.) 18 yaşında Bentham'ın eserlerini redakte ediyordu, fakat bundan kısa bir süre sonra "zihinsel hayatımda bir kriz" diye adlandırdığı şeyi deneyimledi, muhtemelen (ve alelade) bir sinir krizi diyebileceğimiz şey. Kısmen Wordsworth şiirleri okuyarak, kısmen de sonradan evleneceği Harriet Taylor'ın bakımı sayesinde iyileşti. Böylece zihnin yanı sıra hissiyatın

da önemli rol oynadığı bir hayat yaşadı ve zamanının, hatta diğer zamanların en "eksiksiz" insanlarından biri oldu. Filozof A. N. Whitehead onun yetiştirilme biçimi ve bu eğitimin sonucu hakkında şunları yazmıştı:

> Eğitimi bir nevrotik, bir canavar ya da sadece "belirli uğraşları hafızlamaya koyulmuş bir insan" yaratabilirdi. Bunun yerine bir nebze olsun iyileşip dengesini bulması, kendi kuşağının en parlak adamlarından birinin yaratılmasına yardımcı oldu.

Hayatı eksiksiz ve çok yönlüydü: Immanuel Kant'ın hayatıyla daha büyük bir zıtlık içerisinde olamazdı. Ulusal ve uluslararası çapta sosyal bir reformcu, yazar, filozof ve milletvekili olarak tanınmıştı. Avam Kamarası'nda kadınların oy hakkını herkesten önce (erkek olsun kadın olsun başka herhangi insandan fazla) savunan ilk erkekti, genelde kadın haklarının öncüsü olmuştu. *Özgürlük Üzerine** adlı baş yapıtı insan özgürlüğünün inşası ve muhafaza edilmesiyle bir nebze olsun ilgilenen herhangi birinin okuması gereken klasikler arasında kalmaya devam ediyor (Bkz. 11. Bölüm).

Mill'in ahlak teorisine faydacı bakışın savunusu her şeyden önce teoriyi eleştirenlere cevaben yazılmıştır, bu eleştirilenlerden çoğu da kilise kurumundan geliyordu. Mutluluğun insan davranışının hedefi olması gerektiği fikrinin başkası adına çekilen acı yoluyla zafere ulaşma anlayışına dayanan bir inanca bir karşı çıkma olduğuna inanıyorlardı. Kitabının adı Faydacılık'tı ve her ne kadar sindirmesi daha uzun zaman alsa da, bir oturuşta okuyup bitirecek kadar kısaydı (benim elimdeki edisyon 60 sayfa). Teorinin olumlu ve olumsuz yönlerini tartışmadan evvel Mill'in kendisinin ne dediğine bir bakalım.

---

* John Stuart Mill, *Özgürlük Üzerine*, Çev. Seyit Berkay Tartıcı, Karbon Kitaplar, İstanbul, 2020.

Mill'in Faydacılığı

Başlangıç bölümünde Mill faydacılığın doğru ve yanlış davranışın nihai standardı olduğunu ve mutluluk arayışının tüm sağlam ahlakî felsefelerin temelini oluşturduğunu açıkça olumlar. Sonra teori hakkındaki bazı mevcut yanlış anlaşılmalardan bir kısmını –yanlış olduklarını düşündüğü üzere– ortadan kaldırmaya devam eder. Teori, bilhassa bayağı, şehvani arzuları tatmin etmeye teşvik ettiği sebebiyle kınanıyordu. Bizzat Bentham mutluluk formları arasında ayrım yapılamayacağını ya da yapılmaması gerektiğini öne sürdüğünden, bu suçlamanın altında kalmıştır: tombala ya da Bach, pembe dizi ya da opera (insanların hoşuna her ne gidiyorsa eşit değerde olmalıydı). Mill, bu konuda Bentham'dan ayrışıyordu ve hazların niteliklerine göre derecelendirilebileceğini öne sürüyordu, "daha yüce" haz seviyeleri (entelektüel, estetik, yaratıcı, vs.) salt hayvani güdülerin tatminine tercih edilmeliydi. Bu "daha aşağı" hazların doyurulma imkânının mahut daha yüce hazlara oranla daha kesin olduğu pekâlâ doğru olabilir, ama entelektüel insanın o kadar kesin olmayan doyumu bir ahmağın güvenli saadetine tercih edilebilir. Mill, "haysiyet hissi" olmaksızın insan mutluluğunun hakikaten mümkün olamayacağını iddia ediyordu. Bunun üzerine şu ün salmış aforizmasını öne sürmüştü:

> Doyurulmamış bir domuz olacağımıza doyurulmamış bir insan olalım daha iyi. Tatmin edilmiş bir ahmak olacağımıza tatmin edilmemiş Sokrates olalım daha iyi.

Bundan nasıl emin olabiliriz? Zira Mill, bilge ve iyi bir insan her ikisini deneyimleyince ikisi arasındaki farkı bildiği için yargılayabilir cevabını vermiştir. Domuz ya da aptal sadece düşük hazları deneyimlediğinden aradaki farkı bilemez. Ama diye devam ediyordu teoriyi eleştirenler, mutluluk arayışı bencil bir faaliyet değil midir, bu yüzden de diğer övülesi amaçların arasında sıralanmaya değer mi? Mill'in buna ce-

vabı, faydacının sadece ahlakî failin kendi kişisel mutluluğu ile değil, hep beraber en yüksek sayıda insanın mutluluğuyla ilgilendiğini tekrarlamak olmuştur. Asil bir karaktere sahip olmanın bedeli mutsuzluk veya memnuniyetsizlik deneyimlemek olsa bile, bu asalet muhtemelen ötekilerin mutluluğunu artıracaktır. Faydacılık kimin daha mutlu olacağı konusunda tarafsızdır.

Mükemmel mutluluğun elde edilemez (en azından bu dünyada) olduğu itirazına Mill'in cevabı bunun söz konusu olduğunu varsayarsak, hangi mutluluk mümkünse onun peşine düşmemiz gerektiği yönündeydi. Kişinin hedefinin sabit bir öforiye* ulaşmak olması gerektiğini iddia etmiyordu, demeye çalıştığı şey sadece mutluluğun mutsuzluğa ağır basması gerektiğiydi. Bazı fenalıklar hakikaten mutluluğu engeller "hastalık, yoksulluk, kabalık, duyguların kaybı" ama dışarıdan gelen kötülüklerin çoğu bireysel efor ve toplumsal ilerlemeyle ortadan kaldırılabilir. "Büyük ölçüde insan ilgisi ve eforuyla insan acısının bütün temel kaynaklarının üstesinden gelinebilir, hatta çoğunun tamamen üstesinden gelinir." diye yazmıştır.

Faydacılığı eleştirenler (bu konuda kilise önderleri bilhassa önemli bir rol oynuyordu) dünyadan el etek çekmenin mutluluktan daha değerli bir ideal olduğunu ve bu dünyadaki daha aşağıda yer alan haz arayışına girişeceğimize neşeyi cennette aramamız gerektiğini savunuyordu. (Bu türden vaazlar Mill'in çağdaşı Marx'ın dini "kitlelerin afyonu" diye tarif etmesine yol açmıştır.) Mill'in buna cevabı nüfusun yüzde 95'inin temel sosyal haklardan mahrum olduğunu, dünyadan el etek çekmenin evrensel olarak *istek dışı* gerçekleştiğiydi. Gönüllü nefsine hâkim olma ancak ve ancak dünyadaki mutluluğun miktarında bir artışa yol açacaksa arzu edilebilir olurdu. Öteki türlü patolojik mazoşist çilekeşlik dışında bir şey olarak yargılanmaması gerekirdi. Diğer bir deyişle, argüman safsataydı.

* Öfori (euphoria) mutluluktan uçma, zindelik ve coşku anlamındaki sözcük. (y.h.n.)

Problemle daha felsefî bir temelde cebelleşenler, faydacılığın kişinin davranışlarının sonuçlarını değerlendirirken bireysel saiklerini kâale almadığı için iyi ve kötü davranış için yetersiz bir kılavuz sunduğunu öne sürerek Kantçı çizgiyi izliyordu. Bireysel eylemlerin her zaman genel iyi tarafından motive edilmesi arzulanabilir değil miydi? Bir insanın yaptıklarında "iyiyi kastetmiş olması" sonuç ne kadar arzu edilemez olursa olsun eyleminin meziyetini değerlendirirken bir artı olarak kabul edilmemeli miydi? Mill buna karşı çıkıyordu. Onun için sınav kişisel motivasyon değil, nesnel sonuçlardı: boğulmakta olan bir insanı kurtarmak kurtaranın niyeti ne olursa olsun her zaman iyiydi. Doğal olarak kişinin saiki ile sonuçlar arasında normalde ayrıştırılabilir bir paralellik olacaktır. Fakat bu her zaman böyle değildir ve her halükârda "saik failin değeriyle ziyadesiyle ilişkili olsa da, onun eylemin ahlakı ile hiçbir ilgisi yoktur." "Genel iyi" saiki her halükârda itiraza açıktır, çünkü çoğu vakada bu faydacılığın ilgilendiği tüm insan ırkının değil, durumda rol alan sınırlı insan çevresinin iyiliği anlamına gelir.

Pekâlâ diyordu teoriyi eleştirenler; tüm insanlığın mutluluğuyla ilgileniyoruz. Herhangi bireysel ahlakî failin ahlakî bir karar verirken her zaman bütün bunları aklında bulundurması nasıl muhtemel olabilir? Failin zamanda sınırsızca ve coğrafi açıdan dışarıya doğru uzanmayı içeren bu çetrefilli ayrıntıların cesim yelpazesini düşünecek zamanı ya da tahayyül gücü var mı? Mill, bu sorunu inkâr edecek kadar gerçekdışı düşünmez, ama ahlakî failin verdiği her kararda sıfırdan yepyeni bir başlangıç yapmadığına ikna olmuştur. Ona iyi ve faydalı olana karar vermede yardımcı olabilecek yüzyılların deneyimi vardır, sonuç olarak da belirli bir durumla ilgili genel ilkeleri tartışırken her seferinde zaman ve enerji harcamasına gerek yoktur. İstisnalar olsa bile, yalan söylemek, çalmak, cinayet işlemek gibi davranış formlarının kabullenilmesi muhtemel değildir. Esas mesele, bu ve buna benzer arzu edilmeyen davranış formlarına itirazın ödev ahlakı gibi hayali bir her

derde deva yerine faydacılığa dayandırılması gerektiğiydi. Fakat Mill çok yakın gelecekte arzulanabilir sonuçları üreten davranışın uzun vadeli olası sonuçları yüzünden değiştirilmesi gerekebileceğini kabul eder. Faydacılığın, teoriyi eleştirenlerin öne sürdüğü gibi bir tür şahsi menfaat formu olmadığını vurgulamayı önemsiyordu. Mesela kendi kişisel tatminini temsil ettiği kişilerinkinden çok daha ön plana çıkaran bir politikacı ya da en kısa zamanda kazanç sağlayabilmek için yalan söyleyen herhangi kişi örneğinde olduğu gibi bu türden insanlara karşı bir o kadar eleştirel olabiliyordu. Bu türden bir davranışın toplumsal bağı ve önünde sonunda bizzat insan mutluluğunu sürdüren herhangi sadakat, onur ya da doğruluk hissini yıktığını kabul ediyordu.

Bu tarafsızlık vurgusu Mill'in faydacılığı adalet fikri ve pratiğine uyguladığı kitabın kalanında altta yatan fikirdi. Adaletin "her kişiye kendi payını verdiği" yasal formülasyonun faydacılıkta ifadesini bulan ve bizi "bizden eşit derecede iyi olanı hak edenlere eşit derecede iyi davranmaya" çağıran tarafsızlığa yakın olduğunu öne sürmüştür. Kitabın bu son kısmı Mill'in sosyal reform için duyduğu kaygının ne kadar yüksek olduğunu gösterir. Bu reform sonucunda o sırada daha çok insanın o koşullar altında elde edilmesi muhtemel olandan daha büyük derecede bir mutluluğa ulaşması beklenebiliyordu. Kamu ahlakı alanındaki faydacı ilkelerin doğrudan uygulanması A. N. Whitehead'i teorinin savunucuları konusunda şunları öne sürmeye iter:

> O zamandan bu zamana dek ahlakta, dinde ve siyaset teorisinde pratikte etkin olan şeylerin çoğu, gücünü, bu iki düşünürden birinden [Bentham ile Comte] almaktadır. Bu iki düşünürün doktrinleri, teorik temelleri açısından büyük ölçüde reddedilmiştir; ama pratikte bu ilkeler, şu an bütün dünyada hükümfermadır.*-**

* *Adventures of Ideas*, s. 46.

** A. N. Whitehead, *Düşüncelerin Serüvenleri*, Çev. Yusuf Kaplan, Külliyat Yayınları, İstanbul, 2019. Çeviri tamamen Yusuf Kaplan'a aittir. Köşeli parağrafı ben ekledim. (ç.n.)

Bu hem olumlu hem olumsuz açıdan iddialı bir yargıdır: Sağlam olup olmadığına kendimiz için bakmalıyız.

Faydacılığın Eleştirisi

Birçok insanın teoriyi neden bariz çekici bulduğunu ve teorinin neden son derece etkili olduğunu ve olmaya devam ettiğini kolayca anlayabiliriz diye düşünüyorum. Ahlakın insanların mutluluğuyla yakından alakası olması gerektiği su götürmez gibi görünüyor (an azından birçok insana). Dahası "mutluluk" anlamsız değildir, insanların mutlu olduklarını söylediklerinde neyi kastettikleri genelde kafamızı pek karıştırmaz. Ayrıca ne tip davranış biçimlerinin bizi ya da öteki insanları mutlu kılacağını ya da kılabileceğini biliriz ve buna göre davranırız. "A eyleminde bulunmak X'e sıkıntı verse de Y'yi çok mutlu edecektir." gibi şeyler söyleyebiliriz. Ya da kendimiz hakkında "O zamanlar olduğumdan daha mutluyum" –ya da tam tersi– diyebiliriz. Bunlara ek olarak, faydacı görüşün kılavuz ilkeleri mutluluğun en güvenli biçimde sağlanması bakımından son derece övgüye değer olabilir. Tarafsızlığa, bencillikten uzak davranmaya, özgeciliğe yapılan vurgu kendi çıkarını düşünmeyi aşıyor ve herkesi ilgilendiren menfaatleri kâale alıyor gibi görünüyor. Çoğumuz için bu tip kılavuz ilkelere onay vermek çok zor olmasa gerek. Yaptığımız her şeyde kendimizi sınadığımız temel kriter ("en çok sayıda insan için en büyük mutluluk") bu durumda açık seçik ve rasyonel gibi görünüyor, felsefede nadir rastlanan bir meziyete sahip: sadeliğin erdemi. Geriye canımızı sıkan tek kriter kalıyor. Bundan daha dosdoğru ne olabilir? Faydacılık da bu konuda esnek gibi görünüyor. Yasa yok, ilke yok, hiçbir kurum kutsal ya da meydan okunulamaz değil. Şeyleri ve fikirleri sadece otorite ya da gelenek temelinde savunamayız, onları "faydacılık ilkesine" dayanarak meşrulaştırmalıyız. Öyleyse faydacılığa bir eleştiri getiriyorsanız, onu ahlakî kararlar verirken mutluluğu hiçbir zaman kâale almamız ya da almak zorunda olmamız söz konusu değilmiş de mutluluk ile ahlak

arasında hiçbir ilinti yokmuşçasına eleştiremezsiniz. Burada sorulacak soru bu süreçte mutluluğun herhangi bir faktör olup olmaması gerektiği değil, kâale almamız gereken tek şey ya da her zaman kâale almamız gereken şey olup olmadığıdır.

Mutluluğun anlamı: Sorun işte bu noktada başlıyor. *Mutluluktan tam olarak ne kastettiğimizle* başlarsak (mutluluk ahlakî yargılarda bulunurken göz önünde bulundurulması gereken birçok faktörden sadece biri olarak kabul edildiğinde dahi bu sorun olmaya devam ediyor) onu elde ettiğimizden nasıl emin olacağız? Onu "doyum" ya da "tatmin" gibi kelimelerle ikame ettiğimizde, anlamlarını hâlâ açıkça belirtmiş olmayız. Mutluluğu "kişinin arzularına erişmesi durumu" olarak tanımlayabiliriz, o zaman da arzuladığımız şeyin ne olduğunu nasıl bileceğimiz sorusuyla karşı karşıya kalırız. Buna verilecek cevap şu olabilir: çünkü o (arzu nesnesi) arzulanabilirdir. Böylece derinlemesine apaçık bir önermeye (basmakalıp bir yargıya) varırız: Arzuladığımız şeyin arzulanabilir olması. Bu önerme, Arşimet'i banyosundan fırlayıp "Evreka!" diye bağırtacak türden bir buluş olmasa gerek. "Arzulanabilir"i "arzulanmaya yatkın"la ikame ettiğimizde ise ileri bir adım atmış olmayız.

"Kişinin arzularına erişme durumu" ile yetinip, tabirin ne anlama geldiğini derinlemesine araştırmadığımızı varsayalım. Arzuladıklarımızın içeriğiyle direngenliğinden müteşekkil ikiz sorunla baş başa kalırız. Bizi ne mutlu kılar? Hangi durumda mutlu oluruz? Yukarıda "O zamanlar mutlu olduğumdan daha mutluyum." demiştim, ama bundan nasıl emin olabiliriz? Bunun hiç tartışmasız iddia edilebileceği kesin bariz durumlar vardır (toplama kampından kurtulmak, yıllardır aradığınız işi bulmak, ailenizin bir üyesinin ağır bir hastalıktan kurtulup hayata dönmesi gibi), ama kişi öbür türlü böyle olumlayıcı önermeler öne sürebilir mi? Nasıl "eğer" koşulu altında nasıl hissedeceğimi açıkça bilemeyeceğim için "eğer şöyle şöyle olsaydı daha mutlu olurdum" diyemiyorsam,

mevcut mutluluk ya da memnuniyete dair bilincimi hayatımın daha önceki bir dönemine ait mutluluğumla karşılaştırmak imkânsızdır. Hatta insan kendini bu tip karşılaştırmalar yaparak yanıltabilir. Birkaç yıl evvel bir süreliğine İskoçya'da çalışmıştım, geri dönüp baktığımda o dönemi sevgiyle anıyorum; şimdi o sıralar mutlu olduğumu söyleyebilirim. Ama yakın zamanda o zaman tuttuğum (oldukça uzun) günlükleri yeniden okuduğumda onların bedbaht ve kederli ifadelerle dolu olduğunu gördüm. "Burada ne işim var?" "Bu işi neden kabul ettim ki?" gibi tipik notlar düşmüşüm. Mill'in bizzat söylediği şeyi onaylamak gerekiyor gibi görünüyor: "Mutlu olup olmadığınızı kendinize sorun, mutluluğunuz hemen uçup gider."

İkinci sorun, amacı mutluluk olan ve bunu arzuya erişilmesi olarak tanımlayanlar için daha da endişe verici olmalı. *Arzular değişir*, hatta daha kötüsü değiştirilebilir ya da manipüle edilebilirler. Mill daha yüksek ve daha aşağı hazları tartışırken (bu konuya döneceğiz) toplumun üyelerinin eğitim verme ve örnek teşkil etme süreci tarafından daha yüksek hazları arzulamaya yönlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştü. Bu iddia insanların kendileri için iyi olanı arzulamalarının sağlanması gerektiğini iddia eden paternalist tutumdan pek uzak değildir. (Bu son tabir elbette yönetilenlerden ziyade yönetenler tarafından belirlenmiştir.) Lord Reith bu felsefeyi BBC'nin genel müdürü olarak uygulamıştır; bu sayede kurum "Teyze" lakabını almıştır.* Reklam dünyası, çok daha yakın zamanda ve karşılaştırıldığında incelikten son derece uzak biçimde bize onlara sahip olmazsak muhtemelen düşündüğümüz kadar mutlu olamayacağımızı düşündürdüğü metaları satmaya girişerek arzularımızı gün be gün değiştirmeye çalışıyor. Kapitalist dünyanın tek hedefi insanların ihtiyaç

* BBC'nin kuruluş yıllarında orta sınıftan gelen yöneticilerinin radyo olduğu yıllarda dinleyicileri, sonradan televizyon olduğunda ise izleyicileri için en iyisini bildiklerini iddia ettiklerinden kurumla "Teyzeniz en iyisini bilir" diye dalga geçilmeye başlanmıştır. (ç.n.)

duymadığı şeyleri arzulamaları olduğundan onların giderek daha çok elindekilerle yetinmemelerine (bu yüzden de mutsuz olmalarına) yol açıyor. Bu ise sonsuz bir süreçtir, çünkü bu tip bir mutluluk sadece bir sonraki modelin ya da yeni bir metanın piyasaya sürülmesine kadar sürecektir. (California'da zengin bir tanıdığım espri olsun diye söylediğim şeye epey üzülmüştü. Sadece evinde melodili tuvalet kâğıtlığı dışında her araç gerecin bulunduğunu söylemiştim. Bu metaya sahip olmaması onu geride kalan tüm akşam boyunca süregiden bir üzüntüye boğmuştu.)

Mutluluk tek amaç mıdır? Bu, hangi eylemin onun toplamını artıracağı neredeyse kesin olduğunda bile, bizi *mutluluğun her zaman peşine düşülmesi gerekip gerekmediği* temel sorusuna götürür. İlk bakışta, şehit olma kompleksinin tahakkümü altında olmadığımız müddetçe bunun böyle olması gerektiği bariz gibi görünmelidir. Fakat bunun, mesela California Devlet Üniversitesi'nde ders verirken yaşadığım bir durumda sergilendiği üzere, o kadar bariz olmadığı koşullar vardır. Üniversitedeki öğrenciler sınavlarında en yüksek notu alabilmek için muazzam baskı altındalar, hem genelde toplum, hem özelinde ebeveynleri tarafından. B'nin altındaki herhangi not kabul edilemez sayılıyor, çoğu öğrenci içinse ebeveynlerinin öfkesini üzerlerine çekmek (belki de maddi desteğin geri çekilmesini) istemiyorlarsa A'dan aşağısı dahi kabul görmüyor. Hiçbir sınavın bir ikinci kişi tarafından değerlendirilmemesi ise cabası. Notlar üniversitenin merkezi bilgisayarına kaydediliyor ve sadece söz konusu profesör ile öğrencisi tarafından biliniyor. Bu yüzden birçok öğrenci C ya da D notlarını A veya B'ye yükseltmek için elinden geleni yapacaktır; bu da uzun uzadıya tartışmalar hatta daha da uzun resmi başvuru prosedürleri anlamına gelebilir. Faydacı bakış açısından profesörün sınavları ayrıntısıyla okumadan kafasına göre yüksek notlar dağıtmasından daha dosdoğru ne olabilir? Kendi zamanı ve enerjisinden tasarruf edecek; öğrenciler

mutlu, ebeveynler daha da mutlu olacak. Gelecek sömestrler boyunca öğrenciler tarafından başka puan alınmaması bu dersin başarı seviyesine dayanır, öyleyse üniversite de daha mutlu olmasa bile, daha mutsuz olmayacaktır. Söz konusu herkes keyif içerisinde bavullarını toplayıp planladığından erken bir tatile çıkabilir. Öyleyse neden ben ve benim gibi meslektaşlarım bazı öğrencilere şikâyetleri ne kadar şiddetli olursa olsun düşük not vermekte ısrar ediyoruz? Burada bu tesadüfün altında yatan mutluluktan daha önemli bir değer yok mu? Bizzat Mill bu konuda oldukça katı kalmaya devam ediyor:

> Her birey kendi mutluluğunun elde edilebilir olduğuna inandığı müddetçe genel mutluluğun neden arzulanabilir olduğuna bir neden gösterilemez. Ama yine de genel mutluluk vardır ve sadece onu tümüyle ispatlamakla kalmayız, aynı zamanda mutluluğun bir iyi olmasını gerektirdiğini de ispatlarız: Her kişinin mutluluğu o kişi için bir iyidir, genel mutluluk da tüm bireylerin toplamı için bir iyiliktir.

Bu ilginç bir lojistik meselesini ortaya atar. Bundan insanların bu sayede genel mutluluğun artacağı biçimde bireysel mutluluğu arzuladıkları gerçeği (bu gerçeğin söz konusu olduğunu varsayarsak) sonucu mantıken çıkar mı? Birini öbüründen çıkarsamak meşru mudur? Bunun üzerine dikkatle düşünürseniz, bütünün parçası (bu her neyi teşkil ediyor olursa olsun) birileri tarafından arzulandığında bile bundan bütünün illa da herhangi biri tarafından arzulandığı sonucunun çıkmadığını göreceksiniz. Abraham Lincoln'un tabiriyle "herhangi hükümetin tüm insanları günün birinde memnun etmesi" beklenmelidir (gerçi Robert Kennedy, bazı insanların hiçbir zaman memnun edilemeyeceğini öne sürmüştü). O kadar kesin olmayan şey Lincoln'un ifadesinin ikinci yarısının doğruluğudur, yani insanların bazılarının tüm zamanlarda memnun olabileceği. Bu siyasette tesadüfen doğru olabilir, ama bu, iddianın birinci yarısından çıkarsanamıyor.

Daha yüksek ve daha aşağı hazlar: Şimdi Mill'in yazılarında en tutarlı eleştiri alan öğeye dönüyoruz: daha yüksek ve daha aşağı hazlar arasındaki ayrımına. İnsanların peşinde oldukları hazları bulma yollarında belirli türden bir ayrım yapılabildiğini kabul edebiliriz. Bu bariz böyledir. Bu ayrımı yapmak zorundaysak, bazı hazları "daha yüksek" öbürlerini "daha aşağı" diye nitelendireceğiz. Oysa bu sorduğu soruyu daha sormadan cevabını varsayan sözlerden kaçınmamız ve doğrulamaya daha açık terimlere (zihnin hazları, estetik hazlar, bedensel hazlar gibi) bağlı kalmamız tercih edilesi görünüyor. Burada sorulacak soru bu ayrımların olup olmadığı, bazılarının öbürlerinden daha değerli sayılıp sayılmaması değil, *birinin yol açtığı mutluluğun öbürünün yol açtığı mutluluktan daha büyük olduğunu öne sürmekte meşru olup olmadığımızdır.* Kişinin bunu ispatlamaya nasıl girişeceğini bilmek zordur. Komşum tombala oynamaktan hoşlanıyor, ben Brecht'ten hoşlanıyorum, komşum *Cesaret Ana*'yı seyretmekten bir nebze olsun hazzetmeyecektir, bense oyun esnasında "tombala" denene can sıkıntısından patlarım. Bu faaliyetler sırasıyla ele alındığında hangi mutluluğun ne kadar büyük olduğu hakkında kim yargıda bulunacak? Tüm bu saha mayınlarla doludur. Birçok dehanın (mesela Beethoven) mutsuz hayatlar yaşadığı bilinir, birçok "basit" insan ise bariz pastoral bir mutluluk içerisinde yaşamıştır. Evlerine yuva sıcaklığı vermek, çocuklarına ve torunlarına bakmak onlar için yeterlidir. Dehanın, sadece daha üstün bir zekaya sahip olduğundan, sokaktaki adamdan (sokaktaki adamdan kasıt artık her ne ise; bu saçma tabirin kadınlara nasıl uygulanabileceğini kendime sorup durmuşumdur) daha mutlu olduğunu tanıtlamayı aklımdan bile geçiremem, ne de sanatçının estetik farkındalığı yüzünden sanatçılığı kendi misafir odasının duvarlarına plastik ördek yapıştırmaktan ibaret olan kişiden daha memnun edici bir hayat yaşadığını. Michelangelo'nun Davut'u ile bir dizi bahçe cücesi arasında sanatsal bir ayrım yapabiliriz. Bu ayrımı yapabiliyor olsak da

birinin öbürüne oranla daha büyük mutluluğa yol açtığını ispatlayamayız.

Tarafsızlık: Kaygı verici bir sorun da faydacının ısrar ettiği *insanlar için eşitlikçi bakış açısında* yatar. Görünüşe bakılırsa, bu kulağa hoş geliyor: "Herkes bir sayılmalı, kimse birden fazla sayılmamalı" diye yazmıştı Bentham. Mill, bunu biraz değiştirmiştir, yine de iddianın etkisi aynıdır: "Her bireyin mutluluğa eşit hakkı vardır." Kamuyu ilgilendiren meseleler olduğu müddetçe, bu övülesi bir hedeftir (Bentham ile Mill'in hakkını vermemiz gerekirse, esas ilgilendikleri noktanın sosyal ve siyasi reform alanında olduğunu hatırlamalıyız.) Ülkenin adaleti tarafsızca uygulanmalıydı. Rolls-Royce sahibi de külüstür bir Volkswagen'inki gibi park cezası alabilmeli, maliye bakanları bütçeyi hazırlarken sadece kayırılan bir azınlığı değil, tüm ulusu göz önünde bulundurmalıydı, tıbbi tedavi ve ameliyat zenginin olduğu kadar fakirin de erişiminde olmalıydı. Buradaki sorun faydacı ilkenin kamu hayatında uygulanabilir olup olmadığı değil, insanların birey olarak birbirlerini nasıl görüp birbirlerine nasıl davrandıklarını kesin biçimde yansıtıp yansıtmadığıdır. Açıkçası yansıtmaz. Gerçek şu ki tüm hayatımızda bazı insanlara öbürlerinden daha fazla değer veririz, özellikle aile üyelerine ve yakın arkadaşlarımıza. Kan bağı diğer bağlardan daha ağır basar. Herhangi ebeveyne kendi çocuğunun mu yoksa bir dâhinin mi hayatını bir felaketten kurtaracaklarını sorun, elbette kendi çocuklarını kurtaracaklardır; ötekiler öbür türlüsünü yapacak herhangi ebeveyn kümesini canavarca davranmakla yargılayacaktır. Bu türden davranış formları evrensel olarak takip edilirse, insan mutluluğunun toplamı çuvallayacaktır. Tam tersi de bir o kadar doğrudur. Bazı insanlar bizim değerlendirmemize göre davranışları yüzünden mutluluk hakkından mahrum olduklarından bundan mahrum olmayan birisine oranla o kadar değerli değildir. Kadınları katleden seri bir katille ben yazı yazarken penceremin kenarında duran ardıç kuşunun

(bariz insan ayırt eden bir kuş, zira saatlerini beni masamda seyretmeye ayırıyor) hayatını kurtarmak arasında bir seçim yapmam gerekse, hiç kuşku duymadan ikincisini seçmem gerekir. Faydacıların insan ırkı için bir ideali ifade ettiklerinin öne sürüldüğünü duymuştum, kısacası kendi eşimizin dostumuzun mutluluğu kadar yerkürenin öbür ucundaki fakir köylülerin de mutluluğunu umursamamız gerekiyordu, ama şimdiki zamanda yaşayan insanlar açısından bu idealizm açıkça gerçekdışıdır.

Sonuçlar ne kadar kesindir? Birbiriyle ilintili bazı sorunlar baki kalmaya devam eder. İnsan davranışının doğruluğunun ya da yanlışlığının temel testi faydacılığa göre o davranışın saikleri ya da niyetlerinden ziyade sonuçlarıdır. Öyleyse, "iyi niyet etmiş" ama davranışı talihsiz sonuçlara yol açan kişinin faydacılığın övülmeye değer ahlakî failler liginde pek yüksek derecede yer almayacağı açıktır. Ancak herhangi kişinin kendi kararını verdiği sırada nasıl "iyi niyet etmekten" fazlasını yapabileceğini sormak gerekir. *Davranışımızın sonucunu mutlak kesinlikle öne sürmemiz hiç muhtemel midir?* Mill, bu konuda biraz şüphe olabileceğini kabul ediyor, ama insanların kendi deneyimlerinden ve ötekilerin deneyimlerinden belirli davranış formlarının muhtemelen ne tip tepkilere yol açacağını öğrendiklerini savunuyordu. Fakat "muhtemelen" demek "kesinlikle" demek değildir, biz de kararlarımızın etkilerini değerlendirirken ne kadar yanlış davranabileceğimizi biliriz. İnsanlar karakterleri ve mizaçları açısından birbirlerinden o kadar farklılık gösterir ki faydacıların yaptığı üzere ötekilerin davranışlarına verdikleri tepkiyi genelleştirmek imkânsızlaşır. Mill, insanların farklı koşullarda nasıl tepki vereceği genelde rasyonel biçimde hesaplanabilirmiş gibi yazar, böyle yaparken de muhtemelen kendi yüksek entelektüel yetiştirilme biçimini yansıtıyor. Birçok hüzünlü âşığın kabul edeceği üzere insanlar bilim yasaları ya da mantık kuralları kadar öngörülebilir değildir.

Bu da bizi ahlakî bir karar tarafından işlenmiş ağın nereye kadar ve ne kapsamda yayılabileceği problemine götürür. Dolaysız sonuçlar sıklıkla kesinkes öngörülebilir, karardan en yakından etkilenmiş bireyin ona bir dereceye kadar kesinlikle nasıl bir tepki vereceğini bilmek de genelde mümkün olabilir. Ancak nasıl satrançtaki bir hamle bir sonraki hamle için ve tüm oyun boyunca olasılıkları katlıyorsa, bir sonuç kümesi de sonuç çeşitliliğine yol açacak şekilde yayılacaktır, bunun üzerine bir kişinin tepkisi de eyleme doğrudan dahil olmamış ötekileri etkileyecektir. Ne kadar ileriyi ve ne kadar geniş çaplı öngörmeliyiz ya da öngörebiliriz? Bir arkadaşa verilmiş tavsiye bir kuşak sonrası için herhangi sonuca yol açmayabilir, iki insan arasındaki kısa süreli bir kaçamak niyetiyle girişilmiş bir ilişki yıllar boyunca ve başka başka yerlerde iyisiyle kötüsüyle ötekilerin durumlarını öyle bir etkileyebilir ki işler iyice çetrefilli bir hal alır.

İnsan davranışıyla ilgili akla hayale getirilemeyecek karmaşıklıklar üzerine bir kez tefekkür etmeye başladık mı, herhangi kesinlik derecesi ile ilgili çeşitlemelerle uğraşmaktan bezmiş bazı insanların neden koşulsuz buyruk ya da Tanrı'nın iradesi gibi bir fikre yaslandıklarını anlamak kolaylaşır. Bunlar ne kadar soyut olursa olsunlar, kendi sınırlı deneyimlerine ve yetersiz akıl yürütme güçlerine dayanmaktansa, en azından sığınılabilecek kesin bir şeye sahip olabilirler. Faydacı yaklaşım da tıpkı bir sonraki bölümde ele alacağımız varoluşçuluk gibi insanlardan birçoğunun sağlayabileceğinden fazlasını ister. Yine de bir kişi Mill'in *Faydacılık*'ında sunduğu sözlere benzer sözlere tamamen sırtını çevirebilir mi?

> "Olması gereken" ve "olmalı" "olmak zorunda"ya dönüşür ve kabul edilmiş zorunluluk, fiziksel olana benzeyen ve bağlayıcı güç olma konusunda genelde daha aşağıda yer almayan ahlakî bir zorunluluk haline gelir...
> Adalet, mutlak yükümlülük hissine yol açarken insan esenliğinin ana hatlarıyla ilgilenen ahlak kurallarının belirli sınıfları için ve-

rilen bir addır. Toplumsal uyum için temel olan "insanın bir ötekine zarar vermesini yasaklayan kurallardır." Herkesin başkaları tarafından zarar görmemeye ihtiyacı vardır: bu ortak menfaat kötülük için kötülük, iyilik için iyilik ve birincil ahlak ilkeleri ihlal edenlerden öç alınmasını gerektirir.

Faydacılık bize insanlara saygı duymaktan fazlasını öğretmiyorsa da, bir ahlak felsefesi ekolü olarak varoluşunu meşrulaştıracaktır.

Kural Faydacılığı

Yukarıda tarif ettiğimiz şey eylem faydacılığı olarak bilinir. Her eylem kendi bireysel sonucu tarafından yargılanmalıdır. Bentham ile Mill'in ardından gelenler teoriye kural faydacılığı adını alacak bir değişiklik önerdiler. Bu kodu izleyenlerin sorduğu soru herhangi belirli bir edimin öbürlerinden tecrit içerisinde toplam insan mutluluğunu artırmaya meyilli olması nedeniyle meşrulaştırılıp meşrulaştırılmayacağı değil, eylem genel bir pratik –bir kural– haline gelirse toplamın artıp artmayacağı yönündedir. Bu temele dayanarak eylem faydacılığının ilkelerine göre genel olarak tasvip edilen birçok davranış formu pekâlâ reddedilebilir. Mesela bu ilkelere göre hırsızlığın meşrulaştırılabileceği durumlar olabiliyordu. Jean Valjean'ın *Sefiller*'deki hikâyesi akla gelecek ilk örnek olabilir. Kural faydacılığını savunanlar tüm meseleyi genişletecektir. O bireysel hırsızlık edimi için sunulan argümanların sağlamlığını reddetmese de, şu minvalde sorular sorar "ihtiyacı olan herkesin ihtiyacı olmayanlardan çalmasının ahlaken meşrulaştırılabilir olduğunu varsayabilir miyiz?" "Toplumun bütün olarak ganimetlerini eşit biçimde üleştirmek için hırsızlığa meşru bir araç olarak müsamaha göstermesinin ahlaken meşrulaştırılabilir olduğunu, bir bütün olarak daha mutlu olacağımızı varsayabilir miyiz?" Bu yazdıklarımı takip eden birinci vaka çalışmasında sunulacak bir dizi benzer ikilem üzerine tefekkür etmek isteyebilirsiniz.

Kural faydacılığı ile Kant'ın evrenselleştirilebilirlik teorisi arasında bariz benzerlikler vardır. Aralarındaki fark şimdi sıralayacağımız hedeflerinden kaynaklanır. Kant insanların eyledikleri ilkeyi evrenselleştirmekle ilgilenir, kural faydacılığı ise, tıpkı eylem faydacılığı gibi, mutluluğun artışıyla. Faydacılar için sonuç bazen, bunlar kendi içlerinde ne kadar nahoş olursa olsun araçları meşrulaştırır. Kant için ise, sonuçlar ne kadar nahoş olursa olsun bu asla söz konusu olamaz. Basit bir örnek, her iki ekolün de yaptığı vurguyu özetlemeye yardım edebilir. Döküntü bir dairede yaşayan bir insanın belediye parkından bir avuç dolusu nergis toplaması meşrulaştırılabilir midir? Eylem faydacılığını savunan kişi, birey daha mutlu olacağı ve halktan kimsenin de orada birkaç çiçek daha az olursa bir şey kaybetmeyeceği için bu soruya pekâlâ evet cevabını verebilir. Kant bu bir hırsızlık edimi olduğu için, hırsızlık da yanlış olduğu için kesinlikle hayır diyecektir. Kural faydacılığını savunan kişi de hayır diyecektir, ama bunu öne sürmesinin nedeni herkes bu kişi gibi davranırsa parkta geriye çiçek kalmayacağıdır, çünkü böylece parktan gelip geçenlerin mutluluğu azalacaktır.

Sonu gelmez bir amaçlara karşı araçlar sorusu üzerine tartışırken yine bir çıkmaza girdik. Her iki tarafın da kahramanları herhangi itirazı geçersiz kılıyor gibi görünen bir kanıyla kendilerini ifade etse de, bu itirazlar yabana atılamaz. Belki de sadece gerçekçi bir çizgiyi benimseyebiliriz (bu da Hobbes'unki gibi kulağa şaibeli gelebilir). Birçok eylem kişinin istediğini elde etmede ya da istemediğinden kaçınmada doğrudan bir çaba gibi görünebilir. Bu durum, insanların benmerkezci olduğu anlamına geliyorsa, bununla uzlaşmak zorundayız. Bu onların illa da ötekilere karşı duyarsız olduğu anlamına gelmez. İnsan (diğer birçok şeyin yanı sıra) sosyal bir hayvandır, öyleyse bir kişinin mutluluğu ötekilerin (en azından bir kısmının) mutluluğunu gerektirir. Karım ya da çocuğum hastaysa ya da gözümün önünde bir adam kan kaybından ölüyorsa mutlu *olamam*. Bu bencillik değildir, biyolojik doğanın bir ifadesidir. Tüm insan eyleminin özveri ya da intihar gibi paradoksal durumlarda

dahi kişinin kendi mutluluğuna yöneltilmiş olduğu doğru olabilir, ama buradaki "mutluluk" bariz biçimde haz değildir. Bu yüzden çocukları "önceliği ötekilere vermeye" ya da bencil olduğu için suçluluk duymaya teşvik etmek gereksizdir, bu etraftaki tüm insanları da mustarip olmaya iter. Bunun yerine *ötekilerin pahasına* mutlu olmaya çalışmanın neredeyse her zaman kişiyi hayal kırıklığına iteceğini ("mutlu" bir anlamda her zaman kendi kendini hayal kırıklığına itmektir) öğretmek tercih edilebilir gibi görünüyor.

VAKA ÇALIŞMASI 21: İKİLEMLERLE CEBELLEŞMEK (GERÇEK YA DA HAYALİ/FANTEZİ ÜRÜNÜ)

Burada göz önünde bulundurmanız için bir dizi durum var. Kendinize Kant'ın ya da eylem/kural faydacılığını savunanların tepkilerinin ne olacağını sorun, hangi ekolü ötekine tercih ettiğinizi bulun. Herhangi cevabınızı saçma bulmaktan çekinmeyin ve bunları dışarıda tutmayın.

(a) 200 yolculu bir uçak teröristler tarafından kaçırılıyor. Uçak, onu kaçıranların bir dizi yakınının o ülkede ve diğer ülkelerde acımasızca işlenen cinayet eylemleri yüzünden hapiste tutulduğu bir ülkeye iniyor. Uçağı kaçıranlar tüm bu mahkûmların salıverilmesini talep ediyor ve dilekleri yerine getirilmezse bütün yolcuları katledeceklerini bildiriyor. Ciddi olduklarını göstermek için de en genç yolcuyu, altı yaşında bir çocuğu kafasından vurup bedenini yere atıyorlar. Otoriteler ne yapmalı? Uçağı kaçıranların onu havaya uçuracak kadar silahları olduğu biliniyor. 200 masum insan ölebilir, ama bu talepler kabul edilirse otoriteler tüm dünyada uçak kaçırmaya meyledecek kişileri cesaretlendirebilir. Çözüm hangi ilkeye göre belirlenmeli?

(b) Bir ülke düşman bir güç tarafından istila ediliyor. Yeni yöneticiler ülkenin vatandaşlarına kendileriyle işbirliği yaparlarsa onlara iyi davranacaklarını söylüyor. Çoğu kişi

buna uyuyor, hayat da birkaç kısıtlama dışında önceki gibi sürmeye devam ediyor. Ancak yasadışı yöneticileri için "yeraltı" saldırılarına girişen ve hem kendi hayatlarını hem de onlara yardım edenlerin hayatını riske atam bir vatandaş azınlığının faaliyetleri yüzünden bu kısıtlamalar artırılıyor. "En büyük mutluluk ilkesi" nereye kadar ve hangi açılardan bu durumla ilintilendirilebilir? Başka herhangi bir ilke daha önemli gibi görünüyor mu?

(c) Metne geri dönün (s. 233-4) ve kendinize tarif edilmiş Amerikan yönetimindeki* arzulanabilir sonucun ne olduğunu sorun. Mutluluk sorusu ortaya çıkıyor mu? Çıkıyorsa, nasıl gerçekleştiriliyor ya da geçekleştirilmeli? Çıkmıyorsa, bu durumda ağır basan kriterler ne olmalı? Bu kriterler hangi yoldan ve hangi temelden kaynaklanmalı?

(d) 1944 Temmuz'unda bir dizi yüksek rütbeli, Adolf Hitler'e suikast düzenlemeye kalkıştı. Suikasta girişildi, çünkü İtilaf Devletleri'nin Normandiya çıkarmasını takiben suikasta girişenlere göre Almanya'nın yenilgiye uğraması kaçınılmazdı. Bu yüzden savaşmaya devam etmektense hemen teslim olmak daha iyiydi, çünkü bu ancak kaçınılmaz olanı erteleyecek ve her iki taraftan birçok insanın hayatını kaybetmesi anlamına gelecekti. Hitler yenilgiyi kabul etmeyi reddetti, son Alman ölene kadar savaşacağını açıkladı. Ancak onun ölümü savaş meydanındaki birçok gereksiz ölümü engelleyecekti, ama bu soğukkanlı bir cinayet edimi anlamına geliyor. Bu soru üzerine sizce bilhassa Kant ne tepki verirdi?

(e) Üç insan aynı hastanede ölmek üzere, biri kalp, öteki böbrek, beriki de karaciğer hastası. Dördüncü bir kişi yarım litre kan vermek için hastanenin kan nakli ünitesini ziyaret ediyor. Her bakımdan sağlıklı olduğu biliniyor, akrabası ya da yakın arkadaşı yok. Hematolog tüm bu dört adamın koşullarını biliyor, dördüncüye de ilk kan testini yaparken ölümcül bir ilaç zerk ediyor. Bundan sonra adamın sağlıklı

* Lincoln'un günün birinde bir yönetimin herkesi mutlu edeceğine ve Robert Kennedy'nin her zaman yönetimden memnun olmayacak birileri in bulunacağına dair inancının aktarıldığı anekdot. (ç.n.)

organları hepsinin de elleri onlara bakan aileleri olan, kalan üç kişinin hastalıklı organları yerine nakledilmek üzere kullanılıyor. Hematoloğun mahkemedeki savunması pek kimsenin özlemeyeceği bir adamı ortadan kaldırarak çok sevilen üç kişinin hayatını kurtaran, insancıl bir kişi olduğu yönünde. Bu yüzden kurtarılan net hayat sayısı iki iken dört, bir yandan artan mutluluk hesap edilemeyecek kadar çok.

(f) O zamana kadar iyileştirilemeyen bir hastalığa karşı bir ilaç geliştirildi. Fakat iyileştirmeye çalıştığı hastalıktan daha kötü yan etkileri olabilir. Emin olmanın tek yolu onu yaşayan bir insan üzerinde denemek, hatta tercihen iki ya da üç kişinin. Bunun üzerine yan etkileri olmadığı bulunursa, yüzlerce hayat kurtaracak. Hapishanelerde o kadar dehşet verici suçlar işlemiş insanlar var ki kendi mahkûm akranlarını öldürmesinler diye düpedüz tecrit ediliyorlar. İlacı geliştirmiş olan doktor ilacı test etmek için bu suçlulardan üçünü kullanmak istiyor.

(g) Çocuklar için verilmiş bir partide pasta servis ediliyor. Geriye servis yapılacak partiye ev sahipliği yapan çocuk ile (servisi yapan) annesi kalıyor, iki de tatlı, biri kremalı pasta, öbürü kurabiye. Tabak çocuğa sunulduğunda çocuk kremalı pastaya uzanıyor. Annesi daha iyi olan tatlıyı bir başkasına ayırması gerektiğini söyleyerek çocuğu azarlıyor. Çocuk da bunun üzerine servis annesine yapılsa hangi tatlıyı seçeceğini soruyor. Annesi de elbette kurabiyeyi diyor. Çocuk bunun üzerine "Eh işte, istediğini aldın." diyor.

(h) Bir mazoşist ile bir sadist birlikte keyifli bir akşam geçiriyor. Kim kime ne yaptı?

(i) (Açıköğretim dersinden bir örnek.) Büyük bir Amerikan şehrindeki emniyet müdürü yıllardır yerel mafyanın başı olduğunu bildiği bir adamı enselemeye çalışıyor. Adam cinayetlerden, şiddet edimlerinden, kanun kaçaklarını korumaktan ve vatandaşların çoğunu perişan etmekten sorumlu. Bu adam yıllarca polisin elinden kaçmayı başarabilmiş çünkü kendini yerel iş çevrelerinin önemli bir destekçisi gibi gösterirken, her zaman kendi kirli işlerini

yaptıracağı yardakçıları olmuş. Akabinde tüm ispatın bu adama işaret ettiği bir cinayet işleniyor. Emniyet müdürü onu, mahkemede suçlu bulunacağından emin, tutukluyor. Böyle bir insanı gündelik hayatın akışının dışına attığı için hayatının amacına ulaşacağını ve toplumu bu kanayan yaradan kurtaracağını hissediyor. Ancak mahkeme başlamadan evvel mafya liderinin mahkemesi beklenirken cinayeti kendisinin işlediğini itiraf eden başka bir adamdan mektup alıyor. İtirafın ayrıntıları o kadar kesin ki adamın doğruyu söylediği açık. Sonunda da bu vicdanla yaşayamayacağını, mektubu yazdıktan sonra intihar etme niyeti olduğunu yazıyor. Yazdıklarını bilen tek kişi emniyet müdürü. Müdür araştırma yapıyor ve adamın hakikaten de öldüğünü, bu koşullarda da ancak intihar etmiş olabileceğini keşfediyor. Hapishanedeki adamın neredeyse kesinlikle suçlu bulunacağı hükümden suçlu olmadığı bariz açık. Diğer yandan, yasanın ona dokunamadığı bir dizi öteki meşum suçtan bilfiil suçlu. Emniyet müdürü mektupla ne yapmalı mı?

(j) Yerel bir hastanenin yönetim kurulunun kaynaklar alt komitesinin bir üyesisiniz. Muhasebeci, bütçe yılının sonundan bir ay evvel gelecek yılın bütçesinde muhtemel bir kesintiye yol açılmaması için birkaç bin poundun harcanması gerektiğini bildiriyor. Komite hastanedeki farklı farklı ünitelerden bir dizi para isteği aldı. Yapmanız gereken rakip talep sahipleri arasında bir seçim yapmak, siz de faydacı bir çizgide hareket eden bir grup olarak bunu kabul ediyorsunuz ve hastanenin hizmet verdiği toplumun ihtiyaçları ile en doğrudan ilgili olan talep sahibini seçiyorsunuz. Hangisini seçersiniz? Önünüzdeki liste şu önerileri içeriyor:

1 Böbrek ünitesi için çok kullanılmış diyaliz makinesi yerine ek bir makine.

2 Tüm giriş çıkışları hızlandırması için her koğuşa ek bir yatak yerleştirilmesi.

3 Psikiyatri koğuşu için perde ve halıların bulunduğu yeni mobilyalar; köhnemiş ve giren herkesi mutsuz eden koğuşun topyekûn baştan dekore edilmesi.

4 Şu sıralar bakım görmeyen uyuşturucu bağımlıları için bir rehabilitasyon ünitesi.
5 Beyin hastalıklarını eldeki mevcut ekipmanla keşfedilebileceğinden daha önce keşfedecek bir beyin tarayıcısı.
6 Önleyici ilaç için araştırma fonu olarak ve sağlığı koruma yolları için yapılacak yoğun reklam kampanyasında kullanılacak para.

(k) Ağustos 1945'te, Birleşik Devletler Hava Kuvvetleri Japonya'daki Hiroşima ve Nagasaki şehirlerine atom bombası atarak tarih yazdı. Bu iki bomba, tahmini 100.000 sivili öldürdü ve her iki şehri de enkaza çevirdi. Radyasyonun etkisi akabinde cesim bir satıhta yıllar boyunca devam etti. Müttefiklerin eylem için yaptığı savunma Japonya'nın baş komutanının niyetinin en son İtilaf Devletleri ya da Japon askeri ölene kadar savaşma niyetinde olduğunu açıkladığı düşünülürse bunun Japonya'yı dize getirecek tek yol olmasıydı. Bu da 100.000'den çok daha fazla insanın öleceği anlamına gelecekti. Hal böyleyken, Japonya bu bombaların yol açtığı inanılmaz yıkımı görerek anında teslim oldu, tüm bunların yanı sıra binlerce Müttefik savaş esirini tam bir cehennemden salıverdi. Amaç (Asya'daki düşmanlıkların birden son bulması) araçları sadece milyonlarca kişinin ölmesi açısından değil, o zamandan bu yana uluslararası ilişkileri (ve insan psişesini) egemenliği altına alan savaşa yeni bir boyutun (nükleer savaş tehdidinin) eklenmesi bakımından da meşrulaştırıyor mu?

VAKA ÇALIŞMASI 22: AĞIR ENGELLİ BEBEKLERİN TEDAVİSİ

Batı Dünyası'nın büyük kısmında "ağır engelli" bebeklerin tedavisi söz konusu olduğunda yasalara uymakla yasaları çiğnemek arasında son derece ince bir ayrım vardır. Koşul bizzat kolayca kategorize edilemez, ama genelde hayati organların (beyin, kalp, akciğer, böbrek vs.) çalışmaması anlamına

gelebilir. Engellilik hali o kadar yoğundur ki bebeğin insan olduğu belli olsa bile öteki insanlarla iletişime geçmek gibi temel insanî faaliyetlere girişemeyeceği açıktır.

Bu varlıkları tedavide üç yol izlenebilir:
1 Maliyeti ne olursa olsun hayatta tutulmalıdırlar.
2 Doğal nedenlerle ölümlerine izin verilmelidir.
3 Anında çektikleri acıya bir son verilmelidir.

Mevcut yasa ikinci seçenek üstünde duruyor, gerçi 1. ve 3. seçeneği savunanlar sık sık ve açıkça bunu protesto eder. Aslına bakılırsa 1. seçeneği savunan kurum Life Organisation'dı (tamamen olmasa da büyük ölçüde Katolikler tarafından temsil ediliyorlardı). Örgüt 1981'de bu tip bir çocuk için ebeveynlerinin reddetmesine rağmen "sadece hemşire refakat"ini salık veren çocuk doktoru Leonard Arthur'a karşı yasal işlem başlatmıştı. Çocuk 36 saat sonra ölmüştü. Doktor Arthur suçlu bulunmadı, ama örgüt, başkanı Bayan Nuala Scarisbricke yoluyla, çalışmalarında 1. seçeneğe açık açık ve alenen uymayan doktorlara karşı kampanya yürütmeye devam etti. Diğer yandan, 3. seçeneğin savunucuları çocuğu ölüme terk etmede geç kalınmasının çocuğu gereksiz yere gaddarca ölüme bırakılması anlamına geldiğini düşünüyordu. Mesela komedyen Spike Milligan, *Guardian* okurlarına bebeğin çektiği aşırı acılı eziyetin semptomlarını hatırlatarak şu yorumu yapıyordu: "Niyeti insanî buluyorum, ama uygulaması dehşet verici. Veterinerler bir köpeği birkaç saniye içerisinde uyutabiliyor. Bebeğe bu kadar acı çektirmek niye?" Bu görüşe karşı emekli gazeteci Malcolm Muggeridge, bir başka gazetede Doktor Arthur'un kendini Nazi Almanyası'nda toplama kamplarında insanlar üzerinde meşum menfur deneyler gerçekleştiren doktorlarla aynı lige koyduğunu iddia etmişti. Birçok insanda olduğu haliyle yasaya ("öldürmekten" ziyade "ölmeye terk etmek") içkin muğlaklığın şu ya da bu şekilde açıklığa kavuşturulması gerektiğine dair kuvvetli bir

his olduğu açıktır. Bir ebeveyn olarak bu ikilemle karşı karşıya kalmayacağınızı umarak şu sorular üzerinde tefekkür etmenizi istiyorum.

1) Herhangi birinin ağır engelli bir bebeğin –ne kadar sakat olursa olsun– mutluluğa erişemeyeceğine nereye kadar karar verme hakkın olduğunu düşünüyorsunuz? Sizce ölüm buna karşı daha kabul edilebilir bir alternatif olabilir mi?
2) "Yaşam kalitesi" tabiri bu bağlamda sıklıkla kullanılmıştır. Bunun gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? Başka birinin yaşam kalitesini değerlendirmeyi üstlenebilir misiniz?
3) Yasa değişse ve tüm bu tip bebeklerin ebeveynleri tarafından reddedilseler bile (ki normalde olacak olan budur) hayatta kalması sağlansa, onlara daimî olarak bakmanın toplumun görevi olduğunu düşünür müsünüz? Bakımlarına yardım etmek ister misiniz?
4) Etkin olarak öldürmek ile edilgen olarak ölmeye terk etmek arasında bir ayrım yapabiliyor musunuz? ("Öldürmemelisiniz, ama resen hayatta tutmaya çalışmayacaksın"). Bu ayrımı yapamıyorsanız, bu kararsızlık sizi Milligan çizgisini takip ederek faydacı ilkelerine mi yoksa Scarisbricke'in çizgisini takip ederek tüm cinayetlerin yanlış olduğu Kantçı görüşe mi götürür?
5) Bu durumda kimin menfaatleri en ön planda yer almalıdır: Çocuğun, ebeveynlerin, doktorların, hemşirelerin (kaçınılmaz biçimde böyle olmasa da bu ikisinin iç içe geçtiğini varsayarsak) yoksa toplumun? Toplumun üyeleri bu ve bununla ilgili koşullarda neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda mutabık olmadığı için neyin yapılması gerektiği konusunda uzlaşmaya nasıl varılmalı?

7
Varoluşçuluk ve Etik

Şimdi bir BBC komedi dizisinde geçen bir tabire dayanarak tamamen farklı bir şeye dönüyoruz. Bertrand Russell'ın II. Dünya Savaşı'ndan önce kaleme aldığı hâlâ popülerliğini koruyan *Batı Felsefesi Tarihi*'ni* okuduysanız, varoluşçuluk diye bir felsefî akımın yer almadığını görürsünüz. Bunun nedeni, göreceğimiz üzere daha 19. yüzyılda bile savunucuları olsa dahi, kıta Avrupası'nda ancak 1940'larda –hatta Anglofon dünyada daha da sonra– gündeme gelmesidir. Bu bölümde hayatları bizimkilerle aynı döneme denk gelen insanların

* Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, Çev. Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul, 1983, 3. Baskı.

fikirlerini ele alacağız (Sartre 1980 gibi yakın bir tarihte öldü, ben de metinde adı geçecek başka birçok varoluşçuyla çoğu zaman saygılı bir mesafeden de olsa kişisel olarak tanışma fırsatını yakaladım.) Öyleyse varoluşçuluk, kendi çağımızın felsefesidir, gerçi bu kriter onu bilim adamlarında olduğu gibi herhangi felsefî sıralamada bizatihi daha erken dönem düşünce ekollerinin üstüne taşımaya yetmez.

Aslına bakılırsa, çok sayıda Britanyalı filozof varoluşçuluğun felsefe liginde hiçbir surette yeri olmadığı görüşünü savunur, çünkü onlara göre varoluşçuluk felsefe olmaktan uzaktır. Felsefeden ziyade bir haleti ruhiye, bir gelişim aşaması (muhtemelen olgun insanların yetişmesinin beklenebileceği gelişim safhası anlamında) gibi tarif edilmiştir. Oxfordlu önemli bir filozof varoluşçuların yazılarını şişirilmiş balona benzetmiştir: şişmiş haliyle etkileyici görünebilirler, ama iğne batırıldığında büzüşmüş lastikten ibarettirler. Britanya üniversitelerinde ve başka yerlerde verilen dersler öğrencilere felsefî problemleri sunarken varoluşçuluğa şöyle bir değinmekten başka yer vermez. Her türlü eğilimi kapsamlı biçimde ele almasıyla tanınan Açıköğretim Fakültesi'nde öğretilen felsefenin bile onu göz ardı ettiği aşikârdır. Bu insanların yaptığı değerlendirmenin sağlam mı yoksa değil mi olduğu yargısına hazırlanmaya giriştiğiniz bu alanda yapacağınız herhangi okuma temelinde siz varmalısınız.

Aslına bakılırsa bu muazzam bir girişim olacaktır, çünkü konu üzerine yazılmış literatürün çoğu, birincil kaynaklar olsun ikincil kaynaklar olsun tumturaklı bir düzyazıyla yazılmıştır ve zaman zaman okurun kâğıt haline getirilmiş ağaçlara acıdığı bir laf kalabalığı sergiler. Bunun sebebi de sadece çoğu eserin yazarlarının ana dilinde (İngilizce okurlar için yabancı dilde) yazıldığı ve orijinal dilinde göz kamaştıran metinlerin parlaklığını çevirilerinde kaybettiği için değildir. Sartre'ın dediği gibi cehennem başkaları olabilir, ama insan bazen asıl cehennemin başkalarının kitapları olduğunu söylemeden duramıyor.

Varoluşçulukla ilgili kesin olan bir şey vardır (bazı akademik felsefecilerin de tehdit edici bulduğu belki de bu özellik olabilir): Herhangi felsefe ekolü kadar, hatta birçoğundan daha fazla halka açıktır, münzeviler için bir kaçış noktası değildir. Savunucularını; öteki insanlarla ilişkilerini, öncelik hissiyatlarını, kişisel sorumluluklarını kâale almaya zorlar. Diğer bir deyişle, gerçek hayat durumlarından, çatışmalarından vs. doğmuş ve bunları içeren bir felsefedir (bu isimlendirmenin münasebetsiz kaçmadığını göstermiş olduğumu ümit ediyorum). Bu basit olguya dayanmak gerekirse, yakın zamanlarda kendilerini asla felsefî düşünen diye tarif etmeyecek çok sayıda insanı etkilemiştir.

Kierkegaard

Varoluşçular hakkında hiç çekince duymadan tavsiye edilebilecek bir kitap William Barrett'in *İrrasyonel İnsan*'ıdır.* Yazar varoluşçu düşüncenin en erken ifadelerini bulmak için Eski Ahit'e kadar geri gidiyor, ama biz 19. yüzyılda yaşamış Danimarkalı teolog ve filozof *Søren Kierkegaard* (1813-55) ile başlamakla yetinebiliriz. Kierkegaard genelde "varoluşçuluğun babası" olarak tanımlanır. Sartre okuyanlar Kierkegaard'da varoluşçu düşünüşte merkezi rol oynayacak belirli tabirlerin kökeninin bulunduğunu kabul edecektir. İnsan varoluşunun özgür iradeye sahip bir kişilik olduğunu, mekanik bir evrenin kölesi olmadığını, tam tersine kendi geleceğini, akabinde de verdiği kararlarla kendi "özünü" belirleme gücü olduğunu yazmıştı. "Gerçek olan rasyonel, rasyonel olan ise gerçektir." diye iddia eden Alman filozof Hegel'in görüşlerine kuvvetle karşı çıkmıştı. Kierkegaard, *Ya/Ya Da*** adlı kitabında varoluşun sadece sessiz sedasız saf düşünce alemini işgal eden, soyut bir şey olmadığını, tam da "varlığımızın zeminine" ulaşan bir şey olduğunu, gün be gün verdiğimiz ya/ya da kararlarında

* William Barrett, *İrrasyonel İnsan: Varoluşçuluk Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Salih Özer, Hece Yayınları, İstanbul, 2003.

** Søren Kierkegaard, *Ya/Ya da*, Çev. Nur Beier, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020

yeniden keşfedildiğini ve yeniden ifade edildiğini olumlar. Bu kararlar failde pekâlâ korku ile kaygıya neden olabilir, ama bilinmeze sıçramak anlamına geldiklerinden onlar yoluyla kendi "benliklerimizi" yaratırız.

Kierkegaard Tanrı'ya inansa da, hatta Danimarka'daki Presbiteryen Kilisesi'nde rahip olsa da, O'na olan inançlarını olumlayanları her zaman güçlendirmek, onlara tavsiyede bulunmak ve güç vermek için mevcut, "dışarıda bir yerdeki" bir Tanrı'ya duyulan basmakalıp bir inancı kabul etmiyordu. Kierkegaard için iman, doğru kararın alındığının hiçbir zaman kesin olmadığı karanlığa dalmaktı. Onun için gözleri kör eden ışık, mucizevi vahiy yoktu. Kurumsal akidelere ya da kilise yapılarına yaslanmadan kendi cesaretinin ona sağladığı kuvvetle ilerlemek zorundaydı. Kişinin dinamik, ama acı dolu bazen de korkunç bir "oluş"a çalışmasının karşısında yer alan kişinin "olması" adını verdiği şeyin yol açtığı kayıtsızlık ve rahatlığı reddediyordu. ("olmak" ile "oluşmak" kavramları, altlarında yatan önemle birlikte, bir yüzyıl sonra Sartre tarafından ele alınıp incelenecekti.) Kısacası bireysel sorumluluğu kabul etmek ve halinden memnun koyunlar gibi kör ve farkındalığı olmaksızın bir ömür geçirmeyi reddetmek gerektiğini savunuyordu. Kierkegaard'a göre bu tip sorumluluğun getireceği çile ne kadar dehşet verici olursa olsun, özgürlüğümüzü kavramalı ve onu sürekli ifade etmeliyiz.

Kierkegaard'ın felsefeye yeni bir yaklaşımın öncüsü olarak kabul görmesini sağlayan şey, insanların salt soyut düşünceye dalarak gerçeklerden kaçmaya girişmektense, onların hayata tüm çok taraflı veçheleriyle birlikte kendilerini adamalarına duyduğu bu ilgiydi. Son kitabı *Bilimsel Olmayan İlaveyi Sonuçlandırma*'da şöyle yazıyordu:

> Soyut düşüncelere dalmak var olmaktan daha kolaydır, eğer var olmaktan anladığımız şey gelişigüzel özne olmak denilen şeye paralel bir gelişigüzel varolmak denilen şey değilse. Varolmak genelde pek karmaşık olmayan, hatta bir beceri dahi gerektirmeyen

bir şey olarak görülür, çünkü hepimiz varoluyoruz, ama soyut düşünce bir başarı olarak önceliğe sahip. Fakat gerçekten var olmak, kişinin varoluşuna bilinçle duhul etme şeklinde var olmak ve varoluştan çok uzaklara doğru ortadan kaldırılmış gibi bir ve aynı zamanda sonsuz olmak, yine de varoluşta mevcut ve oluşma süreci: bu hakikaten de zordur.
Günümüzde bir düşünür gününün belirli saatlerinde oldukça dikkate değer bir maharet sergileyen tuhaf bir varlıktır, ama bunun dışında bir insanla hiçbir ortak noktası yoktur.

Bu son yorumdan sonra çok sayıda filozofun bugün varoluşçuluğu felsefe tedrisatına koymayı reddetmesine belki de şaşırmamalıyız!

Nıetzsche

Kierkegaard'ın varoluşçuluğunun dinî biçimi, 20. yüzyılda Karl Barth, Reinhold Niebuhr, Paul Tillich ve Martin Buber gibi bir dizi önemli teolog tarafından izlenecekti. Ancak en önemli takipçileri varoluşçu fikirleri ateist bir çerçeve içerisinde savunuyordu, onları (tamamen olmasa da) temelinde böyle yorumlamışlardı. Varoluşçu felsefeden oldukça bağımsız surette birçoklarına tanıdık gelen bir halef *Friedrich Nietzsche*'dir (1844-1900). Kierkegaard'ın yaşamanın getirdiği ıstırap ile ilgili düşüncelerini paylaşıyordu, ama insanlık durumunun Danimarkalının kabul etmeyi isteyeceğinden çok daha çıplak olduğunu vurguluyordu. Kierkegaard, "kuşatıcı kasvet" tarafından sarılmış, kendini bir iman hayatına adarken, kilisenin sağladığı imanı sürdürmeye yönelik teamüllere dayanan tüm yardımları reddediyordu, ama kendi varlığının zemininde Tanrı'nın olduğu inanışına sarılmaya devam ediyordu. Akabinde imana körü körüne adım atabiliyordu, bir seferde bir adım olsa bile. Nietzsche bu son tutunacak dalı bile kabul etmiyordu ve en ünlü eseri *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'te* "Tan-

* Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, Çev. Turan Oflazoğlu, Bilgi Yayınları, Ankara, 1964, 1. Baskı. Tamamen Turan Oflazoğlu çevirisine dayandım. (ç.n.)

rı'nın ölümü" teorisini savunuyor ve pazar yerinde haykıran bir deliden bahsediyordu:

> "Nerde mi Tanrı?" diye bağırır. «Söyleyeyim: ÖLDÜRDÜK ONU, sen, ben. Hepimiz onun katilleriyiz [...] Tanrı öldü. Tanrı ölü duruyor. Hem onu biz öldürdük [...] Bu işin büyüklüğü, bize göre pek büyük değil mi? Buna yalnız değerli görünmek için bile, Tanrı olmamız gerekmez mi bizim? Bundan büyük iş başarılmamıştır; her kim bizden sonra doğarsa — bu iş yordamıyla — şimdiye kadarki bütün tarihten daha yüksek bir tarihin parçası olacaktır.

Nietzsche, burada "Tanrı" kelimesini din felsefecilerinin sorgulaması gereken bir biçimde kullanıyor, çünkü fikir ölümün mantıksal açıdan öngörülebileceği bir fikir değil. Fakat ifadenin arkasındaki anlam açıktır ve Kierkegaard'ın düşüncesini düpedüz bir adım öteye taşır: İnsanın kendisine kılavuzluk etmesi, rahatlık ve güç sağlaması için dönebileceği kadiri mutlak, mutlak surette müşfik bir Varlık'ın varolduğu yönündeki dinî inanıştan topyekûn vazgeçmesi gerekir. Özellikle değerlerin kaynağı ve cisimleşmesi olarak Tanrı fikrini reddetmelidir. Bunları, çiğ güç istencini yücelterek, kendi hayatının özü içerisinde bulmak zorundadır. Nietzsche, güç istencinin tüm insanlarda var olduğuna ve yaratacak bir istence doğru bir başına bırakıldığında hayvani ve yıkıcı olabileceğine inanıyordu. İnsan kendi kendini aşmalı, böylece de yaratıcı bir varlık, *Übermensch* haline gelmeliydi. Bu kelime normalde İngilizce'ye "superman" (üstün insan) olarak tercüme edilmiştir, Nietzsche de sıklıkla ırkçı görüşler bağlamında üstün insan yorumunu yapmış olan Hitler'in *arkasındaki güç* olarak kınanmıştır. Nietzsche, insan doğasına dair eşitlikçi teorileri kesinlikle hakir görüyordu. Demokrasi, sosyalizm ve herkes için eşit hakları savunan herhangi inanca nefretini kusuyordu, ama fikirleri herhangi "üst ırkın" temellendirilmesine değil, *Übermensch*'in esasen tercüme edilmesi gerektiği haliyle "overman"in ("üst insanın") gelişimine yöneliyordu.

İnsanın kendisini aşması gereken temel yol ahlakı için dışarı ve kendisinden öteye bakmayı bırakmaktan geçmeliydi. Antik Pers filozofu Zerdüşt'ü (genelde Zoroaster diye bilinir) ahlakın metafizik doğasına dair her türlü inancı –bunların insanın vermesi gereken kararlardan bağımsız bir kavram olarak var olduğu fikrini– reddettiğinden ilk ahlakçı olarak kabul ediyordu. Nietzsche, hayattaki hedefleri öte dünyaya yönelenlere "ötedünyalılar" adını takmıştı. Onların değerlerini "hayatı inkâr eden" diye tarif ediyordu, ona göre onların ahlakları "artık istemeyi istemeyen, cılız, aymaz bir zayıflık"tan kaynaklanıyordu. İnsanların ümitsizlik ve nihilizm tarafından ele geçirilmeden önce yeni değerler bulmasının kritik ihtiyaç olduğuna inanıyordu. Tıpkı Kierkegaard gibi bunun rahatına düşkün, sürüvari varoluşa alışmış insanların zihninde yol açacağı korkunun farkındaydı. "Dans eden bir yıldızı doğurmak için insanın içinde kaos olmalı. Size soruyorum: İçinizde hâlâ bu kaos var mı?" diye yazmıştı. Bu temayı daha sonraki kitaplarında, özellikle *Ahlakın Soykütüğü* ile *İyi ile Kötünün Ötesinde*'de* geliştirmişti. Son yıllarında delirmiş, yazılarına sürekli kendinden söz eden notlar koymaya başlamıştı, yine de 20. yüzyıldaki haleflerine yol hazırlamaya yetecek kadar şey yazmıştı: bunlar da onun görüşlerini kendi art niyetleri için çarpıtan Naziler arasında değil, Fransız Albert Camus gibi liberal hümanistler arasında bulmuştu. O ve öteki varoluşçu filozoflar onun gerçek varisleriydi.

Heidegger

Varoluşçu ekolün en önemli filozofu, –gerçi kendisi bu ekole dahil olduğunu reddetse de– Alman profesör Martin Heidegger'di (1889-1976). Ateist olmamasına rağmen yazılarında, "Tanrısız insan"ın insanlık durumunun sonuçlarına yer verdi. Muazzam zorluktaki kitabı *Sein und Zeit*'ta (Varlık ve

* *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, Çev. Ahmet İnam, Say Yayınları, İstanbul, 2013, 6. Baskı; *İyinin ve Kötü'nün Ötesinde*, Çev. Ahmet İnam, Yorum Yayınevi, İstanbul, 2001, 2. Baskı.

Zaman)*, hayattaki "ilahî boyutun" kaybolmasının bir sonucu olarak benlik anlayışımızda büyük bir değişiklik olduğunu göstererek, öncüllerinin uzun zamandır katetmekte olduğu yolu takip etmiştir. Tanrı'yla hayatın bir planı, bir amacı, ağır basan bir hedefi olduğuna "tüm yaratının hareket ettiği tek uzaklardaki ilahî olay"ın (alıntı 1. Bölüm) bir parçası olduğumuza inanmak mümkündü. Hali ne kadar aşağıda olsun, hayatın nimetlerinden (sağlık, zekâ, mutluluk vs.) pay alma konusunda ne kadar bahtsız olursa olsun herkes gelecek varoluşta örtüsü açılmaya devam edecek bir amaç için dünyaya geldiğine getirdiği kanaatten cesaret alabilirdi. Heidegger, bu perspektifin artık kaybolduğunu söylüyordu. Öyleyse bizim için geriye ne kalmıştı?

Fırlatılmışlık: Temel olarak Heidegger'in "*Geworfenheit*" ya da "fırlatılmış-lık" dediği trajedi vardır (birçok Alman'ın bilmediği bir kavram, çünkü Heidegger'in bizzat icat ettiği bir kelimedir, bu yüzden daha önce duymadıysanız dert etmeyin). Burada doğumun ilinekselliğinden bahsediyor. Neden doğduğumuzu, nerede ve ne zaman olduğumuzu, her şeyden öte kimin için olduğumuzu hiçbir biçimde rasyonelleştirmeye başlayamayacağımız bir dünyaya rastgele "fırlatıldık". Bunlardan hiçbirini seçmiyoruz, yine de bunlar kendi aralarında bir kişinin hayatını yaratabilir ya da yıkabilirler, öyleyse ya tatmin ve neşeyle dolu bir hayatı deneyimlemeye devam edeceğiz ya da bu ödüllerin bize verilmesini men eden hapishane duvarları gibi direngen engeller tarafından kuşatılacağız. Heidegger her şeyin bu *Geworfenheit* tarafından belirlendiğini iddia etmez, ama çoğunluğun hayatları üzerindeki geniş kapsamlı etkilerini gerçekçi biçimde gösterir.

Varlık alanı: İkinci sonucun *bireysel bilincimizin dünyasıyla sınırlı olduğunu* iddia eder. Alanımız etrafımızda algıladığımız

* *Varlık ve Zaman*, Çev. Kaan Ökten, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, 1. Baskı.

alandır -görüştüğümüz insanlar, karşılaştığımız fikirler, takip ettiğimiz yollar, tesadüf eseri bize sunulan fırsatlar. Heidegger'e göre bu sınırlama varoluşumuzun trajedisidir. Bizim hatamız olmasa da, bir nebze olsun şansa sahip olmadığımız müddetçe, birinci elden ziyade sıklıkla ötekiler yoluyla deneyimlediğimiz bir önemsizlikten, değersizlikten ibaret bir hayat geçirebiliriz. (Ne kadar çok insan bu yolla elde edilmiş hissi yaratan tatmin edici ilişkiler ve rastlaşmalardan müteşekkil, dolaylı erinç hissiyatı yüzünden pembe dizilerden hoşlanıyor?) Çağdaş bir varoluşçu "Hayatın uzun önemsizliği ile yüzleşmeye başlayın" diye yazmıştı. Hatta film yıldızı Kirk Douglas ekrandaki bariz heyecan dolu bir hayattan sonra "Hayat bir B filmine* benzer, o kadar bayattır." Yine de hayata yüklediğim anlam benim kararımdır; ebeveynlerimin, rahibimin ya da siyasi liderlerimin değil. Görünüşe göre manasız olabilecek bir şeye anlam katmak bizim omzumuza yüklenmiştir. Algı dünyam bana aittir, başka kimseye değil. Hiç kimse de onu benden alamaz. Bu bir artı puan değil midir?

Zihindeki imgeler: Heidegger, bu düşüncenin yol açabileceği iyimserliğe karşı hayatın daha da çıplak bir gerçeğini sunar. Kendi dünya algımız, kendi alanımız kesinlikle bizimdir, ama bu öteki insanların algısını da içerir. Bir biçimde, herhangi seviyede iletişim içerisinde olduğumuz herkes her birimizin zihninde bir imgedir, ama bir başka insana dair sahip olduğum imge sizin onun hakkında sahip olduğunuz imgeden farklı, yine o kişinin kendisi hakkında sahip olduğu imge daha da farklı olacaktır. *O ve ötekilerin benim hakkımda sahip oldukları imge için de aynısı geçerlidir.* Bana dair algıları zaman içerisinde değişebilir, ama herhangi anda herhangi belirli iletişim edimi içerisinde bana dair oluşturdukları imge zihinlerinde sabitlenmiştir: *Onların alanında bir nesneyim,*

* Hollywood'un altın çağında İki Film Birden uygulaması vardı. Bu filmler arasında daha düşük bütçeli ve kısa süren ikinci filme B Filmi adı veriliyordu. (ç.n.)

kendimi algılama biçimim onlarınkinden ne kadar farklı olursa olsun, benimle olan ilişkilerini sürdürecekleri zemin onların bana dair algılarıdır. Bu karmaşık görünebilir, ama akabindeki basit sonuç hepimizin ötekilerin zihnindeki nesneler olduğumuz ve bu nesnenin ne olduğuna dair algılarına göre bize tepki verdikleridir. Buna inanmıyorsanız, kazara karşılaştığınız büyük bir spor yıldızına ya da komedyene vereceğiniz tepkiyi düşünün. Onlar hakkında okuduklarınızın ve onları konu alan şeyleri seyretmiş olmanızın bir sonucu olarak onlar hakkında sahip olduğunuz imge bu tip bir karşılaşmaya egemen olacaktır, trende seyahat etmek, hava durumu hakkında konuşmak ya da tuvalete gitmek gibi dünyevi şeyler yapmaları sizi hayrete düşürebilir. Tenis yıldızı John McEnroe ünlü olmayı tecavüze uğramaya benzetmişti. Kendisini algıladığı gibi olmak istiyordu, ama haberciler ve genelinde de halk ona bu şekilde davranmıyordu. Onların gözünde o süperstar ya da süper velet ya da her ne iseydi, o da bundan kaçamıyordu.

Bu açıkçası Heidegger'in tarif ettiği durumun aşırı bir örneğidir, ama hepimizin hayatımızda bizim hakkımızda yanlış imgeye sahip olduklarını düşündüğümüz insanlar olmalı. Biz de bu konuda pek bir şey yapamayacağımızı bildiğimiz için hayal kırıklığına uğrarız. Bana göre benim hakkımda yanlış fikirlere sahip olan meslektaşlarım var. Ben de bunu değiştirmek için ne yaparsam yapayım, en azından bir kısmını ikna etmeyi asla başaramayacağımı biliyorum (belki de onların imgeleri her halükârda benim düşünmek istediğim temsilden daha geçerlidir). Hayatta ne kadar yükselirseniz yükselin, ebeveynleriniz için her zaman baktıkları ve yetiştirdikleri çocuk olacağınızı düşünüyorum. (Bize söylenen o ki, Harry Truman, Franklin Roosevelt'in ölümüyle birlikte Birleşik Devletler Başkanı olduğunda yaşını başını almış annesi ona "Uslu dur Harry" demişti.) Bu imge oluşturma elbette en meşum halini tüm insan kesimleri (belirli bir ulusun, ten renginin ya da sınıfın üyeleri) ile ilintilendirildiğinde alır.

Bununla ilgili şakalar uydurabiliriz, bunlardan bir kısmı da gayet iyi şakalar da olabilir, dünyanın en kısa kitabının İtalyan Savaş Kahramanları Kitabı mı, Alman Espri Kitabı mı, Avustralya Kültür Kitabı mı ya da Amerikan Nefsine Hâkim Olma Kitabı mı olduğu sorusunda anlattığımız gibi. Fakat nükleer savaşın yol açtığı milyonlarca kişinin ölümünden bahsetmek ya da bir başka kişiyi sadece siyah olduğundan "maganda" diye tanımlamak bu yüzden de kâale alınmaya değer görmemek bir şaka değildir; ötekiler tarafından böyle düşünülüyor olmak kesinlikle şaka değildir.

Bu ikilemden, Heidegger'in trajik durum olarak gördüğü bu şeyden çıkışın tek yolu "özgün" bir kişi olmak, mümkün olduğunca damgalar veya maskeler olmadan yaşamak ve kendimizi algıladığımız benliği mümkün olduğunca tutarlı biçimde başkalarına açmaktır. Sartre'ın fikirlerini ele alırken bu fikre geri döneceğiz (o her halükârda kendi hayatındaki özgünlüğü Heidegger'den –hatırladığım kadarıyla Heidegger herhangi bariz bir çekincesi olmaksızın profesör maskesini takınmıştı– daha barizce ifade etmişti).

Ölüm: Öyleyse hayata dair hiçbir ümit, hayatın hiçbir anlamı yok mu? Var, diye cevaplar Heidegger: mutlak ölüm gerçeği vardır, hayattaki en takdire şayan şeyin tek ilhamı, onu elde etmek için üstün motivasyon olan ve baki kalan bu gerçektir. Birçok insana göre bu sav tamamen paradoksal görünecektir. Hepimizin dört gözle bekleyebileceği şey unutuluşsa hayatta nasıl herhangi bir anlam olabilir? Söz konusu olan unutuluşsa, neden bir insan ötekilerin ihtiyaçlarını umursasın, özverili davransın, hatta herhangi surette "ahlaklı" olmaya çalışsın? "Ölüm her şeye son veriyorsa" (Yine Tennyson), elimizden geldiğince yiyelim, içelim, neşeli olalım. Zira kendimizi varoluşun saçmalığına (hak, adalet, yetenek ya da fırsat eşitliğinin olmadığı bir dünyaya) adadık. Russell'ın sözleriyle "insan dehasının tüm öğlen parıltısının kaderi güneş sisteminin neslimizin tükenmesine yol açacak cesim ölümü"yse, her şeyden önce o dehanın var olmasının ne

manası var? Tüm insan ırkının bütün yaratıcı ve entelektüel başarısı akabinde toptan yok olacaksa, neden şimdi bir çaba gösteriyoruz? "Gerisi sessizlik" ise, önceki seslerin ne anlamı var? Kant'ın öne sürdüğü gibi bedenin ölümünden sonra devam eden bilinç formuna benzer bir şey yoksa –en sonunda hakiki bir inanç olduğu ortaya çıksın ya da çıkmasın– herhangi mahut "ahlakî hayat"ın amaçsız olduğunu kabul etmekle yetinmemiz gerekiyormuş gibi görünüyor. Zira deneyim bu dünyada iyilik ve mutluluğun ya da doyumun her zaman bir arada yer almadığını gösteriyor. Hepimizin hizaya getirildiği gelecek bir dünyaya duyduğumuz ümit olmadan sadece şans eseri başlamış ve şans eseri bitecek hayatın saçmalığını kabul etmemiz gerekir. Başlangıç söz konusu olduğunda intihar dışında hedefimizin üstünde hiçbir seçimimiz olmadığından bizi hayali oldukları için sonsuza dek kovalamak zorunda olan ve hiçbir zaman korunamadıkları için bizi kovalayan görümler ve rüyalar gören aldatılmış varlıklar olarak kalmaya devam ederiz.

Her ne kadar gerçekten ya da bilinçsizce ifade edilmiş olursa olsun bunun insan ırkının çoğunluğunun kanaati olduğunu ve bunun tüm tarih boyunca böyle olduğunu tahmin ediyorum. Bunun dinî inancın bütün formlarının üstün motivasyonu olduğuna inanıyorum. Ancak Heidegger bize şimdi ölümle ilgili özetlenmiş tutumun tersi olan bir tez sunuyor. Ölümü ve onun kaçınılmazlığı yüzünden zihnimizi kaplayan kaygıyı tüm yaptıklarımızın, yarattıklarımızın vb. temel motive edici faktörü olarak görüyordu. "Kaygı olmadan yaratıcılık olamaz" diye yazıyordu. Sadece varoluşumuzun kısalığının bilgisi bizi herhangi bir şey yapmak için efor sarf etmeye iter. Bu farkındalık olmaksızın, varoluşumuz sürekli ertelemelerden ibaret sonsuz bir süreç olurdu. Bundan şüphe ediyorsanız kendinize şu soruyu sorun: Sonsuza dek yaşayacağımıza emin olduğumuzu, ölüm diye bir şeyin olmadığını bilseydik, kendimizi *herhangi bir şey* yapmak için zorlar mıydık? Sizin ve benim önümüzde sonsuzluğun uzandığını varsayalım; bu

kitabı *şimdi* yazar mıydım? Siz *şimdi* onu okuma zahmetine katlanır mıydınız? Önümüzde sonsuz zaman olursa bu tip angaryaları elbette yarına ya da bir sonraki seneye ya da bir milyon yıl sonraya bırakabiliriz. Çok bilindik bir deyişi yeniden yazabilirdik: "Yarına bırakabileceğiniz işi hiçbir zaman bugün yapmayın."-bunun her şeyi içermesi dışında böyle bir tavsiye uydurmanın bir manası olmayacaktır. Elimizin altındaki sonsuzlukla hiçbir şey, mutlak surette hiçbir şey, önemli değildir. Sadece mutlak ölüm gerçeği ve hayatın görece kısalığı herhangi faaliyetlerimize, fikirlerimize ya da ilişkilerimize bir aciliyet ya da önem hissi verir. Hayat sonsuza dek devam etseydi, başarı ya da gelişme olmayacaktı. Everest tırmanılmadan kendi haline bırakılacaktı, Bitmemiş Senfoni hiçbir surette yazılmaya başlanmayacaktı. Kadınlar ve erkekler kelimeden anladığımız haliyle insan olmayacaklardı, nesnelerden, şeylerden fazlası olmayacaktık, ancak iç pilav kadar, bir kum tanesi kadar canlı olacaktık. Heidegger bize ölüm her bir insanın hayatındaki en önemli olguyken hiç kimsenin kendi ölümünü deneyimlemeyeceği trajedisiyle yaşamamız gerektiğini hatırlatır. Ötekiler bu deneyimi yaşayacaktır, ama müteveffa değil; o artık hayata müdahil değildir. Ölüme dair üzüntüler yaşayanın üzüntüleridir, ölünün değil. Çocuk bunu adaletsiz ebeveynlerine bir ders vermek için ölmek üzerine tefekkür ettiğinde öğrenir. Bunun üzerine kendine bu intikamın manasız olduğunu çünkü artık etraflarında olmayacağından onların uğradığı bozgundan haz alamayacağını kendine hatırlatması gerekir. *Geworfenheit* başlangıçta olduğu gibi sonda da işler, hayatımızın en önemli iki olayı olan (var olmaya başlamak ve varoluşun sonlanması) hiçbir surette bize ait değildir. [Bu tema üzerine daha çok tefekkür etmek için bkz. Ray Billington'ın *East of Existentialism*'i (Varoluşçuluğun Doğusu), 5. Bölüm.]

Sartre

Şimdi kendi görüşlerini sadece felsefî kitaplardan ziyade (gerçi elbette bu kitapları yazdı da) daha popüler kanallardan

ifade ettiği için varoluşçuluğu Anglofon haritasına yerleştiren adama dönüyoruz: Fransız *Jean-Paul Sartre* (1905-80). Temel felsefî eseri *L'Etre et le neant* ("Varlık ve Hiçlik*") idi. Ama bu metni de Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ı gibi okumak zordur, o yüzden daha kısa ve çok daha anlaşılabilir *Varoluşçuluk ve Hümanizm*'i ile başlamanız daha akıllıca olur. Zaten *Özgürlüğe Giden Yollar* başlıklı üçlemesi ya da sahnede ve tüm dünyada televizyonlarda sergilenen *Çıkış Yok* oyunu gibi bazı romanlarına ve oyunlarına aşina olabilirsiniz.

İngiliz çağdaşı Bertrand Russell gibi Sartre da entelektüel olduğu kadar bir eylem insanıydı. Almanya'nın 1940-45'te Fransa'yı işgali boyunca direnişte etkin rol oynadı, bu yüzden de Almanlar tarafından 9 ay hapsedildi. Etrafında gerçekleşen olaylara katılımı savaştan sonra da sürdü. Cezayir krizinde Cezayir'in bağımsızlığı emelini destekledi, Fransız gençlerini Cezayirli isyancılara karşı orduya hizmet etmemelerine teşvik ettiği için dairesi sağ cenah teröristler tarafından iki kez bombalandı. Fransa Cumhurbaşkanı General De Gaulle de o zamanlar "Sartre Fransa'dır" diyerek Sartre'ın hapse girmemesini sağlamıştır. Sartre, Amerikalılar hükümetin Vietnam'a askerî harekât düzenlemesini kabul ettikleri için 1965'te Birleşik Devletler'deki bir konuşmaya katılmayı reddetti. Bu koşullar altında faydalı bir diyalogun gerçekleşemeyeceğini söylemişti. 1968'de ise Paris sokaklarında binlerce kişinin demokratik haklar için gösteri yaptığında (Britanya ile Amerika'da, genel olarak da Batı dünyasında büyük ölçekli yankılarının olacağı gösteriler) öğrencilerin ve sendikacıların başındaydı.

Varoluş ve öz: Sartre'ın tezi şu önermeyle başlar: "Varoluş özden önce gelir." Bu kulağa müphem bir kavrayış gibi gelebilir, ama Sartre anlamını oldukça açık kılmıştır. İnsanları cansız nesnelerle karşılaştırarak başlar. Kitap açacağı örneğini kullanmıştır, ama ben kendi favori görsel desteğimi –pipomu–

* Jean Paul Sartre, *Varlık ve Hiçlik: Fenomenolojik Ontoloji Denemesi*, Çev. Gaye Çankaya Eksen ve Turhan Ilgaz, İthaki Yayınları, İstanbul, 2021.

kullanmayı tercih ediyorum. Yazarken ağzıma yerleştirdiğim piponun belirli bir şekli (kavisli) ve ebadı (büyük) vardır, plastik sapıyla birlikte belirli bir ahşap türünden (ağaç fundası) yapılmıştır. Bütün bu ayrıntıların manası pipoyu yapanın tüm bu boyutları ve pipoyu teşkil eden öğeleri pipo yapılmadan önce bilmesidir. Pipoyu yapan kişi, pipo daha taslak halinde çizim tahtasındayken neden yapılacağını, ne için kullanılacağını, neye benzeyeceğini ve içiminin nasıl hissettireceğini kesinkes biliyordu. (Ağaç fundası ev bitkisi yetiştirmek için yeterince büyük olabilir, gerçek şu ki herhangi birinin böyle değerli bir nesneyi bu şekilde kullanarak heba ettiğini duymadım.) Diğer bir deyişle, piponun *özü* -ne olduğu, nereye kadar olduğu, neden *meydana geldiği*- gerçekten var olmaya başlamasından önce gelir. Durağan, değişmeden ve değişmeyecek özü varoluşundan önce gelir. Pipo pipodur, bu kadar. Yıllar içinde benim favori pipom olana kadar ondan giderek daha fazla hoşlanabilirim. Hatta Jerome K. Jerome'un *Bir Kayıkta Üç Kafadar*'da* yaptığı gibi ona bir kitap adama cesaretini kendimde bulabilirim, ama bu sadece benim pipomu öznel olarak değerlendirdiğimi gösterir. Pipo her zaman cansız bir ahşap parçası olarak baki kalır ve kalmaya devam eder.

Öyleyse insanın özü nedir diye sorar Sartre? Mütedeyyin bir insan bu özün kişinin doğumundan ya da yaratılmasından evvel Tanrı'nın zihninde olduğu cevabını verecektir. Bu cevap Allah'ın ya da Tanrı'nın her insanın sonsuz kaderini önceden belirlediğine inanan bu mütedeyyin kişilere (Müslümanlar ya da Hıristiyanlıktaki Kaderciler gibi) yeterli gelse de, özgür iradeye ve seçebilme gücüne inanan mütedeyyin insanları kesinlikle tatmin etmeyecektir. Bu da elbette Sartre gibi ateistlerin Tanrı'nın lüzumsuz bir kavram olduğunu düşünmesine izin verir. Sartre'ın verdiği cevap sabit ya da yerleşik insan özü diye bir şeyin olmadığı yönündedir. Bunu iddia etmek ne adına var olduğumuzun doğumumuzdan önce

* Jerome K. Jerome, *Bir Kayıkta Üç Kafadar*, Çev. Selçuk Işık, Can Yayınları, İstanbul, 2020.

belirlendiğini ve kaçınılmaz olduğunu öne sürmek olacaktı. Onun tezi ise doğum anımızda var olmaya başladığımız ve o andan itibaren kendi özlerimizi yaratmaya devam ettiğimizdi. Bunu yaptığımız seçimlerle gerçekleştiririz: Ortaya koyduğumuz eserlerle, ilişkide bulunduğumuz insanlarla, zamanımızı değerlendirirken sahip çıktığımız önceliklerle, geliştirdiğimiz ilişkilerle, bulunduğumuz taahhütlerle, aldığımız ahlakî kararlarla ve uyduğumuz kurallarla. Her birimizin özü rasyonel olarak ve sınırlandırma olmaksızın bulunduğumuz özgür seçimler yoluyla kendimizi kıldığımız şeydir. Kendimizi olmak istediğimiz şey olarak kılarız. Bazılarının ötekilerden daha fazla avantajı vardır, daha iyi bir başlangıca sahiptirler. Ama Sartre kimsenin kendi hayal kırıklıkları ya da başarısızlıkları için mızmızlana mızmızlana bahaneler uydurarak hayatını geçirmemesi gerektiğini iddia eder. Herkes nesnel standartlarla öbür herkesin elde ettiği başarıları elde edemez (Sartre hepimizin eşit yetenekleri olduğunu iddia etmez), ama herkes az önce bahsettiğimiz seçimlerde bulunmaya istekliyse kendi özünü yaratmaya muktedirdir. Herkes cumhurbaşkanı ya da başbakan, TV yapımcısı ya da üniversitede profesör olamaz, ama hiç kimsenin, derinliği haricinde her açıdan bir mezardan farksız olan alışkanlıklara bağlanıp kalmasına gerek yoktur. Sartre her bireyin tefekkür ederek, özgür iradesine başvurarak, kendi özgürlüğünü ifade ederek kendisini geliştirebileceğine ve böylece kendi özünü yaratabileceğine inanıyordu. Bunlar her birey "Bu kadar yeter" dediğinde kendine koyduğu sınırlardır. Alman oyun yazarı ve varoluşçu Bertolt Brecht'in sözleriyle "İnsan yaptığı şeydir."

Pour-soi (kendisi için) ve en-soi (kendinde) Böylece bize nesnel bir dünyayla kuşatılmış (biyoloji, siyaset, ekonomi ve kültür dünyası) öznel ve kendi kendinin bilincinde bir insan portresi sunuluyor. İnsan kendini tüm bunlarla ilintilendirebilir. Kitabın teması için daha önemli olan şey, Heidegger'in her kişinin "alanına" ait diye tarif ettiği kişilerle toplumsal

seviyede ilintilenebilmesidir. Göreceğimiz üzere bu türden ilişkilerden varılacak sonuçlar Sartre'ın etik ve kişisel ahlak görüşünün temelidir. Sartre insan bilincini *etre-pour-soi* (kendi için şey), bilincinin nesnesini *etre-en-soi* (kendinde şey) olarak nitelendirir. Bu, insanlara dair ikici bir görüş olarak tarif edilmiştir, ama kelime kafa karıştırıcıdır, çünkü insan doğasına dair Platonik ve belli bazı din teorilerini akla getirir. Durumu bir dikotomi ya da sadece varlığın iki kipi olarak tanımlamak tercih edilebilir olacaktır: Sartre için de insanın hedefi bu dikotomiyi aşmaktır. Nesnel dünya üzerine tefekkürde bulunduğunda onu oldukça doğal biçimde bilincin bir parçası haline getirir: *en-soi*, *pour-soi* olur. Bu süreci tüm bu tefekkürleri birleştirilmiş bir bütüne dahil edecek biçimde evrenselleştirerek bir özsel insana ulaşacaktır. (13. Bölüm'de göreceğimiz üzere burada Taoist düşünceyi ziyadesiyle anımsatıyor.) Bu tefekkür faaliyetine iştirak etmeyi reddederek, kendini farkındalık dünyasına adamayı seçmeyerek insan kendini sadece öteki insanların farkındalıklarının bir nesnesi, sabit, değişmez bir *etre-en-soi* kılma tehlikesine girer. Sartre bu tip insanları hor gördüğünü saklamaya çalışmaz.

Kısacası Sartre ünlü bir sözünde insanın kendi projesi olduğunu iddia eder. Hayatınızda hiç böyle bir egzersize giriştiyseniz, bundan ne kastettiğini anlayacaksınız. Araştırma ve keşif için potansiyel alanların listesini çıkararak başlayın. Ama süreç içerisinde başlangıçta size önemli, bu yüzden de üzerinde çalışmak için verimli alanlar olarak görünen bazı alanların artık size öyle görünmediğini, öbürlerini ise başlangıçta mühim olmaktan uzak hatta tamamen önemsiz konular olarak görürken, araştırma kendi süreci içerisinde ilerlediğinde değiştirme ve adapte etme yoluyla bunların daha büyük bir önem kazandığını fark etmeniz neredeyse kesindir. Sonuç olarak bitmiş ürün esas plandan oldukça farklı gözükür; şayet gözükmüyorsa ya son derece şanslısınız ya da daha ziyade keşfettiğiniz yeni araştırma alanları konusunda tembellik etmişsinizdir. İşte kendi için varlık böyle bir şeydir der Sartre:

Her zaman büyüyen, kendini ortaya çıktıkları andan itibaren yeni durumlara ve meydan okumalara adayan, gerektiğinde yön değiştiren ve her zaman risk almaya hazır olan.

Öyleyse Sartre için insan doğası diye bir şey yoktur. Tabir hepimizin üç aşağı beş yukarı uyum sağladığı, baskın bir nevi örüntü olduğunu ima eder -bunlara verilebilecek bir örnek Platon'un "form"larıdır, gerçekliğin kopya olduğu bir ideal. Sartre buna katılmaz: Hepimiz yaratılma sürecinde kendimiz olduğumuz kendi doğalarımıza sahibiz. Öyleyse insanların doğası gereği bencil olduğunu olumlamak temelinde özgeci olduğumuzu öne sürmek kadar saçmadır. Bazı insanlar bir istikameti seçer, ötekiler bir başkasını; her halükârda seçim onlara aittir. "Lider olmak için doğmuş" ya da "kaybetmeye mahkûm" bir kişi yoktur, hiçbir zaman olamaz da. Kimse bir şey olarak "doğmuş" ya da bir şeye "mahkûm" değildir. Bir kişi "liderlik nitelikleri" dediğimiz şeyi ilk olarak eyleme geçmeyi, çetrefilli, zor ya da tehlikeli koşul ve durumlarda bir risk almayı isteyerek ve seçerek elde eder. Bir kaybeden akılsızca ya da pısırıkça seçimler yaptığı ya da belki de ondan kritik talepler beklendiğinde kendini geri çektiği için kaybeder.

Özgür irade: Son paragraftaki "seçim" kelimesi varoluşçuluğun merkezi fikirlerinden birini sunar, insan seçerken özgürdür, var olurken özgürdür, determinizmi andıran herhangi bir şeyi, psikolojik, sosyolojik, çevresel ya da dini bakışı sağlam biçimde reddeder. Varoluşçuluk özgürlükçü bir felsefedir. Özgür irade ile ilgili genel tartışma 10. Bölüm'de yürütülecek, ama bu aşamada ahlak teorisi açısından özgür iradeye duyulan inanca kendini adamanın yol açtığı sonuçları vurgulamak önemli. Her şeyden önce bu özgürlük, bir şeyden azade olmak anlamında "bir şeyden özgür olmak"tır. Fail ahlakî kararlar verirken kendi failidir, bir kurum hesabına eylemez. Herhangi *a priori* değerler kümesine kendini adamasına gerek yoktur. Onu belirli yönlere oturtacak ideal bir Form yoktur, ister Sina'daki kayaya kazılmış olsun ister

ülkedeki her kürsüden ona haykırılsın herhangi ilahî emre cevap verme yükümlülüğü yoktur. İster Papa onun kilisesinden, ister köktendinciler televizyon istasyonlarından ya da ister İslam mollaları camilerinden Kıyamet Günü'nde ya da Mahşer'de onu bekleyen kaderi ile ilgili tasvirler yapsın, bütün bunlarla dalgasını geçebilir. Cenneti cennet kılan şeyler de, cehennem ateşi de onu hiçbir surette ilgilendirmez.

Varoluşçu etikte bireyin uyum göstermesi gereken doğa*üstü* ya da doğa*ötesi* bir davranış kodu yoktur. Yaşama kurallarımız kendimiz için karar verdiğimiz kurallardır. Sonunda da bazı konularda yüz yıllar öncesinin ahlakî kuralların doğru olduğuna karar versek bile daha önce bizim için denenmiş ve test edilmiş olduklarından ve kişisel deneyim temelinde kabul edilebilir bulunduklarından hâlâ *bizim* kurallarımız olarak kalmaya devam ederler. Öyleyse yapmacıklıktan, mış gibi yapmaktan, "teamüllerin tiranlığından" azadeyiz, özgürüz. Her şeyden önce kendimizi hemcinslerimiz olan öbür insanlara prezantabl ya da kabul görülebilir kılmak için bir nevi maske takma zorunluluğundan özgürüz. Bizi nasıl bulduklarsa öyle kabul etmek zorundalar ya da hiçbir surette kabul etmemeliler. Bu kulağa cazip gelebilir; ama Sartre bunun söz konusu olmayabileceğini söylüyor. İrlandalı oyun yazarı G. B. Shaw "İnsanlar özgürlükten korkar, bu yüzden ondan kaçınırlar." demişti. Zira bu özgürlük ve onun yol açtığı seçimler sorumluluk getirir. Değerler *a priori* olmayabilir, ama onlar vardır: Herhangi bireyin kendisi için yaptığı seçimler ve icra ettiği eylemler tarafından belirlediği değerler. Tek iyi insanın kendisi için yarattığı iyidir. Bu da sadece bireysel karakter için değil, tüm toplum için doğrudur.

"Gerçeklikte şeyler insanların onların olacağına karar verdikleri gibi olacaktır." Yani birey ahlakî fail sadece kendisine değil, tüm insanlara karşı sorumludur. Burada yine Kierkegaard'ın "ya/ya da"sının ıstırabına ve Nietzsche'nin pazar yerindeki delisinin dehşetine dönüyoruz. "Zira bir insanın olmak istediği gibi kendini yaratabilmesi için giriştiği bütün eylemleri

ve aynı zamanda olması gerektiğine inandığı insan imgesi içinde yaratıcı olmayan tek eylem yoktur. Şu ile bu arasında seçim yapmak aynı zamanda seçilmiş olanın değerini olumlamaktır." Bu sonucun öncülleri mantıken izlediği açık olmalıdır. İnsanın tüm zamanlarda özgür seçimler yapabildiği, bu seçimlerin bu yüzden rasyonel olduğu, herhangi kaynaktan kararı verene bir zorlama olmadığı, bu yüzden de önyargı, bağnazlık ya da aymazlık öğesi olmadığı söz konusuysa, seçimlerin tüm insanlar için neyin doğru olduğunu göstermesi gerekir. 1960'ların Anglofon dünyasında geniş çaplı inanılan varoluşçuluk görüşü "içinden geldiği gibi yaşa" anlamına geliyordu. Bu, Sartre'ın dili kısmen bu görüşe inanılmasına yol açsa da, felsefenin düpedüz yanlış bir temsilidir. Aslına bakılırsa, çok saygı duyduğu Kant'ın evrenselleştirilebilirlik yaklaşımına çok daha yakındır. Önünde sonunda insanların rasyonel sürecinde tutarlılık öğesi olmasa, herhangi alanda, felsefî olduğu kadar bilimsel de, kendi muhakeme güçlerine başvuranlar arasında herhangi mutabakatın olabileceğinden şüphe duyulması gerekirdi.

Istırap, terk edilmişlik, ümitsizlik: Seçim özgürlüğünün akabinde getirdiği sorumluluk yükü Sartre tarafından ıstırabın nedeni olarak tarif edilir. İnsan özgür olmaya "mahkûmdur" kendi özünü belirleme sürecinde yalnızdır, dönebileceği kimsesi yoktur. Istırap topyekûn, kaçınılmaz sorumluluğun ıstırabıdır. İşlemediği bir suçu üstlenir: Birleşik Devletler Başkanı Harry Truman'ın ünlü tabiriyle "Nihai sorumluluk bendedir."* demek zorundadır. Sartre bu ifadeye bir yorum olarak algılanabilecek şekilde şöyle yazmıştır:

* "The buck stops here" ya da diğer bir deyişle "pass the buck". İfadenin etimolojisinin pokere dayandığı iddia edilmiştir. Pokerde "buck" oyun kâğıtlarını dağıtan oyuncunun sırasının geldiğini göstermek için kullanılan fiştir. Eli dağıtanın eli bittiğinde yaptığı şeye ise "pass the buck" adı verilir. Poker ilk defa 19. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nde oynanmaya başladığında kullanılan "buck" geyik derisinden yapılma kılıç kılıfıydı. El sırası gelen için bıçak kılıfından çıkarılır ve kılıf öne sürülürdü. Bu, el dağıtıldığında karşı tarafı hile yapmaktan caydırmak için kullanılan bir yöntemdi. (ç.n.)

Her birey taahhütte bulunmalı ve kendi taahhüdüne göre davranmalıdır. İnsan ne olacağını bilemez, sadece şeyleri yapabilme gücünün ne olduğunu bilir. Onun ötesinde hiçbir şeye bel bağlayamaz.

Seçme edimi, sadece bir taahhüdü seçip ona göre davranmaktan çok daha fazlasını içerir. 2. Bölüm'de öne sürüldüğü üzere, bir seçimde bulunmayı reddetmek bile bizzat bir seçimdir: Bu durumda imtina seçimi. Kötüler başarılı olurken iyiler hiçbir şey yapmaz. Tarih başını kuma gömen, sonra da taahhüt altına girmemeyi seçtikleri zaman gerçekleşen yıkımda bir suçlarının olmadığı mazeretini gösteren insan örnekleriyle doludur. Sartre en büyük özgürlük ifadesinin insanın "hayır" deme gücünde yattığını öne sürmüştür. Bu yüzden de haksız yere olumsuz olmakla suçlanmıştır. Ama Sartre'ın Almanların ülkesini işgal ettiklerinde onlarla işbirliği yapmayı reddetmesinde olumsuz hiçbir şey yoktur. (Şimdi bir anlığına varoluşçulardan uzaklaşmak gerekirse) Bertrand Russell'ın Nükleer Silahsızlanma Kampanyası'ndaki politik faaliyetleri için hangi eleştiri getirilirse getirilsin, Britanya'nın nükleer silahlara sahip olmasına yaptığı muhalefeti "olumsuz" diye tasvir etmek saçma olacaktır. Bir partide alkollü içeceğe "hayır" demekte olumsuz hiçbir şey yoktur. Uluslarının Vietnam Savaşı'na iştirak etmesine hayır diyen Amerikalılar olumsuz olmanın yanından geçmiyordu, tıpkı hayatlarını riske atarak Hitler'e muhalefet eden Almanlar gibi. "Hayır" kelimesi bir birey, bir cemaat, hatta bütün bir ulus için bir değişiklik durumuna işaret edebilir. Fakat akabinde ıstıraba neden olabilir.

Bu ıstırap Sartre'ın *terk edilmişlik* diye tasvir ettiği his tarafından yoğunlaştırılır. Bu ilk olarak insanların O'nu kavradığı haliyle yüz yıllar boyunca milyonlarca insana kuvvet ve rahatlık sunan Tanrı tarafından terk edilmişlik anlamına gelir. "Suların içinden geçerken seninle olacağım... Ateşin içinde yürürken, yanmayacaksın, alevler seni yakmayacak."*

* Yeşaya 43:2. (ç.n.)

diye yazmıştı eski zamanlardan bir peygamber. Sartre artık böyle bir desteğin olmadığını söyler. Dinî posterler "Tanrı sevgidir." diye iddia eder, oysa Sartre için "sevgi edimlerinin ötesinde sevgi yoktur, sevmede tezahür edilenden daha ötede bir sevgi potansiyeli yoktur."

Bu terk edilmişlik durumu sadece ilahî nasihatten değil, insan nasihatinden de yoksun olduğumuz anlamına gelir. Bu, zaman zaman arkadaşlarımızdan tavsiye almadığımız ya da almamamız gerektiği anlamına gelmez; ne yapacağımızı bilemediğimiz durumlarda bu yolu izlemek çoğumuz için doğal ve arzu edilebilir bir rotadır. Ancak buradaki önemli nokta arkadaşlarımıza ve diğer nasihat edenlere başvurmanın hâlâ *bizim* seçimimiz olmasıdır. Bir rahibe, bir psikiyatra, bir yardımsevere ya da bir evlilik danışmanına gitsek bile, bu edim bizim hesabımıza yaptığımız seçimlerden biridir. *Hangi* rahibe, *hangi* uzmana gideceğimiz bizim seçimimize kalmıştır. Onların tavsiyelerini dinledikten sonra (herhangi tavsiye verdiklerini varsayarsak, onları sadece sesli düşünmede ve kendimiz için belirli ikilemleri aydınlığa kavuşturmada araç olarak kullanabiliriz) bu tavsiyelere uyup uymamak yine bizim kararımızdır. Yani kendi kaderlerimizden sorumlu olduğumuzdan terk edilmiş kalmaya devam ederiz, Artık "Bırakalım da *onlar* bununla ilgili bir şey yapsın" diyecek konumda değiliz, "onlar"dan kastımız her kim olursa olsun, siyasi liderlerimiz, ruhban sınıfı, doktorlar, öğretmenler, her kimse... Herhangi durumda gereken tepkiler kendi özgür seçimlerimizin bir sonucu olarak vermeye hazır olmamız gereken tepkilerdir. Bu da muazzam bir yalnızlık hissiyatı yaratır. Sartre bu hissi ifade etmek için *ümitsizlik* kelimesini kullanır. Bununla kastettiği şey herhangi birey tarafından kendi içinde barındırdığından fazla kaynağı olmadığını fark ettiğinde hissedilen ümitsizliktir, kendi iradesinin kuvvetiyle sınırlandırılmıştır. Ancak hayatın zorlukları ve karmaşalarının sağlayacağı yüzleşme (ya da kaçınma) yoluyla kendi içimizde yaratabildiğimiz güç istenci bizim herhangi anda

bunlarla başa çıkmamızı sağlayacaktır. Bu, ötekilere karşı sürekli saldırganca davranmak zorunda olduğumuz anlamına gelmiyor (belki de bizzat Sartre örneğini akılda tutarak varoluşçuluk hakkında bu iddia edilmiştir): kişi kendini saldırgan olmadan da gösterebilir, zorbalaşmadan bir tutum takınabilir. Gereken şey, etrafımızdakiler bizimle uzlaşmadığında bile neyin doğru olduğuna inanıyorsak ifade etme cesaretini göstermektir. Kişinin muhalefet ettiğini ifade ederek kendini gösterme korkusu yüzünden sümsükçe ve istemeye istemeye çoğunluğa eşlik etmesi Sartre'a göre ümitsizliğin bir kişinin içindeki eyleme arzusuna nasıl baskın çıkabildiğini gösterir. Fakat bu ümitsizlikle birlikte yaşamayı öğrenmeliyiz ve buna rağmen "özgün biçimde" davranmalıyız.

Özgünlük: "Özgünlük" kelimesi Heidegger'in vurgularını hatırlatırken, varoluşçuluğun hedeflerini seçebileceğimiz kadar kapsamlı biçimde özetler. Sartre'ın tasvir ettiği özgün insan kendisi için, özellikle de kendi ahlakî kararları için sorumluluk almayı kabul eden kişidir. Öteki insanların salt nesnesi, *etre-en-soi* olmaktan kaçınır ya da kaçınmaya çalışır. Bu da kendi "doğası" her ne olacaksa onu fark ederken kendi seçiminin bir sonucu olacaktır; kendini olmak istediği şey, *etre-pour-soi* kılacaktır. Bu terk edilmek ya da yedirilmiş, içirilmiş, uygun aralıklarla temizliği yapılmış bir çiftlik hayvanı gibi kolayca memnun olmayı, krizlere karşı unutkan davranmayı ve karar almaktan imtina etmeyi kabul etmeyi reddetmek anlamına geliyorsa, bırakın öyle olsun: Özgün insan olmak beraberinde getirdiği tüm travmalarla birlikte "kötü inanç" hayatına sonsuza dek tercih edilirdir. Sartre "kötü inanç" tabirini belirli bir bakış açısının ifade edilmesi gerektiğinde sessiz kalan, belirli bir rotada bir adım takip izlenmesi gerekirken kendini geri çeken, kendisini şu ya da bu damgaya göre kategorize edilmeye izin veren, gerçeklikten kaçan, böylece bir nevi maske takarak gerçekdışılığı artıran herkese atfeder. Sartre, iş vakti dışında özerk bir insan gibi davranırken, restoranda

etrafındakilerin kendisinin üzerinde tahakküm kurmasına izin veren yaltakçı bir dalkavuğa dönüşen garsonu eleştirir. Sartre, menfaatleri onları "müşteri her zaman haklıdır" görüşüne itenlerin istisnasız desteklediği yardakçı tutumu –ister mağaza sahipleri, sigortacılar, emlakçılar, ister seyyar ticaret acentesi (ya da bazen söylendiği üzere satış temsilcileri) tarafından benimsenmiş olsun– son derece hakir görür. Bir kişinin kendi *işlevine* göre kendini tanımlaması ve buna göre davranması "kötü inancın" olası en kötü ifadesidir, Sartre'ın bundan kastettiği insanın kendisine karşı dürüst olmaması ya da kişinin özgün olmamasıdır.

Sartre bizzat 1965'te prestijli Nobel Edebiyat Ödülü'nü almayı reddetti. Ret mektubu tam da tipik Sartre'dır, kendi vaaz ettiği şeyleri tutarlı biçimde nasıl bizzat pratik ettiğini gösterir. "Bir yazar kendisinin bir kuruma dönüşmesine yol açacak şeyi bu şey en onurlu biçimde gerçekleşse de reddetmelidir... Jean-Paul Sartre imzası Nobel Ödüllü Jean Paul Sartre imzasıyla aynı şey değildir." diye yazmıştı. Aynı nedenle 1945'te Fransız Direnişindeki faal yıllarını takdir etmek amaçlı, Fransız Hükümeti tarafından verilen Legion d'Honneur'ü de reddetmişti. Sartre'ı her yerde takip edeceğini iddia eden, ona hayran bir öğrencisine Nietzsche'den şu alıntıyı yapmıştı: "Adam ol ve beni takip etme- kendini takip et." Yani insana temelde geleneksel olarak aşkın bir kadiri mutlak ve kadiri alim bir Varlık'a atfedilen tanrısal varlığı atfederken Nietzsche'ye doğrudan uyar. *Varoluşçuluk ve Hümanizm*'de "Tanrı var olduysa bile bu bir fark yaratmazdı" diye yazmıştı. Bu dünyada bireysel ya da sosyal açılardan tatmin elde edeceksek, bunu gerçekleştirmek insana bağlıdır; başarısızlığa uğrarsa, sadece bu tatmin gerçekleşmeyecektir.

Varoluşçuluk Eleştirisi

Bir insan tefekkür ettiğinde özgünlük idealinin nereye kadar evrenselleştirilebileceğini kendine sorar. Sartre, kendisi yazar, yayıncı, profesör olarak hiçbir zaman böyle davranmaya

mecbur değilken, müşterilerine minnet gösterme nedeniyle davrandığı gibi davranması gereken garsona bir nebze olsun haksızlık etmiyor mu? Dahası, John Stuart Mill ile kendi akademik ve kültürel altyapısından daha azına sahip insanlara dair gerçekdışı farkındalığın bir kısmını paylaşıyor gibi görünür. Hayatta bazı insanların ötekilerine oranla daha talihli bir başlangıç yaptığını kabul ediyordu, ama sosyal engelli bir kişiye karşı takılan at gözlüklerinin ne kadar dar olabileceğini hiçbir zaman tam olarak kabul etmiyor gibi görünüyor. En temel niteliklere bile sahip olmayan Etiyopyalı bir mülteci, evsiz bir Filistinli ya da okuldan terk bir işsizin özgünlüğü nasıl tartışılabilir? Bütün dünyadaki milyonlarca insanın kendi kontrolleri ötesindeki koşullar tarafından dar bir varoluşa mahkûm olduğunu kabul etmesi Sartre'ın hayatının daha geç bir aşamasında Komünist Parti'ye katılmasına neden olmuştur. Bu davranışına şaşıranlara bunun onun taahhüdü olduğunu, ama partiye katılma seçimini yapmasını sağlayan şeyin tam da partinin bu toplumsal devrim taahhüdü ve sınıf ayrımlarının yol açtığı kendini gerçekleştirme fırsatlarının geniş çeşitliliğine bir düzen getirmesi olduğunu açıklamıştı. Baskın kurallara bu kadar muhalefet eden bir adamın kendini tarihsel kaçınılmazlığı peşin yargıyla yorumlayan, bu kadar muazzam derecede kuralların hâkim olduğu bir örgüte adaması hâlâ tuhaf görünüyor. İncil'in insanların hayatını kontrol eden bir faktör olması reddedilecekse, *Komünist Manifesto* ya da Mao Tse Tung'un *Küçük Kırmızı Kitap*'ı da reddedilmelidir.

Varoluşçuluğa getirilen bir eleştiri de özellikle kriz ve felaket durumları için üretilmiş, ancak kahramanların başa çıkabileceği bir felsefe olmasıdır. Heidegger ve Sartre söz konusu olduğunda, bunu bu tip zamanlarda yazıyor olmaları ve söz konusu zorluklara olumlu biçimde tepki verecek zekâ ve karakter gücüne sahip olmaları açıklar. Etrafımıza bakmakla ilgilenirsek hepimiz benzer zorlukları bulabiliriz, onların üstesinden gelme sürecine iştirak etmeyi seçebiliriz. Ama çok azımız, ekonomik nedenlerden Sartre'ın yaptığı gibi

kendimizi bu sürece cansiperane adayabiliriz. Herkesin kendini politik ve toplumsal çalkantılarla ilgili faaliyetlere iştirak etme yükümlülüğünü nereye kadar hissetmesi gerektiğine dair değer yüklü bir yargıdır. İnsanın her değerli emele kendini adaması imkânsızdır, birçok insan için de belirli bir iletişim biçimine kendini adamak ve onu sürdürmek yeterince enerji ve vakit alabilir. Sartre "Hayır" deme ediminin insan özgürlüğünün üstün bir ifadesi olabileceğini söylerken kesinlikle haklı olsa da, bu edim takdire şayan bir cesaret ve dayanma gücü teşkil etmek için kamusal alanda ifade edilmek zorunda değildir. Birçok sigara, alkol ve uyuşturucu bağımlısının kendi bağımlılığına "Hayır" derken verdiği savaş Luther'in Roma Katoliklerine, Sartre'ın Nazilere dediği "Hayır" kadar travmatik olabilir ve uzun zaman alabilir.

Varoluşçuluğun bu "Athanasius contra mundum"* tutumu (belki de yer yer "apres moi, le deluge"** iddiası) felsefeye her zaman çekici ya da arzulanabilir görünmeyen bir bireysellik havası katar. D. H. Lawrence, bu bireyciliği *Klasik Amerikan Edebiyatı Üstüne İncelemeler*'inde*** canlı, kısa ve öz biçimde ifade etmişti:

> Her ruh yalnızdır, her ruhun yalnızlığı da iki varlık arasındaki mükemmel ilişkiye karşı çifte engeldir. Her ruh yalnız olmalıdır. Ve sonunda mükemmel bir ilişkiye duyulan arzu sadece kötücül, insanca bir ihtirastır... Her ilişkinin her kişinin ruhunun biricikliği açısından zaruri olan kendi mutlak sınırları, kendi mutlak ihtiyatları olmalı.

---

* I. Athanasius, 20. İskenderiye piskoposu. Konstantinos, Valens, Iulianus ve II. Konstantios gibi imparatorlara karşı çıktığı için "Athanasius contra mundum" ("Athanasios dünyaya karşı") lakabıyla da tanınmıştır. Yazar, bu tabiri varoluşçuluğun bütün dünyaya ne kadar kafa tuttuğunu göstermek için kullanıyor. (ç.n.)

** "Benden sonrası tufan". "Apres nous le deluge" [bizden sonrası tufan] diye de bilinir. Bu ikinci haliyle Fransa Kralı XV. Louis'ye atfedilmiştir. Söylentiye göre kral bu sözü gözdesi Madame de Pompadour'a söylemiştir. Deyiş Marx ve Dostoyevski tarafından da bencilliği ve yozlaşmış değerlere karşı kayıtsızlığı tasvir etmek için kullanılmıştır.

*** D. H. Lawrence, *Klasik Amerikan Edebiyatı Üstüne İncelemeler*, Çev. Nebile Direkçigil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Lawrence pekâlâ haklı olabilir, ama burada sorulacak soru ötekilere duyduğumuz ihtiyacı ve onlara çeşitli açılardan ve çeşitli seviyelerde bağımlılığı gereksiz kılmayı göz ardı eden ya da gereksiz kılmaya çalışan kendimizden bir *etre-pour-soi* yaratmaya adamamız için izin verip vermememiz gerektiğidir. Eşime, aileme, meslektaşlarıma ve arkadaşlarıma ihtiyacım var; onların hepsi kendi içimdeki farklı farklı yolları keşfetmemde ve kendimin farklı farklı veçhelerini gerçekleştirmemde bana yardımcı oluyor. Öyleyse özüm kısmen onların elinde. Bunu kabul edersem, bir kişi olarak özgünlüğümden hiçbir şey kaybetmezmişim gibi hissediyorum.

Varoluşçuluğun etkisi oldukça geniş kapsamlıydı, savunucuları da vurgularında birbirlerinde epey ayrışırlar. Akabinde bazı alıntıların göstereceği üzere, fikir insanları kadar edebiyatçılarda da, ressamlarla şairler kadar teologlar ve filozoflarda da tepki uyandırdı. Varoluşçular hakkında genelleme yapmanın zor olduğu ve mantıksal pozitivistlerin Viyana Çevresi ya da Nesnelciliğin Ayn Rand ekolü gibi bir ekolleri ya da çevreleri olmadığı sonucuna varacağız: varoluşçunun bir el ilanı yoktur. Herkes için ortak olan bir düşünce biçimi, ne kadar üstünkörü olursa olsun varoluşçu şemsiye altında kapsanabilir: tüm düşünce ve deneyimi tek baskın kavram ya da vizyon altında birleştiren herhangi metafizik dünya görüşünün reddi. Yolun sonunda ışık, akabinde dünyanın tüm gizemlerini açıklayacak alimi mutlak bir Varlık yoktur. Her şey açıklığa kavuşturulmak zorunda değildir: dinî varoluşçular bile bilgi ya da itikattan ziyade iman ve ümit tarafından harekete geçirilen bir hayatı savunur. "Hayatın anlamı nedir?" sorusunun bir anlamı yoktur, çünkü sorunun kendisi soruyu sormadan önce cevabını varsayar. Hayat 60'ların ünlü komedyeni Al Read'in söylediği gibi onunla ne yaparsanız odur. Bu fikir saçma gibi görünüyorsa, varoluşçuluğun merkezî temalarından birini kavramışız demektir. "Nihai gerçeklik"e dair tüm kavramları reddeden, dünyanın tesadüfiliğine fırlatılmış her kişinin görevi sahip

olduğu özgürlükle yapabilecekleri ve kendi değerlerini, doğru ile yanlışa dair kanaatini ve insan ilişkilerinde gereken önceliklerini yaratmasıdır. William Barret (alıntı yapılan eser, s. 80) bu görüşü şu sözlerle ifade eder:

> İnsanın bir sonu olmasına dair anlayış aklın Batı felsefesi tarihinde bütün öbür insani işlevlerin geleneksel olarak üstünde yer almasını sorgulamaya açmıştır. Teorik bilginin peşine kişisel bir tutku olarak düşülebilir ya da bu bilginin bulgularının pratik bir uygulaması olabilir, ama diğer tüm insani girişimlerin (sanat ve din gibi) üstünde olan o değeri Mutlak'a erişeceği herhangi iddia ile artıramayız. Mesela bir yol olduğunu ve bize bu yolda yürümemiz gerektiğini varsayalım. Biz "Neden?" diye sorduğumuzda buna karşılık bize yürümenin kendi içinde hoş ya da faydalı (sağlığımız için iyi) olduğu için yürümemiz gerektiği söylenebilir. Fakat bize yolun sonunda paha biçilmez bir hazine olduğu söylenirse, yürüme buyruğu bizimle birlikte baskın bir ağırlık taşıyacaktır. İşte bizatihi yolun amacı kaybolduğu için modern ufuktan kaybolan bu yolun sonundaki hazinedir.

EK: VAROLUŞÇU FİKİRLERİN İFADELERİ

"Hemcinslerimizi halinden memnun hayvanlardan ıstırap dolu bir dünyanın bilincindeki ıstırap çeken Tanrılara dönüşecek şekilde değiştirmeliyiz."

-L. Mumford

"İnsan olmanın özü [...] insanın sonunda hayat tarafından yenilmeye ve sonunun getirilmesine hazırlıklı olmasıdır. Kişinin öteki insanlara sevgiyle bağlanmasının paha biçilmez ödülü işte budur."

- G. Orwell

"Kayıtsızlık ruhun felç geçirmiş halidir, vakitsiz bir ölümdür."

- Çehov

"İşte böyle birbirimize dehşet salabiliyoruz, yalnız odalardaki insanlar da aşağılanma ıstırabına katlanıyor, hatta öbürleri onları bilinçlerinde belki de pek bir yere koymadığından zarar bile görebiliyorlar. Zihinden yansıyan eidôla* kendi başlarına bir hayata girişiyorlar, kurbanlarını bulmak için dolanıyorlar ve bu kurbanları gezintilerinin esas kaynağının adilce acı çektirmeye isnat edilemeyeceği, hatta böyle hissetmenin epey kafa karıştıracağı bir sefillik ve korkuyla delirtiyorlar."

Iris Murdoch

"Toplumumuzda annesinin cenazesinde ağlamayan herhangi birinin ölüme mahkûm edilme riski var [...] İçinde yaşadığı topluma yabancı, sınırda, mahrem, münzevi, hissi hayatın çevrelerinde yürüyor. İşte bu yüzden okurlar ona toplumsal bir enkaz parçasıymışçasına tepeden bakar.

-A. Camus

"En büyük entelektüel ekonomi kişinin dünyanın idrak edilemezliğini kabul edip insana odaklanmasıdır."

-A. Camus

"Dünyanın anlamı yoksa, totaliterlik doğrudur. Onun doğru olmasını kabul edemem."

-A. Camus

"Ona karşı hiçbir şey yapmadan ümitsizliği kabul mü edeceğiz?"

-A. Camus

"Hiçbir şeyin ama hiçbir şeyin bir nebze olsun önemi yok, sebebini de biliyorum. Geleceğimin karanlık ufkundan üzerime bir nevi yavaş, ısrarcı bir esinti gelmişti. [...] Bu esinti

* Eidôlon'un çoğulu. Eidôlon Yunanca'da hayalet, resim, portre, imge ya da hayal gücü anlamına gelir. (ç.n.)

insanların bana zorla kabul ettirmeye çalıştığı bütün fikirleri o sıralarda içinden geçmekte olduğum gerçekdışı yıllarda eşit olarak yok etmişti. [...] Hepsi benzer şekilde günün birinde ölmeye mahkûmdur, ötekilere olduğu gibi sıra ona da gelecektir. Öyleyse annesinin cenazesinde ağlamadığı için cinayetle suçlandıktan sonra idam edilmesi ne fark eder, sonunda her şey aynı kapıya çıkmayacak mı?"

-A. Camus

"Tanrı'ya bin şükür! Hayat korkunç!"

- Dylan Thomas

"Istırap hayatın tözü ve kişiliğin kökenidir, ıstırap da evrenseldir. Istırap tüm biz canlıları bir araya getiren şeydir. Hepimizin içinden akan evrensel ya da ilahi kandır. İrade dediğimiz şey, ıstıraptan başka nedir ki?"

- Unamuno

"Erdemleri için değil, kusurlarına rağmen, bir nedenden ötürü değil, bir şeye rağmen sevildiğini bildiği için herkesi sevse de bir kısmından nefret etmek zorundaydı."

William Faulkner

"Prenslerle papalara karşı savaşmak kitlelere, eşitliğin tiranlığına, sığlığın, mantıksızlığın, adiliğin, canavarlığın sırıtışına karşı savaşmakla kolayca karşılaştırılabilir."

-Kierkegaard

"[...] İnsan olmak her zaman insan olmama noktasında olmayı, yaşayan bir sorun, mutlak ve tehlikeli bir macera olmayı kesinlikle imler... özünde drama olmak! Zira ancak ne olacağını bilmediğimizde drama vardır, öyle ki her an saf tehlikeli ve iç ürperten bir risktir. Kaplan, kaplan olmaktan vazgeçemez, kaplanlık dışı olamaz, oysa insan her an insanlık dışına çıkma riski içerisinde yaşar."

- Jose Ortega y Gasset

"Bugün filozofun ilk ve belki de tek görevi insanı kendisine karşı savunmaktır: İnsanı insanlık dışına çıkmaya çağıran, günümüzde birçok insanın teslim olduğu –hem de çoğu zaman farkında olmadan– olağanüstü baştan çıkarıcılığa karşı savunmak."

- Gabriel Marcel

"Toprakta çalışan Hopiler* kendini toprağa karşı konumlandırmaz. Çevreleri *ile* çalışır, onlara karşı değil... Çevreleriyle uyum içerisindedir, çatışma değil, ona karşı gelen birini fethetmeye de girişmez. Mısıra bağımlıdır, ama bu karşılıklı bağımlılığın bir parçasıdır, sömürü değildir."

- H. & H. A. Frankfort

"Ömrümün ne kadar kısa olduğunu, kapladığım o küçük yerin öncesindeki ve sonrasındaki sonsuzluğun içine çekildiğimi düşündüğümde, hatta hakkında bir şey bilmediğim ve beni bilmeyen mekânın sonsuz muazzamlığının girdabına düştüğümü görebildiğimde dahi korkuyorum. Orada olmaktan ziyade burada olmak beni hayrete düşürüyor. Neden o zaman değil de şimdi?"

- Pascal

"Birey kendi başına insan olamaz. Kendi olmak bir başka kendi olanla kurulabilecek tek iletişimdir. Tek başıma kasvetli tecride gömülürüm, ancak ötekilerle iletişim halinde olduğumda kendimi açığa çıkarabilirim."

- Karl Jaspers

"İntihar insan varoluşunun nihai saçmalığıdır, tıpkı bir milyonerin kendini açlıktan ölmekten korktuğu için öldürmesi gibi."

- Sartre

---

* ABD'de Pueblo Yerlilerinin en batıdaki öbeği. Arizona'nın kuzeydoğusunda Navaho Yerleştirme Kampı'nın ortasında yaşarlar. (ç.n.)

"İnsanın dünyayı deneyimlemesi temelinde bir sınırlandırma deneyimidir."

- Sartre

"İntihar edimi bu sınırlandırmaya bir protestodur, intihar hayatı bir intihar olarak görür."

- Sartre

"Tarihte ilk kez insanlar kendi insanlıkları tarafından bastırıldıklarını hissetmeye başlıyor."

- Sartre

... özgürlük çölünde var olmak. Aynı şeyi okullu bir çocuğun uzun bir tatili olduğunda da gözlemleyebilirsiniz: bir anlığına tüm amaç hissiyatın kaybeder. Özgürlük onun içini sıkar. Bu kadar özgürlük onun bir işine yaramaz. Onun kendi sınırlarını, değersizliğini fark etmesine yol açar."

- Sartre

"Nihai kötülük somut olanı soyut hale getirebilmektir."

- Sartre

VAKA ÇALIŞMASI 23: NİHAİ SORUMLULUĞU ÜSTÜNE ALMAK MI KABAĞIN BAŞINA PATLAMASI MI?

Başkan Truman'ın ünlü vecizesi "Nihai sorumluluk benimdir." (bkz. s.247) kişisel sorumluluğun klasik bir ifadesidir: kritik bir durumda ötekiler bir edimde bulunmayı reddedebilir, ama o kişi sonuçları ne kadar acı olursa olsun bu sorumluluğu alacaktır. (En ünlü iki kararı Hiroşima ve Nagasaki'ye atom bombası atmak [bununla ilgili olarak alıştırma (k)'ya bkz., s. (235-6) ve Kuzey Kore, Güney Kore'yi işgal ettiğinde Güney Kore'yi savunmak için BM'i birlik (çoğu Amerikan) göndermeye zorlamak. (Bununla ilgili görüş çeşitliliği için televizyon dizisi *MASH*'i seyretmenizi öneririm.)]

Bu vaka çalışması genel olarak bakıldığında nihai sorumluluğu üstlenen mi olduğunuzu kabağın başınıza mı patladığını, kelleyi koltuğa almayı mı göze aldığınızı yoksa göze batmamayı mı seçtiğinizi sınamak için tasarlandı.

(a) Trafik tıkalı. Yolda da bir parça cam kırığı fark ediyorsunuz.
(b) Yakın bir arkadaşınız çok değer verdiği birini kaybetti ama bilmiyor. Bunu bilen bir grup insanın arasındasınız ve aranızda bunu ona kimin söyleyeceğini tartışıyorsunuz.
(c) Cinsel yönelimlerinden ötürü homoseksüellerin ve lezbiyenlerin işyerinizde terfi etmesinin önüne geçildiğine dair elinizde tartışma götürmez ispat var. Bu konuda sesinizi çıkarmak kendi terfi olasılığınıza gölge düşürecek.
(d) Patronunuzun yasadışı ticaretle uğraştığını keşfediyorsunuz.
(e) Süpermarkette birinin raftan sessiz sedasız bir şeyler aşırdığını görüyorsunuz.
(f) Kendisinden uzak duramayacağınız bir meslektaşınızın ağzı kokuyor.
(g) Kolejinizdeki/apartman binanızdaki ana salonda telefon çalıyor. Telefonun size gelmiş olma olasılığı 20'ye 1.
(h) Önerilen bir yasa tasarısına canı yürekten karşısınız. Buna karşı bir miting çağrısı yapıldı.

Cevaplarınızda dürüst olun ve kendinizi bir nihai sorumluluğu üstüne alan ile kabak başına patlayan skalasında derecelendirin.

VAKA ÇALIŞMASI 24: KİMİ SUÇLAMALI?

Aşağıdaki alıntı Arnold Wesker'ın *Kökler** oyununun 3. Sahne'sinden. Bryant ailesi çay içiyor ve tartışma ilerliyor. Beatie'nin sunduğu ikilem bir taraftan bakıldığında bariz gerçekdışı, öbür taraftan bakıldığında ahlakî seçim ve sorumlulukla ilgili bazı temel meseleleri ortaya koyuyor. Tercihen bir grup insanla üzerinde tartışarak Beatie'nin son sorusuna

* Arnold Wesker, *Kökler*, Çev. Cevat Çapan, Kuzey Yayınları, Ankara, 1985.

cevap verip veremeyeceğinize bakın. Oyundaki karakterlerden hiçbirinin güven uyandırmadığını düşünebilirsiniz, ama bizzat Wesker ya da Beatie her halükârda olabilecek en büyük ahlakî ikilemle başa çıktıklarından beşinden birinin kişisel sorumluluk açısından aynı sınıftan uzakta olduğuna epey ikna olmuşlardı. Vardığınız sonucun oyundakiyle aynı olup olmadığına bakın. Kopya çekmeyecekler için kitabın sonunda kısa bir not bulunuyor (ama kopya çekmeyi ilginç bulabilirsiniz ve devam eden tartışmayı kendi keyfiniz için okuyabilirsiniz). (Bkz. Ek 2, ancak soru üzerine iyiden iyiye tartıştıktan sonra okuyun).*

BEATIE: Biz onu beklerken, sizi ahlakî bir problemle baş başa bırakacağım. Ahlakî bir problemin ne olduğunu biliyorsunuzdur? Doğru ile yanlışa dair bir problemdir. Ne yapıp edip sizi düşündüreceğim biraz. Şimdi beni dinleyin. Dört kulübe var.

FRANK: Ne?

BEATIE: Kulübe. Hani şu içinde yaşadığınız evcikler. Bir nehrin bir kenarında iki, öbür tarafında da iki kulübe var. Bir kenardaki kulübelerin birinde bir kız, öbüründe bilge bir adam yaşıyor. Diğer kıyıda bir kulübede Tom, öbüründe Archie yaşıyor. Ayrıca nehir boyunca gemisini süren bir feribot kaptanı da var. Şimdi, dinleyin ve odaklanın. Kız Archie'yi seviyor, ama Archie kızı sevmiyor. Tom kızı seviyor, gelgelelim kız Tom'la ilgilenmiyor.

JIMMY: Zavallı herif!

BEATIE: Günün birinde kız Archie'nin –hatırlarsanız kızı sevmeyen– Amerika'ya gideceğini duyuyor. Böylece Archie'yi onu da yanında götürmeye ikna etmeye karar veriyor. Ne yaptığına hele bir kulak verin. Kız feribot kaptanına gidiyor ve ondan kendisini nehrin karşı kıyısına götürmesini rica ediyor. Feribot kaptanı ise götürürüm, ama üstünde ne varsa çıkarırsan diyor.

* Çeviri kısmen bana, kısmen Cevat Çapan'a aittir. (ç.n.)

BAYAN BRYANT: Peki de neden böyle bir şey istemiş ki?

BEATIE: Neden istediğinin bir önemi yok. İstemiş işte! Şimdi, kız ne yapacağını bilmiyor. Bu yüzden de bilge adamdan ona bir tavsiye vermesini istiyor. O da senin için en iyisi ne olacaksa onu yap diyor.

FRANK: Eh, bu da pek tavsiye sayılmaz, öyle değil mi?

BEATIE: Fark etmez- öyle demiş işte. Kız da bunun üzerine iyice düşünmüş. O kadar âşıkmış ki soyunmaya karar vermiş.

PEARL: Aman Allah'ım!

BAY BRYANT: Amma kıyak hikâyeymiş!

BEATIE: Baba kes sesini ve dinle. Şimdi... Nerede kalmıştım?

BAY BRYANT: Soyunuyordu.

BEATIE: Evet, tabii. Böylece kız soyunuyor, feribot kaptanı da kızı feribota alıyor –ona dokunmuyor, hiçbir şey yapmıyor– sadece onu alıyor, kız da onu yanına alması için yalvarmak ve ona olan aşkını ilan etmek üzere Archie'nin kulübesine yetişiyor. Archie ise onu yanında götüreceğine söz veriyor, kız da gece onunla birlikte oluyor. Ama uyandığında bakmış ki Archie gitmiş. Kız bir başına kalakalmış. Tom'a gidiyor, içinde bulunduğu zor durumu anlatıyor ve yardım istiyor. Ama Tom kızın yaptıklarını öğrenir öğrenmez onu sepetliyor. Gördünüz ya? Zavallı kızcağız. Bir başına terk edilmiş, elbisesiz, arkadaşsız ve hayatta kalmak için en ufak ümidi kalmamış. Şimdi soru şu... Üzerinde bir düşünün. Hemen cevap vermeyin. Onun içinde bulunduğu zor durumdan en çok kim sorumlu?

JIMMY: Peki, geri dönemiyor mu?

BEATIE: Hayır, hiçbir şey yapamıyor. Hapı yutuyor anlayacağınız. Şimdi, *kimi suçlamalı?*

(Bir anlığına herkes derin düşüncelere daldı. Beatie de muzafferane ve kendinden memnun etrafına baktı.)

BAYAN BRYANT: Bırakın şimdi çıplak kızları da çayınızı içmeye bakın. Kız üşümeyecektir ama çayınız soğur.

Beatie'nin sorusuna verilecek cevap mesela bir varoluşçu, faydacı ya da Kantçı bakış açısından ele alınsa farklı olur muydu?

VAKA ÇALIŞMASI 25: VAROLUŞÇU İKİLEMLER

Amaçlar-araçlar tartışmasını takip eden vaka çalışmalarında (5. ve 6. Bölümler) her ikileme verilen cevap genelinde ahlakî failin ahlakî kararlar vermede ilkeleri mi sonuçları mı daha önemli olarak yargılamasına bağlıydı. Yani prosedürlerin seçimi her zaman mevcutken, cevap ne kadar nahoş olsa da prosedür bir kez seçildi mi açık ve netti. Ahlakî seçimler yaparken temel faktörün sonuçlar olması gerektiğine karar veren kişi bir dizi farklı farklı olası sonuç kendisini dayatırsa ne yapmalıdır? Ödevi kılavuzumuz olarak seçmişsek, ödevler çatıştığında ne yapılmalı? Burada bazı ne hazır cevap ne de net bir prosedür sağlayan durum tipleri var. Bunlara varoluşçu ikilemler denebilir. Bunlarla nasıl başa çıkardınız?

(a) Baba Kuzey İngiltere'de bir kentteki bir firmada yönetici, anne semtin ilkokulunda öğretmenlik yapıyor. İki çocukları var, 11 ve 13 yaşlarında. Okulda ve muhitlerinde mutlular. Babanın kariyer merdiveninde tırmanacağı bir sonraki adım Londra'ya taşınmak. Ona mevki teklif edilirken kabul etmezse bir daha terfi ümidine kapılmaması gerektiği konusunda açık ve net biçimde uyarılıyor. Evden işe işten eve her gün gidip gelmek aile birimini olduğu gibi korumak gerektiğinden söz konusu değil. Taşınmalılar mı? Hangi temelde bir karara varmalılar? Anne ile babanın rolleri tersine çevrilse mesele farklı cereyan eder miydi?

(b) Uzun zamandır beklenen ve titizce planlanmış düğün yolda. Düğünden bir gece önce gelinin (ya da damadın) çok sevdiği babası ölüyor. Düğün planlandığı gibi gerçekleşmeli mi?

(c) (Sartre'ın kendi örneği.) Bir Fransız Almanya tarafından işgal edilen Paris'te, De Gaulle ve Özgür Fransa Hareketi*

* Özgür Fransızlar olarak da bili ir. II. Dünya Savaşı'nda Fransa'nın 1940

ile savaşmak için Londra'ya kaçması gerektiğini düşünüyor. Evde ise yaşlı ve hasta bir annesi var. Babası Almanlara çalışan bir vatan haini, adam anne için bir ölü. Tek kardeşi olan ağabeyi Alman istilasında ölmüş. Hayatta kalan tek oğul yaşlı kadının tek yaşama amacı. Adamın onu terk etmesi, onun ölümü anlamına gelebilir. Gitmeli mi?

(d) Bir danışmanın/sosyal hizmet uzmanının çocuklarına ayıracak pek vakti yok, ama onlara sadece onlarla geçireceği bir akşam sözü veriyor. Akşam bastırır bastırmaz bir kişi kapıyı çalıyor. Kişinin özenli bir danışmanlık ihtiyacı olduğundan ebeveynin tüm akşamını alacağı bariz. Ebeveyn ne yapmalı?

(e) Yakın kişisel bir arkadaşınız (cinsel partner değil) size tıbbi testlerin gösterdiği üzere HIV taşıyıcısı olduğu sırrını veriyor. Ne yapardınız?

(f) Size haksız yere bir suç isnat ediliyor. Olay esnasında orada olmadığınıza dair ispat var, ama bu ispatı göstermek üçüncü bir taraf açısından sorun yaratacak (evliliğinin sona ermesi ihtimali anlamına gelebilir.)

(g) Kendisi için çalıştığınız kişiye duyduğunuz tiksintiyi kusmamak için kendinizi zor tutuyorsunuz. Yine de işi kaybetmemek için her karşılaştığınızda ona karşı son derece itaatkâr davranmak zorundasınız. İstifa edebilirdiniz, ama bu referans göstereceğiniz kimsenin olmayacağı anlamına geliyor ve sizinki gibi işlerin bulunması da zor. Elinize bakan iki insan var, ama siz de bu kişinin avucunun içinde giderek daha çok aşağılandığınızı hissediyorsunuz.

(h) 17 yaşında, anoreksik bir genç kız var. 35 kiloya düşmüş, hastaneye kaldırılıyor. Doktorlar kıza ve ebeveynlerine yememeye devam ederse kesinlikle öleceği bilgisini veriyor. O da ölmeyi tercih edeceğini söyleyerek yemeyi reddetmeye devam ediyor. Ebeveynleri, tıp otoriteleriyle onu zorla beslemeye izin verme konusunda mutabakata varıyor. Onun tedaviye şiddetle ve öfke dolu sözlerle karşı gelmesine rağ-

---

yazındaki askeri yenilgisinin ardından Almanya'ya karşı savaşın sürdürülmesi amacıyla kurulan hareket. (ç.n.)

men bu tedavi yapılıyor. Bu andan itibaren onların kendi özerk ölme hakkını çiğnediklerini öne sürerek, ebeveynleriyle konuşmayı hatta onları görmeyi reddediyor. Tedaviyle ilgili görüşünüz ne olursa olsun, ebeveynlerin bu eyleme izin vermesinin doğru olduğunu düşünüyor musunuz? Koşullar ne olursa olsun, herhangi olası intiharla ilgili aynı şeyi hisseder miydiniz?

(i) Genç bir işadamı Ayn Rand'ın Nesnelci ilkelerine (s. 151) göre yaşamaya karar veriyor. Becerilerini ve enerjisini tamamen kendi maddi faydası için kullanıyor. İş dünyasında kendisinden daha zayıf ya da kendisi kadar güçlü olmayan rakiplerine karşı acımasızca –hatta (ya da özellikle) bu iflas etmeleri anlamına gelse bile– çaba sarf ediyor. Başbakan Margaret Thatcher'ın monetarizminden ilham alarak, kendi ticari faaliyetlerinin insanlar açısından ne sonuç yaratacağını umursamayarak iyice duygusuzlaşıyor. Zayıf olanın doğal olarak iflas ettiğini düşündüğünden muhtaç olanlara yapılan her türlü devlet yardımına karşı geliyor. Sevmediği zengin bir kadınla evleniyor ve ülkedeki en güçlü insanlardan biri haline geliyor. Varoluşçu düşünce ışığında bu senaryo üzerine yorum yapın.

8
Ahlak ve Din

Vatandaşları arasında dinin büyük bir rol oynamadığı bir medeniyeti akla getirmek zordur. Hangi sosyal antropoloji öğrencisi olursa olsun en yerel klanların bile hayatlarını ve değerlerini incelerken insanın diğer şeylerin yanı sıra dinî inanışların bir biçimini incelemesi gerektiğini neredeyse kesin surette bilir. Bunlar klandan klana ve medeniyetten medeniyete muazzam farklılıklar gösterir, ama belirli bir biçimde varlıklarını sürdürürler. Dünya nüfusunun üçte birinin Marksist rejimlerin altında toplandığı geçmiş yüzyılın sosyo-ekonomik devrimleri dahi hiçbir yerde dini gereksiz kılmanın eşiğine bile gelmemiştir. Zulme uğramış mütedeyyin insanlar yer altına itilmiş, ama zulüm evresi sona

erince yeniden meydana çıkmışlardır. Din müritlerine karşı muhalefet, onların aşağılanması ve infaz edilmesine rağmen varlığını sürdürmüştür. Hatta bu tip zulüm biçimleri ters etki yaratarak sadece inananlarının metanetini kuvvetlendirmeye yaramıştır. Bir apolojist* erken dönem Hıristiyan şehitleri hakkında şunları yazmıştı: "Şehitlerin kanı kilisenin tohumudur."

Dine bu kadar süreğenlik veren nedir? –En hafif tabiriyle vurgularında geniş bir yelpazesi olan– "din" kelimesi için benimsenen yorumun ne olduğuna bağlı olarak bu soruya verilebilecek çok sayıda cevap var. İşte kelimeyle ilintilendirilmiş karakteristiklerin bir listesi [W. P. Alston'ın *Philosophy of Language*'ından (Dil Felsefesi) alınmıştır, s. 88 ve alıntı John Hospers'ın *Introduction to Philosophical Analysis*'inden (Felsefî Analize Giriş) yapılmıştır, s. 76 vd.]

1 Doğaüstü varlıklara (tanrılara) inançlar.
2 Kutsal ve dünyevi nesneler arasındaki ayrım.
3 Kutsal nesnelerin etrafına odaklanan ritüel edimler.
4 Tanrılar tarafından tasdik edildiğine inanılan ahlakî bir kural.
5 Kutsal nesnelerin mevcudiyetinde, ritüel pratiği sırasında, tanrılarla ilintili olarak ortaya çıkmaya meyleden, karakteristik dinî hisler (korku, gizem hissi, suçluluk hissi, tapınma vs.)
6 Dua ve tanrılarla diğer iletişim formları.
7 Bir bütün olarak dünyanın –ve onun bütün öneminin tanımını içerecek şekilde bireyin içinde bulunduğu yerin– genel bir tasavvuru olan bir dünya görüşü.
8 Kişinin dünya görüşüne dayanan üç aşağı beş yukarı topyekûn bir örgütlenme.
9 Önceden sayılan karakteristiklere bağlı toplumsal bir örgütlenme.

Bu listeye bakılarak, insanların neye "dinî" dedikleri ya da bunları nasıl dine atfettikleri hakkında bazı genel önermelerde

* Hıristiyan apolojistleri, Hıristiyan inancını felsefi önermeler, tarihi bilgiler, bilimsel araştırmalar ile açıklamayı amaçlamıştır. (y.h.n.)

bulunulabilir. Bazıları hem onların varoluşlarının farkında olan hem de onlara ölümlerinin sonrasında bir yer hazırlayan kadiri mutlak bir varlık fikrinde huzur bulabilir. Ölüm korkusuyla ölümden sonra varoluşlarını sürdürme arzusu insanları mevcut haliyle deneyimlenen hayat ile inananların bu sonsuz deneyime bir biçimde katılacağı teminatı veren, şimdiki hayat ile gelecek hayat arasındaki büyük ayrım arasında köprü kuran, tek, sonsuz bir varlığa inanmaya çekebilen temel bir faktör olmalı.

Bazı insanlar için din onların irade gücünü bütünleştirir ve onlara yaşama amacı verir. İnançlarının buyruklarını gerçekleştirmek, ötekileri de benzer şekilde davranmaya teşvik eder, belki de zorlar. Bazıları için din onların entelektüel ihtiyaçlarını sistemleştirir ve tatmin eder: "Neden buradayım?", "Hayatın anlamı ne?", "İnsanın bir ruhu var mı?" "Nihai gerçeklik diye bir şey var mı?" gibi en derin sorularına cevap verir. Din, yalnız insanlara bir cemaat ve unutulmadıkları bir teselli, reddedilenlere kabul edilme hissiyatı, morali bozulanlara gelecekte daha iyi şeyler geleceğinin ümidini sunar. Dünyanın en hatırlamaya değer eylemleri din adına icra edilmiştir: Hem onur hem günahkarlık eylemleri. Dinin insanların hayatı üzerindeki gücü tarih boyunca ölçülemeyecek kadar çok olmuştur.

Az önce alıntıladığımız listede bizi en çok ilgilendiren dördüncü maddedir: Ahlakın bir biçimde tanrılar tarafından tasdik edildiğinin kabulü. Buna inananlar doğru ve yanlış davranışlara dair sorunun sadece kişisel bir konu olmadığı fikrini onaylar (gerçi bu da tamamen göz ardı edilmemeli), sadece içinde yaşadıkları toplumun örf ve adetlerini kabul etmekle yetinmezler (yine gerçi bunlar da karar alma sürecinin tamamen dışında bırakılmış olmasa da). Doğru ile yanlış olanı yargılayacak şey şunlardan kaynaklanır: (a) Tanrı vardır, (b) Tanrı, O'nun müritlerinin nasıl davrandığını umursadığı anlamında, ahlaklıdır ve (c) Tanrı çeşitli yöntemlerle iradesini

(a) ve (b)'ye inananlara aktarır. "Benim değil, senin istediğin olsun"* iman edenden beklenecek tepkidir. Din alanında herhangi araştırmaya girmiş herhangi biri bu aşamada bunun tek yönlü bir açıklama olduğundan, çünkü dünyada ahlakî esenlik ve Tanrı'nın –ya da tanrıların– iradesi arasında böyle bir bağ kurmaya çalışmayan Budizm gibi dinlerin de olduğundan şikâyet edebilir. Bu son derece adil bir eleştiridir, dinî inanç ile ahlakî pratik arasındaki mahut ilintinin neden her şeyden önce teistik olmayan dinlere nazaran (aşağıya bkz.) teistik dinlerle ilgili ele alındığı sorusunu da açıklar. Burada dönüm noktasını teşkil edenin dünyanın büyük dinlerinin meydana geldiği küresel satıh olması yeterince ilginçtir. Sadece iki satıh vardır: Asya ve Orta Doğu. Asya'dan Hinduizm, Budizm, Sikhizm, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Şintoizm çıkmıştı, Anadolu'dan ise Musevilik, Hıristiyanlık, İslam ve (büyük dünya dinleri arasında katılabilecekse) Zerdüştlük. Tüm bu -izm'lere komünizm ve kapitalizmi de dahil etmediğiniz müddetçe –bu da kelimeyi tanımını neredeyse anlamsız kılacak kadar geniş almak olacaktır– dünyanın beş kıtasından dördü bu listede temsil edilmeden kalır: Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika ve Avustralasya**.

Bu hayranlık uyandırıcı coğrafi fenomenin neden gerçekleştiği üzerine spekülasyon yapmak ilginç olacaktır, ama böyle bir spekülasyon kitabın sınırlarını aşıyor. Burada bizim ilgilendiğimiz nokta farklı farklı dinlerin öğretilerinin ahlakî etkileri ile ilgilidir. Ancak bu konu ve onun meydana getirdiği problemler üzerine bir tartışmaya girmeden önce felsefî temeldeki ayrımları netliğe kavuşturmak için bir dizi terimi tanımlamamız gerekiyor.

---

* Luka 22:42. (ç.n.) İsa'nın Zeytin Dağı'nda Göksel Baba'ya duası. "Baba, senin isteğine uygunsa, bu kâseyi benden uzaklaştır. Yine de benim değil, senin istediğin olsun."

** Avustralya, Yeni Zelanda, Yeni Gine ve Pasifikte'ki bunlara komşu adaları kapsayan bölge. (y.h.n.)

(a) Panteizm

Bu kelime Yunanca "bütün" anlamına gelen "pan" ile Tanrı anlamına gelen "theos"tan türemiştir. Yani kelimenin ima ettiği üzere panteizm Tanrı, ilah ya da tanrısal varlığın yaşayan her şeyde, sadece insanlarda değil, hayvanlar kuşlar, balıklar, böcekler, bitkiler ve ağaçlarda da bulunduğu inancıdır. Bu görüşe göre bir yaprak bile tanrısallıktan özel bir pay alır. Kaya, nehir, gölet gibi maddi nesnelerin kendi bireysel ruhları bulunduğu inancı olan animizm ile karıştırılmamalıdır. Panteizm çok eski bir inançtır ve uçlara doğru çekilirse çoğumuza tuhaf gelecek bir davranışa yol açabilir: Hindistan'daki Cayna keşişleri 3000 yıl önce (bu adet bugüne kadar bazı gruplarda devam ediyor) yürümeden önce bir böceği mümkün olduğunca ezmemek için önlerindeki yeri siliyorlardı ve nefes alırken kazara bir sineği yutmamak için yüzlerine tülbent takıyorlardı. Günümüz dünyasında meyve, sebze, kuru yemiş ve tahıl dışında bir şey yemeyen ve frutaryen diye bilinen insanlar var. Bitkiye zarar vermeyip sadece bitkinin meyvesini yediklerinden veganlardan daha da katıdırlar. Birçok şair nazımlarında panteist bir görüş ifade etmiştir. Shelley'nin arkadaşı şair Keats'in ölümü üzerine yazdığı "Adonais" şiiri önde gelen örneklerden biridir. Şiirde şu dizeler yer alır:*

O, Doğa'yla bir yapılmış: Fırtına iniltisinden
Gecenin tadı kuşunun şarkısına dek
Duyulur sesi, onun tüm müziğinden:
Bir varoluştur o, hissedilip bilinecek
Karanlıkta ve ışıkta, ottan ve taftan,
Varlığım varlığına geri alan Kudret'in
Gidebildiği her yere kendini yayan...
O bir parçasıdır, bir vakitler
Daha güzel kıldığı güzelliğin...

* Şiir çevirisi Selahattin Özpalabıyıklar'a aittir.

Shelley kendini ateist olarak tanımlar, ama bu şiir onun gerçekten inandığı inancını yansıtıyorsa, bir panteisttir. Belki de kendini "teist-olmayan" diye tanımlamak istemişti.

Panteizmdeki sorun doğru ve yanlış davranış söz konusu olduğu müddetçe yaşayan her şey kutsal sayıldığı için bireysel davranış üzerine tefekkür edildiğinde doğru ile yanlış arasında bir ayrım yapmanın zorluğudur. Bu genelinde bütün türler, ama özelinde de insan türü için doğrudur. İnsan olmakla ilintilendirilen her şey tanrısal olarak görülüyorsa, kınamak ya da övmek için belirli bir davranış formunu seçmek mantıksal olarak imkânsızdır. Bütün davranışlar tanrısal doğanın bir ifadesidir, bu yüzden de kısaca ele alacağımız bir Hindu ekolünün sözleriyle "iyi ve kötünün ötesindedir" (bambaşka bir anlamda kullanılmış olsa da bu tabirin Nietzsche'nin eserlerinden birinin başlığı olması epey ilginçtir.) Bir kişinin başka biri hesabına özveride bulunması "doğru" iken öbürünün bir başkasına karşı şiddete dayanan davranışının "yanlış" olduğunu kim söyleyecek ve hangi temele dayanarak bunu söyleyecek? Davranışın doğruluğu ve yanlışlığı görelidir, öyle ki panteiste göre Tanrı'ya inanç ile kişinin ahlakî yükümlülük hissiyatı arasındaki mahut ilişki meselesi düpedüz yoktur. Birinin "doğrusu" berikinin "yanlışıdır."

(b) Deizm

Latince "Tanrı" anlamına gelen "deus"tan türetilmiş bu sözcüğü ele alırken dikkatli davranmamız gerekiyor, çünkü tarihsel olarak birbirinden oldukça farklı inanç formlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Kendi amaçlarımız için Batı Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda Aydınlanma Çağı dönemindeki kullanımına odaklanacağız, çünkü bu belirli kullanımı mevcut tartışmamız için en gerekli olanı, aynı zamanda Tanrı ile dünya arasındaki ilişkiye karakteristik bir teori sunuyor. Bu deistler bilim insanlarıydı ya da dönemin –Kopernik, Galileo, Newton ve ötekilerin dünyanın merkezde olduğu, Aristotelesçi bir evren tasavvurunu sarsan– bilimsel araştırmalarından ve

keşiflerinden etkilenenler. Meydana gelen yeni imgenin bir sonucu olarak –evrenin sonsuz büyüklükte ve önceden çok küçük bir aydınlanmış azınlık dışında savunulmuş olduğundan çok daha karmaşık olduğunun farkına varılınca– entelektüel nedenlerden Tanrı'nın insanların mahrem danışmanı olarak görüldüğü konforlu Tanrı imgesinden vazgeçilmesinin ve bunu evreni önce tasarlayan sonra yaratan üstün, mükemmel Varlık olarak Tanrı imgesiyle değiştirmenin gerekli olduğu düşünülmüştü. Böylece Tanrı'ya inanç korunmuştu, çünkü öteki türlü evrenin nasıl var olmaya başladığını ya da dünyamızın homo sapiens'in gelişiyle doruk noktasına çıktığını açıklamak imkânsız gibi görünüyordu. (Darwin ile Huxley henüz ortaya çıkmamış, evrim teorisi henüz geliştirilmemişti.) Ama Tanrı müdahale etmeyen, *deus ex machina** bir Tanrı olarak görülüyordu. Nasıl usta bir saatçi mükemmel olduğu için daha sonra ilgilenilmesi gerekmeyen, mükemmel bir saat yapabiliyorsa, Tanrı da, usta Mimar olarak mükemmel ve mekanik bir evren yaratmıştı ve evren mükemmel olduğundan tasarımcısının ona daha fazla müdahale etmesi gerekmiyordu. (Sonuçta Tanrı tanımı gereği mükemmelse, mesele O'nun inananın eleştirellikten uzak bakış açısından olsun, mantıkçının aşırı eleştirel bakış açısından olsun mükemmellikten bir nebze olsun uzak bir şey yaratmış olması pek mümkün değildi.)

Deizmin bize sunduğu Tanrı tasavvuru tüm madde sürecini harekete geçirmeye başladıktan sonra bu süreci gezegenimizdeki insan hayatı ile doruğa ulaştırarak sonsuzluğun geri kalanında hak ettiği bir istirahat için kendi köşesine çekilmiş bir Varlık tasavvurudur. "Oralarda bir yerlerde biri olmalı, olmasaydı tüm bunlar nasıl meydana gelebilirdi?" diyen insanın Tanrı'sıdır. Entelektüel aygıt olan, öbür türlü açıklanamaz olacak şeyi açıklamayı zorunlu kılan bir Tanrı'dır (gerçi elbette her şeyi açıklamamıştır, sadece sorunu bir adım öteye itmiştir.)

* Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü.

Şimdiki tartışmamız açısından en önemli olan nokta ahlakî kararlarımıza müdahale etmeyen ya da müdahil olmayan bir Tanrı olmasıdır. Ulaştığı enginlik yüzünden korkumuzun ve hayranlığımızın nesnesidir, ama bu tip bir Tanrı için insan hayatlarının dünyevi faaliyetleri umursanmaya değmeyecek kadar aşağıdadır. Mezmûr* yazarının yazdığı üzere (8: 3-4):

> Seyrederken ellerinin eseri olan gökleri,
> Oraya koyduğun ayı ve yıldızları,
> Soruyorum kendi kendime
> "İnsan ne ki, onu anasın,
> Ya da insanoğlu ne ki, ona ilgi
> Gösteresin?"

Mezmûrlar da Eski Ahit'in içinde yer alan metinlerin çoğu gibi Tanrı'nın gerçekten bizim "gidişlerimizi ve gelişlerimizi"** umursadığı ümidini ifade eder. Pimpirikli deist bu fikirden topyekûn vazgeçecektir, pratikte de deizm inançsızlıktan ya da agnostisizmden (bkz.) pek uzakta değildir.

(c) Teizm

Bu görüşe göre Tanrı sadece evrenin kadiri mutlak, kadiri alim yaratıcısı değil, aynı zamanda Yaratmış olduklarının hayatlarında mevcut olmaya devam eden Varlık'tır. Teiste göre Tanrı her daim bir danışman, teselli edici, arkadaş ve kılavuzdur. Bu yüzden kendi yarattığı dünyaya müdahildir, insanların, kendi varlıklarının ahlakî seçimlerini umursar. Onlara neyin doğru olduğunu gösteregelmiştir. Bu yüzden de ahlakî konularda aymazlıklarına getirecekleri bir mazeretleri yoktur. Bu Tanrı imgesi, muazzam çoklukta doğal felaket ve insan kötülüğünü –bu ikisi de yukarıda anılan özelliklere uymuyor gibi görünüyor– meydana çıkaran bir dünyanın

* Eski Ahit'te Hz. Davud'a nisbet edilen ilahi ve dualara verilen ad. (yh.n.)
** Mezmûr 121:8: "Rab her kötülükten seni korur, esirger canını. Şimdiden sonsuza dek Rab koruyacak gidişini, gelişini."

Yaratıcısının karakteristikleri olarak kadiri mutlaklık ile iyilikseverlik arasındaki ilintiden kaynaklanan mantıksal problemi kâale almaz. Kötülük problemi, tüm teolojik tartışmalara ve Tekvin'den Vahiy'e ve Kuran'a kadar kutsal metinlere hâkim olmuştur. Bölümün sonundaki vaka çalışmasına da temel teşkil edecektir. Fevkalade bir nesirle kaleme alınmış *Eyüp,* problemin felsefî/teolojik tartışmasının doruğunu temsil eder, Eyüp'ün örnek teşkil eden teistik iddiasıyla da sona erer: "Kulaktan duymaydı bildiklerim senin hakkında/Şimdiyse gözlerimle gördüm seni/Bu yüzden kendimi hor görüyor/ Toz ve kül içinde tövbe ediyorum." (42:5-6).

Tanrı'nın iradesine dair anlayışımızla ahlakî yükümlülük hissiyatımız arasındaki mantıksal bağlantı sorusunu doğrudan ortaya atanın tanrısallıkla ilgili bu teistik yorum olduğu açıktır. Bu görüşü benimseyen temel dünya dinlerinin (Musevilik, Hıristiyanlık, İslam) Orta Doğu'dan türemiş olması ilginç bir noktadır. Bu yüzden tüm bu bölüm boyunca her şeyden önce aklımda bulunan bu üç dinin sunduğu etik görüşler olacaktır, gerçi bana ve muhtemelen çoğu okura en aşina din olduğu için ağırlığı Hıristiyanlığa vereceğim. Tanrı'nın varoluşu ya da O'nun doğasının yorumunu savunmaya da çürütmeye de çalışmayacağım. Bu iki görüşün de her tartışmanın ötesinde olduğunu varsayacağız ve kaynak materyal olarak her şeyden önce bu dinlerin kutsal kitaplarını, ikinci olarak onların önde gelen savunucularının iddialarını kullanarak duruşun etik imalarını göz önünde bulunduracağız.

İlk önce diğer üç kelime ve anlamları not düşülmeli.

(i) *Panenteizm:* harfi harfine çevirisi "Tanrı'daki her şey" anlamına geliyor: Panteizm ile teizmin bir kombinasyonu. Panteizmden Tanrı'nın tüm yaşayan canlılar içinde var olduğu görüşünü alıyor. Ama panteist yorum söz konusu olduğu müddetçe bu Tanrı'nın varoluşunun sınırlarını temsil ediyor. Panenteizm Tanrı'nın tüm bunlar ve bunlardan da fazlası olduğunu öne sürüyor. Tabiri caizse hayat diye tanımladığımız şeyin dışında da durabilir ya da var olabilir, bu yüzden de

var olduğunu bildiğimiz her şeyin altında yatan özdür, ama bununla sınırlı da değildir. Zira panenteiste göre Tanrı'nın varoluşunun sınırları yoktur.

Öbür iki kelime de yan yana mukayese edilip karşılaştırılabilir.

(ii) *Ateizm:* Harfi harfine çevirdiğimizde "Tanrı yok" anlamına gelir. (iii) *agnostisizm* ise Yunanca "bilgi" anlamına gelen "gnosis"in başına "olmayan" anlamına gelen ön ek "a"nın getirilmesiyle türemiş bir kelimedir. İkisinin arasındaki fark inanç ya da inanç noksanlığı açısından ele alındıklarında açıklığa kavuşur. Ateist olumlayarak ve mutlak surette Tanrı'nın olmadığını savunur. Agnostik o kadar dosdoğru bir yol izlemez. Tanrı'nın varlığını öne sürecek ya da inkâr edecek kadar ispat bulunmadığını iddia eder. Ateist "Tanrı'nın olmadığına inanıyorum." diyecektir, agnostik ise "Tanrı'nın olduğuna inanmıyorum." İlk bakışta bunlar birbirine benzeyen iddialar gibi görünebilir, ama üzerinde dikkatle düşünürseniz, iki duruş arasında ince ve derin bir fark vardır. Benim gördüğüm kadarıyla kelimeyi türeten T. H. Huxley gibi hatırı sayılır sayıda insan kendilerini agnostik olarak tanımlamaktan memnunken (muhtemelen Buda bunlardan biriydi), çok daha az sayıda insan Bertrand Russell'ın yazılarında görüldüğü üzere kendilerinin gerçek ateist olduklarını iddia edecek daha radikal adımı atmaya hazırdır, insanların kelimeye tepkisinde hâlâ ziyadesiyle antipati vardır. Mesela Russell Birleşik Devletlerde misafir profesörken çoğunluk bu yönde tepki vermeye devam etmiştir, ateizme de frengi ya da hıyarcıklı (bubonik) veba ile karşılaştırılabilir bir hastalık gibi davranılmıştır.

TEİZM İLE ETİK: ARALARINDA MANTIKSAL BİR BAĞ VAR MI?

Daha 4. Bölüm'de not edildiği üzere hatırı sayılır sayıda insana doğru ve yanlış davranışın bilgisini nereden aldıkları

sorulduğunda oldukça basitçe "Tanrı'dan" diye cevap vereceklerdir. Bu kitapta hali hazırda tanımlanmış felsefî sıkıntılar bu insanların çoğuna saçma olmasa da, manasız görünecektir. Tanrı kadiri mutlak, alimi mutlak bir Varlık olarak varsa, hem ahlakî hem entelektüel ikilemlerimize bariz bir cevabımız vardır. Tek ihtiyacımız olan şey Tanrı'nın iradesine itaat etmektir, yanlış yola sapmayacağımız kesindir.

Bu görüşün yarattığı problemler hali hazırda 4. Bölüm'de şöyle bir ele alındı, ama şimdi bunları daha ayrıntısıyla araştırmalıyız. Karşı karşıya geldiğimiz soru "Tanrı benden x'i yapmamı istiyor" ile "x'i yapmalıyım" önermeleri arasında açık ve seçik bir felsefî ilinti olup olmadığıdır. Bunlardan birincisini yorumlamanın iki yolu vardır: ya x Tanrı onu istediği için doğrudur ya da Tanrı x'i ister çünkü x doğrudur. Her ikisinin çıkarımları da incelenmeli.

X Tanrı Öyle İstediği İçin Doğru

Bu görüşe göre, Tanrı ahlakın yaratıcısı, etik ilkeleri teşvik ettiren, hangi davranışın doğru ya da yanlış olduğunun yargılanmasını belirleyen Varlık olarak görülür. Bu meselelerdeki mutlak otoritedir, onun peşine düşenler de görevleri gereği O'nun yönlendirdiği gibi davranmaya mahkûmdur.

Bu görüşle ilgili dört temel sorun vardır:

(i) Tanrı'yı salt gelişigüzel davranan bir varlık olarak tasvir eder. Bir davranış herhangi *nedenden* değil (yani insanın akıl yürütmesi yüzünden değil), sadece O öyle dediği için doğru ya da yanlıştır. Belirli davranış formlarının kendi iradesiyle uyumlu olduğunu buyurmuştur, ama O isteseydi, öbür türlüsünü de bir o kadar kolayca buyurabilirdi. Genelde erdemli olarak görülen davranış formlarının kötü, kusurların ise erdem olduğu düşünülürdü.

(ii) Buradan bu görüşün insanların hesabına ne ahlakî ilkelerin ne de ahlakî eylemlerin araştırılmasına yer bırakmadığı sonucu çıkar. Bireyin davranış formlarını artısıyla eksisiyle

ölçüp biçme önceliği kalmaz. Daha ziyade sorgulamadan emir alan ve itaat eden hizmetçi, hatta köle, rolüne bürünür. Bunu olgun, ahlakî bir davranış olarak tanımlamak imkânsız gibi görünüyor. "Olgun, ahlakî davranışın" bu bağlamda ne anlama geldiği bir sonraki bölümde ayrıntısıyla incelenecek, ama bu noktada gerekli gibi görünen iki nitelik, *özgürlük* ve *akıl*, kısaca öne sürülebilir. Elinin altında bir seçim fırsatı yoksa, ahlakî faili pek de karar veren kişi olarak tanımlayamayız. Mesela gardiyandan gelen emirle kendi hücresini temizleyen bir mahkûm bunun için övgü almayı pek bekleyemez, keza onbaşının emri üzerine hazır ola dikilen asker de. Kör itaat bazı zamanlarda ne kadar arzulanabilir olursa olsun (mesela savaşın ortasında) ahlakî davranışın bir öğesi değildir, çünkü faili bir otomata indirger.

Benzer şekilde ahlakî bir seçim yapan kişinin neden y rotası yerine x rotasını seçtiğini açıklayacak nedenler öne sürebilmesi zaruri gibi görünüyor. Bir bakıma "y yerine x'i seçtim, çünkü Tanrı'nın buyruğuydu." diye cevap verdiğinde herkesin kabul edebileceği gibi bir neden belirttiği söylenebilir. Fakat bu normalde "çünkü öyle hoşuma gidiyor" ya da "madeni para yazı değil tura geldi" önermelerine benzer şekilde pek de "neden göstermekten" anlaşılacak şey değil. Sorulması ve bir tür rasyonel karşılığın verilmesi gereken soru ahlakla ilgili konuşulacaksa x eylemini y eylemine tercih etmenizi sağlayan faktörler nelerdir olmalıdır. Daha da önemlisi o eylemi Tanrı'nın var olduğunu kabul etmeyen ve O'nun sizin itaat edebileceğiniz herhangi kuralın kaynağı olduğunu ispatlamaya çalıştığınız birine karşı nasıl savunacaksınız?

(iii) Bir sonraki problem bu son soruyla ilgili. Tanrı ahlakın tek kaynağı ve tek yaratıcıysa, ancak O'nu olduğu gibi kabul edenlerin ahlaklı davranıyor diye tanımlanabileceği sonucu mantıken çıkar. Ateist ya da agnostik dışarıdan ne kadar "ahlaklı" görünürse görünsün, bir nevi Araf'ta ya da sahipsiz topraklarda eyliyormuş gibi yargılanmalıdır, davranışı en iyi ihtimalle tarafsız diye nitelendirilebilir. Daha da kötüsü

ateist ve agnostik sadece inananların ve ateistin de katıldığı cemaatte ahlakî bir ethos yaratmış olanların sunduğu ya da onlar yoluyla ona vahyedildiği "ruhani ve ahlakî sermaye"yi tüketiyor olmakla suçlanabilir. Kabul etsin ya da etmesin. (Bu kulağa oldukça tuhaf bir argüman gibi gelebilir, ama bunun hem Britanya'da hem de –özellikle– Birleşik Devletler'de yaygın biçimde kullanıldığını duydum.)

Bu argüman bütünüyle gerçekdışı gibi görünüyor. Ateistlerin ya da inanmayanların hem ahlaksız ve ahlakdışı olduklarını hem de ahlakı onların etrafını saran inançlılar ya da önceki kuşakların inançlıları tarafından ikinci elden öğrendiklerini açıkça olumlamayacaktır. Hepimiz hayatları dinî bir bağlamda yetiştirilen insanlar kadar ahlaken kabul edilebilir olan, mütedeyyin bir çevrede büyümemiş insanlarla karşılaşmışızdır. Aslına bakılırsa bazen ibre tersine döner. Güney Afrikalı milliyetçi lider Nelson Mandela bir ateistti, bu ülkenin apartheid politikasına muhalefetini yumuşatmaktansa yıllarını hapiste geçirmeye hazırdı. Yani Güney Afrika dışında yaşayan birçok insana Nazi Almanya'sından bu yana en hukuksuz ve insanlık dışı hükümet formu olarak görünen apartheid politikasına ödün vermektense özgürlüğünü feda eden bir ateist örneğimiz var, ama rejimi savunanlar arasında son derece mütedeyyin Afrikalılar vardı ve bu insanlar samimi ve canı gönülden apartheid'ın Tanrı'nın iradesi olduğuna inanıyordu.

(iv) Bu bizi belki de "Tanrı-iradesine-itaat" görüşünü benimseyen herkes için en zor probleme götürür: Kişi bunun ahlakî davranışın bütünü ve en sonu olması gerektiğini düşünmüş olacaksa, O'nun bizden istediklerine dair kesin surette muğlaklıktan uzak bir bilgi olması gerekirdi. Önünde sonunda ülkenin yasalarını çiğnemekten yargılansaydık, adaleti idare edenler yasaya yazıldığı gibi işaret edebilirdi ve hangi açıdan onu çiğnediğimizi gösterebilirdi. Yasada herhangi muğlaklık olsaydı, bu belirsizlik yasa koyucu tarafından kabul edilir ve ortadan kaldırılırdı. Tanrı'nın yasalarına geldiğimizde o kadar

şanslı değiliz. Tanrı'nın iradesini anlamamızda temel kaynak teşkil ettiğine inanılan Kutsal Kitap'tan metinleri dikkatle seçerek en büyük ahlakî konularda vicdanımıza dayanarak birbirinin tam tersi yolları izleyebiliriz, savaş ve barış, içki içmek, cinsellik ve daha önce gördüğümüz üzere ırk. Mesela kişinin bir yandan "Git, sevinçle ekmeğini ye, neşeyle şarabını iç, çünkü yaptıkların başından beri Tanrı'nın hoşuna gitti" (Vaiz 9:7), öbür yandan "Şarap insanı alaycı, içki gürültücü yapar, onun etkisiyle yoldan sapan bilge değildir" (Süleyman'ın Özdeyişleri 20:1) denildiğini okumak kafa karıştırıcıdır. Ülkenin yasası bize bu tip tutarsızlıklar sunsaydı, ülke kaos durumunda olurdu. Tanrı'nın iradesini savunan apolojistler Kutsal Kitap'ı Kilise'nin –Babaların, İhtiyarların ve Konsillerin– yorumladığı şekliyle anlamamız gerektiğini savunur. Dar görüşlülere anomali gibi görünen şeylerin onların beyanları yoluyla bağlama oturtulduğu ve pürüzlerinin giderildiği varsayılır. Bu cevap, Kilise'nin beyanları yüz yıllar içerisinde herhangi tutarlılık derecesi gösterseydi belirsizliği gidermeye yardım edebilirdi; ama bu söz konusu değildir. Kilise tarihini okumak liderlerin ve konsillerin birbiriyle sürekli çatışmalarını okumaktır (elbette teolojik konularda olduğu kadar ahlakî konularda da). Kilisenin beyanları, doğum kontrol, silahlanma, kadın hakları ve üstümüze düşen sorumluluklar gibi birçok birey için merkezi ve önemli meselelerde ancak arapsaçına dönmüş bir karmaşa olarak tanımlanabilir. Mesela içinde yaşadığımız zamanda Roma Katolik Kilisesi liderleri, Baptistler ya da Pentekost Protestanları* gibi köktendinci tarikatların liderleriyle herhangi konuda nereye kadar uzlaşabilirler, insan sormadan duramıyor. Tanrı'nın iradesi söz

* Baptistler, öteki Protestanların çoğuyla aynı temel inançları paylaşan, ama yalnızca inananların vaftiz edilmesi ve vaftizin de suya daldırma yoluyla yapılması gerektiğine inanan Protestanlardır. Pentekost Protestanları, bütün Hıristiyanların Kutsal Ruh'la doğrudan vaftiz deneyimi yaşamalarını öngörür. Pentekost adı, Yeni Ahit'te geçen Hz. İsa'nın Kudüs'te toplanan 12 havarisini Pentekostes gününde Kutsal Ruh'la doluşunu anlatan öyküye (Elçilerin İşleri 2:1-42) dayanır. (ç.n.)

konusu olduğunda bireyin vicdanının nihai hakem olması gerektiği ibaresini eklediğimizde dahi 4. Bölüm'de bahsi geçen problemle (vicdanın tam olarak ne olduğu ve herhangi bireyi vicdani bir karar almaya iten faktörlerin ne olduğu) karşı karşıya kalırız. Bunun dışında, Kutsal Kitap ve Kilise Konsilleri'ne ortak olarak vicdan da muğlak konuştuğundan bir sorun yaşanır. Dünyanın en dehşet verici eylemleri son derece net vicdanlar tarafından işlenmiştir. Heretikleri yakmak, çocuk hırsızları asmak, zina işleyenleri ölümüne taşlamak, bunların hepsini bu davranışlarını Cenab-ı Hakkın istediğine vicdanen inanan insanlar yapmıştı.

Tanrı X'i İstiyor Çünkü X Doğru

Bu görüşe göre Tanrı ahlakın yaratıcısı değil tabiri caizse bizi doğru istikamete yönelten kadiri alim bir akıl hocasıdır. Bizim için en iyi olanı bilir, biz de bilgeysek ölümlü varlıklar olarak O'nun bilgisinden faydalanırız, öğrencilerin kendi çalışma alanlarında bir otorite tarafından onlara sunulan içgörülerden faydalandıkları gibi.

Tanrı'nın sözüm ona tavsiyesini içeren o alanlarda ifade edilen hali hazırda özetlenmiş muğlaklığın içkin zayıflığını hâlâ korumaya devam ettiği problemin felsefî açıdan daha kabul edilebilir bir yorumu vardır. Ahlakî karar almada temel olarak Tanrı'nın iradesi anlayışını korumak isteyenler için daha da önemlisi bunun etkin biçimde Tanrı'yı gereksiz kılmasıdır. Tanrı x'i, x doğru olduğu için istiyor derken tam olarak ne söyleriz? İddia dikkatle analiz edilirse, x'in Tanrı yargısından bağımsız olduğu açığa çıkacaktır. Öyle desin ya da demesin x doğrudur, ahlakî fail de böyle davranmayı seçerse herhangi ikilemde ortaya çıkan olasılıkları kendisi için araştırabilir ve kendi yargısı temelinde kendi sonucuna ulaşabilir. Tanrı'nın alimi mutlaklığı ya salt problemin olumlayıcı bir karakteristiği olarak ele alınabilir ya da bir psikoloji öğrencisinin Freud'un eserlerini kâale almaması gibi kişi bunu tamamen göz ardı edilebilir. Bu tip bir *modus*

operandi'yi eleştirenler failin böylece kendini bilge ve otoriter bir kılavuzdan yoksun kılacağını iddia edebilir. Bu dedikleri doğru da olabilir, ama burada tartıştığımız nokta kendi doğru ve yanlış hissiyatımı Tanrı'nın iradesiyle bir tutup tutmayacağım değil, bu ikisi arasında mantıksal bir bağ olup olmadığı. Davranış formları bu mahut bağlantıyla ilgili ikinci yoruma göre Tanrı öyle desin ya da demesin doğru ya da yanlış kabul edildiğinden bu bağlantının olmadığı barizdir. Bazı insanlar doğru davranış arayışlarında dinî kaynakları kullanmayı faydalı bulabilir, ama ötekiler de kendi ahlakî arayışlarında tatmin edici bir cevaba ulaşmak için salt kendi inisiyatiflerine, deneyimlerine, akıllarına ve hislerine dayanacaklarını meşru biçimde söyleyebilirler, onlar için Tanrı gereksizdir. Kendi ahlakî standartlarını seçmiş insanların genelde davranışlarını dinî inançlarıyla bağdaştırmış insanlardan daha kötü olduğunu iddia etmek acımasız bir yargı olacaktır. Kısa bir süre sonra göreceğimiz üzere ispat bu durumun bazen tam tersi olduğunu gösterir. Hıristiyanların iddia ettiği gibi *agape* (üç heceden ibaret) –ya da tercüme etmek gerekirse sevgi– insan davranışının en yüksek saikiyse ve en azından bir Hıristiyan'ın inandığı haliyle İsa'nın hayatı bunu mükemmel surette ifade ediyorsa, onu kendi davranışımız için model almamız icap eder. Buna üç yorum getirilebilir. Birincisi insan ilişkilerinde sevginin değeri ve merkezîliği Hıristiyan öğretisinden ya da herhangi dinî öğretiden bağımsız sağlamlığını korur. Yeni Ahit'teki ifadesi değerini kesinlikle pekiştirir, ama sevgi Eski Ahit'te de savunulmuştur, ayrıca Budist, Hindu ve Taoist öğretilerde de bulunabilir. Ateistlerle agnostiklerin, hümanistlerle heretiklerin temel motivasyonu olduğu da görülebilir. "Komşunu kendini sevdiğin gibi sev" İsa ya da Aziz Paulus sahneye çıkmadan bin yıl önce söylenmiştir ("sevgi" kelimesinin bir analizi için bkz. s. 465-470).

İkinci ve salt pratik olarak: Hıristiyanların İsa'nın doğası hakkındaki teolojik savları doğruysa (İsa Tanrı'nın ilahi oğluysa) en hafif tabiriyle insan ırkının kalanı üzerinde hep-

sini kendisine ait bir kategorinin altına yerleştirecek kadar muazzam bir avantaja sahipti. Bu da onu örnek alma fikrini oldukça saçma kılar, bir bebekten Wittgenstein'ın *Tractatus Logico-Philosophicus*'unun devamını yazmasını beklemek ya da Jack Nicklaus'u* golf dersine götürmek kadar saçma. İsa'nın tanrısallığına rağmen kalanımız kadar tam bir insan olduğu, "bizim kadar baştan çıktığı" teolojik iddiası problemi ortadan kaldırmaz. Tanrısal ise özeldi. Akabinde de insan ırkının kalanının yüzleştiği ahlakî ikilemlere çözüm getirmede katkısı olamaz.

Son olarak, bu iki itirazı bir kenara koysak bile, felsefî bakış açısından İsa'nın müritlerinin onun yaşadığı gibi yaşamayı hedeflediği sonucu çıkmaz. Bunu söylemek 4. Bölüm'de bahsedilen doğalcı yanlışa düşmek anlamına gelir. Argüman esasen bir tasım formu alır:

1) Sevgi davranışın mükemmel temelidir.
2) İsa sevgiyi mükemmel surette ifade etmişti.
3) İsa gibi yaşamamız gerekir.

Argümanın uğruna savlardan ikincisinin doğru olduğunu varsayarsak çoğu insan böyle yaşasa bunun topluma zarar vermeyeceğini çok az insan inkâr edecektir. Sonuncu öncül için mantıklı bir meşrulaştırma *yoktur*. Ancak "her birey mükemmelliği gördüğü yerde onu denemeli ve taklit etmelidir" gibi bir iddiayı öne sürerek başlarsak sonuca mantıksal olarak ulaşabiliriz. Öbür türlü bir "olması gereken"den bir "olan" çıkarmayı denemeye mahkûm oluruz. Başlangıçtaki bu ek iddiayı eklesek de hâlâ şu soru önümüzde baki kalıyor: *Bu* olması-gereken-savı nereden itibaren çıkarsanıyor?

Buradaki sonuç açık ve seçik görünüyor; birçok insan gerçekten de zihinlerinde dinî inançları ile ahlakî davranışları arasında bir bağlantı kursa da, bu ikisi arasında mantıksal bir

* Profesyonel golfçü. (ç.n.)

bağ yoktur. Son kertede din ile etik birbirinden oldukça farklı deneyim seviyelerine ya da alanlarına aittir.

Ahlakî Tasdik Olarak Teistik Din

Birçok okur bu noktada argümanın buraya kadarki geçerliliğini kabul edebilir, ama ahlakî davranış ile dinî inanç arasında tanıtlanabilir *mantıksal* bağ yokken, geriye *pratik* bir bağın kaldığını öne sürecektir. Basit gerçek şu ki milyonlarca insanın en azından üç bin yıl boyunca kendi hayatlarında bu bağı kurduğu söylenecektir. Felsefî analiz yapanlar neyi tanıtlamış olursa olsunlar, bu insanlar doğru ve yanlış davranışın Tanrı tarafından tasdik edildiğine kanaat getirerek yaşayagelmişlerdir. Bunun sonucunda On Emir bu insanlar tarafından Musa'nın göçebeler için bulup buluşturduğu kurallar olarak değil, Yehova'nın iradesinin doğrudan ifadesi olarak görülür. İncillerin dar görüşlü insanlar tarafından yazılmış pek güven duyulamayacak belgeler değil, Tanrı'nın Kelam'ının (*logos*) yaşayan cisimleşmesi olduğuna inanılır. Bunların mantıksal yargılar olup olmaması bu yüzden gereksizdir. Büyük insanlarla basit insanlar yüzyıllar boyunca bu bağlantıyı kurmuş ve kanaatlerinin doğruluğunu, pratikte, yani davranışlarında işe yaradığı gerçeğine dayanarak, tanıtlamışlardır. "Onları meyvelerinden tanıyacaksınız"* ya da günümüz Hıristiyan apolojistlerinden C. S. Lewis'in sözleriyle olumsuz biçimde iddia etmek gerekirse "Davranışlarımıza çeki düzen vermeyi ancak Tanrı'nın önünde öğreniriz, bu mevcudiyet hissi ortadan kalktığında insanlık gırgır şamata yapmaya meyleder."

Burada bireylerin doğrulama sürecine açık olmayan mahrem inançlarıyla uğraştığımız için bu meseleyi felsefî açıdan tartışmamız imkânsız. Sorulabilecek tek şey tarihsel olguların az önce ifade edilmiş iddiayı destekleyip desteklemediği. Burada dayanılacak çoğu şey kişinin nereye ne kadar kapsamlı baktığı. Yüzyıllar içerisinde Hıristiyan, Müslüman ya da Mu-

* Matta 7:16.

sevi apolojistler arasından çeşitli isimleri dikkatle seçersek bu hiç şüphesiz bir dürüstlük, merhamet ve genelinde de kabul edilebilir bir davranış tasavvuru çizebilecektir. Ancak geriye iki soru baki kalır: (a) Tanrı'nın iradesi ile insanın ahlakî yükümlülük hissiyatı arasındaki bağ kavramını reddeden toplumların esasen bu tip bir bağı kabul eden toplumlara nazaran ahlaken "daha aşağı" olup olmadığı, (b) genelinde teistik bir inancı ikrar etmiş cemaatlerin "kendilerine çeki düzen verme" anlamıyla "iyi meyve vermeleri" olarak açıklığa kavuşturması örneği. Bu soruları uzun uzadıya tartışmak kitabın kapsamını aşıyor ("Tanrı" üzerine bulunulmuş daha önceki bir tefekkür için bkz. 4. Bölüm), ben de iki kısa önermeyle yetineceğim. Birincisi, P. H. Nowell-Smith'in *Encyclopaedia of Philosophy*'sindeki (Felsefe Ansiklopedisi) "Din ve Ahlak" başlıklı maddesinden bir alıntı (s. 150). Yazar, Yahudi-Hıristiyan geleneğini Yunan, Roma ve Çin gelenekleriyle karşılaştırıyor. Şöyle yazıyor:

> Bu üç medeniyette ahlak ve din büyük ölçüde birbirinden bağımsızdı. Bir insanın hemcinslerine olan ahlakî görevleriyle tanrılara ya da yitip gitmiş atalarının gölgelerine olan dinî görevleri arasındaki çizgi Musevilerde ve Hıristiyanlarda olduğu gibi bulanık değildi. Yine de bu üç medeniyetin ahlakî ilkeleri genelinde bizimkinden aşağı değildi, hatta temel çerçeveleri itibariyle bizimkine denkti.

Yukarıda ortaya atılan (b) amacına göre: Kilise'de atanmış rahip olarak geçirdiğim 16 yıldan sonra, geride bıraktığım çeşitli aşamalar ve teoloji üzerine kitaplarla birlikte geçen zaman içerisinde Hıristiyanlığın, genelinde de teizmin, iyilikten ziyade zarar getirdiğine giderek daha çok kani oldum. Bireyin acizliği karşısında kadiri mutlak tanrısal varlığa vurgularıyla –hem kutsal metinlerde hem de yüzyıllar boyunca öne sürdükleriyle–, inanmayanları dışlayarak karanlığa mahkûm etmesi, hayatı inkâr ederek doğal insan hazlarını kınaması ve cennetteki ödüllere sürekli surette söz vererek başlangıcından itibaren insan hırsını cezp etmesi... Bunların hepsi bana artık

Hıristiyanlığın hem kurucusu İsa'nın hem de yüz yıllar boyu müritlerinin temsil ettiği haliyle dinî inanç ile ahlakî pratiğin ilintili olduğu fikrini desteklemek bir yana, en iyi ihtimalle bu tip bir ilintinin muhtemel olmadığını tanıtlamıştır. "Ahlaklı" Hıristiyanlar vardır, ama bağlantının oldukça tesadüfî olduğuna inanıyorum.

AHLAK VE DOĞU DÜŞÜNCESİ

Bu çalışmayı belirli Doğu felsefelerinde ifade edilen ahlakî meselelere yaklaşıma kısa bir göz atarak sonlandırıyoruz. Onlara din deyip demeyeceğiniz bölümün başlangıcında sunulmuş olan ana hatlara bakarak yaptığınız seçime kalmış. Bu felsefelerde teizm; yani bir kişinin hayatına müdahale edebilecek ve bunu yönlendirebilecek kadiri mutlak, kişisel bir Tanrı'ya inanç, yoktur. Bunun yerine panteizm, deizm, agnostisizm hatta ateizm ifadeleri vardır. Batı'dakinden o kadar farklı bir yaşayış yaklaşımını temsil ederler ki çoğu felsefe kitabı onları topyekûn göz ardı eder (burada bile şöyle bir değinmekten fazlasına yer vermedik). Fakat belki de sadece birkaç paragraf bile felsefe üzerine yapılmış, Doğu'yu görmezden gelen herhangi araştırmanın Komünizm tarihi üzerine Çin'den bahsetmeden yapılmış bir araştırmaya benzeyeceğini göstermeye yetecektir.

Birkaç genelleme Doğu ile Batı arasındaki farklılıklara yapılacak bulguya odaklanmaya yardım edebilir. Daha önceki bölümlerde bariz görüldüğü üzere Batı felsefesi mantık ve akla büyük önem verir; insanın düşünme kapasitesi en yüksek ve asil nitelik olarak görülür. Bu kitapta göz attığımız etiğe dair problemler (umarım ki) *akılcı* bir temelde sunulmuştur. Bir dizi ahlakî ikilem yoluyla *akıl yürütmeniz* beklenmiştir. İnsan kişiliğinin öbür veçhelerinin –mesela duygu ya da irade gibi– oynadığı rolü de göz ardı etmedik, ama ahlak felsefesi üzerine çalışma edimi temelinde (size sürekli bir zarar vermemesi gereken!) *düşünme* kökenli bir edim olmalıdır.

Batı'nın hayatta kalma ve kılma arzusu akılla ittifak kurmuştur. Tipik Batılı dahil olduğu ilişkilerde, yaratırken, üretirken aktif hatta saldırgan olmayı ister. Birleşik Devletler bunun en iyi örneğidir; herkesin kişinin kazandığı gelirle ölçülen başarı merdivenlerinde komşusunun önüne geçmeye çabaladığı, işkoliklerle dolu bir ülkedir. "Hiçbir zaman zengin olmamaktansa, sonradan görme olun" onların düsturu olabilir. Ben de onlar ve onların Avrupalı hemcinsleri için Şükür Duası'nı şu şekilde değiştirdim:*

Wall Street'teki
Bankacı Babamız
Hedefin dolar olsun
Kârların gelecek olsun
Wall Street'te yaptıkları gibi
Senin avantan benim banka hesabım
Bugün de bana günlük faizimi ver
Kredimi ödeyemiyorsam
Beni affet
Bana borçlu olan herkesi
İflas ettirdiğin gibi
Özverili olmamamı sağla
Yerine beni toplumsal vicdandan
Azade kıl
Çünkü ben aşırdıklarıma dayanana kadar
Sermaye, servet, haksız kazanç Sen'indir. Âmin.

(Bu kelimeleri yazdığım tükenmez kalem bile onların mesajını yansıtır. Üzerinde şu cümleyle birlikte iki sayı –11501 ve 42424– duruyor: İKİ SAYI BİRBİRİNİ TUTUYORSA HEMEN 50.000 DOLAR KAZANABİLİRSİNİZ. Kâr için yazmaktan kasıt bu mu?)

Batı felsefesi ve onunla birlikte teistik din bir şeyleri değiştirmeye göre tasarlanmıştır. Batılılar yabancı diyarlara o

* Çeviri bana aittir. (ç.n.)

diyarların insanları usullerini, örf ve adetlerini, ahlaklarını değiştirsin diye misyonerler yollamıştır. Batılılar ideolojik nedenlerden savaşlara girişmiş, hem endüstriyel hem toplumsal devrimleri teşvik etmiştir. Kendini Batı ile bağdaştırmış dinin Hıristiyanlığı sadece yüzeyde kalıyordu, çünkü hedefi saldırganca kendini yaymaktı (elbette Müslümanlarda da benzer bir durum var, ama etki etme biçimi başka türlüydü). Bu hiç de şaşırtıcı değildir. Konstantin Haç'ı rüyasında gördüğünde ona "Bu işaretle fethedeceksin" denmişti. Bugün de Batı ya da Hıristiyan kültüründen bahsedildiğinde neyin kastedildiğini bilmek zordur.

Öyleyse Doğu'ya ne demeli? Akıl hiçbir biçimde felsefî süreçlerinden dışlanmamışsa da, insanı insan kılan birçok melekeden sadece biri olarak kabul edilir. Sezgi, duygu, içgörü, bunların hepsi bir görüşe varmada ya da nasıl davranılacağına karar vermede (nasıl resim yapıyorken, şarkı besteliyorken ya da bir vazoya çiçek yerleştiriyorken bunlara başvuruluyorsa) akla denk partnerler olarak görülür. Batı aktivitesine (ya da aktifliğine) tezat teşkil edecek biçimde pasifliği savunurlar. *Olmak yapmak*tan daha önemlidir, *sahip olmak*tan ise sonsuz surette daha önemlidir. Batı'nın yakın zamanlara kadar genelde gözden kaçırdığı temel bir dikotomiyi vurgularlar: Yang ile Yin, aktif ile pasif, erkek ile kadın, hâkim ya da itaatkâr. Bunlar uyum içerisinde olmadığı müddetçe, hayatın tahrif edileceğine ve gerçekleştirilemeyeceğine inanılır.

Zamanın aldatıcı olduğu düşünülür. *Karma*mız (Doğu felsefesinde önemli bir kelime) bizi dinmek bilmeden hayattaki başlangıç noktamıza yerleştirir, ama bu noktadan itibaren yaptığımız seçimler özgürce yapılmıştır. Bu şimdiki zamana sonsuz bir boyut kazandırır: Her daim bugünün *şimdisi*. Bu acele etmeye, hızla devrimci değişikliklere girişilmesine gerek olmadığı, değişimin bir yanılsama olduğu anlamına gelir. Batı'nın bireysel öz farkındalığına vurgusuna karşı Asyalı filozoflar bireysel bilincin (bazı içgörü anlarında bir bakıma hali hazırda sahip olabilse de) önünde sonunda evrensel bi-

lincin muazzam akımına kapılıp gitmesi gerektiğini öğretir (Brahman, Tao) ya da kaygısız *Nirvana* durumumuzdaki bilincimizi yitiririz. Bu arzunun ötesindeki durumdur, Buda'ya göre de bu duruma tartışmadan ziyade meditasyon, iştirakten ziyade imtina, ötekiler üzerinde uygulanan güç ya da üstün bir Varlık'a itaatten ziyade kişinin kendi iç huzuru yoluyla erişilir.

Budizm

Nirvana kavramı *Buda*'nın (M.Ö. 563-483) öğretilerinde merkezî bir rol oynar. Buda "aydınlanmış" demektir, gerçek ismi Gautama Sakyamuni'ydi. İnsan deneyimini Dört Asil Hakikat'ında özetliyordu:

1) Yaşamak ıstırap çekmek demektir. Bu dünyada belli bir miktar ıstırap kaçınılmazdır.
2) Istırabın kökeni –kişinin kendisi ve ötekiler için– servet ya da güç gibi şeyleri arzulamakta ve peşine düşmekte yatar.
3) Istırabın ortadan kalkması bencil hedeflerden vazgeçmek, hatta kelime dağarcığımızdan "kendim" ya da "benim" gibi kelimeleri çıkarmakla mümkündür.
4) Aydınlanmaya yol açacak bu ortadan kaldırma yolu Asil Sekiz Dilimli Yol ya da sadece orta yol diye bilinir. Bu, kişiyi Nirvana'ya götürür. Nirvana gerçek anlamıyla alevin sönmesinde olduğu gibi "sönmek" anlamına gelir, yani arzu ötesi durum.

Sekiz adım, zihin tutumları ve davranış formlarını kapsıyordu (mesela öldürmek yasaktı, yani bir Budist asker ya da kasap olamazdı), ama merkezî özelliği sadece bu yolla huzur ve neşe durumuna erişilebilecek tefekkürdür. Bu tefekkür bir kişiyi mekân ve zamandaki her olayın düzenleyici ilkelerin işlemesi yoluyla gerçekleştiğini fark etmeye itebilir. Ateş yanar, lotus çiçeği açar, kaplanlar avlanır. Her eylem zamanı geldiğinde doyurulması imkânsız olan meyvesini, acı olsun tatlı olsun, beraberinde getirir. İnsanî, özgür irade olacakları

belirler ("Karma" gerçek anlamıyla "eylem" anlamına gelir, bir önceki eylemlerin sonuçları anlamında.) Bir canlının hayatına son vermek, şiddet, hırsızlık, yalan söylemek vs... Bunların hepsi insanın hakiki menfaatlerine aykırıdır ve doğru hayat biçiminin ön koşul olduğu Nirvana'yı elde etmeyi engeller.

Bu kitapta tartışılan konuların çoğu Buda tarafından herhalde ya su götürmeyecek kadar bariz ya da manasız görülürdü. Tüm insanî emellerin hedefi Nirvana olduğundan değerlerin doğası, amaçlar ve araçlar, Mutlakçılık ve görecilik gibi sorular çözülmüştür. Nirvana tek nihai değerdir, öbür bütün amaçların onun altına yerleştirilmesi gereken, yani tek mutlak amaç. Olması gerekene dair duygunun kökeni ile ilgili bir soru ortaya çıkmaz. Evrenin neden seçimlerin yapılması gerektiği şekilde var olduğu cevap verilemez bir sorudur. Zehirli ok tarafından vurulmuş adam vaktini okun ne zaman yapıldığını ya da nereden geldiğini tahmin etmekle harcamaz, panzehrin peşine düşer. Bu yüzden, ıstırap dolu bir dünyada asil yolu izleyerek ıstıraba son vermeye çabalamaktansa, şeylerin neden oldukları gibi oldukları üzerine spekülasyon yapmak deliliktir.

Taoizm

Bu rota ya da yol fikri de özellikle Budizm'in müritleri, Müslümanlar tarafından Hindistan'dan sürüldükten sonra, yayıldığı ülke olan Çin'de bulunmuştu. "Tao" "yol" anlamına gelir ve M. Ö. 6. yüzyılda yaşadığı ve en çok hürmet gören Taoist metinlerin, *Tao Te Ching*'in, yazarı olduğu iddia edilen öğretmen Lao Tzu ile bağdaştırılmıştır. Lao Tzu'nun ("Büyük Usta" anlamına gelir) gerçekten yaşamış biri ya da bu metinlerin gerçek yazarı olup olmadığı önemli değildir; bu metinler vardır ve belirli bir felsefeyi ifade ederler.

Tao Te Ching "Yol ve Erdem'in Kitabı" anlamına gelir ve temaları kısmen mistik doğasına işaret eder. Bu mistisizm bir kişinin kendisinin evrenin altta yatan ilkesinin (Grekler*in logos*'una yakın bir şey), yaşamanın ifade edilemez

kaynağının, bir parçası olduğunun farkına varması yoluyla elde edeceği içsel uyumu merkezine alır. Hiçbir Taoist bu ifadeyi kullanmasa da panteist bir felsefe olduğu söylenebilir. Metinlerin ifadesinin üstü örtülüdür, okurun kişiliğinin tümüne –sadece aklına değil– hitap eder. Bir vakayı sunma konusunda tamamen Batı usulünde –mantık ve rasyonel argüman yoluyla– yetişmişlere *Tao Te Ching*'in çoğu anlaşılmaz hatta kendisiyle çelişkili gibi görünebilir. Fakat okur metinleri yavaş yavaş okursa ve kelimelerin salt rasyonel melekelerin ötesine duhul etmesine izin verirse, bir sınav kâğıdında ele alınabileceğinden fazla bir "yaşam felsefesi" olduğunu keşfedebilir. Şu pasaj tipiktir:*

> Semanın altında herkes güzelliği görebilir çünkü çirkinlik vardır.
> Herkes iyiyi iyi bilebilir çünkü kötülük vardır.
> Bu yüzdendir ki sahip olmakla sahip olmamak birlikte tezahür eder.
> Zor ve kolay birbirini tamamlar.
> Uzun vekısa birbiriyle zıtlık içerisindedir,
> Yüksek ve alçak birbirine yaslanır,
> Ses ile seda birbirine ahenk sağlar,
> Ön ve arka birbirini takip eder.
>
> (İng. çev. Gia-Fu Feng ve Jane English, 1972)

Taoizm pasifliğe, "işleri oluruna bırakmaya" büyük önem verir. Evren insandan milyonlarca yıl önce var olmuştur ve ahlakî seçimlerle gelen tüm eziyetler ortadan kalktığında da varlığını sürdürmeye devam edecektir. Bu yüzden bilge adam bu tip meseleleri hâlâ zamanı dert edinmişlere bırakacak ve bizzat "iyi ile kötünün ötesinde" (artık iyice aşina olduğumuz tabiri kullanmak gerekirse) var olacaktır. Hükümetlere karşı tutumu anarşistçe değil kayıtsızca, zenginlik ve prestije ilgisizce olacak, toplumsal normları umursamayacaktır. *Tao Te Ching*'de şöyle yazar:

* Çeviri bana aittir. (ç.n.)

Evreni ele geçirebileceğinizi ve geliştirebileceğinizi mi düşünüyorsunuz?
Ben buna inanmıyorum.
Evren kutsaldır. Onu geliştiremezsiniz.
Onu değiştirmeye kalkarsanız, mahvedersiniz.
Onu tutmaya kalkarsanız, kaybedersiniz.

Bu Yang'dan ziyade Yin'e vurgu Taoizm'in merkezinde yer alır.

Hinduizm: Advaita Vedanta

Hinduizm 3000 yılı kapsar ve birçok formu vardır. En gelişmiş versiyonlarından biri "usta" Şankara tarafından Orta Çağ'da ifade edilmiştir. "Vedanta" "Veda" adı verilen erken dönem metinlerinin nihai önemi anlamına gelir. "Advaita" onun esas akımlarından biridir. Hinduizm hakkında bir dolu literatür vardır, siz de ilgileniyorsanız kitabın sonunda önerilen ek okumaları faydalı bulabilirsiniz.

Şankara düşüncelerini, yaklaşımı Batılınınkini hatırlatan karmaşık mantıksal argüman düzeneğiyle geliştirmiş olsa da, Platon ya da çoğu Batılı düşünür gibi fikirler ve sözlerle değil, farklı farklı bilinç durumlarıyla birlikte tam bütünlüğü içerisinde insan deneyimiyle yola çıkar. Dört temel durum kabul edilmiştir: rüyasız uyku, rüya, uyanma (ya da empirik bilinç) ve "dördüncü" yani bireysel ruhun kendi kimliğini Kierkegaard'ın kullandığı tabiri almak gerekirse "varlığın zeminiyle" fark ettiği, nesnesiz öz farkındalığın tasvir edilemez durumu. (Böylece varoluşçuluğun belirli ifadeleri ile Asya düşünüşündeki belirli öğeler arasında ortak bir öğe olduğunu daha da çok göstermiş oluyoruz.)

Dört duruma tekabül eden dört hakikat seviyesi vardır. Uykuda özne bilmez, nesneler bilinmez. Rüyalarda bu bilmezlik rüya görenin hem kendisinin hem de rüya nesnelerinin farkındalığı tarafından "olumsuzlanır" (daha yüksek bir seviyede çelişir ve düzeltilir). Rüya görme bilinci deneyimleyen

özneyi gerçekliğin toplumsal dünyasından keskin biçimde ayıran uyanma bilinci tarafından olumsuzlanır. Son olarak, aydınlanan için –Hindu kozmolojisinin zaman çizelgesinde sonsuz sayıda reenkarnasyonla herkes bir vakitte aydınlanacaktır– uyanmanın ikili deneyimi bizzat ikili olmayan mistik tefekkür tarafından olumsuzlanır.

Bu muhtemelen kulağa oldukça karmaşık geliyor, ama anahtarı kendi hakikat görüşü olan Vedanta etiği üzerine çalışıldığında felsefe belki de daha açık hale gelebilir. Batı geleneği (önceki bölümlerin çoğunda incelediğimiz üzere) doğru ile yanlışı satranç oyunu gibi görür. Oyun, sınırlı yüzeyinde tüm karelerin ya siyah ya beyaz olduğu oyun tahtasının üstünde oynanır. Her taş önceden belirlenmiş kurallara göre hareket ettirilir, oyuncuların da izin verilen hamleler arasından birini özgürce seçebilmelerine rağmen bazı hamleler rakibin taşlarını almayı sağlayacak kadar "iyi"dir, iyi hamleler dizisi de oyunun kazanılmasını sağlar. Oyuncu bir sonraki en iyi hamlenin ne olacağını bilemeyebilir, ama kurallar konusunda bir muğlaklık yoktur ve tüm oyuncular taşın nasıl alınacağı ve oyunun nasıl kazanılacağı konusunda mutabıktır.

Advaita Vedanta önermelerin doğru ya da yanlış olduğu yönündeki basit fikri ve "benim için doğru" olan dışında doğrunun olmadığı öznelci görüşü aşar. Vedanta için tek bir yüce hedef vardır, nihai hakikat olan Mutlak'ın gerçekleştirilmesi. Bu hedef, tüm gezginlerin (kendileri bilsin bilmesin) yöneldiği dağ zirvesidir. Fakat hedef herkes için aynı olsa da her gezgin kendini bulageldiği yerden başlamak zorundadır (Heidegger'in *Geworfenheit*'ı gibi, yalnız şu farkla: Vedanta için tıpkı genelinde tüm Hinduizm'de olduğu gibi başlangıç noktası *kanna* tarafından sabitlenmiştir.) Hiçbir insan tam tamına aynı noktada değildir, hedef arayışında da dağa çıkılacak tek yol yoktur. Aslına bakılırsa sadece bazılarının geniş ve üzerinden çokça geçilmiş olduğu, öbürlerinin ise tek bir birey tarafından geçildiği birçok yol yoktur, insanlar aynı zamanda farklı farklı rotalarda gidiyormuş gibi görünürler ve

bir anlığına dahi olsa yukarıya değil aşağıya yönelirler (dağ gezintilerinde doğal olmayan bir fenomen değil). İnsanlar her yerde olabilir ve birbirlerinden uzaklaşıyor gibi görünebilirler, ama hâlâ aynı zirveye doğru hareket ederler. Aynı yolda bile bir konum bir kişi için daha önce bulunduğu noktadan daha yüksek olduğu için doğruyken, farklı bir noktadan başlayan bir başkası için yanlış olabilir. Haritadaki yerler kendi içinde ne iyi ne kötüdür, ne doğru ne yanlıştır, ama herhangi birey için belirli bir yere hareket etmek onu hedefine yaklaştırması ya da hedefinden uzaklaştırması açısından ya iyi ya kötüdür. Mesele konum değil yöndür, nerede olduğunuz değil, nereye gittiğinizdir. Bu, daha öncesinde bahsettiğimiz göreciliktir.

Batı ahlak felsefesi terimlerine tercüme etmek gerekirse –kaldı ki bu terimlerin bazılarının Sanskritçe'de karşılığı yok– *mutlak ahlakî yasalar, nesnel standartlar, koşulsuz buyruklar, evrensel ödevler yoktur.* Ama başta antik felsefelerin ve dinlerin çokça izlediği patikalar olmak üzere farklı farklı yollar vardır, bunun dışında modern seküler ideolojilerin, özelinde de bireylerin takip ettiği yollar vardır. Her ekolün ve ideolojinin içerisinde kurallar ve teamüller vardır. Normalde birey bu ideolojilerle uyum içerisinde yaşayarak sadece kuralları körü körüne takip etmek yerine, onların içsel özüne daha derinden duhul ederek doğru istikamette hareket eder. Bu durum, bazı bireylerin kendilerini içinde buldukları gelenekten sapma zorunluluğu –belki onu yeniden düzenleyerek, yeni bir hareket başlatarak ya da bir diğerine iştirak ederek ya da kendi başına yalnız bir rota izleyerek– hissedebilecekleri olasılığını dışlamaz. İlgili birey in kendisi ve muhtemelen muazzam bir içgörüye sahip belirli bir ruhani hoca hariç kimse doğru istikamette ilerlediği yönündeki kesin yargıya varamaz.

Tüm kapsamı ve karmaşıklığı göz önünde bulundurulduğunda Vedanta'nın bireylere çok açık bir mesajı vardır. Sadece *kendi* hayatınızı yaşayabilirsiniz. Nerede olduğunuz ve ne tür bir kişi olduğunuz tesadüf değildir. Yapabildiğinizi hissettiğiniz müddetçe içinde bulunduğunuz yolu izleyin ya

da Quaker* ve pasifist George Fox'un bir askere söylediği üzere: "Yapabildiğin sürece kılıcını kuşan!" Zira er veya geç, şu ya da bu biçimde içine çekileceğin bir hedef var. Bu zaman geldiğinde, akıllıca argümanlara, bilinçaltındaki duygularınızı süzmeye ya da akran grubunuzun konsensüsünü izlemeye ihtiyacınız olmayacak. Guru doğru anda belirir: İlla da bilge bir adam olarak değil, belki de kritik kişisel bir olay, bir kitap, bir sanat eseri ya da bir doğa manzarası yoluyla [birebir gerçek anlamına göre tercüme etmek gerekirse guru "karanlıktan (gu) aydınlığa (ru)" anlamına gelir.]

Vedanta'ya göre bizzat hedef hiçbir surette bir ahlakî ideal formu, mükemmel bir kişilik biçimi değildir. Hedef, tüm gündelik hayat boyunca işlev gören "zıt çiftleri" –sıcak ile soğuk, nefret ile sevgi, haz ile acı, iyi ile kötü– aşar. Aydınlanmış insan büsbütün iyi değil "iyi ile kötünün ötesindedir." (Nietzsche oldukça farklı biçimde kullanmış olsa da onunki ile aynı tabir). İyi ile kötü bir amaca bağlanmıştır, aydınlanmış insan amacını gerçekleştirmiştir; daha fazla elde edeceği hiçbir şey yoktur.

Vedanta öğretisi, 19. yüzyılda Hintli yazar Ramakrishna ve daha da çok bizim zamanımızda Radhakrishnan'ın savunuculuğunda önem kazandı. Batılılar sadece Vedanta'yı keşfetmekle kalmadı, Budizm ve Taoizm felsefelerinin hiçbir surette Batı'ya faydalı olmaktan uzak olmadığını görmeye başladı. Bazı Doğulu vurguları kendi psişemizle bağdaştırmayı zor bulabilsek de (mesela apartheid gibi bazı toplumsal kötülükler tefekkürden ziyade pratikte uygulamaya geçmeyi gerektiriyor gibi görünüyor) bu kesitte tefekkür edildiği haliyle Doğu'ya kısaca göz atmanın bile herhangi izan sahibi Batılının Doğulu akranlarıyla diyalog olanaklarına iyi gözle bakmasına yol açacağını umuyorum. Bu oldukça geç kalın-

* 17. yüzyılın ortalarında İngiltere'de ve Amerikan kolonilerinde ortaya çıkan, din adamlarına ya da başka bir kilise kurumuna gerek olmaksızın Tanrı'yı doğrudan içsel bir deneyimle kavramayı vurgulayan Hıristiyan grubu. Aralarında bölünmeler yaşansa da hâlâ etkin biçimde varlıklarını sürdürmektedirler. (ç.n.)

mış bir diyalogdur: Kendi yazdığım *East of Existentialism*'de (Varoluşçuluğun Doğusu) ayrıntısıyla takip edildi.

VAKA ÇALIŞMASI 26: DOĞU VE ORTA DOĞU FELSEFELERİNDE ISTIRAP PROBLEMİ

Bu bölümdeki sabit tema insanın felsefi olsun olmasın ıstırabı deneyimlemesi ve ona verdiği tepkidir. Hayatın bir örüntüsü, amacı, ayırt edilir bir tasarımı olduğu fikrini savunan herhangi biri şu ya da bu şekilde ıstırap olgusuyla uzlaşmalıdır. Ancak genç ölenler bundan doğrudan ya da dolaylı kaçınabilirler. Bu vaka çalışmasında ilk önce problemi yaratan ıstırap alanlarını ya da tiplerini özetleyeceğiz. Cevapların bazıları, apolojistler tarafından belirli inançlar ve bir kişinin ıstırapla uzlaşma yolu olarak karşı karşıya kaldığı alternatifler için farklı farklı zamanlarda verilmiştir.

Hangi teori ya da teori kombinasyonu size ıstırabın kaçınılmazlığı ile karşı karşıya gelmiş bir insanın benimsemesi için en makul gibi görünüyor? Sunulmuş görüş çeşitliliğine eklemek istediğiniz bir şey var mı?

1) Karşılaşabileceğimiz Istırap Tipleri

(a) Yasal terminolojide doğal olan ıstırap tipleri ("Tanrı'nın işleri"): Sel, deprem, yıkıngın, yanardağ patlaması, vs.
(b) (i) İnsan davranış formlarıyla da ilintili olanları kapsayan hastalıklar, mesela frengi ya da akciğer kanseri. (ii) görünürde insan davranışıyla bağlantılı olmayan hastalıklar, mesela menenjit ve artrit.
(c) (i) yaşama olgusuyla ilintili olanları kapsayan kazalar, mesela boğulma, düşme, nefesinin kesilmesi vs. ve (ii) insan faaliyetiyle ilintili olanlar: trafik kazaları, atomik radyasyon, elektrikli sandalyede idam gibi.
(d) Bir kişi ya da bir grup insan tarafından bir ötekine bile bile uygulanmış eza: Sömürü, açlıktan ölme, hapis, işkence, cinayet vs.

(e) İnsan aptallığının, duyarsızlığının ya da hırsının yol açtığı ıstırap: Yalnızlık, reddedilme, psikopatik hastalıklar vs.

2) Istırabın Amacı

Farklı farklı dinî ya da felsefî inançları olan insanlar tarih boyunca yukarıda saydıklarımızın hepsine olmasa da bazılarına dikkatlerini yönelterek *ıstırabın rolüne* tutarlı bir açıklama getirmeye çalışmıştır. Çözüm yolu bulduklarının arasında şunlar var:

(a) Tanrı'nın ebeveynlerin hatta bazen daha önceki kuşakların günahlarını cezalandırması, (Eski Ahit'te esasen "çocuklarınızın ve üçüncü, dördüncü kuşağa kadar çocuklarınızın çocukları"nın* günahlarına dair birçok gönderme vardır). Bu çocuklarınıza bir biçimde haksızlıktır, torununuzun torunlarından bahsetmiyorum bile.

(b) Tanrı'nın günah işlemiş bireye verdiği ceza: (Bir araba kazasında başı kopmuş Jayne Mansfield hakkında Billy Graham'ın, AIDS ile homoseksüellik hakkında Moral Majority** lideri Jerry Falwell'in, Papa II. Jean Paul'e suikast teşebbüsü hakkında Kuzey İrlandalı aşırı Protestan Ian Paisley'nin söyledikleri). Tüm bunlar bir biçimde tesadüfi görünüyor: *her* homoseksüel AIDS olmuyor, *her* sık ve farklı farklı kişilerle cinsellik yaşayan kişinin kafası kopmuyor, *her* Papa vurulmuyor. İtiraf etmek gerekirse Tanrı'nın mahut davranışında Tufan zamanında daha çok tutarlılık vardı. En azından baştan başlamak için asgari istisnalarla çoğu varlıktan kurtulmaya karar vermişti, ama bu davranış aşırı gibi görünüyor. (Bu cevap hafife alınmamalı, tüm dünyada Tanrı'nın gazabının onları bulduğuna ya da bulmak üzere olduğuna inandıkları için içlerinde azap dolu bir hayat yaşayan birçok insan var.)

(c) İnsan kendi kendisine eza verir; bazen doğru (savaşlar, belirli hastalıklar, nükleer radyasyon, zihinsel acımasızlığın

* Tesniye 5:9. (ç.n.)

** Bkz. 2. Bölüm, "Tarihsel Perspektif" kesiti. (ç.n.)

sonucu olarak acı –sevgiden yoksunluk– vs.) ama bu tüm illetler için ya da "Tanrı'nın işleri" için doğru değildir, tabii insanların volkanların ya da kasırga veya deprem bölgelerinin yakınında veyahut kıtlığın gerçekleşmesinin muhtemel olduğu yerlerde yaşamaması gerektiğini söylemiyorsanız.

(d) Ötekilerin içindeki merhameti artırmak için [Rahibe Teresa'nın Etiyopya kıtlığı hakkında söyledikleri (s. 54)] İnsanların kendi içinde bir amaç olmaktan ziyade bir amacın araçları olduğu bu teori hakkında bir Etiyopyalı ne düşünürdü?

(e) Istırap, ıstırap çekeni arındırır, ona daha olgun, ötekilere dair daha çok tefekkür eden ve onlara daha çok sempatiyle yaklaştığı bir hayat görüşü kazandırır. Istırap çekmemiş kişi masum bu yüzden de sığ bir kişi olarak kalmaya devam eder. -Bunu genelleştirmek mümkün değil. Bazı insanlar ıstırap çekince bu şekilde büyür, ötekiler ise kinik ve tahammülsüz olur. Istırap açıkça hayata dair bir olgu olarak kabul ediliyorsa –ki böyle görünüyor– kişinin gençliğini kaybetmesi ya da belirli fiziksel ve zihinsel becerilerinin olmaması bir yana bırakılırsa acı çekmeyi özellikle savunmanın mantığı yokmuş gibi görünüyor.

(f) İnananın imanını sınamak için. Belli bir inanç kümesini savunmak ıstırabın yokluğunu temin ediyorsa, bu inançların evrensel bir çekiciliği olacağı su götürmez. Bu cevap tüm teistik dinlerin müritleri tarafından ifade edilen daha genel bir görüşün kılıfıdır. Bu görüşe göre, Tanrı'nın iyiliksever olduğunu varsayarsak neden inançlının ıstırap çekmesine izin verdiğini gerçekten bilemeyiz, ama bu cehaletimiz sadece Kadiri Mutlak gibi sahnenin bütününü göremediğimiz için mevcuttur. Tanrı'nın gördüğü gibi görebilseydik, *sub specie aeternitatis* ("sonsuzluğun açısından") anlayabilir ve sorgulamayı bir kenara bırakırdık. Bu Eski Ahit'teki *Eyüp* metninde ifade edilen felsefedir. *Eyüp*'teki argüman muhtemelen teistik argümanların en dürüstüdür ve tesadüfen mesela Budizm ya da Vedanta'da ifade edilmiş Doğu yaklaşımına en yakın denk düşen teistik eserdir.

(g) Gelecek cisimleşme için bir sınav olarak: Şimdi sabırla acı çekin, hayatınız reenkarne olduğunuzda daha iyi olacak (Budizm, Hinduizm). Bu hiç şüphesiz bazı insanların öbür türlü katlanamayacakları acıya daha memnun olarak katlanmalarını sağlar. Fakat reenkarnasyon doktrini hiçbir surette doğrulanamaz olduğundan, bu ıstırabın gizeminin bir kısmını azaltmak için zihinsel bir alıştırma olarak yorumlanmalıdır. Bhopal, Hindistan'da yakınlardaki kimya tesisindeki sızıntı yüzünden eziyet çeken binlerce insanın daha itidalli davranmasına –aralarından bazıları buna inanmış olmalı– yol açtı mı?

(h) Rudolf Steiner'in kurduğu bir düşünce okulu –Waldorf Okulu– herhangi teleolojik hayat görüşüne karşı ağır engelli (bilhassa zihinsel engelli) insanların varoluşunun ortaya çıkardığı problemle cebelleşir. Reenkarnasyon doktrinini temel alan görüş bu tip engelli insanların herhangi sorumluluğu olmadığı ve hayatları boyunca onlara başkalarının bakması gerektiği için, bilhassa bu cisimleşmenin onlar için bir "tatil" cisimleşmesi, normalde hayatta karşılaşılan sorumlulukları yerine getirmek zorunda olmadıkları bir mola olduğunu savunur. Burada baş gösteren sorun bir önceki cevapla aynıdır: reenkarnasyon doktrininin doğrulanamaz olması. Engelliler her halükârda bu "tatil"de ağır bir risk altındadır. Waldorf gibi ilgi gösteren bir cemaatin tersine, onları hor gördükleri için onlara gaddarca davranan topluluklarla karşı karşıya kalabilirler.

(i) Büyük başarılara imza atılacaksa ıstırap çekmek zorunludur. Bu tip niteliklerin ona bir tepki olarak doğduğu ıstırap mevcut olmasa "kahramanlık", "tahammül", "sadakat" "karakter gücü" vs. gibi kelimelerin pek hatta hiçbir anlamı olmazdı. Bu gerçekten de Heidegger'in ölümün kaçınılmazlığının insanları kayda değer *bir şeyler* yapmaya ittiği görüşünün bir uzantısıdır. İnsan varoluşunun doğasına dair betimleyici bir önerme olarak sağlamdır: ergenlik çağındaki oğullarını kanser yüzünden kaybetmede ebeveynleri için rahatlatıcı bir

şey var mıdır, ya da kendisi Katolik karısı Protestan olduğu için karısı öldürülen koca için?

(j) Istırap başkası adına çekilir: biri bir başkası ya da başkaları için acı çekebilir ya da ölebilir (Musevilik, Hıristiyanlık). Tarih boyunca çok önemli örnekler olmuştur, mesela kendini feda ederek öldükten sonra mezarında mısır yetişen Hiawatha* efsanesinde sembolize edildiği üzere. Kendi kendisini gönüllü olarak feda etmek insan hayatında dokunaklı bir öğe teşkil etmiştir. Bu öğe en derin gizemlerinden birini yaratır, belki de evrimin merkezi olgusudur (kovanlarını korumak için ölen arılar, çocuklarını korumak için kendisini öne atan sülün, yoldaşlarına yeniden toparlanabilmeleri için zaman kazandırmak için bile bile ölümcül bir karşılaşmada savaşan asker). Ama insan ıstırabının çoğu istemeden çekilir, bu argüman da kendi bağlamında geçerli olsa bile esas problem açısından fuzulidir. Istırap çeken çoğu insan ıstırap çekmeyi *seçmez*.

(k) İnsan ıstırabı Tanrı'nın doğasını yansıtır, çünkü Tanrı da ıstırap çeken bir Tanrı'dır. Öyleyse ıstırap hayatın merkezi gizeminin bir parçasıdır. Bu felsefî açıdan tartışılamayacak teolojik (teistik) bir argümandır. Doğru olduğu varsayılsa bile, bazı insanların neredeyse sonsuz surette öbürlerinden daha çok acı çektiğini açıklamaz. Tatmin edici bir hayatı olan, çalışkan bir kişinin eşi kadar kendisinin de gurur duyduğu çocukları olsa ve uykusunda huzur içinde ölse, bu kişinin hayatın gizemlerini hastalıklı bir bünyesi, mutsuz bir evliliği, onu reddeden çocukları olan, acılar içerisinde ve can çekişe çekişe ölmüş biri kadar deneyimlemediğini söyleyebilir miyiz?

Bu fikir kulağa dehşet verici geliyor. (Ayrıca teistin Tanrı'nın (i) kadiri mutlak, (ii) iyiliksever olduğunu mantıksal olarak iddia edemeyeceğini de tesadüfen gösteriyor.) Ya ıstırabı ortadan *kaldırabilir* ama *istemiyor* ya da ıstırabı ortadan

* Ocibua dilinde "Irmakları O Yaratır" Kuzey Amerika Yerlilerinden Onandoga kabilesinin efsanevi reisi. (ç.n.)

kaldırmak istiyor ama *yapamıyor*. Yani O ya bir canavar ya da güçsüz.

3) Istıraba Karşı Takınılan Tutumlar

(a) Dünyanın sonrasında kurtulabileceğiniz kaçınılamaz bir öğesi olarak kabul edin, sizi üzmesine izin vermemeye çalışın (Buda).

(b) Bir sonraki seferde daha iyi bir elin sizi beklediği beklentisiyle ona sabırla katlanın. (Hinduizm).

(c) Tevekkül: Şikâyet etmeden kaçınılmazlığını kabul edin ve elinizden gelenin en iyisini yapın (Stoacılık).

(d) Onunla savaşın: Onu kabul edebilirsiniz, ama kendinizi edilgence ona teslim etmenize (Yin) ya da içinizdeki onur dalgasını kaybetmenize (Yang) gerek yok. "Tanrı'yı lanetle ve öl" "O güzel geceye sessizce gelme: sönmekte olan ışığa öfkelen, öfkelen" (Dylan Thomas'ın ölmekte olan babasına yazdığı şiirden).

(e) Istırap azaltılabiliyorsa (toplumsal reform, tıbbi araştırma ya da teknolojik gelişim uğruna insan güvenliğini feda etmeye karşı çıkma yoluyla), elinizden bunu gerçekleştirebilecek ne geliyorsa yapın. (Hümanizm, Konfüçyüs).

(f) Yaşamanın her halükârda tehlike içerisinde yaşamak olduğunu, hayatın riskli olduğunu evrende vuku bulan hayat şanslarının milyarda bir gerçekleştiğini kabul edin ve bir biçimde var olduğunuza şükredin. Herkes sakat, mahrum hayatlar yaşasaydı, bu sorun meydana çıkmayacaktı. Kendi koşullarından ötürü daha mutlu olanlar ile daha üzgün olanlar arasındaki zıtlık meseleyi odak noktasına koyuyor. Öyleyse hayatın adaletsizliği ile uzlaşın ve elinizdeki şanslardan olabildiğince faydalanın. (Varoluşçuluk).

(g) Hayatın adaletsiz olduğunu kabul edin ve cennette bunu telafi etmeyi dört gözle bekleyin. (Hıristiyanlık, İslam).

(h) Onu bütün diğer dünyevi tasalarla birlikte göz ardı edin, hayatın ebedi özü olan evrensel akışın bir parçası olduğunuzu, bunun yanı sıra ölümlü varoluşun sancılarının süreğenlik

içerisinde gelip geçici ve öneminin yanılsamalı olduğunu fark ederek mutluluğu bulun. (Tao).

VAKA ÇALIŞMASI 27: DİN NEDİR?

Dinin karakteristikleri üzerine 177-8. sayfalardaki listeye başvurun.

(a) Bunlardan hangisinin elzem olduğunu düşünüyorsunuz? İçinde elzem bulduğunuz herhangi bir madde var mı?
(b) Öbürlerini elde tutmanız gerekiyorsa, hangisinden vazgeçerdiniz?
(c) Din olarak sayılması için hangisi diğerlerinden daha baskın çıkıyor?
(d) Size göre kelimeyi kullanabilmek için hangi kombinasyon(-lar) yeterli bir çoğunluk sağlıyor?

VAKA ÇALIŞMASI 28: CİNSEL AHLAK: HERHANGİ BİR TUTUM BİRLİĞİ VAR MI?

Farklı toplumların evlilik kuralları birbirinden hayli farklı bir çeşitlilik sergiler. Bazılarında çok eşlilik teşvik edilmiştir, öbürlerinde çok eşlilik yasaktır. Bazılarında kocaların boşanması kolaydır, öbürlerinde zor hatta imkânsız. Bazılarında kişinin yakın akrabasıyla evlenmesi yasaklanmıştır, öbürlerinde ise izin verilen tek evlilik biçimi budur. Bazılarında dullar yeniden evlenmek zorundadır, öbürlerinde intihar etmek ya da ebeveynlerinin evine geri dönmek. Bazılarında kadınların evlilikten önce bakire olması gerekir, öbürlerinde önceden bir çocuğunun olması bir avantajdır. Aslına bakılırsa okuma yazma bilmeyen insanlardan müteşekkil toplumlar cinsel pratikler konusunda muazzam bir çeşitlilik gösterir (poliandri, ensest, pedofili vs.). Büyük medeniyetlerle dinlerin ise birbiriyle bağdaşmayan yasaları vardır (klasik Yunan'da eşcinsellik teşvik edilir, İslam ve Roma Katolik Kilisesi boşanmayı

yasaklamıştır). Tek bir medeniyetin de farklı zamanlarda farklı farklı standartları olabilir (Viktoryan dönem İngiltere'sini 1960'larla karşılaştırın). Tek bir toplumda sınıflar, alanlar ve alt kültürler arasında farklı standartlar olması muhtemeldir (mahut "yumuşak güney"i İngiltere'nin daha katı kuzeyiyle ya da Amerika'da "İncil Kuşağı"nı* San Francisco Körfezi Bölgesi ile karşılaştırın).

Evrensel olarak kabul edilmiş herhangi bireysel cinsel davranış kuralı var mıdır? Ensest, zina ve homoseksüelliğe karşı tutumlar muhtemel örnekler, ama bunların hepsinin istisnaları var. Aşağıdaki maddeler tüm toplumlarda uyulan genel ilkeler olarak kabul görebilir. Bunun böyle olduğuna dair fikirlere meydan okumak istiyorsanız okuyabilirsiniz.

1) Bütün toplumlarda kadınların erkeklerin bir bakıma salt mülkü olduğu bazı düzenlemeler vardır.
2) Hepsinde çocukları yetiştirmekten kimin sorumlu olduğuna dair kurallar vardır.
3) Hepsi evli kadınlarla düzensiz cinsel ilişkiyi yasaklar.
4) Hepsi belirli akrabalık derecelerine sahip insanlar arasındaki cinsel ilişkiye bazı yasaklar getirir.
5) Hepsi belirli cinsel davranış formlarına sapkınlık gözüyle bakar.
6) Hepsi bu kuralları uygulamak için ağır yaptırımlar uygular.

Bu ortaklıklar, sevgi ve güvenlik hissini korumak üzere altta yatan herhangi bir insanî ihtiyaca işaret ediyor mu? Ya da düşmanca çevrelerdeki ekonomik ihtiyaçların neden olduğu problemleri çözmede girişilen farklı çabaları göstermekten mi ibaretler? Kadınların evrensel olarak erkeklere boyun eğmesi (a) tarihin bir tesadüfü mü? (b) belli bir erkek komplosunun sonucu mu? (c) çiğnendiğinde toplumun dengesini bozacak ve türlerin hayatta kalmasını tehdit edecek bir doğa yasası mı?

* Güney Birleşik Devletler'de tutucu Evanjelik Protestanlığın baskın kültür olduğu bölge. (ç.n.)

Burada daha önemli bir nokta, bir yandan doğum kontrolü öbür yandan AIDS korkusu göz önünde bulundurulduğunda, cinsel davranış hakkındaki tarihsel genellemeleri son derece gereksiz kılan tamamen yeni bir durumun yaratılmış olmasıdır. Şu sorulara nasıl bir tepki vereceğinize bakalım:

1) Doğum kontrol haplarının bulunması cinsel ahlakı temelinden değiştirdi mi yoksa onu çok daha karmaşık bir şey haline mi getirdi?
2) Kadınların birçok geleneksel erkek rolünü -belki de akabinde hepsini olacak- üstlendiği toplumlarda geleneksek adet ve düzenlemeler üzerine yeniden düşünmeye ihtiyaç var mı?
3) Artık cinsellik, evlilik ve çocukların bakımı birbirinden ayrılmalı mı?
4) Yapay döllenme vs. gibi süreçler evlilik kurumuna ve geleneksel erkek-kadın cinsel partnerliğine nereye kadar meydan okuyor? Bu alanda çocuk doğumunu cinsellikten ayırmanın olası sonuçları nelerdir?
5) Üreme amaçlı cinsellikten haz için cinselliğe doğru evrimsel bir akım mı var?
6) Herhangi bir cinsel davranış türüne karşı yasalar olmalı mı? Olmalıysa, ne olmalı?
7) Aşağıda yer alan mevcut yasalarda değişiklik olmalı mı?
   (a) Daha sıkı bir rüşt yaşı uygulaması (nasıl?)
   (b) Rüşt yaşının tamamen ortadan kaldırılması, kaldı ki belki de şu sonuca yol açacak:
   (c) Evlilik yaşının aşağı çekilmesi (Bazı İslam ülkelerinde çocuk evlilikleri: 12-13 yaşındaki kızların, Avrupalı akranları diskoteklerde ve eğlence parklarında sürterken, evlendirilmesi pek de arzulanabilir değil, öyle değil mi?)
   (d) Zihinsel ve sosyal engelli bireyleri (şiddete başvuran psikotik suçluları da içerecek şekilde) hadım etmek.
   (e) Vatandaşlık temelinde evliliğin ortadan kaldırılması ve onu sadece arzulayanlar için dinî bir etkinlik haline getirmek.

8) AIDS'in ortaya çıkışı cinselliğin sadece iki partner arasında bir ömür boyu yaşanacak bir şey olarak mı görülmesini gerektiriyor?
9) Hangisi daha doğal: Monogami, poligami/poliandri ya da birçok kişiyle sık sık yaşanan cinsellik?

VAKA ÇALIŞMASI 29: DÜNYA DİNLERİNDEKİ AHLAKÎ VURGULAR

S. 74'te dünyanın belli başlı dinlerinin birbirinden farklı şeyler söylediği bir ahlakî mesele ile ilgili bir örnek vardı: belli hayvanların etinin yenmesi ile ilgili. Bu, bu dinlerin ahlakî problemlere resmi beyanlarında sergilediği yaklaşımların geniş yelpazesine dair sadece bir örnektir. Aşağıda muhtelif dinlerin bu problemlerin bazılarına karşı geliştirdiği bir dizi duruş sunuluyor. Bu adetler arasında (i) tutarlı bir ilkeye varıp varamayacağınıza ve (ii) bu dinlerden herhangi birine öbürlerine nazaran daha çok saygı duymanızı sağlayan vurgulardan etkilenip etkilenmediğinize bir bakın.

1 Hayvan eti yeme konusunda: Hıristiyanların spesifik kuralları yoktur. Çoğu Budist vejetaryendir, gerçi bir kısmı kasaptan alınan eti yer, ama kendileri hayvan öldürmez. Yahudiler ve Hindular belirli hayvan etlerini yemekten imtina eder. Caynacılar* hiçbir surette et yemez.
2 Savaşma konusunda: Hıristiyanlık genelde Aziz Paulus'un öğretilerini (Romalılar 13) izlemiştir, yani Devlet'in Tanrı'nın bu dünyadaki hizmetlisi olduğu ve Hıristiyanların görevinin onu savunmak olduğu (gerçi bu din bazı önemli pasifistlerini yaratmıştır). Budistler, *ahimsa***ya da şiddet karşıtlığını vazeder. Tarih boyunca da oldukça nadiren dinî savaşlara girişmişlerdir. İslam, inanmayanlara, kafirlere karşı Cihad'ı (Kutsal Savaş'ı) emreder. Musevilik de bir o kadar savaş yanlısıdır. Zen hem

* Caynizm (Jainizm) çileci geleneği sürdüren Güney Asya kökenli bir inanç ve felsefe. (y.h.n.)
** Ahimsa, saldırmama ve zarar vermeme manasına gelen kadim Hint prensibi. (y.h.n).

Samuraylar hem de II. Dünya Savaşı'nda kamikaze pilotları ve hara-kiri yapan askerler arasında popülerdi. Hinduların en saygı gören dinî metni *Bhagavadgita* kişinin savaşa girişmeden önceki ruhsal aydınlanmasını özetler.

3 İçki İçme Konusunda: Musevilerin ve Hıristiyanların içki içme konusunda evrensel yaptırımları yoktur. İslam içkiyi yasaklar. Buda bedenin haz duyduğu her şeyle birlikte onu da dahil eder, yalnız içerken kendi kendini katı surette kontrol etme şartı koşar.

4 Cinsellik: Başlangıcında dünyanın kısa süre sonra sonunun geleceğine inanan insanlar arasında yayılmış olan Hıristiyanlık'ın cinsellik hakkında söyleyecekleri hiçbir şey yoktu, tamamıyla reddedilmesi gerektiği hariç. Cayna keşişleri ve rahibelerinin birbirine dokunması yasaktı. Tantra Hinduları cinsel ilişkinin verdiği saadetin kozmik aydınlanmadan ve Varlığın Zemini'nin (Brahman) getirdiği saadetten bile daha üstün olduğuna inanır: *Kama Sutra* kutsal bir kitaptır. Taoizm'de ömür boyu partner olsunlar ya da olmasınlar erkek ile kadının birliğini gerçekleştiren yin ile yang kuvvetlerinin birliğine vurgu vardır. Bunlardan sadece Taoizm tutarlı biçimde kadını erkeğe tamamen eşit olarak ele alır.

5 Hinduizm'in ve Zen Budizmi'nin en yüce ifadeleri "iyi ve kötünün ötesinde" bir aydınlanma durumundan bahseder. Bunun davranış formlarını "doğru" ve "yanlış" diye ikiye bölen anlayışlarla karşılaştırıldığında ahlaka daha olgun bir yaklaşım olduğunu düşünmüyor musunuz?

Üçüncü Kısım
Ahlak Felsefesi ve Uygulamalı Felsefede Çeşitli Meseleler

9
Ahlakî Olgunluk

Kime ahlaken olgun yetişkin denir? Görünüşe bakılırsa bu bir o kadar dosdoğru cevabı olduğunu gösteren dosdoğru bir sorudur. Ancak "olgun" kelimesinin bir dizi farklı yoldan tanımlanabilecek değer yüklü bir kelime olduğunu önceden görmüştük. Bir kişi üyesi ya da katılımcısı olduğu herhangi belirli bir grubun kurallarını (evde, okulda, üniversitede, işte, bir kulüpte ya da yerel bir cemaatte, bir ülkede hatta sadece insan ırkının bir üyesi olarak) öğrenmişse ve bunlara uyuyorsa olgun olarak tanımlanabilir. Bir kişi disiplinin anlam ve değerini öğrenmişse ve davranışlarında bunu uyguluyorsa olgun olarak tarif edilebilir. Bu sadece ordu, "polis kuvveti" ya da kilise gibi disiplinde "uzmanlaşan" gruplarda değil,

dakik olmak, doğruyu söylemek, verdiği sözleri tutmak ve karşındakini aldatmamak gibi gündelik ufak tefek konularda da kendini açığa çıkaracaktır. Bütün bunlar çoğu insanın olgun davranış olarak tarif edeceği *dışsal* emarelerdir, burada sorulacak soru ahlakî olgunluk için daha fazla bir unsurun gerekip gerekmediğidir. Az önce tanımladığımız kelimenin bir dizi rakip tanımı olsa da kelimenin bunlardan geniş bir yelpazeyi kapsadığı anlamlarından biri *özerklik*tir. Bu, 12. Bölüm'de özelinde eğitim hedefleri ile ilgili olarak tartışılacak, burada onu genelinde ahlakî faille ilintili olarak tartışacağız. Ahlakî davranışın sadece otoriteye itaat olup olmadığına ve yıllarca tekrar edile edile alışkanlık haline gelip gelmediğine dair soru samimi biçimde olgun davranış olarak tarif edilebilir. Burada aklımda olan, yıllarını belirli hayat tarzlarının faziletlerine ve kusurlarına kafa patlattıktan sonra onu ikna eden nedenlerden ötürü bunlardan birinin öbürlerine oranla daha tercih edilebilir olduğu sonucuna varan kişi değil, tembellik, istek eksikliği ya da bazen fırsat yokluğu yüzünden hayatının erken zamanlarında belirli bir ahlakî alışkanlığa uymuş ve bu alışkanlıkla birlikte makul bir itidalle, genelinde de komşularının onayıyla, ona uymaya girişmiş insanlar vardır. Asker ailesinde yetişmiş, aile geleneğine uyan ve soluduğu havaya sinmiş askeri değerleri bir an olsun sorgulamamış genci ya da 14-15 yaşlarında ebeveynleri tarafından o sıralarda İrlanda'daki zor ekonomik koşullardan ötürü manastıra kapatılmış ve hayatının sonuna kadar orada yaşamış kızı (20. yüzyılın başında doğmuş bir akrabam) düşünüyorum; acaba tarikatının temelini oluşturan dinî değerleri sorgulamaya hiç meyletmiş miydi? Bu ikisi uç örnekler olabilir, ama kişiyi bariz biçimde şu soruyu sormaya davet eder: Toplumun sıradan kesimlerinden gelmiş kaç insan gerçekten de ahlaken özerk olduğunu iddia edebilir? Ahbaplarınınkine yakın görüşler sunduklarında bunlar deneyime dayanan bir tefekkür sürecinden sonra varılmış kişisel görüşler midir? Bu şekilde tefekkür etmek istemeyen insanların hiçbir zaman değerli olmadığını

değil, sadece sürekli aynı şekilde oy veren bir seçmenler grubunun üyesi olarak –ama sırf bu şekilde oy verecek biçimde yetiştirilmiş oldukları için– değerli olduklarını, tıpkı evde yetiştirilmiş bir ev hayvanı ne kadar değerliyse, aynı şekilde bir çocuğun yemeklerden önce kendiliğinden ellerini yıkadığı için değerli olduğunu iddia ediyorum.

Bunun benim hesabıma bir değer yargısı olduğunun farkındayım, ama bunu ahlakî olgunluğun tutarlı biçimde emirlere uymaktan, bir başka kişinin, grubun ya da Varlık'ın otoritesini sorgulamadan kabul etmekten –"Bizim işimiz akıl yürütmek değil"*– fazlası anlamına geldiği bir aksiyom olarak alıyorum. Vatanseverlikten ya da müridin bunlar sadece kitapta olduğundan, hatta topyekûn yanlış yönlendirilmiş bir sadakatten takip edeceği beklentisiyle kuralları "tepeden" indiren siyasi veya dinî herhangi -izm'den daha fazlası: Cengiz Han, Adolf Hitler, Joseph Stalin, bunların hepsinin sadık müritleri vardı. Ahlaken olgun insan bir emre itaat etmemeyi, otoriteye uymamayı, bir kuralı çiğnemeyi, bir lideri terk etmeyi bilen insandır; böyle bir insan hiçbir zaman kuralların dışına çıkmamış bir kişinin ümit edemeyeceği kadar özerktir. Benim yargım, ahlaken olgun olmak için başka hangi nitelik gerekiyor olursa olsun, özerklik *sine qua non,*** bir olmazsa olmazdır; yeterli değildir, ama gereklidir.

ÖZERKLİK

Öyleyse, kim özerk bir insandır? Herhangi ahlakî bir fail böyle nitelendirilecekse, hangi özelliklere sahip olması gerekir? Üç faktör ön plana çıkıyor gibi görünüyor: Birincisi, failin davranışı için *akıl yürütmesi* [davranışına neden göstermesi] mümkün olmalıdır, ikincisi kendi hesabına *seçim özgürlüğü* olması gerekir, üçüncüsü failin kendi *eğilimi* göz önünde

* Tennyson'ın *The Charge of the Lightbrigade* (Hafif Süvari Alayının Hücumu) şiirindeki bir dizeden ("onların işi akıl yürütmek değil") uyarlama. (ç.n.)
** Bkz. kitabın sonundaki Terimler Sözlüğü.

bulundurulmalıdır. [Bu üçü John Wilson'ın *Introduction to Moral Education*'ında (Ahlaki Eğitime Giriş) dile getirilmiştir, bunların hepsi de belirli bir analizi gerektiriyor.]

1) Akıl Yürütme

Ahlakî bir yargıda bulunmak seçimleri göz önünde bulundurmaktır, bu süreç de akla başvurulmasını gerektirir. Bu da kişiyi ahlakın kısmen doğru nedenlere dayanan ve temel ilkeleri uygulayan eylem olarak tanımlanabileceği sonucuna vardırır. Bu ilkelerin ne olduğu, üstüne ince ince düşünülecek bir araştırmayla keşfedilmelidir. Bu da sadece bireyin bir otorite tarafından yapması gerekenin bu olduğu yönünde bilgilendirilmekle iktifa etmesinden ziyade, bunları doğru kabul ettiğinden, kendisi için kendi düşüncelerini ifade etmeyi öğrenmek zorunda olduğu anlamına gelir. Bir sözü tutmak ya da bir borcu ödemek gibi bazı ahlakî ilkelerin nesnel ve apaçık biçimde doğru gibi görünmesi (yani geçerliliği hakkında herhangi bireysel yargıdan hakikaten bağımsız) ahlakî failin bunları kendisi için keşfetmesini teşvik ederken, onun tutumu hiçbir şekilde bu ilkeleri yıkmaz ya da bunların altını oymaz.

2. Bölüm'de gördüğümüz üzere, ahlakî fail kendisini iki kurallar kümesiyle karşı karşıya gelmiş bulur: Temel kurallar ya da ilkeler ile prosedüre dair kurallar ya da bu ilkelerin aktüel durumlara uygulanması. Temel kurallar (adalet, eşitlik, empati vs.) bir biçimde kendileri hakkında tartışılmazlığa ya da en azından tartışmaya çok yer bırakmayan bir evrenselliğe sahipmiş gibi görünür. Diğer yandan prosedür kuralları koşullara göre doğru ya da yanlış olabilir. Bir ebeveynin çocukları ile ilgili temel kuralı muhtemelen hepsine adil davranılması gerektiğidir. Ancak bir çocuk ailenin geri kalanına nazaran çok daha fazla zekâ veya öbür becerileri sergiliyorsa, ebeveynler ona öteki çocuklardan çok daha büyük titizlik gösterecek şekilde davranmayı seçebilir. "Kime çok verilmişse, ondan çok istenecek" (Luka 12:48). Bu davranışın doğru olup olmadığı tartışma konusu olabilir.

Bu prosedür kurallarının uygulanması birçok vakada muhtemelen sadece failin benzer koşullarda ötekilerin nasıl davrandığını gözlemlemesi ve onların kararlarına mutabık kalması anlamına gelecektir, ama bu mutabakat edimi akıl yürütmeye başvurmayı gerektirir (özerk olmak her zaman dışarıdan destek göremeyen ahlakî seçimlerde bulunmak anlamına gelmez.) Diğer yandan, kişi temel kuralın yaygınca kabul edilmiş uygulamasını kabul etmeyebilir. Böyle bir durum gerçekleştiğinde muhalif davranışının nedenlerine dair ona karşı konulabilir, buna karşılık cevabı yine akıl yürütme gerektirecektir. Bu süreç içerisinde yasa tarafından engellenmese de bir kuşakta münasip bulunmayan davranış formları bir sonraki kuşakta kabul edilebilir bulunabilir. Homoseksüelliğe karşı tutum bu türden değişikliklerin meydana gelmesi ile ilgili bir örnektir (bazıları bu pratiklerin "doğa dışı" o yüzden de yasadışı olması gerektiğine dair daha önceki görüşleri hâlâ savunsa da). İnsan embriyoları üzerine yapılan deneyler şimdilerde bir ihtilaf alanı yaratıyor, bu ihtilafın süreceği de su götürmez. Ahlaken olgun olmayan bir duruştan daha olgun bir duruşa geçme süreci kısmen kurallar arasındaki öncelikleri belirlemekten geçiyor: hangi kuralların temel, hangilerinin prosedürle ilgili olduğunu, iki temel kural birbiriyle çatıştığında (mesela adalete karşı hayırseverlik) hangisine öncelik verileceğini ve prosedür kurallarının hangi koşullar altında değiştirilmesi ya da toptan ortadan kaldırılması gerektiğini. Göreceğimiz üzere çocuk için prosedürle ilgili kuralların bile sabit ve değiştirilemezmiş gibi ele alınması muhtemeldir, çünkü bu ona bir güvenlik hissi verir. Yetişkin olma sürecinin bir kısmı bu desteği almayı reddedip yardım görmeden yoluna devam etmektir. Özerkliğe giden yol, bir araba gezintisi değildir. (Bkz. Vaka Çalışması 30 ve 42).

Bu yoldan gidilecekse ne tür bir akıl yürütme gerekiyor? Bu konu hakkında uzun uzadıya yazmış bir filozof da Oxford Üniversitesi'nden John Wilson'dır. Öteki eserlerinde de bu kitapta daha önce bahsedildiği üzere (s. 208) fikirlerinin daha

sonra üzerinden geçilmiş ve bu fikirler daha uzun uzadıya ele alınmıştır. Şu paradigmanın ahlakî akıl yürütme için bir temel olduğunu iddia eder (kısaltılmış kelimeler her faktörü sınıflandırmak için kendisi tarafından bulunmuş ve ortaya atılmıştı):

> *İçindekiler*: (i) PHIL*: Ötekilerle özdeşleşme, herhangi ahlakî karar alırken kendiniz dışında ötekilerin de bulunduğunu kabul etmek. Bu sadece ötekileri saymak ve onlara karşı adil davranmak değil, adaletin katı çağrısının ötesine geçme yönündeki isteklilik, ötekilere karşı şefkatli bir tutum benimsemektir (agape: bkz. 13. Bölüm).
> (ii) EMP**: Öteki insanların ya da kendinizin bilinçli ya da bilinçsiz davranışlarının farkındalığı, şeyleri başkalarının gözünden görmeyi, sadece onlar *için* (sempati) değil, onlarla *birlikte* (empati) hissetmeyi öğrenmek. Karar alma süreçlerinde kişinin kendi saiklerini anlamak ve kâale almak. Bütün bunlar kişinin kendisini bu kişi ne kadar sıkıcı ya da antipatik olursa olsun bir başka insana *doğru* geliştirmesi anlamına gelir, yani hayata onun içinden bakmaya çalışarak ve buna göre onun davranışını yargılayarak. Bu kolay değildir. Nasıl bazıları okuma yazmayı ve hesap kitap yapmayı diğerlerinden daha kolay öğreniyorsa, bu yolda da bazıları beki de daha büyük bir hayal gücü ve hassasiyete sahip olduklarından ötekilerden çok daha fazla ilerleme kaydedecektir. Kişinin kendi hislerini anlayabilme sürecine girmesi bile kolay değildir. Kendimize dahi bir nevi gizem olarak kalmaya devam ederiz, ama kişi kendini fiziksel açıdan zinde tutmak, dil öğrenmek ya da bir enstrümanı çalma becerisi edinmek gibi bunu pratik etmeye devam etmelidir.

---

* Burada bu kısaltmaların açılımlarının ne olabileceğine dair bir tahmin yürütmek gerekiyor. PHIL, Yunanca "philéô" (sevmek) fiilinin bir kısaltması olmalı. (ç.n.)

** Empatinin kısaltması olmalı. (ç.n.)

(iii) GIG*: Doğrudan bilgi. Bu sadece bir problemin olgularını anlamayı -*olguyu* bilmeyi- değil, problemle cebelleşirken eldeki gerçekçi seçeneklerin ve bunlardan hangisinin muhtemelen en etkili olduğunun farkında olunmasını -*nasıl olduğunu* bilmeyi- gerektirir. Bunlardan birincisi ahlakî kararlar alırken açıkça elzemdir ve ahlakî failin üzerinde epey çalışmasını gerektirir. Yanlış olgulara dayanan bir karar almak ya da olguları yanlış anlamak, örneğin Beddgelert'te belgelenmiş olayların açıkça gösterdiği gibi - sahibi kana bulanmış bir köpeği hayvanın üstündeki kanın kızının kanı olduğu düşüncesiyle öldürmüştü** felakete neden olabilir. Buna benzer şekilde, belirli bir kişi ya da koşullar kümesi için doğru olan davranış formu bir öteki için zarar verici olabilir. Mesela herhangi grupta sürekli bir monolog içerisinde bır bır bır konuşan bir manikle uğraşmak onu göz ardı etmek anlamına da gelebilir, birinin ona açıkça (bu onu her ne kadar derinden yaralayacak olursa olsun) çenesini kapayıp gitmesi gerektiğini söylemesi anlamına da.

(b) *Prosedür:* (iv) KRAT***: Ne yapılması gerektiği ile ilgili bir karara varmak. Bu PHIL, EMP ve GIG'in bir kombinasyonunu gerektirecektir. Ahlakî failin bir probleme karşı gözünün açık olması, sorumluca üstüne eni konu düşünmeye istekli olması ve eylem için bir taahhüde ulaşması gerektiği anlamına gelir. Bu eyleme girişme motivasyonunun olması gerektiği anlamına da gelir. Mesela yukarıdaki örnekte bir birey problemle uğraşmanın tek yolunun geveze ile sertçe konuşmak olduğu sonucuna varabilir, ama kişi bu belirli grubun dinamiklerini hiç kâale

* Yunanca gignôskô'nun (bilmek) kısaltması olmalı. (ç.n.)

** Kuzey Galler'deki köyde bulunan köpeğin mabedini ziyaret eden herkesin bileceği üzere köpeğin üzerinde kızı öldürmeye çalışan kurda saldırdığı için kan vardı.

*** Yunanca egemen olmak, hâkim olmak kadar, yönetmek, idare etmek anlamına da gelen kratéô fiilinden geliyor olabilir. (ç.n.)

almayabilir ya da tepki vermeye cesaretini toplayamadığı için sessiz kalabilir. Wilson buna gerçek bir taahhütte bulunmak ve ona göre davranmak diyor.

(v) DIK*: Birçok insan, genelde meşakkatlice, belirli bir durumda yapılması gereken hakkında bir karara varıyor, ama esasen onu gerçekleştirme sürecinde (bazen acı dolu) iştirak etmekten kendilerini geri çeker. Mesela bazıları için sözlerinin acıtıcı bir etki yaratacağını düşündüklerinden bir başkasına söylenmesi gerektiğini düşündükleri şeyi söylemek kolay değildir.

Wilson, özellikle paradigmasının bir özeti olarak kulağa tuhaf gelen tek heceli kelimeler türettiği için meslektaşlarının onunla dalga geçmesini göğüslemek zorunda kaldı. Bu tepki münasebetsizdir: Wilson ahlakî akıl yürütmenin ne olduğunu soranların ona karşı çıkmasını yeterince cesurca kabul etmiş ve bir cevap vermek için kapsamlı bir çabaya girişmiştir. Ancak insan kendini çerçevesinin bir dizi ahlakî problem için ne kadar gerekli olduğunu sormak zorunda hisseder. Bunun Wilson'ın seçtiği araba sürme örneğine nasıl uygulandığı görülebilir: Öbür sürücülerin ilgilerinin ve maksatlarının farkındalığı araba kazalarının gerçekleşmesini engellemede önemli bir koşuldur. Ancak bu formülün savaş zamanında silahlı birliklere katılmak mı pasifist bir tutum benimsemek mi gerektiği konusunda karara varmaya çalışan bir insana nasıl uygulanabileceğini görmek zordur. Paradigma göz ardı edilmemesi gereken noktaları hatırlatmaya hizmet edebilir, ama sunulan içindekiler bir karara varmada yetersiz ya da çok geneldir. Savaş zamanı olgularından emin olabilmeye dair ebedi ikilem bir yana bırakılırsa (yani GIG), PHIL ile EMP'in ortaya atıldığında hangi insan grubuna sempatiyle ya da empatiyle yaklaşılacağını karar verme konusunda daha önemli bir problem ortaya çıkar. Mesela II. Dünya Savaşı'nda

* Kısaltmanın açılımı Yunanca dikaios (adil, adaletli, haklı, yasaya uygun) olabilir. (ç.n.)

saldırgan (Almanya) vardı, saldırgan tarafından istila edilmiş halklar vardı (Polonya, Belçika, Fransa, Hollanda vs.) ve Britanyalılar 1940'ta kendi ulusu adına başka hiçbir ulustan destek almadan saldırganla karşı karşıya kalmıştı. Pasifistlere göre askerlerin kafalarını uçuran, ailelerinin evlerini bombalayan Almanlara karşı ya PHIL ya EMP ifade etmeleri çok zordur, ama buna göre davranmamak tahakküm altına alınmış ülkelerin menfaati için hiçbir şey yapmamak anlamına gelecektir. Orta Doğu'daki Yahudilerle Araplar arasındaki (bazen de 1991 Körfez Savaşı'ndaki gibi Araplara karşı Araplar arasındaki) süreğen problemi kapsayan, işin içinden çıkılamayacak kadar karmaşık durum ikilemin evrenselliğini (vaktinde ve yerinde) sergiler. Vaka Çalışması 35 bu temanın izini sürer: Bu aşamada uluslararası savaşın karmaşık problemlerinin artık nükleer güç yüzünden daha da şiddetlendiğini ve basit bir paradigma kullanılarak çözülmesinin hayli zor olduğunu iddia etmek yeterlidir.

Öteki uçta yer alan bazı ahlakî ikilemler uygulama alanlarında şimdi aşırı karmaşık görünen bir formül kullanımını gerektirmek için çok sınırlı kalıyor gibi görünüyor. Birçok insan için televizyon seyretmek ya da dersine çalışmak; evinde, özel alanda sigara içmek ya da içmemek; pornografik edebiyat okumak ya da okumamak vs. arasında bir seçim yapmak yoğun bir içsel azaba neden olabiliyor. Bu tip durumlarda GIG gereksiz kaçarken, PHIL ile EMP'in yüzeysel olmaktan daha fazlasını sağladığını görmek zor. Bariz kusurlarına rağmen geriye Wilson'ın formülünün yerinde uygulanabileceği birçok mesele kalıyor. Bunlardan biri bu bölümden sonraki Vaka Çalışmaları'ndan birinde (30) gösterilecek.

2) Özgürlük

Wilson'ın bir kişinin ahlaken olgun olması için öne sürdüğü ikinci şart mantıksal olarak birincisinden çıkıyor. Akıl yürütme ve varılan sonuçlara uygun olarak hareket etme failin bir meselenin doğru ya da yanlış olduğuna karar vermede ve

buna göre bir eylemde bulunmada özgür olduğu anlamına gelir. 10. Bölüm'de özgür irade karşısında determinizm gibi genel felsefî meseleleri tartışıyoruz; burada sadece ahlakî gelişim alanındaki özgürlüğün sonuçları ile ilgileneceğiz. Ahlakî olgunluk, bir kişinin sadece bir sorun üzerine ayrıntısıyla düşünüp, bunun üzerine bir sonuca varıp bir eylemde bulunmasını değil, aynı zamanda hangi karara varırsa varsın, nasıl davranırsa davransın bunu kendi isteğiyle yaptığını ima eder. Diğer bir deyişle, öyle yapmayı seçmediğinden başka türlü davranabilirdi. Bu denilenler, tarihin bizi bilgilendirdiği üzere "tek yalan söyleyemeyen" George Washington için geçerliyse, onun durumunda doğru söylemek pek de kendi ahlakî olgunluğunun emaresi olarak sunulamaz. Bunun yerine yalan *söyleyebilecek* bir kişi bu alanda yalan söylememeyi seçtiğinde daha üst seviye bir olgunluğu açıkça gösteriyor olur.

Özgür olsun olmasın bir kişi seçemiyorsa, bu bir kişi sadece belirli bir biçimde koşullanmış olsun ya da olmasın onun bu durum için sorumlu tutulamayacağı anlamına gelir. Bu şartın genelinde eğitim, özelinde ahlakî eğitim açısından etki alanı son derece geniş olan sonuçları vardır. Özerkliğin ahlakî olgunluğa götüren anahtar olduğu göz önünde bulundurulursa, hem ebeveynlerin hem de öğretmenlerin büyümekte olan çocuğa bilinçli biçimde herhangi fikir aşılamaktan imtina etmeleri gerekir. Ancak herhangi çocuğun onun etrafını saran kişilerin görüşlerinden ve değerlerinden etkilenmeden büyümesini beklemek bariz ve ümitsizce gerçekdışı olacaktır. Her fikir kışkırtıcıdır, doğal olarak şartlandırılmış süreçte bir öğedir, bu yüzden de çocuğun zihnini bir nebze olsun şekillendirmek kaçınılmazdır. Hedef ahlaken olgun bir insan yaratmaksa, kaçınılmaz olmayan ve tamamen arzulanmaktan uzak görünen şey sabitlenmiş bir çerçeve içerisindeki belirli bir değer kümesinin formüle edilmesi ve bunların gelişmekte olan genç insana bilinçli olarak empoze edilmesidir. Bu kişi sonuç olarak ve akabinde koşullandığı değerler hakkında otoriterce ve ikna edici biçimde konuşabilir, ama ahlakî ko-

nularda sert, muğlak olmayan görüşleri savunmak ve onları kolay anlaşılabilir şekilde ifade etme becerisi böyle konuşan kişinin ahlaken olgun olduğunu göstermez. Aslına bakılırsa, tam tersi söz konusudur; tüm ahlakî ikilemlere bir cevap bulduğunu düşünen kişi etrafına yeterince bakınmamış demektir. Ahlakî meseleler söz konusu olduğunda, sadece olgunluktan uzak kimseler haklı olduklarına ve kendi görüşlerine alternatif görüşleri savunanların yanlış olduğuna kani olur. Mesela, karanlıkta yaşadığı için göremeyen kaypak semender konuşma kabiliyeti olsaydı güneş diye bir şey olmadığını –ve bunu bir ömür boyu hayat deneyimine dayanarak kesin kanaatle– söyleyebilecekti, ama bu tür bir semenderle güneşin varlığı üzerine tartışmak ancak abes kaçabilir. Aynı şey Neo-Naziler, Yehova Şahitleri, Life Organisation, militan sosyalistler, İncili yayan Protestanlar (bkz. Vaka Çalışması 10) için de geçerlidir. Ahlakî kararlarını önyargıya ("siyahlardan nefret ediyorum") ya da korkuya ("Bunu yaparsam cehennemde yanacağım") dayanarak ya da salt otoriteye uyarak ("Liderimin/öğretmenimin/ebeveynimin/rahibimin dediği gibi davranmalıyım) veren bir kişinin ahlakî derecelendirme liginde okuma yazma bilmeyenler ve hesap yapmasını bilmeyenlerle aynı konumda yer aldıkları su götürmez. Bu onların kişi olarak hiçbir biçimde saygı görmemeleri gerektiği anlamına gelmez, kaldı ki bir okuma yazma ya da hesap kitap yapmayı bilmeyene de aynı saygıyı göstermek gerekir. Burada öne sürülen sadece herhangi ahlakî tartışmaya verebilecekleri katkıyı kendi hatasızlıklarından tamamen emin olanlara yapılacağı gibi kâale almamak gerektiğidir. Koşullanma süreci pekâlâ ötekiler bir sorunun karmaşıklığı yüzünden ikircikliendiğinde, kendini güvende hissetmeyen kişilere kendilerine güven kaynağı sağlayacak, sağlam bir kanaat sunabilen insanlar yaratabilir: ama bu uçak yolcusunun uçak bir dağın tepesinde uçarken kendi rahat koltuğunda hissettiği güvenlik duygusuna benzeyen, gerçekdışı, yapay bir güvenliktir. Özgür olmak, çoğu zaman kanaat okulunun ürünleri tarafından yapılan eleştiri gibi her

türlü dertten azade olmak demek değildir; varoluşun sonsuz karmaşıklığını kabul etmek (çünkü insanlar sonsuz çeşitlilik gösterir) ve ahlakî davranış için herhangi bir şablon olamayacağının farkına varmaktır. Ahlaken olgun insan davranışını herhangi ahlakî ikilem içerisinde kalmış belirli bir bireyin ya da bireylerin ihtiyacına uyarlamakta özgürdür. Özgürlükçü olmak, her ne kadar gündelik dildeki kullanımı bu anlamı taşısa da, kişinin standartları olmaması demek değildir.

3) Eğilim

Wilson'ın ahlakî olgunluk için öne sürdüğü üçüncü şart *doğru eğilimdir*. Bu sadece insanların neyi neden yaptığı ve umursadıkları ama beklentilerini karşılamayan davranış biçimi değil, kendi içlerinde hissettikleri davranış anlamına da gelir. Wilson bununla neyi kastettiğini Aristoteles'ten mealen şunları aktararak gösterir:

> Fakat erdemli eylemler sadece uygun nitelikleri oldukları için erdemli biçimde -adil ya da mutedil- icra edilmezler. Eylemi kılanın onu icra ederken belirli bir zihinsel çerçeve içerisinde olması gerekir. Üç koşul gerekir: (1) fail ne yaptığı hakkında tam bir bilinçle hareket etmelidir, (2) eylemini istemelidir, eylemi kendi iyiliği için istemelidir, (3) eylem sabit ve değişmez bir eğilimden yol çıkmalıdır.

Son niteliği tasvir etmek zordur: "Eğilim" nasıl tanımlanır? İki örnek, kişinin davranışını gösterdiği haliyle ahlakî olgunluğu değerlendirirken, eğilimin ne olduğunu ve neden önemli olduğunu gösterebilir. Bunlardan biri eşlerden birinin öbürüne şiddet uyguladığı gerekçesiyle şiddete maruz kalanın ayrılmak istediğini öne sürdüğü bir boşanma davasında görülebilir. Karı ya da koca aleni şiddetin vuku bulduğu yeri ya da zamanı belirlemeyi imkânsız bulabilir. Yapılabilecek tek şey "suçlu" partnerin ötekisine karşı düzenli düşmanca bir tutum sergilediğini tasdik etmektir. Böylece bir yandan partnerlikte baskın bir kötü niyet, öbür yandan korku (muhtemelen çocukları bunları ilişkide fark ederken, akrabalar ve

arkadaşlar bunun hiç farkına varmamıştır) tespit edilecektir. Yani hiçbir partnerin öbürünün özgürlüğünü yok saymadığı ya da karşısındakine makul olamayacak biçimde davranmadığı, yüzeyde memnuniyet verici bir evlilik aslen tamamen memnun edici bir ilişki olmaktan uzaktır. (Aynısı dışarıdan görüldüğü haliyle ibadet formlarının içsel, görünmez kötülüğü dikkatsiz gözlerden saklayabileceği bir manastır tarikatının sınırları için de geçerli olabilir.)

İkinci örnek kitabın başlarında verilmişti. Başkalarına sık sık içki ısmarlayan kişi bunu öyle bir biçimde yapıyor ki içkiyi kabul eden kendini küçülmüş hissediyor. Ses tonundaki imalar ve "Ah, bir şişe de ona!" gibi sözler hediyeyi hakarete çevirebilir.

Alışkanlık: Burada beliren soru ahlakî failin kendi eğilimleri için nereye kadar sorumlu tutulacağının beklenebileceğidir. Cevap, R. S. Peters'ın* alışkanlık için söylediklerinde kendini gösteriyor gibi. Ebeveyn olsun, öğretmen olsun ahlakî eğitmenin kendi sorumluluğundakilerde alışkanlıklar tesis etmeye çalışarak kişinin özerkliğini azaltmayacağını iddia eder. Alışkanlıklar, doğaları gereği, adet oldukları üzere uygulanan ahlakın daha geniş, genel konuları ile ilgilidir. Mesela bir kişi ötekilere saygı gösterdiğinde, her seferinde bu davranışının meşru olup olmadığını sorgulamaz, bunun yerine muhakemesini daha kesin, daha güncel ve genelde daha karmaşık meseleleri için kullanmakta daha özgürdür, mesela kendisinin ya da karşısındakinin gereksiz yere acı çekmeyeceği veya kendine güvenini kaybetmeyeceği şekilde cinsel partneriyle ilişkisini bitirmesi gibi. Bu bakımdan, hayatın ahlakî meseleleriyle yüzleşmek araba sürmeye benzer. Bir süre sonra sürücünün eylemlerinin çoğu üzerine düşünülmeden kılınır. Vites değiştirmek, hızı artırmak ya da azaltmak vs. öyle ki kişi bilinçli bir karar vermeden makul ve uzun bir gezinti yapabilir. Ancak öndeki aracın birden yavaşlaması ya da bir yayanın

* "Reason and Habit" *Moral Education in a Changing Society*, ed. W. R. Niblett.

beklenmedik biçimde köşeden belirmesi gibi acil bir durum ortaya çıktığında, tüm dikkatimizi krizin çözümüne odaklarız. Hatta sürücü adayı araba sürmenin en temel veçhelerini yorucu bulacaktır; akabinde enerjisini bu özel durumlar için muhafaza etmeyi öğrenecektir. Peters, alışkanlıkların oluşturulmasının kişinin seçim özgürlüğünü kısıtladığını savunanlara alışkanlıkların akıl yürütmenin ötesinde olmadığını, ciddi tefekkürle eski alışkanlıklar ortadan kaldırılırken yenilerinin oluşturulabileceğini iddia eder. "Alışkanlıklar, alışkanlıkların zoruyla uygulanmak zorunda değildir."

Gelişmemişlikten olgunluğa: Çocuğun ahlakî gelişmemişlikten olgunluğa geçiş süreci üzerine bolca çalışılmıştır ve bu süreç bolca tanımlanmıştır. Burada özellikle iki araştırmacıdan kısaca bahsedilebilir. Alandaki öncü çalışmaya Fransız eğitim psikoloğu Piaget girişmiştir. Çocuklarda iki türden ahlakı ayırt eder: Ötekilerin otoritesine dayanan daha erken bir ahlak (bunun için kullanılan teknik kelime hetoronomdur*) ve yaklaşık 12 yaşında daha olgun ve özerk bir ahlak. Bu geçişi "ahlakî gerçekçilik" durumundan "ahlakî görecilik" koşuluna –ötekilere saygıya dayanan bir ahlak ve Piaget tarafından içselleştirilmiş işbirliği ahlakı olarak tarif ediliyor– dönüşme diye tanımlar. Gelişmemiş kurallar fikri, ancak ve ancak olgun insanın onları gördüğü üzere insan amacına hizmet ediyorsa faydalı olan insan icatlarından ziyade mutlak ve değişmezdir. Piaget'nin özetlediği diğer ayrımlar şöyle sıralanabilir:

Gelişmemiş	*Olgun*
Mutlak otoriteden gelen kurallar	İnsanların işbirliği ve karşılıklı etkileşimlerine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanan kurallar
Bir eylemin ahlakî değerini değerlendirirken saik ve niyetin kâale alınmaması: Kuraldan sapma kendi içinde yeterli.	Davranışı yargılamada saik ve niyet önemli, kuralı çiğnemek, otoriteye karşı gelmek illa da kötü olarak görülmüyor.

* Orijinal metinde heteronym diye geçiyor. Heteronom ahlak, dışa bağımlı ahlak demek. (ç.n.)

İntikamcı ceza: "göze göz"	Islah edici ceza: suçlunun topluma daha değerli bir katkıda bulunmasını sağlama
Fiziksel sonuçlarıyla yargılanan edimler (bir düzine es kaza kurallara aykırı hareket bir kasti kurallara aykırı hareketten daha kötü görülür)	Niyet üzerinden yargılanan edimler (bir kasti kurallara aykırı hareket bir düzine kaza eseri kurallara aykırı hareketten daha kötüdür)
Davranışta mutlakçılık	Şu ya da bu biçimde göreci
Şüphe içerisinde kalındığında, ebeveynlere riayet etme	Doğru ile yanlışa dair birbirinden ayrılan görüşler olduğu biliniyor
Merkezi yaptırımlar: davranış ona getirilecek cezaya göre kötü olarak yargılanır	Eylemler ötekilere zarar verdiği için kötüdür
Karşılıklılık davranış için bir neden değildir (Kant'ın evrenselleştirilebilirliğine yakın)	Karşılıklılık altın kural dahilinde olsun, bir empati süreci olarak olsun genelde bir neden
Bitişiklik: felaket üstüne felaket gelmesini ceza olarak görmek ("post hoc ergo propter hoc"*, bkz. s. 362-3).	Doğal felaketleri cezayla birbirine karıştırmama

Bu gelişmemişten olguna uzanan ahlakî davranış dönüşümünü araştırma süreci Amerikalı eğitim psikoloğu Louis Kohlberg'ün araştırmalarıyla daha da ivme kazanmıştır. Analizi onu yaptırımlara dayanan ahlakî görüşlerden ahlakî standartlara, ahlakî standartlardan da eylemlerin değerlendirilmesine kadar üç gelişim aşaması olduğu sonucuna varmaya itti. Bu aşamalar ya da seviyeler altı tipe bölünür:

1. Seviye: Ahlak öncesi
   Tip 1: Ceza ve itaate yönelmiş
   Tip 2: Mutluluğu bir amaç olarak gören (erken araççı hedonizm)
2. Seviye: Teamüllere dayanan rol ahlakı ve ona riayet etme:
   Tip 3: Ötekilerle iyi ilişkilerini sürdürme ve onların onayını kazanma ihtiyacı
   Tip 4: Ahlakın yaptırımı ve desteği olarak otorite

* Hatalı nedensellik yanlışı, iki olayın ard arda gelmesinin ikisinin arasında bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde olduğu düşünüşüne yol açması. (ç.n.)

3. Seviye: Kişinin kendisi tarafından kabul edilmiş ahlakî ilkelerin ahlakı
   Tip 5: Sözleşme ahlakı ve bireysel haklar fikri
   Tip 6: Bireysel vicdani ilkelerin ahlakı

Kohlberg'ün bulgularına göre 1. ve 2. tipler yıllar içerisinde azalırken, 3. ve 4. tipler yaklaşık 13 yaşına kadar devam eder, ondan sonra da 5. ve 6. tipler giderek daha çok işler. Kohlberg, bir tipten ötekine geçerken çocuğun asla gerilemediğini de iddia etmiştir: bu çocuk davranışı hakkında ilginç bir konu, ama burada ele alınmak için ziyadesiyle spesifik. Kohlberg'ün bulguları üzerine yapılacak bir yorum burada uygun düşer:

> Daha küçük çocuklarda ahlakî davranış her şeyden önce kuralları ihlal etme korkusuna ve belki de uyarılmaya ve fırsat noksanlığına dayanıyormuş gibi görünüyor. Öte yandan daha büyük çocuklar arasında iyi davranış ve toplum kurallarının kabulünün ahlakî inançlara, suçluluk duygusundan kaçınma arzusuna ve "karakterin gücüne" veya Freudçu terimlere başvurmak gerekirse ego faktörlerine dayanması daha muhtemeldir.
>
> K. Connolly, *Moral Development and the Handicapped Child (Ahlakî Gelişim ve Engelli Çocuk)*, the Spastics Society

Bu şema sağlamsa, daha önceki tiplerden daha sonrakilere geçmemiş yetişkinlerin (kaldı ki bu türden bireyler bulunacaktır) ahlaken gelişmemiş olduğu yargısında bulunmak gerektiği eklenebilir.

AHLAKÎ EĞİTİM

Bütün bu bölüm boyunca ahlaken olgun bir insanın kavranmasının mümkün olduğu varsayıldı ve bu varsayımı muhafaza etmeye devam edeceğiz. Bunu takip eden soru, ahlakî gelişimin erken aşamalarından daha sonraki aşamalara doğru dönüşümünün kolaylaştırılabileceği bir süreci kavramanın mümkün olup olmadığı. *Ahlakî eğitim* uygulanabilir mi?

Bu tema üzerine kapsamlı ve muazzam tartışma üç konu üzerinde dönmeye meyleder: din ile ahlak arasındaki ilişki, ahlakî yükümlülük hissiyatının analizi ve belirli ahlakî davranışları –genelinde liberal hümanizminkiler– teşvik etmede uygun yöntemler. Ancak toplumda ahlakî eğitimin rolünü analiz etmek için pek bir girişimde bulunulmamıştır. İnsanlara tıpkı okuma yazma ya da hesap kitap yapma öğretildiği gibi onları ahlaken eğitmekten bahsetmek uygun mudur? Gelişmemişlikten olgunluğa geçiş (Kohlberg'ün paradigmasına göre 1. Seviye'den 3. Seviye'ye) doğal olarak gerçekleşen bir süreç olarak mı görülmeli ya da (özelinde) okulların bu konuda yapabileceği bir şey var mı? Dinî inanç ile ahlakî kanaatler arasında mantıksal bir bağlantı olmadığını ve ahlakî karar alma sürecinde aklın oynadığı rolün birçok koşuldan sadece biri olduğunu öne sürdüğümüze göre bu alandaki eğitim politikası ne olmalıdır?

Ahlakın temelinin toplumun hayatta kalması için zorunlu bir araç olduğu gerçeği hiçbir biçimde doğaüstü yaptırımların sınırlarına maruz kalmayı ya da bunların getirdiği yanılsamaları azaltmaz. Toplum varlığını sürdürür, çünkü sürdürmesi çoğu bireyin menfaatinedir. Ahlakî yaptırımın önünde sonunda toplumun davranışlarını tehdit edenlere karşı şiddet uygulaması gerektiğiyle ve uygulayacağıyla yüzleşelim! Çocuklara çalma eyleminin suçluluk hissi yaratmasını öğretmek gereksizdir, çünkü bir şey çalarlarsa hapse atılma ihtimallerinin yüksek olduğunu bilirler. (Bu, hem Piaget'nin hem Kohlberg'ün işaret ettiği üzere tam tersine, cezalandırılma korkusunun ahlakî davranışta bir olgunluk işareti olduğunu iddia etmek değildir. Birçoklarının zihnindeki On Birinci –ve en temel– Emir'in "enselenmemelisin" olduğunu inkâr etmek gerçekdışı olacaktır.) *Öyleyse sorulacak soru ahlakî standartların pratikte azalıp azalmadığı değil, ahlakî olgunluğun artıp artmadığı olacaktır.* Burada da problem iki yeni pürüzle birlikte yoğunlaşır. Birincisi, büyük şehirlerdeki hayat toplum için bireysel özgürlüklere daha da büyük kısıtlamalar getirmeyi zorunlu kılar, kısıtlamalar arttıkça da

onların hepsini uygulamak zorlaşır. İkincisi, dünya teknolojik açıdan bir birim haline gelmiştir. Ulus devletler, dünyanın varlığını sürdürebilmesi için özgürlüklerinden vazgeçmeleri gerekiyormuş gibi görünüyor, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün ve dünya hükümeti için daha önceki girişimlerin varlığına rağmen bunu dayatacak mekanizma henüz icat edilmemiştir. Bu yüzden, şu ya da bu biçimde genç insanlar için ahlakî bir eğitim her zamankinden daha elzem gibi görünüyor.

Ahlakî eğitim için görevler: Genelinde ahlakî eğitim için dört görev var. Birincisi ve belki de en acili olumsuz olan ahlakî batıl inanç görüşlerinin kalıntılarını yıkmak. İlerlemenin önündeki en büyük engel ahlakî zayıflık ya da kötülük değil, insanları neredeyse tabu gibi algıladıkları "doğru" ve "yanlış" kavramlarına köle eden cahilliktir. Bu tip mefhumlar sadece yanlış değil, aynı zamanda zararlıdır da. Mesela muazzam ve topyekûn gereksiz sefaletin nedeni vatandaşların (genelde yaşlıların) hakkı olan faydaların hayırseverlik adına bir "yükümlülük" olduğu gibi yanlış bir inanca saplanmaktır. Bir başka tabu alanı doğum kontrol, kürtaj ve (daha az görülse de) kan nakline getirilen dinî itirazlardır. Rasyonel toplumsal temelli ahlaka uygun biçimde yetiştirilen çocukların hiçbir zaman bu tip hatalara düşmesine gerek olmaz.

İkinci görev, *öğrencilerin ahlak üzerine bir konsensüs bulunduğunun farkına varmalarını sağlamaktır.* Bazı çevrelerde bu tip bir konsensüsün olduğunu inkâr etmek revaçtadır. Elbette ihtilaflı konular vardır, ama geniş bir sorunlar yelpazesinde (yani tüm ulus ve ırklardan gelen insanlar olarak) hemen hemen hemfikiriz. Hepimiz (ya da hemen hemen hepimiz) savaşa, cinayete, bireylerin eşyalarını çalmaya, zulme (özellikle çocuklara ve hayvanlara karşı), toplumsal eşitsizliğe, farklı ırklardan gelen insanlara müsamaha gösterilmemesine, dini bağnazlığa ve otoriterliğe karşıyız. Hepimiz (ya da hemen hemen hepimiz) şefkati, nezaketi, ezilmiş azınlıkların özgürleşmesini, çevrenin muhafaza edilmesi ve korunmasını, özellikle de bireysel cinsel özgürlüğü savunuruz. Birçok ülkedeki popüler gazetelerin okurları tüm dünyada sunulan

hikâyelerin bu iyimserliği teşvik etmediğini öne sürebilir, ama burada gazetelerin satılmasını sağlayan şeyin erdemli davranış değil, insan delilikleri ve kötülükleri hakkındaki haberler olduğunu bilmek yeterince bilgili olmak için gereklidir. Öğretmen, öğrenciyi eldeki değerlerle ve bunları çiğneyenlere dayatılmış yaptırımlarla ilgili olarak daha kapsamlı biçimde ve daha adilane bilgilendirerek basının çarpıtmalarının etkisini azaltabilir.

Üçüncü ve belki de en zor görev, *şimdiki değerlerden anlam çıkarıp,* öğrencinin kısa bir süre sonra olumlu bir rol oynayacağı *gelecekte ortaya çıkacak değerleri tahmin etmeye çalışmaktır*. Öğretmen peygamber rolünü oynarsa, yanlış yapma riskini alır, ama günümüz toplumuna uyum ile yeni bir topluma hazırlık arasındaki bu gerilim eğitime içkindir. Bunu daha ayrıntısıyla 12. Bölüm'de tartışacağız. Etkin dünya kurumları yaratma ihtiyacı, ekonomik gücün bir sınıfı sömürmesine dayanan sistemleri altüst etmek ve samimi biçimde (ikiyüzlüce olandan ayrı olarak) hoşgörülü bir toplumun yaratılması toplumdaki gelecek gelişmelerin bariz adaylarıdır.

Son olarak, öğretmen öğrencileri *farklı alt grupların ahlakları arasında sorumlu seçimler yapacakları şekilde* eğitmeye çalışabilir. Kimlik arayışındaki ergen, yapıcı değişikliğe doğru çalışma fırsatları kadar ticarileştirilmiş bir tüketim toplumunun ve ahmak sürüsünün baskılarıyla karşı karşıyadır. Öğretmen, öğrenci adına seçemez, ama ona bu Babil Kulesi'nden birbiriyle rekabet ilişkisi içerisindeki (bunlardan bir kısmı öbürlerinden daha yaygaracıdır) iddialarda bulunulduğunda kendisi adına seçebilmesi için bilgi verebilir.

VAKA ÇALIŞMASI 30: KİŞİNİN ÖZERKLİĞİNİ DEĞERLENDİRMEK

Aşağıdakiler ahlakî ikilemlere neden olmuş gerçek hayat durumlarıdır. Bu kitabın hazırlanma süreci içerisinde hepsi gerçekleşmiş ya da bunların hepsi hakkında önceden bir şeyler yazılmıştır. Bunlar hakkında "sizin menfaatinize" anla-

mına gelecek şekilde "sizin kendi fikrinizi öne sürdüğünüzü" kendi özerkliğinizi keşfettiğinizi aklınızda tutarak tartışın. Bu da mesela ebeveynlerinizin, arkadaşlarınızın ya da yerel cemaat grubunuzun fikirlerini tekrarlamadığınızı ima eder. Bu üç grubun görüşlerinin her zaman çakışmadığı barizdir, ama bu alıştırma, cevaplarınız elinizden geldiğince dürüst olursa, size bu gruplardan her birinin adetlerinden ne kadar bağımsız olduğunuza dair bir fikir vermelidir. Metinde gösterildiği üzere, bu gruplarla görüşlerinizin çakışmaması illa da özerkliğe kavuştuğunuzu ima edecek değil, özerk olarak bir ya da daha çok grupla mutabık olabilirsiniz. Fakat size ahlakî meselelerde kendi çizginizi korumaya hangi noktaya kadar hazır olduğunuzla ilgili kabataslak bir kılavuz sağlayabilmeli.

Aşağıdaki örneklerin her birinde kendinize şu soruyu sorun: bu koşullar altında ne yapardım (ya da bazı durumlarda ne yaptım?)? Wilson'ın paradigmasını kullanmayı deneyin (s. 325-5) ve paradigmanın bu konularla ilgili ne kadar faydalı –ya da faydasız– olabileceğine bakın.

(a) Yakınlarda bir yerde bir hippi cemaati kamp kurmuş. Yeri terk etmeleri için bir dilekçe imzalamanız isteniyor (yer belki de size ya da ebeveynlerinize ait).
(b) Sigara kullanmıyorsunuz. Bir komite toplantısına katıldınız. Toplantı sırasında sigara içmeyi yasaklayan bir önerge sunuldu. Komite toplantısının yapılacağı odada açık bir pencere var.
(c) Geri dönüş yaparken park etmiş bir arabanın kapısını hafifçe çizdiniz. Elinizin altında bir not defteri ve kalem var.
(d) Sosyal hizmet uzmanısınız. Sendikanız sizi hakiki bir sıkıntı yüzünden greve çağırıyor. Size çok ihtiyaç duyan müşterileriniz var.
(e) Sabahın erken saatlerinde yerel nezarethaneden arandınız. Sarhoşken nezarethaneye atılmış ev arkadaşınızı almanız isteniyor. Bu daha önce birçok kez olmuştu. Her seferinde de kalkıp gitmeyi kabul etmiştiniz.

(f) Üniversiteden/ofisten/işten tanıdığınız can sıkıcı bir tip masada size katılıyor ve her zamanki bitmek tükenmek bilmeyen bırbırlarına başlıyor.

(g) Polis görevlisisiniz ve komşunuzun 13 yaşındaki kızının, ailesinin de onayıyla, 19 yaşında bir erkek arkadaşı olduğunu keşfediyorsunuz.

(h) Üniversite/iş disiplin komitesindesiniz. Bir meslektaşınız bir başkasının kazara unuttuğu bir kitabı/çakmağı çalarken yakalanmış. Bu suçlunun ikinci suçu ve kovulması/işten atılması öneriliyor.

(i) Ilımlı bir İşçi Partisi üyesisiniz. Düzenli olarak katıldığınız yerel şubeniz aşırı sol taraftarlarla kaynıyor. Ne kadar protesto ederseniz edin, sürekli biçimde yeterince oy alamıyorsunuz.

(j) Doktorsunuz. Frengiye yakalanmış bir hastanız var. Karısına durumu söylemesini rica ediyorsunuz, ama o reddediyor. Karısı da sizin hastanız.

(k) Komşunuz gece geç saatte müzik setini çok ses yapacak şekilde açıyor. Siz de prensip gereği erken yatağa yattığınızdan, ondan müziğin sesini kısmasını rica ediyorsunuz, ama o bir biçimde hakaret edip ricanızı reddediyor.

(1) Cinsel partnerinizden soğudunuz. İlişki biterse onun sarsılacağını biliyorsunuz.

(m) Yerel pubınızın sahibi, henüz 12-13 yaşında olduklarını bildiğiniz ergenlere içki satarak yasayı çiğniyor.

(n) Bir arkadaşınız/meslektaşınız kaba saba ırkçı/cinsiyetçi bir fıkra anlatıyor.

(o) Alkoliksiniz. Bir reklam ajansının genel müdürüsünüz. Firmanız için büyük bir alkol damıtma firması ile anlaşma yapma fırsatı doğuyor. Sözleşmeyi feshetme yetkiniz var.

(p) Hayvan haklarına sempati duyuyorsunuz. Yaşadığınız kentte bir doktor yerel üniversitenin laboratuvarında hayvanlar üzerinde deney yapıyor. Yerel hayvan hakları aktivistleri doktorun evinin önünde yapacakları bir gösteriye sizi davet ediyor. Gösterinin tehditkâr bir hal alacağını seziyorsunuz.

(q) Erkek bir meslektaşınız güzel ve çıplak kadınların resimlerine ve fotoğraflarına bakmaktan haz aldığını ve bunların onu cinsel açıdan tahrik ettiğini açıkça ifade ediyor. Kadın meslektaşınız ise bunu toplumsal açıdan kabul görülmesini imkânsızlaştırılması gereken tipik bir erkek ahlaksızlığı olarak tanımlıyor.

VAKA ÇALIŞMAIS 31: MUCİZE KADIN VE SÜPERMEN

Bu vaka çalışması bir kitap tanıtımıdır: *Wonderwoman and Superman* (Mucize Kadın ve Süpermen) başlıklı ve "İnsan Biyoteknolojisi Etiği" alt başlıklı bu kitabın yazarı John Harris'tir (Oxford University Press). Dikkatlice okuyun ve aşağıdaki soruları tartışın. VIII. Henry ile Aragonlu Catherine'in 20. yüzyıl biyoteknolojisine erişimi olsaydı, muhtemelen İngiltere'nin siyasi istikrarı için istenen oğul Henry'ye sahip olurlardı. Roma'dan kopuş gerçekleşmezdi, daha sonraki karıları erkek çocuk doğurma şartını yerine getirmek zorunda olmayacağından VIII. Henry'nin eşi olmalarına gerek kalmazdı, böylece de birçok kellenin uçması engellenirdi. Elizabeth de muhtemelen Kraliçe olmazdı.

Bugün embriyo araştırmaları anlayışındaki ivme ile birlikte mevcut kraliyet ailesinden kişiler 21. yüzyılın Cumhuriyetçi devrimcileri tarafından görünürdeki aile üyelerinin katledilmesi ihtimaline karşı donmuş Windsor embriyolarını gizli bir mahzende depolayarak silsilelerinin devamını sağlayabilirlerdi (muhtemelen gerçekleşeceği üzere). Bu şaşırtıcı bir fikir gibi görünebilir, ama John Harris'in ortaya koyduğu üzere moleküler biyoloji alanında yapılmış devrim bize sadece yıllarca insan hayatı formlarını ya da atalarının yitip gitmesinden sonra daha fazlasını muhafaza etmemizi sağlamakla kalmıyor, bizatihi formları değiştiriyor, dönüştürüyor, kontrol ediyor. Kusurlar ortadan kaldırılıyor, kalp rahatsızlığı gibi hastalıklar yok ediliyor ve herhangi bir anda yapılmak üzere

nakil için organlar mevcut bulunuyor. Yasa koyucular neye karar verirse versin, pazar güçleri tarafından kontrol edilen bir toplumda bir ipotek bir göz fiyatına ödenebiliyorsa, teklifi karşı konulmaz bulanlar olacaktır.

Harris, süreç hakkında belirli bir kaçınılmazlık varmış gibi yazar. "Önümüzdeki karar bu gücü kullanıp kullanmamamız değil, nasıl ve nereye kadar kullanacağımızdır." diye iddia etmiştir. Evrim sürecini doğal güçlere terk etmeyi bıraktığımızda ve kendimiz için ve kendimizle ilgili kontrolü ele aldığımızda, kitaba adını veren "mucize kadın" ile "süpermeni" yaratma yolunda kendimizi iyi hissediyor gibi görünürüz. Cesur Yeni Dünya doğmaya başlamıştır. Neşeleneceğimiz bir şafak mıdır yoksa genetikçileri Dış Moğolistan'a sürerek, embriyo bankalarını yok ederek, fetüs üzerinde yapılan araştırmaları yasadışı kılarak kötücül ışınlarına kepenkleri mi kapamalıyız? Harris, birçok insanın bu sahadaki araştırmalara kendini sadece dini nedenlerle değil ("Tanrı'yı oynayan insanlar"), kötüye kullanıldığında ya da yanlış anlaşıldığında felakete yol açabilecek dehşetengiz bir sorumluluğu da beraberinde getirdiğinden yabancı hissettiğini kabul ediyor.

Lao Tzu, 2,500 yıl evvel *Tao Te Ching*'te doğayı geliştirmeye çalışmanın saçma olduğunu iddia etmişti. Günümüzde de birçokları Katolik ya da Karizmatik* olsun, New Age ya da New Statesman** olsun bu hisleri yansıtacaktır. Fakat Harris nükleer silahlardan onları nasıl yaptığımızı "unutarak" nasıl kurtulamıyorsak, yeni insan formlarını üretme bilgisinin de bunun Altın Çağ ya da üstün halk ile karşı karşıya olduğumuz ya da nihai taşkın Mephisto sıçrayışını yapmaya hazırlandığımız cehennem çukurunun kenarında durduğumuz anlamına

* Hıristiyanlıkta bir akım. Hareketin temelinde ruhani hediyelerin (*charismata*) kullanımı yatar. (ç.n.)

** New Age: Batı ezoterizminin 1970'lerde yayılmış bir biçimi. New Statesman: Londra'da politika ve kültür alanında yayımlanan, 1913 yılında kurulmuş bir dergi. (ç.n.)

geldiğini hissedelim veya etmeyelim baki kalacağını iddia eder.

Bu olasılık sizi nasıl etkiliyor? Bu konular "Tanrı"ya ya da "doğa"ya mı bırakılmalı yoksa artık olgun, sorumlu insanların elindeler mi?

10
Özgür İrade

Yengeç: (22 Haziran-23 Temmuz) Sabah 10.44'te, burcunuzda güneş ışırken, yaz başlar ve gündönümü sizin için yeteneklerinizi sergilemenizin ve kendinize duyduğunuz özgüveni yaymanızın zamanının geldiğini gösterir.

Günlük gazete

Günlük bir yıldız haritasından yapılmış bu tipik alıntı birçok insanın hayata yaklaşımı hakkında önemli bir olguyu biraz aşırı bir yoldan sergiler. Genelinde hayatın, özelinde de kişinin kendi hayatının belirli bir tip düzen –içinden bir nevi altın iplik geçen bir örüntü ya da bir plan– içerdiğini düşünmek için belki açık açık ifade edilmese de bilincin he-

men altında gizlenen kuvvetli bir arzu var gibidir. Yazarlar, çağlar boyunca bu tip kavramları "insan kaderi", "insafsız felek", "hayatın anlamı" tabirleriyle tartışmıştır. Bütün bu kavramların altında yatan iddia, –yine sıklıkla üstü örtük biçimde– biz bireylerin (belki de bir ırk olarak) kaçınılmaz surette üzerinde nihai kontrolümüzün olmadığı bir süreç tarafından ele geçirilmiş olduğumuzdur.

İnsan davranışı hakkındaki bu görüşün etkisi kişiden kişiye değişir. İnsafsız feleğe inanç, birçok tiran tarafından kendi tiranlığını, birçok korkak tarafından kendi edilgenliğini meşrulaştırmak üzere ifade edilmiştir. Kendi yazgısına karşı gelip kaderine karşı çıkan Prometheus mitinde ya da insanî düzlemde Browning'in dizelerini hatırlamak gerekirse "Yanımda yaşlan, en iyisi gelmek üzere"de ifade edilen iyimserlik ruhunu yaratmıştır. Geri çekilme ya da kuvvetsizlik ruhunu da yaratmıştır: Stoacıların "felsefî" tutumu ya da "ye, iç, eğlen çünkü yarın öleceğiz" hedonizmi gibi. "Olacağı varsa olur" düşüncesi hiçbir yerde Ömer Hayyam'ın 12. yüzyılın başlarında İran'da yazdığı *Rubailer*'indeki kadar insanın ruhuna işleyecek biçimde ifade edilmemiştir. Bu dizeler tipiktir:*

Kımıldayan Parmak yazar ve yazdıkça da
Hareketini sürdürür:
Ne bütün Dindarlığın ne de Aklınla
Geri alıp yazılmamışa döndürebilirsin yarım Satırı,
Ne de tek Sözcük silebilirsin bütün Gözyaşlarınla.

Ve Gök adını vermişiz bu ters çevrili Çanağa,
Sıkışmışız, sürünerek yaşayıp ölürüz onun altında.
Yardım dilemek için ellerini O'na kaldırma...
O da çünkü tıpkı Senin ve Benim gibi güçsüz, dönüp durmada.

Öyleyse hayata yaklaşımda çok sayıda insan tarafından getirilmiş deterministik bir öğe var. Bu bölümün amacı haya-

* Çev. Selahattin Özpalabıyıklar.

tın tesadüflerini ve onların ahlakî ikilemlerini deneyimlerken bu tutumun ne kadar uygulanabilir olduğunu araştırmaktır. Varoluşçuluğu tartışırken gördüğümüz üzere, "iş olacağına varır" görüşünü benimsemek daha kolay olacak ve o kadar da üzücü olmayacaktır. Hatta buna inanmak bazen psikolojik açıdan destekleyici olabilir: I. Dünya Savaşı'nda siperlerdeki sayısız insanın yaptığı gibi: merminin üstünde adınız yazıyorsa öleceksiniz yoksa ölmeyeceksiniz. Bizim burada ilgilendiğimiz nokta deterministik duruşu benimsemenin etkileri değil (duruş bizzat yanlış yönlendirilmişse ya da doğal değilse, bir *modus vivendi* olarak insan zihninin içkiden bulandığında uydurduğu fantezilerden ve kanaatlerden daha geçerli olamaz), felsefî açıdan konuşmak gerekirse bu duruşun uygulanabilir bir tutum olup olmadığıdır. Konuya dosdoğru girmek gerekirse, ne kadar özgürüz? Herhangi birinin bu soruya vereceği cevap, o kişi hakkında epey bir şey gösterecektir. Aslına bakılırsa, bu felsefenin en kilit sorularından biridir (Muhtemelen bu yüzden kendi halk kütüphanenizde felsefe ile ilgili kitapların bulunduğu rafları iyice tararken keşfedeceğiniz üzere bu konu hakkında bu kadar çok kitap yazılagelmiştir. Tabii benim gittiğim halk kütüphanesindeki gibi felsefe kitapları sadece duyu ötesi algı hakkında değilse).

"Özgürlüğün" anlamı: "Özgür" kelimesi karmaşa ve muğlaklıkla doludur. Çoğu insan için sorun "Nasıl kurtulabilirim?" (hapisten, eşimden, borcumdan) ya da "elimdeki özgürlükle ne yapmalıyım?"dan (tatillerimi ya da boş zamanımı nasıl geçirmeliyim, paramı nasıl harcamalıyım ya da işimi, partnerimi, dinimi ya da partimi nasıl seçmeliyim) ibarettir. İnsanlar, herhangi felsefî imada bulunmadan şu soruları sorar: Bu akşam boşta mısın? Kadın boşta mı, benimle evlenebilecek mi? Taahhütlerinizden ne zaman kurtuluyorsunuz? Çok az kişi ciddi ciddi [özgürlükle eşanlamlı olan]* bu soruları doğ-

* Burada "özgür" sıfatının İngilizce kullanımıyla Türkçe kullanımı arasında bir açı var. Mesela, Türkçe'de "Bu akşam özgür müsün?" diye sorulmaz. Ya "Bu akşam serbest misin?" veyahut "Bu akşam boşta mısın?" diye sorulur.

rudan özgürlükle ilintilendirip "Özgür müyüm?" diye sorar. (Soruyu çok sayıda arkadaşa sordum, istisnasız ülke yasasına istinaden cevap verdiler.) Öyleyse filozofun iyisiyle kötüsüyle ayırt edici rollerinden biri, insanın özgür olup olmadığını sormaktan geçer.

Özgürlüğün ne anlama geldiğini bulmanın tek yolu insanların ondan nasıl bahsettiğine bakmaktır. Burada Platon'dan bu yana Batı filozoflarının düştüğü bir tuzak vardır, bir adım daha atmadan evvel buna toparlayabileceğimiz kadar açıklıkla işaret etmek zaruridir. Bu tuzak, insanların kelimeyi güncel olarak kullandığı şekilde değil de bunun bir biçimde, üstünde ve üzerinde bir yerlerde konuşmasına neden olur. Bir diğer ebedi "ideal" daha vardır, buna da modern Anglofon filozofların kullandığı anlamıyla "kavram" denir.

"Kavram" Yanlışı

Daha önce de birçok kere uyardığım üzere "kavram" kelimesini duyduğunda ya da okuduğunda öğrencinin aklında alarm zilleri çalması –gerçekten de tam olarak bunu kastediyorum– gerekir. Her zaman tehlike anlamına gelir, sıklıkla da bir felaket sahasına girişe işaret eder. "Kavram" bazen sadece "kelime" ya da "tanım" anlamına gelecek biçimde kullanılır, başka zaman ise "fikir". Buradaki tehlike, belirli ve sıklıkla partizan bir fikrin tanımı gereği doğru kılacak biçimde bir anlamdan ötekine kaymasından kaynaklanır. Mesela eğitim fikri temelinde kelimenin mevcut birçok anlamından biri istisnasız kutsanırken öbürleri dışarıda tutulur (bkz. 12. Bölüm). Bu kaygan zeminde okullarda öğretilen şeyler hakkındaki kapsamlı sonuçlar kelimenin ancak gelişigüzel bir manipülasyonu olabilecek şekilde "çıkarsanır" (yakın zamanlarda daha meşum bir manipülasyon ABD'de "liberal" kelimesini bayağılaştırdı). Değer yüklü kelimelerimizin çoğu

---

ama bu ifadelerin yan anlamları özgürlükle ilintilidir. Bu yüzden metnin içine köşeli parantez içinde "özgürlükle eşanlamlı olan" ibaresini yerleştirdik. (ç.n.)

(ödev, eşitlik, saflık, cesaret, mükemmellik vs.) yer yer kavram olarak tanımlanmıştır. Özgürlük söz konusu olduğunda, kişi bazı filozofları takip edebilir –sadece Platon değil, Descartes, Hobbes ve Leibniz'i de– ve "özgürlük problemi"ni özgürlükle ilgili bir fikre "özgürlük kavramı" diyerek başlatabilir. Bu "kavram" altında yatan varsayımlar şöyle özetlenebilir:

(i) özgürlük denilen temel, keşfedilebilir bir gerçeklik vardır
(ii) keşfedilebilir olsa da üstü örtüktür ya da temelde yatar
(iii) yüzeydeki şeylerle ilintili olsa da onlardan farklıdır
(iv) onun keşfi, insan doğasını tanımlamamızı ve özgür irademiz olup olmadığını tespit etmemizi sağlayacaktır
(v) gerçeklik hakkındaki hakikat değişmezdir ve onu tanımlamakta olan bizlerden bağımsızdır.

Tüm bunlar felsefî düşünüş süreçlerinde uzman olmayan birine iddialı gelebilir, burada önemli olan nokta filozofların fikirlerinin hakikate farklı bir perspektiften oluşturulmuş ve sunulmuş fikirlerden daha ayrıcalıklı bir erişimi olmadığının farkında olabilmektir. Filozofların kelimeleri kullanımı bir başkasınınkinden ne daha çok ne daha az geçerlidir, özgürlük "kavramı" hakkındaki varsayımlar da buna bir istisna teşkil etmez. Kabaca söylemek gerekirse "özgürlük kavramına" bakmanın bir mantığı yoktur, çünkü özgür herhangi bir varlığın olduğunu varsaymak için bir neden yoktur. Bir kelime ya da değişmez, metafizik bir "ide"nin işareti değildir. Hatta Wittgenstein'ın işaret ettiği gibi hiçbir kelime bir başına, öbürlerinden tecrit edilmiş biçimde ya da bir nevi süper bir zihnin içerisinde var olmaz: bir sözlük bile bir anlamı açıklarken eşanlamlı kelimelere ve örnekler sunmaya ihtiyaç duyar. Gerçek hayatta kelimeler sadece iki ya da daha çok insan arasındaki iletişimin bir parçası olarak öbekler halinde (cümleler, tabirler ya da her neyse) bulunur. Bir kelimenin anlamı öbekteki yerine ve onu kullananlar arasındaki ilişkinin doğasına bağlıdır.

Yani filozofun "Özgürlüğün anlamını belirli bir tartışma ya da metin bağlamında bilmek istemiyorum. Özgürlüğün *anlamını* bilmek istiyorum." diye ısrar etmesi bir kişinin "Astımın, sarılığın ya da böbrek taşının nedenini bilmek istemiyorum. Sadece hastalığın nedenini bilmek istiyorum." ya da "Bu uçağın niye çarptığını ya da geminin karaya oturduğunu bilmek istemiyorum. Sadece genelde kazaların nedenini bilmek istiyorum." demesi kadar şüpheyle karşılanmalıdır. Genelde hastalıkların ya da kazaların tek bir nedeni olmadığı gibi, "özgür" kelimesinin de bir tek anlamı yoktur. Farklı insanlar, farklı zamanlarda farklı şeyleri kastedebilirler. Bu yüzden "Özgürlük nedir?" sorusuna teferruatlı bir cevap vermek bütün zamanlarda insanların kelimeyi nasıl kullandıklarına bakmak anlamına gelecektir. Bu bile herhangi birine tikel örneklerin üzerinde ve genelde "dünya" ya da "gerçeklik" hakkında bir şey anlatmayacaktır. İngilizlerin (İngiliz filozoflar da dahil olmak üzere) kültürel hizipçiliği bir kez kabul edildi mi problemin tahayyül ötesi ve epey karmaşık olduğu görülür. Mesela İngiliz filozoflar (bu kitap da muhtemelen ötekiler kadar bu kabahatten pay alıyor) İngilizce'deki "good" kelimesinin anlamını analiz etmenin onlara iyilik hakkında bilinmeye değer her şeyi anlattığını düşündüklerinden Arapça, Japonca ya da Sanskritçe kelimelere bakmayı gerekli görmüyor gibi görünüyorlar, keza özgürlük için de aynısı geçerli. İngilizce "özgürlük" kelimesinin anlam çeşitliliği, tüm duygusal ve edebi çağrışımlarıyla beraber, hiçbir biçimde, şu üç kelimeyi örnek vermek gerekirse Galce "rhyddid" Fransızca "liberte" ya da Rusça "svoboda" ile eş değildir. (Rusça kelime kullanımında İngilizcedekinden o kadar farklıdır ki bu Başkan Reagan'ı –dil felsefesi bilgisiyle ünlü değildir– alenen Eskimoların kum Arapların da kar için kullandığı bir kelime olmadığını ima ederek Rusların özgürlük için kullandıkları bir kelime olmadığını iddia etmeye itmiştir.)

Kimin ya da neyin özgür olduğu hakkındaki sorunların çoğu olgular hakkındaki pratik sorunlardır. "Özgür vatandaş

gerçekten özgür müdür?" Buna cevap vermenin tek yolu vatandaşın tebaası olduğu devletle ilişkisini görmekten geçer.* Rousseau'nun özgürlük kavramı da (kelimeye dikkat) işe yaramayacaktır. *Le Contrat Social*'i (Toplum Sözleşmesi) şu meşhur kelimelerle başlar: "İnsan özgür doğmuştur, ama her yerde zincirler içerisindedir." Bununla reenkarnasyona, bir çocuğun herhangi tür kötülük, bencillik ya da günahkarlıktan azade dünyaya geldiğine duyduğu inanca dayanan, kendi teorisine gönderme yapar. Ancak toplumun boğucu bağları (Wordsworth'ün deyişiyle "mahpushanenin gölgeleri") büyümekte olan çocuğu giderek tüm hırsı, hasedi ve düşmancıllığıyla kavradığında çocuk bu başlangıçtaki özgürlüğünü yitirir. Ancak bu teori mantıksal açıdan sağlam değildir. Herkes dünyaya özgür, saf bir birey olarak geliyorsa, hangi noktadan itibaren insanlar çoğullukları içerisinde bu özgürlüğü ve saflığı kaybettiler? Bu teoriye göre bütün parçaların toplamından fazladır, ya da daha az veya daha farklı. Bu da bileşenleri arasına yeni bir faktörün girdiği sonucunu çıkartır. Peki ya bu faktör nedir? Rousseau bu soruyu cevaplamaz.

Kelimenin kullanımına dair diğer örnekler yaygınca bulunabilir. "Serbest toplu sözleşme" ne anlama gelir? Geçici grev gözcülerinin, işverenlerin lokavtlarının, hükümet müdahalesinin ya da işçi sendikası kongresinin kılavuzluğunun olmaması anlamına mı geliyor? Bunlardan hepsi olabilir, hiçbiri olmayabilir de. Bunu bulmanın tek yolu (serbestin imlediği) mitik bir "özgürlük" kavramının peşine düşmek değil, tabiri kullanan insanların esasen neyi kastettiğini görmektir. Mahpusa suçsuzluğunun ilan edildiği mahkeme kararından sonra "Artık özgür bir insansın" diyen hâkim psikolojik olarak iki

* Orijinal metinde soru "Is this free offer really free?" Buradaki "free" "herhangi bir ücret gerektirmeyen", "parasız" anlamına geliyor. Türkçe'de özgürün böyle bir yan anlamı olmadığı için bu cümle Türkçe'ye bir anlam ifade edecek biçimde çevrilemiyor. Biz de metinden kopma riskini alarak çeviri sınırlarını aştık ve örneği uyarlama yoluna gittik. Uyarlarken de örneğin paragrafla tutarlı olmasına özen gösterdik. (ç.n.)

ya da daha fazla eylem arasında seçim yapabilme becerisini vurgulamaz, sadece "(Yeniden) hapse girmek zorunda değilsin." diyordur. Bu ve diğer birçok örnekte insanların doğruyu söyleyip söylemediğini ya da gerçekten de kastettikleri şeyi düşündüklerini bulmak her zaman kolay değildir, ama anlamlar konusunda belirli bir sorun yoktur.

"Özgürlüğün" en azından kısmen ne anlama geldiği hakkında ihtilaf olduğunu gördüğümüz alan siyasettir. Batı parlamenter sistemlerinin savunucuları Birleşik Devletler, Britanya ve Batı Almanya gibi ülkelerin "özgür" Rusya (1989'dan sonra bile), Çin ve Küba'nın ise "özgür" olmadığını söyler. Komünistler komünist ülkelerin "özgür" olduğunu söylerken, kapitalist ülkelerin "özgür" olmadığını söyler. Anarşistler tüm yönetimlerin tebaalarının özgürlüğünü elinden aldığını söyler. Bu iddialar "özgür" kelimesinin farklı farklı kullanımlarına dair soruya indirgenebilir görünüyor. Batılı siyasetçiler ülkelerinin özgür olduğunu söylerken oy verenlerin iki ya da daha çok parti arasında seçim yapabileceğini ve vatandaşlarının keyfi tutuklamadan korkmasına gerek olmadığını (kişinin hissettiği üzere zamanımızda kısıtlanmış bir özgürlük) kasteder. Komünist siyasetçiler ülkelerin özgür olduğunu söylediğinde işçilerin işsiz kalma tehdidiyle karşı karşıya olmadığını, devlet sağlık sistemleri ve refah planı gibi faydalardan yararlanmakta özgür olduğunu kasteder. Anarşistler hem kapitalizme hem komünizme benzer şekilde saldırırken bireyin istediği şeyi yapma özgürlüğünü elinden alan yasaların varlığına ve silahlı kuvvetler ile polis baskısına işaret eder. Buradaki zorluk incelikli düşünemeyen insanların kastedilen farklı farklı anlamların farkında olmayabileceği ve duygulara hitap eden dilin etkisine kendilerini kaptırabilmeleridir.

Yasaya itaat söz konusu olduğu müddetçe birinde davranmak istediğim gibi davranmakta özgür olduğum, bir diğerinde özgür olmadığım tek bir anlam vardır. Bahçemdeki çöpleri istediğim yere atmaya özgürüm, ama belirli yerlerde bunu yaparken görüldüysem, eylemim de gerekli otoritelere bildiril-

diyse, zorunlu ceza ödemeyi bekleyebilirim (benim durumum söz konusu olduğunda 10 £'lik bir ceza). Yaşadığım köyde yüz yıllardır bir bölgeden öbürüne faydalı bir kestirme yol sağlamış bir köprü var. Bu köprü, koruma derneği üyelerinin baskısıyla yakın zamanda trafiğe kapatıldı, çünkü köprüde tamirat yapılması gerekiyor ve köprünün üzerinde trafiğin işlemesi yüzeyini değiştirmek ve tarihsel değerini mahvetmek anlamına gelecek. Köprü hâlâ orada, fiziksel herhangi engel yok -sadece araçların karşıya geçmesini yasaklayan bir işaret var. Karşıya geçmekte özgür müyüm? Geçmeye gücüm var, ama geçemem (bunun anlamı Almanca'da çok daha çıplak biçimde ortaya çıkıyor: "ich kann, aber ich darf nicht.")

Geçmiş yüzyıl boyunca suçluların davrandıklarından daha farklı davranabilmekte özgür olduklarına, bu varsayıma göre de cezalandırılmaları gerektiğine duyulan inanç sosyoloji, psikoloji, kriminoloji ve daha az olsa da adli tıpta etkisini yitirmeye başladı. Bu çalışmalardan hiçbiri suçluların özgür olmadığını ispatlamamıştır, ama suç teşkil eden fiiller örneğinin ikamet koşulları, aile durumları ve bir dizi genetik ve çevre faktörleri tarafından ön görülebileceğini şu ya da bu şekilde, makulce göstermişlerdir. Bu yüzden suç teşkil eden filleri işlemiş olanların özgürce davranmadıkları ve cezaya maruz kalmaktan ziyade tedavi görmeleri, mahkemeler olmasa da sosyal bilimciler ve psikiyatristler tarafından, savunulur. Olgular sosyal bilimcilerle psikiyatristlerin öne sürdüğü gibiyse, suçluları cezalandırmaktansa toplumsal koşulları değiştirerek suç teşkil eden davranış miktarını azaltmak (mesela olası ebeveynleri kısırlaştırarak) (bkz. Vaka Çalışması 33) sorunu daha kökten halletmek anlamına gelecektir.

Ahlakî Özgürlük

Çok az konu insanların ahlakî kararlar vermekte özgürlük kadar filozofların dikkatini cezp etmiştir, daha da azının çözülmesi daha zordur. Kitabın daha önceki birçok bölümünde bahsedildiği üzere, felsefenin merkezi bir veçhesini gösteren

bir tartışma alanıdır: özgür iradenin lehine ya da aleyhine sunulabilecek nihai bir ispat yoktur. Sonunda da hayatlarımızı özgürmüşüz –beraberinde getirdiği tüm zorluklarla beraber– ya da özgür değilmişiz *gibi* yaşamaktan fazlasını yapamayız. Bu ikinci sonucun vardığı yolların çeşitliliği de göz önünde bulundurulacak. Konuyla ilgili kendi duruşumu gösterecek başlangıç niteliğinde bir yorum sunarsam, bu, pürüzleri gidermeye yardımcı olacaktır. İnsan özgür olmasaydı ahlakî özgürlükle ilgili bir sorun olmayacaktı. Burada üstünde durulan nokta sadece insanın eylemleri bütünüyle özgür olmaktan uzaktaysa, kendisinin özgür olduğunu düşünmesinin ve bunun hakkında tartışmakla kendini yormasının oldukça tuhaf kaçacağı değildir. Sadece bizzat özgürlük lehine ya da aleyhine iddiada bulunma faaliyetinin tartışmacıların argümanları kabul ya da reddetmekte özgür olmasını önceden varsaydığı da değildir. Daha ziyade *özgürlük lehine ya da aleyhine iddiada bulunan insanların sadece özgürlüğü deneyimledikleri için ne hakkında tartışıyor olduklarını bildikleridir*. Belirlenmiş ya da sabit bir dünyada özgürlük hakkında argümanlar sunmak herkesin kör olduğu bir dünyada renklerle ilgili argümanlar sunmak kadar imkânsız olacaktır. Hatta insanların ahlakî özgürlüğü olup olmadığına dair argüman üretmek kimsenin kör olmadığı bir dünyada görme olasılığı hakkında argüman üretmek kadar manasızdır.

İnsanlar sadece Batı felsefesinde insanın ahlakî özgürlüğünü sorgulamıştır. Bu iddia, (mesela) Hintli karma doktrini ışığında ele alındığında oldukça tuhaf kaçacaktır. Fakat bu doktrin, 8. Bölüm'de gördüğümüz üzere bireyin hayattaki statüsüne, rolüne ve doğumdaki ahlak merdivenindeki yerine işaret eder. Karma fikrine göre bunlardan hiçbiri kesinlikle değiştirilemez. Fakat doktrine göre şu an yüzleştiğimiz seçimler geçmiş olayların sonsuz zinciri tarafından karşı durulamayacak şekilde gerçekleştiriliyorsa, bu zincir geçmiş özgür seçimleri içerir, biz de geride bıraktığımız tüm bu seçimlerle bu anda iki ya da daha çok alternatif arasında

seçim yapmakta özgürüz. Burada söz konusu olan, insanlar nasıl hayatta ya da aç olduklarını, acı çektiklerini ya da âşık olduklarını ispatlamaya ihtiyaç duymuyorlarsa, özgür olduklarını ispatlamaya da ihtiyaçları olmadıklarıdır. Bir bakıma bu kendi benliğimize dair bariz veçhelerden hiçbiri ispatlanamaz. Size bir robot olmadığımı ya da evrenin geri kalanının imgelemimin bir uydurmasından ibaret olduğunu (bu durumda elbette herhangi bir şeyi ispatlamanın bir manası olmayacaktır, çünkü siz de hayal ürünümün bir parçası olursunuz) ya da yaratılmamış olduğumu veya esasen çok daha uzun yaşamış olduğunu gösteren bir hafızayla birlikte beş dakika önce var olmaya başladığımı bile ispatlayamam. Bunlardan hiçbiri ispatlanamaz, ama bunların ucu açık sorular olarak kalmaya devam etmesi temelinde kararlar alan herhangi biri (belirli felsefe seminerlerine katıldıkları zaman haricinde) bana göre oldukça meşru biçimde beyin sulanmasından çekenlerin yatırıldığı bir akıl hastanesine tıkılabilir. (Bu kitabı iyice dikkatle okuduğunuzda bunun oldukça kalabalık bir akıl hastanesi olabileceğini düşündüğünüz için affedilebilirsiniz!)

Kısacası insanın ahlakî özgürlüğü olup olmadığı problemine bir cevap yoktur, çünkü böyle bir problem yoktur. Bu konuda genel bir mutabakata varılabilecekse bu tartışmayı burada sonlandırıp başka bir şeye dönebiliriz. Bu sonuca varmamamız bu sonucun yeterince insan tarafından meselenin daha fazla incelenmesini gerektirmeyecek kadar uzun uzadıya reddedildiğini gösterir. Soruyu spesifik olarak sormak gerekirse: Alternatif, determinist görüşü savunmanın nedenleri nedir?

Determinizm

Determinizm, ahlakî kararlar aldığımda, yaptığım seçimin, tümünde ya da kısmen, önceki olaylar, kararlar ya da koşullar tarafından önceden ayarlandığı görüşüdür, ancak öncesinde gerçekleşen olaylar farklı olsa alacağım karar farklı olabilirdi. Bu konumun savunulduğu farklı farklı alanları ele

almadan evvel, hayatta bu iddiayı tasdik eden birçok nitelik olduğuna doğrudan dikkati çekeyim. Mesela doğa yasalarına tabiyim. Uçaktan atlarsam yukarıya sıçramaz, aşağı düşerim. Parmağımı delersem, parmağım kanar. Costa Brava'da çıplak yüzersem, vücudumun bazı bölgeleri o zamanda kadar güneşe maruz kalmadığından bana bunu neden hesaba katmadığımı acı çektirerek hatırlatacaktır. Alışkanlığın insan hayatında oynadığı rol yüzünden, insan davranışının sıklıkla ve belirli bir kesinlik derecesinde öngörülebileceğini sorgulamak bir o kadar saçma görünecektir. Komşumun bahçesiyle uğraşırken sıcak havada bile lastik çizmelerini giyeceğine, oğlumun ben gelecek pazar akşam beşte toplantıdan geldiğimde Scrabble tahtasını hazır edeceğine, annemin de o akşam saat yedi çeyrekte televizyonda yayınlanan "Övülesi Şarkılar" programının bitişinde bana telefon edeceğine bir yıllık maaşıma bahse girerim.

Ahlakî karar almanın kaygan zemininde bile iyi tanıdığımız ya da hakkında çok şey bildiğimiz insanların çoğu zaman alacağı kararları öngörmek mümkündür. Pasifistin herhangi koşulda bir şiddet politikasını seçeceği ya da Ku Klux Klan üyesinin ırklar arasındaki eşitliği savunması pek muhtemel değildir. Birçok Roma Katolik'inin istek üzerine kürtajı ya da kadın hakları hareketi savunucularının güzellik yarışmalarını desteklediğini göremezsiniz. Hepimiz kendimiz için bir nevi ahlakî kalıp yaratırız, ötekiler de bizi daha çok tanıdıkça herhangi koşul kümesindeki davranışlarımızı daha kesin şekilde öngöreceklerdir.

Ancak bu ödünler hakiki deterministi memnun etmeyecektir. O evrensel açıklama yapabilecek genel bir örüntünün peşindedir, yaklaşımı da çeşitli alanlarda ifade edilmiştir. Bunları ayrıntısıyla araştıracak kadar yerimiz yok, ama kısa olduklarından metinden sapma riskini alarak bazılarından kısaca bahsedilebilir.

Teolojik determinizm: Erken anaakım İslam ve Hıristiyanlığın Augustinusçu geleneğinde (özellikle Calvin'in izlediği

şekliyle) bulunan öğreti. Tanrı kadiri mutlak ve alimi mutlak olduğundan gerçekleşen her şey O'nun tarafından isteniyor ve önceden biliniyor olmalıdır. Tanrı ben yapmadan önce ne yapacağımı biliyorsa ve gerçekten de bunu böyle buyurduysa, özgür seçimimim olduğunu söylemenin pek bir manası yoktur. Çoğu Müslüman ve hemen hemen öbür Hıristiyan teologlarından hiçbiri bu sonucu kabul etmeye yanaşmaz, çünkü bu görüş dinlerinin Tanrı'nın yasalarına itaat etmeyi ya da etmemeyi seçme imkânını öğreten öbür doktrinleriyle çelişir. Önerilen cevap genelde Tanrı'nın bilgisinin insanın gelecekte olacak bir şeye dair özgür bilgisine benzemediği, zamanın Tanrı'nın tüm zamanları bir seferde gördüğü haliyle sonsuz olduğu ve Tanrı'nın iradesinin insanın seçeceği şeyi dikte etmediği, ona özgür seçim hakkı bıraktığıdır. Bununla ilgili felsefî açıdan ilginç bir nokta, din düşünürlerinin özgür iradeye karşı gelmemenin önemli olduğunu düşünmüş olmalarıdır. Yazdıklarında belli bir teolojik determinizm formunu ifade eden filozoflardan biri Alman *Gottfried Leibniz*'dir (1646-1716). Ona göre dünyadaki tüm fenomenler, yani göründükleri haliyle şeyler, "monad" adını verdiği basit, parçalara bölünemez öğelere indirgenebilir. Bu monadlar özünde, her birinin kendi içinde bir dünya olduğu kuvvet ya da enerjiler olarak anlaşılmalıdır. Öbür bütün monadların faaliyetlerini yansıtırlar, ama onlar üzerinde nedensel etkiye sahip değildirler: "Birincil Monad" olan Tanrı'nın elinden çıkmış "önceden tesis edilmiş ahenk"* yoluyla kendi mükemmeliyetlerini ararlar. Leibniz'in buna getirdiği açıklama şöyledir:

> "Önceden tesis edilmiş ahenk" tabirinin teknik bir terim olduğunu itiraf ediyorum, ama içeriği boş bir tabir değildir, çünkü oldukça akıllıca açıklanmıştır. Her basit cevherin, ruhun ya da hakiki

* Leibniz, *Monadoloji ve İlgili Yazılar, Mektuplar,* Çev. Devrim Çetinkasap, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2011. S. 57. Bu kitaptaki alıntı, Çetinkasap'ın derlemesinde yer almıyor. Çeviri bana aittir. (ç.n.)

> monadın doğası akabindeki her durumun bir öncekinin sonucu olmasında yatar, uyumun nedeni de buradan kaynaklanır. Zira Tanrı, bu görüşe göre, sadece basit bir cevheri başlangıcından itibaren evrenin bir temsili kılmaya ihtiyaç duyar. Sadece daimî olarak bundan böyle olacağı çıkar, çünkü onlar her zaman aynı evreni temsil ederler [...] Tekil cevher kavramı onun başına gelecek her şeyi en nihayetinde dahil eder ve [...] bu kavram göz önünde bulundurulduğunda kişi birey hakkında gerçekten de söylenebilecek her şeyi söyleyebilecektir.

Yani her cevher, ruh ya da monad kendi içinde varoluşunun başlangıcından bu yana olabilecek her şeyi kapsar, meşeyi "içeren" palamut, kartalı "içeren" yumurta gibi. Leibniz evrendeki ahengin kör talihin sonucu değil, monadların ya da özlerin en iyi ve en mükemmel kombinasyonuyla sonuçlanacak bir dünyayı kurmak isteyen Tanrı'nın seçimi olduğunu savunuyordu. Bunun "bütün olası dünyaların en iyisi" olduğunu iddia etmişti, çünkü Tanrı en mükemmel, hipotetik açıdan basit ama fenomenolojik açıdan zengin olanı seçmişti. (Voltaire *Candid*'inde bu iyimserlikle alay eder. Yukarıdaki alıntıda geçen "kavram" kelimesine dikkat edin. [karş. s. 225]). Buradan monadların toplamı olan insanların kendi gelişimlerinde seçimleri olmadığı sonucu çıkar. Leibniz felsefesinin deterministik olarak algılanmasından endişe duyuyordu, ama *Metafizik Üzerine Konuşma*'da* felsefesinin bu şekilde yorumlanmamasını zorlaştırıyor gibi görünüyor:

> Tanrı, en iyi görünen şeyi seçme irademizi belirler, ama bizi katiyen zorlamaz. İrademiz, farklı davranma hatta dahası eylemini tamamen askıya alma gücüne sahiptir, her iki seçim de muhtemeldir, muhtemel kalmaya da devam eder. Yine de bazı ruhların şu ve şu koşullar altına bu güçten faydalanmayacakları doğrudur hatta ezelden beri kesindir. Ben var olmaya başladığımdan bu yana gerçekten de başıma bunların ve şunların geleceğini söylemek mümkündür, bu yüklemlerin benim bana Ben denilmesini sağla-

* Leibniz, *Metafizik Üzerine Konuşma*, Çev. Atakan Altınörs, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2011. Pasaj çevirisi bana aittir. (ç.n.)

yan tam kavrayışıma dahil edilmiş, tüm farklı durumlarımın temeli ve birbirleri arasındaki bağlantısı olan ve ezelden beridir Tanrı tarafından mükemmel surette bilinen yasalar olduğu kabul edilmelidir.

Leibniz için insan karşı konulamaz biçimde örtüsünü açma sürecinde olduğu bir gizemdir. Her örtüsünü açma seçiminde bu gizem bir adım daha açılır. Burada her kişinin sayısız seçim yaptıktan sonra, olduğu gibi olmak için bir "nedeni" bulunmadığından "saçma" kaçacağı için, hâlâ gizemli kalan "apaçık gün ışığında bir gizem" olduğunu düşünen Sartre'ın görüşlerine daha çıplak bir zıtlık olamazdı.

(Leibniz'in Tanrı'nın Kendi evrenindeki tüm olaylar dizisini önceden tesis ettiği görüşü Tanrı'nın bu evrende iyi kadar kötüden de sorumlu olduğu sonucuna götürüyor gibi görünüyor. Bunu 8. Bölüm'deki kötülük problemine dair vaka çalışmasına bağlı olarak göz önünde bulundurmayı isteyebilirsiniz.)

Psikolojik determinizm: Hepimizin hayatımızı yöneten belirli zihinsel niteliklere (nevrozlar, psikozlar, dürtüler, fobiler vs.) sahip olduğumuz görüşüdür. Freud gibi bir psikolojik determinist bu yüzden hepimizin kendi bilinçli algılarımızın ötesindeki zihinsel faktörlerin insafına kaldığımızı varsayar. Bu doktrin iki itiraza açıktır. Birincisi, bu mahut belirleyici faktörlerin bilincinde olmadığımızdan, varoluşları, bırakın etkisini, tam da tanımı gereği salt spekülasyon konusu olmalıdır. Psikolojik determinizm için getirilen iddialar, tıpkı onu pratiğe koyanların, yani psikanalistlerin, iddiaları gibi doğrulanamazdır. Bu tip bir doğrulanabilirlik muallakta olduğundan, psikanaliz Sir Karl Popper'ın "sahte bilim" diye adlandırdığı şeyin alanında kalmalıdır. Özgür irade-determinizm tartışması ile ilgili konuların her ikisi hesabına da ispata açık olmadığını kabul ediyorum, ama en azından bana göre psişe yoluyla bilinçdışı kontrol kavramlarına (kelimeye dikkat edin) dayanan determinizmi savunan herhangi argüman hepsinin içinde en temelsiz ve asılsız olanıdır.

İkincisi, bilinçdışı faktörler neden olsun olmasın psikolojik yapımızın belirsizce "sabitlenmiş" değil (gerçi bazı insanlarda böyle de görülebilir), değiştirilebilir bir durum olarak görülmesi ortak bir insanlık deneyimi konusudur. Nasıl bir kişi kendi damak zevkini kontrol etmeyi öğrenebiliyorsa (mesela zeytinin tadından haz almayı öğrenip tatlılardan haz almayı bırakması gibi), kişi kendisinin psikolojik veçhelerini de kontrol etmeyi öğrenebilir, özellikle bunların kendi içindeki fiziksel ya da kimyasal değişimler tarafından etkilenebileceğini giderek daha çok anlayarak. Ürkek insan kendi kabuğundan çıkmayı ve kendini göstermeyi, gösterişçi ise aşırı kendini gösterme arzusunu kontrol altına almayı, böylece o kadar da küstah olmamayı öğrenebilir. Hissettiğimiz fobilerin irade gücünün kasti uygulaması yoluyla üstesinden gelinebilir. Karanlık korkusu; agorafobi; klostrofobi; örümcek, eşek arısı, sıçan, fare, ecinni, iğrenç canavar korkusu; bunların hepsi için "Bu korkunun üstesinden gelmeye kararlıyım" demek ve sonuçta başarılı olmak mümkündür.

Tarihsel determinizm: Tarihe belirli gelişmeleri kaçınılmaz kılan ekonomik ya da diğer güçlerin hükmettiği inancı. Bu teori, tarihi salt olan bitenin gelişigüzel bir toplamı olarak ele almaktan ziyade, tarihte bir örüntü ve amaç görme isteğinin bir sonucu gibi görünüyor. Bu arzu da tarihi bilimsel olarak araştırma isteğiyle çakışıyor gibi. 1. Bölüm'de farklı farklı tarihçilerin aynı geçmiş olaylar kümesini nasıl araştırdıklarını ve en azından tarih yapıtlarının bilimsel araştırmalardan çok imgeleme dayanan kurmaca izlenimini verdiği, bunlardan büsbütün farklı örüntü ya da tasavvurlar yarattıklarını görmüştük. (Bu tarihi küçümsemek değildir, tam tersi). Sorun herhangi tarihçi gelecekle ilgili bir tahmin yapmaya giriştiğinde kafa karıştırıcı bir hal alır. Tarihsel determinizm bir nebze olsun hakikati ele alıyorsa, öteki tarihçilerden bizi geleceğe hazırlayabilecek birkaç yeni içgörü bulmaları beklenebilir. Fakat bu determinizm tarzının esas temsilcisi olan Marksist teori bile olacakları öngörme konusunda ancak karma bir

başarı yakalamıştır. Daha da önemlisi tarihsel sürecin kaçınılmazlığına inandığını ilan edenler, dilde ve Marksist liderliği kabul ya da reddetmede özgür olmasalar hiçbir anlam ifade etmeyecek, altta yatan varsayımlarla (özelinde) işçi sınıfının üyelerine hitap eder. Tarihin Marksist yorumu doğruysa, insanları buna ikna etmek için zaman harcamanın manası ne? Doğru olsaydı, ikna edilmelerine gerek olmayacaktı. Zira gerçekleştiğini göreceklerdi. Bizzat ikna etme çabası edimi şeylerin kişinin iradesine bağlı olarak gerçekleşmesine dair gibi görünüyor ki bu da determinizmin tam tersidir. Bizatihi Marksistlerin bariz çelişkiyi nasıl çözebilecekleri tartışmalıdır, ama deterministlerin aslında kendi determinizmlerini sistematik olarak sürdüremediklerine dair önemli nokta baki kalmaya devam ediyor.

Çevresel determinizm: İnsan eylemlerini prensipte mahut sosyal bilimler "yasalarının" bilgisi yoluyla öngörülebilir olarak görme eğilimi. Genelde sunulduğu üzere, bu pek de pratikte özgürlük olasılığını görmezden gelen, seçimlerin bir eğilim olarak özgür olmadığı bir öğreti sayılmaz. Çevremizin şu ya da bu biçimde hayatlarımızı etkilediğini ve etkilemeye de devam ettiğini inkâr etmek saçma kaçacaktır. Özgürlükçülüğün önde gelen savunucusu Sartre bile bazı insanların seçim özgürlüğünü ifade edecek herhangi fırsatı elde etmenin onlar açısından ümitsizlik raddesinde zor olduğu muhtaç durum ve koşullara doğduğunu kabul etme noktasına gelmiştir. İnsan bütün enerjisini sadece hayatta kalmaya harcıyorsa ahlakî özgürlük ifadesi için hemen hemen hiçbir etki alanı kalmamıştır. Fakat bu birçok insanın tam da insanların ifade özgürlüğünü yok saydığı için gerçekleşmemesi gerektiğine inandığı toplumsal koşullar üzerine bir yorum ya da esasen bir kınamadır.

Bu determinizm formu da tarihsel determinizmle aynı içkin zayıf noktalara sahip; insan eylemlerini *öngörmede* pek başarılı olamıyor ve kesinlikle özgür iradeyi savunmak isteyenlerin kaygı duymasını gerektirecek kadar başarı sergilemi-

yor. Sosyologların gelecek sene girişilecek intihar eylemlerinin sayısını kabaca tahmin etmesi kimsenin Körfez Köprüsü'nden aşağı atlamasına yol açmaz. Burada pratikteki problem insan eylemlerinin özgür olup olmaması değil, –sağduyuya dayanan özgürlük olasılığına duyulan inanç kabul edilirse– belirli durumlarda bu özgürlüğün zedelenip zedelenmediğidir. Kişi bunu herhangi determinist felsefeyi hiçbir biçimde desteklemeden kabul edebilir.

Mekanik ya da bilimsel determinizm: Tüm evrendeki bütün olayların prensipte bilimsel yöntemler tarafından bilinebilecek yasalara göre gerçekleştiği iddiası. İlk önce Kopernik devrimini takiben 17. yüzyılda revaçta olan ve "Aydınlanma Çağı"nın merkezi temalarından birinin bir ifadesini teşkil eden görüş. Maddi dünyayı belirli mekanik yasalara göre işliyor diye tanımlamak çok da determinist bir felsefe değilmiş gibi görünebilir, çünkü burada ilgilendiğimiz nokta insan davranışı, "cansız" madde değil. Ancak sadece gerçekliğin hareket halindeki maddeden ibaret olduğunu değil, insan davranışının da bunun bir parçası olduğunu, bu yüzden de diğer her şey gibi aynı mekanik yasalara tabi olduğunu savunan bir felsefe ekolü de meydana çıkmıştır. Ömrü 17. yüzyılı kapsayan Hobbes bunu *Of Liberty and Necessity* (Özgürlük, Zorunluluk ve Tarih Üstüne) adlı eserinde insan iradesinin özgür olmadığını yeğinlikle iddia ederek bu durumu öne sürmüştür:

> Nasıl herhangi bir şey zorunlu kılınıyorsa, tıpkı bizzat bir insanın düşünüşü sırasındaki iradesi ve eğilimi gibi sadece *etkiyi* değil, o tikel etkinin seçimini de zorunlu kılarım. Hoşlandığı şeyi seçmek kişinin iradesinde değildir, tıpkı seçimini ve iradesini seçemediği gibi.

Platon'un da, Hobbes'un çağdaşı Descartes'ın da dediği gibi insanların maddi olduğu kadar zihinsel varlıklar olduğu ve zihinsel olan mekanik yasalara tabi olmadığı için insan iradesinin özgür olmak *zorunda olduğunu*, çünkü iradenin

kişinin maddi değil zihinsel veçhesi olduğu söylenemez. Hobbes monistti ve materyalistti, insanın kendisini maddenin yasalarından hariç tutan herhangi özek niteliğe sahip olduğu iddiasını reddediyordu: buna düşünce süreci dahi dahildi.

Gelecek yüzyıllarda çok sayıda bilim insanı ve filozof tarafından desteklenen tam tersi yöndeki iddia sahip olduğu güvenilirliğini bilim insanlarının olguları bulma, öngörülerde bulunma ve teknoloji yoluyla olayların doğal gidişatını değiştirme başarısından alıyor. Yöntemsel bir ilkenin dogma statüsüne yükseltilmesi: her olayın bir nedeni vardır. Bilim insanları, bilim insanları olarak şeylerin önceden sabitlenmiş nedenler tarafından belirlenerek gerçekleştiğini varsayar ve bunun ahlakî kararları da kapsadığını savunurlar. Bilim insanları gündelik hayatta diğer herkes gibi birçok şeyin insanların, daha farklı bir seçimde bulunabilecekken, bunları yapmayı özgürce seçtiği için gerçekleşmesini doğal karşılar.

Özgür irade ile bilim arasında doğrudan bir çelişki olsaydı, terk edilmesi gereken hiç şüphesiz bilim olurdu (ya da en azından bilimin doğru olduğu iddiası), çünkü özgür irade bilimsel bulgularla yargıda bulunmaya karşı insan deneyiminin temel olgularının bir parçasıdır. Aslına bakılırsa çelişki özgür irade ile bilim arasında değil, özgür irade ile bilimsel varsayımın ona ait olmadığı bir alandaki gelişi güzel uzantısı arasındadır. Bu son paragraflarda "nedensel" kelimesi yorum yapmadan sunulmuştur, bu önemli "kavramın" da şimdi incelenmesi gerekiyor.

Nedensellik ve Determinizm

Mekanik dünyada olaylar dizisinin her zaman bir diğeriyle bağlantılı olarak gerçekleştiğini sürekli gözlemleriz, yani A olayı vuku buluyorsa B olayı onu istisnasız takip edecektir. Gece gündüzü, gündüz geceyi takip eder, günler kısalırken yapraklar solmaya başlar, elmayı ısırdığımda damağımda belirli bir tat algılarım, dolambaçlı bir sıradağda haykırsam, iki ya da üç kez sesimin yankısını duyarım, bilardo topuna

sağ taraftan vurduğumda sola hareket eder vs. "Sabit bileşke"* deneyimimizden iki soru çıkar: (a) biri öbürüne neden olur mu? (bu da başka bir şeye neden olur, bununla birlikte bir diğer nedensel etki doğar ve bu da böylece sonsuza dek gider mi?) ve (b) nedensellik olgusu, tespit edilmişse, bu, dünyadaki her şeyin böylece belirlenmiş olduğu anlamına mı gelir, yani mevcut durumun gerekli tüm olgularının bilgisine sahip olduğumuz varsayıldığında, evren içerisindeki her şeyi ucu açık bir geleceğe doğru kesin bir biçimde öngörebilir miyiz? Bu iki soruyla birlikte ortaya çıkan mesele mekanik evrenle ilgili söz konusu olan bir şeyin aynı zamanda, Hobbes'un da onayladığı üzere, insan (özellikle ahlakî) davranışı için de doğru olup olmadığıdır.

(a) *Nedensellik üzerine Hume:* Filozof Hume olayların sabit bileşkesinden nedensellik sonucu çıkmadığında ısrar eder. Deneyim ya da olayları algımız bizi bu çıkarımda bulunmaya iter, ama akıl yürütme ya da tefekkür bize bu tip sonuçlara atlamada hatalı olduğumuzu gösterir. Mesela gece gündüzü gündüz de geceyi izlediği için bu ikisi birbirine neden oluyormuş gibi görünebilir, ama akıl dünyanın rotasyonunun bunların ikisine birlikte neden olduğunu açıklar. Başka türlü bir sonuca varmak ya *post hoc ergo propter hoc* (y x'ten sonra geliyorsa y'ye x neden olmuştur) ya da iki artı ikinin beş ettiğini öne sürmek gibi bir yanlış olacaktır.

Bu yanlış, insan ilişkilerinin muhtelif veçheleri üzerine yorumda bulunan uzman gruplarının (siyasetçiler, sosyologlar, kriminologlar, gazeteciler vs.) sürekli içine düştükleri bir yanılgıdır. Bir siyasetçinin dudaklarından dökülen "Bu hükümet iktidara geldiğinden beri..." sözünün konuşmacının partisini överken muhalif partiyi aşağılarmış gibi göründüğü koşulların yapay bir bitiştirilmeye yol açması beklenebilir. Suç istatistiklerinden endişelenen insanlar seçtikleri bir önceki olayla neden bazı suçların arttığını ya da azaldığını alıntıla-

* Genelde Hume'a atfedilmiş nedensellik teorisi. A ile B olayı sık sık art arda geliyorsa, A ile B'ye dair bilgimiz A'nın B'ye neden olduğu yönündedir. (ç.n.)

yarak ispatlayacaktır. ("İdam cezası kaldırıldığından bu yana Britanya Adaları'ndaki terörist suçlar dört kat arttı.")

Blackburn pazarındaki bir kadın (orada "*post hoc ergo propter hoc*"tan [bir şey bir başka şeyden sonra geliyorsa, bu şey onun yüzünden olmuştur] başka bir şey pek konuşmazlar) bir seferinde İngiltere'nin Olimpik Oyunlar'da performanslarının art arda kötüye gitmesinin nedeninin Kilise'ye gitme oranının düşmesi olduğu yönünde beni temin etmişti. İskoçya'daki büyük teyzem ise ne zaman kaşık düşürse, bir ziyaretçinin geleceğine samimi biçimde inanıyordu (sık sık ziyaretçisi olduğu için de bu öngörüsü genelde gerçekleşiyordu.)

Bu kendine has yanlış, kişiye büyük bir eğlence sunabilir ("Reagan Birleşik Devletler Başkanı olmadan önce AIDS'in esamesi okunmuyordu.), ama ciddi kullanımları (ya da kötüye kullanımları) da olabilir. Amerika'da yaşayan Hopi Yerlileri tam gün doğumundan önce her sabah bir ritüel icra ederler, zira bu performansı icra etmezlerse güneşin doğmayacağına iyice inanmışlardır. Hiçbir zaman ritüeli icra etmekten geri durmadıkları, güneşin de hiçbir zaman doğmamazlık etmediği düşünülürse inançlarının kabul gördüğünü hissederler. Bu naiflik Hume'un argümanını bariz biçimde gösterir, ama Hume olayların belirli bir kombinasyonu her zaman gerçekleşse de, bunun aynı kombinasyonun bir başka sefer ya da ucu açık bir gelecek boyunca gerçekleşeceğini ispatlamadığını algıların evrensel olduğu alanlarda bile iddia etmişti:

> Her olgu sorununun tersi yine de mümkündür [...] Yarın güneş doğmayacak önermesi, doğacak önermesinden daha az anlaşılır değildir ve olumlusundan daha fazla çelişki içermez. Bu durumda yanlışlığını tanıtlamamız boşuna olur.
> Daha önce yediğim ekmek beni besledi [...] fakat bundan, başka ekmeğin de başka bir zamanda beni besleme [...] gerekliliği çıkar mı?
>
> (*İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, IV, 1-2)

* David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, Çev. Oruç Aruoba, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976, s. 23. Tamamen Oruç Aruoba çevirisinden alıntıdır. (ç.n.)

Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*'nde* Hume'un bu soruya olumsuz cevap vermesi gerektiğini öne sürer:

> Hume, nedensel bağlantı ispatının sık sık ortaya çıkan bağlanım deneyimine indirgenmesinden memnun değildir, bu türden deneyimin gelecekte benzer bağlanımların beklentisini meşrulaştırmayacağını öne sürmeye devam eder. Bir örnek alalım ele: Bir elma görür ve onu yersem belli bir tat alacağımı umarım. Hume'a göre bu tür bir tadı deneyimlemem için bir neden yoktur. Geçmişte bir elmanın görünüşü her ne kadar belirli bir tadı beklemekle bağlantılıysa da, onun böyle bir bağlantıya sahip olmayı sürdürmesi için bir neden yoktur. Belki başka bir sefer ben bir elma görüp pirzola tadı almayı bekleyebilirim. Şimdi böyle bir şeyi muhtemel saymayabilirsiniz. Fakat bu, elmanın beş dakika sonra pirzola tadı vereceğini muhtemel saymamanız için yeterli bir neden değildir.

Tüm tartışma tipik bir felsefî pimpiriklilik gibi görünebilir. Belirli bir seviyede bu yargıya sempati de beslenebilir. Fakat Hume'un üzerinde durduğu nokta oldukça önemli. Neden ile sonucu ilintilendirmemiz değerlerimizi tesis ettiğimiz süreçte muazzam bir rol oynuyor, bu da öteki insanlara davranma biçimimizi etkileyecektir. Zihin kaostan ziyade düzeni, tesadüften ziyade tasarımı arzuluyor gibi göründüğünden, gerçeklikte sürekli birbiriyle birleşik (bağlanımlı) olarak tekerrür etse de birbiriyle ilintisi olmayan olaylardan bir örüntü oluşturmaya meylediyor. Tümevarımcı bir akıl yürütme olan bu süreç (bir dizi bireysel örnekten genel bir sonuca varmak) belirli koşullarda zaruri olmasa da arzulanabilir olabilir: Piyasa araştırmacıları ve kamuoyu yoklayıcıları bunu sürekli yapar. Hayatlarımızı yarın güneş doğamayacak gibi yaşasaydık, ötesini planlamak pek mümkün olmazdı. Hume ise bize sadece hareket yasalarının değişebileceğini ve galaksiler arası bir "felaket" yüzünden bir "yarın" olmayabileceğini hatırlatıyor. Hobbes'un ve onun destekçilerinin mekanik görüşlerine etkili biçimde karşı geliyor ve bizi beklenmediğe karşı hazırlıyor.

* Çev. Muammer Sencer, s. 649-650. Birkaç değişiklik haricinde Muammer Sencer'in çevirisine dayandım. (ç.n.)

Her sabah yem yemek için çiftçinin peşinden koşan tavuk bir sabah bunun yerine kafasının koparıldığını görürse (en hafif tabiriyle) muhtemelen şaşıracaktır.

(b) *Her neden kaçınılmaz mıdır?* Hume yazdığı hiçbir şeyde her olayın bir nedeni olduğuna dair bariz hakikati inkâr etmeye niyetlenmez. Bazı teolojik savlarda ifade edilen "Nedeni olmayan ilk neden" fikri mantıksızdır. "Hiçbir şeyin" kapıyı açmaya ya da bir kişinin yanıltmasına ya da *Marie Celeste*'in* mürettebatını kaybetmesine neden olmadığını söylemek gibi olurdu bu. Burada sorulan önemli soru herhangi olayın bir nedeni olup olmadığı değildir, ne de herhangi nedenin doğasını hakkıyla yargılayıp yargılamadığımız hatta ne de neden-sonuç sendromunun çeşitli koşul kümelerinin daimî bir niteliği olup olmadığıdır. Deterministlerin burada sorduğu soru bir olayın herhangi belirli nedeninin bizzat kaçınılmaz olup olmadığıdır. Mekanik evren söz konusu olduğu müddetçe, bunun böyle olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Kapının birdenbire açılmasının nedeni hava akımıdır, meteorolojik koşullar üzerinde araştırma yaparak hava akımının nedeni öğrenilebilir, vaktimizi harcamaya değiyorsa da geriye dönüp hava koşullarını takip edebilir ve süreğen bir nedensel sonuç bulunduğunu fark edebiliriz. Bu bağlantı "kazaların" olduğunu kabul ettiğimizde hiçbir biçimde yok olmaz. Mesela Washington'da 1980'lerin başında gerçekleşen volkanik patlama, birkaç yıl sonra akabinde kuzey yarımküredeki iklimi etkilemişti. Evrenin birbiriyle ilintili neden ve sonuçlardan müteşekkil, muazzam ve sonsuz karmaşık bir makine olduğu fikrine uyum sağlayarak yaşamak mümkündür, çünkü bunların hepsi o kadar çok ve karmaşıktır ki süreç bütününde gizem olarak baki kalır ve kalmaya devam eder. (Birçok quantum fizikçisi doğa yasalarının nedensel olarak belirlendiğini reddeder ve ancak atom altı seviyesinde vuku bulan şeylerin istatistiki olasılığını kabul eder.)

---

* 1872'de Atlantik'te enkazı bulunan ticaret gemisi. (ç.n.)

İnsanın karar alma sorunu üzerine deterministle yolları ayıran özgürlükçünün evrenin doğasındaki nedenselliği bir bütün olarak kabul etmesinde şüpheye düşmesine gerek yoktur. İnsanın bir konuda aldığı bir karar "olay" mıdır? Daha spesifik konuşmak gerekirse, kişiyi karar almaya iten düşünce bir olay mıdır? Öyleyse, kararların alındığı mekanik evrende olduğu gibi aynı kaçınılmaz neden-sonuç yasalarına tabi midir? Determinist bunun böyle olduğunu olumlayacaktır. Biz de insan zihninin işleyişlerini yeterince anladığımızda, tüm düşünce ve davranışların tıpkı bir bilardo topunun hareketi gibi kaçınılmaz olduğu sonucuna varmaya zorlanarak belirli bir fikrin belirme nedenini ve o nedenin nedenini vs. kabul edeceğiz.

Bu doğruysa, neredeyse evrensel açıdan rıza görmüş insan davranışı ile ilgili neden bu kadar çok faktörün muhafaza edilmeye devam ettiğini görmek zordur. Her kararın arkasında kaçınılmaz bir neden varsa, faili "yanlış" kararı aldığı için (yani ötekilerin çoğunun kınadığı anlamıyla) suçlamak acımasızlık ya da "doğru" kararı (yani genelde kabul gören) aldığı için övmek gereksiz olacaktır. Deterministler tam tersi anlama gelecek ne söylerse söylesin, bu inanç, sağlam ve samimice savunulduğunda, insanları genelde hayat görüşlerinde ve özelinde hayatta oynadıkları rolde bir nevi –büsbütün olmasa da– kaderci bir görüş benimsemeye itmelidir. Toplumsal koşulları ve bireysel durumları geliştirme zaruretine dair herhangi hissiyatı ortadan kaldırmalı ya da en azından hafifletmelidir.

Determinist, bunların olduğu ya da olacağı kabul edilse bile, kendi felsefesinin sonuçlarını kabul ettiğini meşru biçimde savunabilir. Bu, tezin geçerliliğine karşı bir argüman değildir. Belki de hayatın doğal akışı "şeyleri olduğu gibi kabul etmektir". Gerçi davranışçı (bilimsel deterministi) B. F. Skinner bunu küçük cemaatlerden gruplar kurarak etkili biçimde reddeder. Bunlar o kadar derin sular ki ne araştırmaya vaktimiz yeter ne de benim (kendime karşı dürüst olmam gerekirse)

bu konuda daha çok ilerleme niyetim var. Konu üzerine herhangi öğrenciyi (burada yaşını başını almış öğrenciler kadar gençlerden de bahsediyorum) bir ömür boyu meşgul edecek yeterince literatür var. Determinizme getirilen başlıca itiraz zaten öne sürülmüştü: Bilinçliyim, almak üzere olduğum bir karar üzerine dikkatle düşündüğümde, seçmekte özgürüm. Bilardo topuna sağ taraftan vurulduğunda top sola yönelmek zorundadır, ama ona soldan ya da sağdan vurma kararını alan benim. Topu üst cebe mi orta cebe mi yönelteceğim bana kalmış. Herhangi gözlemci alternatif hamlemi devam ettirmek için daha iyi öneriler sunabileceği nedeniyle kararımı eleştirebilir ancak alınan karar bana aittir, başka türlü bir hareketi de seçebilirdim. Aldığım her kararın burada olduğu kadar özgürce alındığını iddia etmiyorum, ne de mesela suç işlemiş bir insanın o tikel durum içerisinde özgür olduğunu, başka türlü davranabileceğini öne sürüyorum. Sadece kendi deneyimimin bana hayat boyu bütün deneyimlerimin önceden belirlenmiş olmadığı güvencesini verdiğini ve determinist ispatın geçersiz olduğunu söylüyorum. Onların argümanları benim hesabıma ve varoluşçular gibi diğer bütün özgürlükçüler hesabına bir kendi kendini kandırmadan ibarettir. Tersini ispatlayamam ama dişimin ağrıdığını ya da âşık olduğumu da ispat edemem.

Sonuç: Görmüş olduğumuz üzere "özgür" ya da "özgürlük" gibi kelimelerin tek anlamı yoktur, keza "özgürlük probleminin" de. Bu bölümde sıralanan zorluklar bu konuda ortaya çıkan zorlukların ancak küçük bir kısmını kapsar, ama özgürlükle ilgili problemlerin ikiye ayrıldığı sonucuna ulaşmamızı sağlayacak kadar örnek var. Aynı kelimenin birden fazla anlamda kullanıldığı ya da dilin muğlak, karmaşık ya da tutarsız olduğu *sözel zorluklar* vardır. Teoride bunlar sabırlı bir analizle oldukça kolayca ayrıştırılabilirler, pratikte ise bazı insanlar çarpıtma ve açık seçiklik noksanlığından çıkar sağlar. Sonra *enformasyon eksikliğinden kaynaklanan zorluklar* vardır. Bun-

lardan bazıları en azından prensipte açıklığa kavuşturulabilir, öbürleri ise bilginin kendine içkin sınırlarından kaynaklanır. Bu son sınıfa getirilecek önemli bir örnek belirli vakalarda bir kişinin daha farklı davranabilecekken bu şekilde davranmakta özgür olup olmadığını bilme zorluğudur.

Ahlakî seçim özgürlüğü de dahil olmak üzere seçim özgürlüğünün herkes için mevcut olduğu bana açık gibi görünüyor, ama birçok insan erken yaştan itibaren hemen hemen kontrollerinin ötesinde yer alan baskıları deneyimliyor, bu da onları özgürleşmelerini zorlaştıran bir nevi ahlakî alışkanlığa zorluyor. Bazı insanlar, nasıl yaşlılar kişisel sorumluluk riskini alamadıklarından bir huzurevinin kurumsal sınırlandırmalarını tercih ediyorsa (ama kabul etmeye hazırlarsa daha büyük özgürlük imkânı onlara açıktır), bu alışkanlıkta bir nevi güven duygusu bulur.

Deterministin sunduğu insan tasavvuru tramvayınkine benzer, tekerlekleri bir ray takımı içerisinde sabitlenmiştir, tramvay ancak rayın ve sabit enerji kablolarının doğrultusunda hareket edebilir. Özgürlükçünün buna getirdiği alternatif örnek ise hareket gücü benzin tedariki ile sınırlı olan omnibüs tasavvurudur. Omnibüs yıpranma ve aşınma yüzünden doğa yasalarına tabi olsa bile, herhangi doğrultuda hareket etmede, U dönüşü yapmada, anayolu izlemede ya da yan yola sapmada özgürdür. İnsan durumu gerçekliğine en çok uyan tasavvur belki de troleybüs örneğidir. Özgürdür çünkü yol yüzeyinde öbür bütün araçlar gibi belirli sınırlar içerisinde hareket etmek üzere yol alabilir, ama gidebileceği ana istikametler söz konusu olduğunda havada asılı duran elektrik hattı onu sınırlar. Kısacası hiçbir zaman kesinlikle Britanya'yı yönetmeyeceğim, güzellik kraliçesi ya da Birleşik Devletler başkanı olmayacağım. Başbakan olmam ya da tüm Atlantik'i yalnız başıma geçmem veya bir milyon dolar kazanmam da pek muhtemel değil (gerçi bunlar birinci örnek kümesi kadar imkânsız olmasa da). Film yıldızı ya da bir kolejin müdürü olmam veya bir *best-seller* yazmam hâlâ beklenmese de daha

olasıdır. Beklentiler azaldıkça fırsatlar dizisi genişlemeye devam eder. Sonunda belirli sınırlandırmalar içerisinde ilk bakışta görünenden çok daha fazlasını yapmakta özgür olduğumu görürüm. Fırsatlar dizisindeki çeşitlilikler bence herkes için aynıdır. İnsan, son derece zeki bir varlık olmaktan fazlasıdır, onu zeki kılan özerkliğidir.

EK: EKOLLERİN ANALİZİ

Bilginiz olması için ve özgür iradenin söz konusu olduğu vurgular dizisinin ne kadar geniş olduğunu görebilesiniz diye işte burada özgürlükçülük ekolleri ile determinizm ekolleri çeşitliliğinin bir listesi (gerçi başka isimler de listeye eklenebilir.)

1) RASYONEL ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(R. M. Hare)*:
Gerçek özgürlük aydınlanmacı akılla (özgecilikle) uyumlu olarak eylemeyi seçmektir.
2) NUMENAL ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(Kant)*:
Fenomenler (bilimde araştırılan gündelik hayat görünümleri) mekanik nedenselliğin etkisi altındadır. Numenler (kendinde şeyler) bilimin erişimine açık değildir: bunlara insan iradesi de dahildir. İyi bir niyet kendi içinde iyi olan tek şeydir.
3) İRRASYONEL ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(Camus)*:
Bireysel dünyanın üstündeki herhangi amaç onun özgürlüğünü kısıtlayacaktır, öyleyse özgür insan kendi özgürlüğünü herhangi yasa ya da kısıtlamaya tabi olmayan nedensiz, irticali edimlerle yaşamalıdır (karş. *Zar Adam** romanı).
4) PSİKOLOJİK ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(Laing, Janov)*:
Çoğu insan toplumsal baskılara ya da çocukluk travmalarına bağlıdır, ama psikolojik bir ilerlemeyle özgürlük elde edilebilir (içgörü terapisi ya da primal terapi yoluyla).
5) POLİTİK ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(Ayn Rand)*:
İçsel ahlaki özgürlük politik eğilimler tarafından tehdit altında-

* Luke Rhinehardt, *Zar Adam*, Çev. Enver Günsel, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.

dır (mesela sosyal refah toplumu, sosyalizm). Bunlar inisiyatif almayı bastırır ve özgüveni zayıflatır: hakiki özgürlük bencil olma özgürlüğüdür ve özgür kapitalist bir toplumun varlığını gerektirir.

6) AHLAKSIZ ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(Calvin)*:
İnsan, Tanrı'ya hizmet etmesi için özgür olarak yaratıldı, ama Cennet'ten Kovulma'dan sonra ahlakı o kadar bozulmuştur ki artık iyilik değil, kötülük yapmak üzere özgürdür.

7) DETERMİNİSTİK ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(G. Ryle)*:
Yaptıklarımız ettiklerimiz insan organizmasının önceki durumları tarafından belirlenmiştir, ama belirlenmiş olan şeyi özgürce seçeriz.

8) KISITLI ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK *(Şankara: Vedanta)*:
Herhangi verili anda insan iki ya da daha fazla alternatif arasında seçim yapmakta özgürdür, ama bu alternatifler geçmiş özgür seçimleri içeren geçmiş olayların sonsuz zinciri (karma) tarafından belirlenmiştir.

9) ASTRAL DETERMİNİZM *(Jaimini)*:
Kişinin hayatında vuku bulanlar doğumu anında gezegenlerin, yıldızların vs. konumu tarafından önceden belirlenmiştir (kadercilik).

10) TARİHSEL YARI-DETERMİNİZM *(Marx)*:
Olayların genel gidişatı kavranabilen ama değiştirilemeyen ekonomik ve toplumsal yasalardan çıkarsanır, ama bireyler yükseltilmiş bir bilince erişmede ya da devrimci değişikliğin lehinde ya da aleyhinde çalışmada özgürdür.

11) TOPLUMSAL YARI-DETERMİNİZM *(Durkheim)*:
İnsan davranışı onun öngörülmesini sağlayabilecek yasalara uyar, ama sosyoloji bireysel psikolojiyle ilgilenmez.

12) BİLİMSEL DETERMİNİZM *(Skinner)*:
Bilim metodolojik olarak insan eylemleri de dahil olmak üzere tüm olayların evrensel bir neden-sonuç ağının bir parçası olduğuna inanır. Böylece tüm davranışlar uyaranlara bir tepki olarak görülebilir.

VAKA ÇALIŞMASI 32: ÖZGÜR MÜSÜNÜZ?

Metinde de gördüğümüz üzere, verili herhangi durumda nasıl davranacağımıza karar vermede nereye kadar özgür olduğumuz sorusu ilk bakışta görüldüğü kadar doğrudan değildir. Aşağıda *prima facie* özgürlük eylemi lehine durumlar yer alıyor, ama kişi bu durumlarda gerçekten özgür mü? Karşı karşıya kaldığımız sorunları ele alalım:

1) Toplumsal baskıların etkisi: Mesela *doğruyu söylemek*. Bu konuda bir sorun yok mu? Partneriniz için (başka bir nedeni yoksa) iyi bir izlenimde bulunmanız gereken müstakbel kayınpederinize ve kayınvalidenize ilk ziyaretinizi düşünün. Size (tesadüf eseri) hiç sevmediğiniz bir yemek sunuyorlar, çok da kötü pişmiş. Size hoşunuza gidip gitmediğini soruyor. "Yalan yere tanıklık etmeyeceksin" emri sizi bu durumda ne kadar etkiler?
2) Yetiştirilme tarzınızın etkisi: *Yalan söylemek*. Bir arkadaşınızın itibarını korumak için yalan söylemek zorundasınız. Hatta bunun yapacağınız en müşfikçe şey olduğunu biliyorsunuz. Fakat doğrucu Davut denilen tiplerdensiniz, yüzünüzün de dediğiniz her şeyi ele vereceğini biliyorsunuz.
3) Öğretilmiş nezaketin etkisi: Bir öğrenci derslerinden birinin hem sıkıcı hem de çalışmaları açısından gereksiz olduğunu düşünüyor ve dersten çıkması için önünde 35 dakika var. Çıkıp gitmekte özgür (kapıda korumalar yok), ama...
4) Teamülün etkisi: Hava çok sıcak, siz de kendinizden başka herkesin resmi giyindiği (hem kadınlar hem erkekler koyu renkli takım elbise giyiyor) bir apartman toplantısına katılıyorsunuz. Toplantıya tişört ve şortla katılmakta özgürsünüz ya da özgür müsünüz?
5) Öteki kişilere saygının etkisi: (Birazdan ele alınacak duruma yazar gerçekten de şahit olmuştur). Ders verdiğiniz okulda (herkesin bildiği üzere) müdürle aranızda husumet var. Meslektaşlarınızdan biri totoda büyük ikramiyeyi kazanıyor ve birçok kişinin şahitliğinde size ikramiyenin yarısını öneriyor. Siz de tüm okulun gözü önünde öğle yemeğinizi masada tam yanınızda

oturan müdürün başından aşağı boşaltıyorsunuz. Alacağınız parayla bir daha yeniden çalışmak zorunda değilsiniz.

Bu listeye bir şeyler ekleyebilir misiniz? Yani bir bakıma belirli bir şekilde davranmakta özgür olduğunuz ama esasen elinizin kolunuzun bağlı olduğu durumlara örnek verebilir misiniz? Bu durum özgür irade sorusu hakkında ne diyor? Tennyson'ın şu sözlerini Leibniz'e uyarlarsak bu sözleri ne kadar desteklersiniz: "Gördüğümüzde en yüksek olanı seçmeliyiz."* Herhangi birinin hiç *kendisine göre* en iyi olandan daha kötü davrandığını düşünüyor musunuz?

VAKA ÇALIŞMASI 33: SUÇ VE CEZA

Aşağıda suçlunun toplumdaki şaibeli konumuna ve onun toplumsal açıdan kabul edilemez faaliyetinin nedenlerine ve ıslahına dair sorun üzerine tefekkür etmeye başlamanızı hedefleyen bir dizi soru var.

1) Suç yasayı çiğniyorsa
   a) Yasa nedir?
   b) Yasayı kim koyar?
   c) Yasayı çiğnemek her zaman kötü bir şey midir?
2) İnsanlar neden suç işler?
   (a) Böyle doğdukları için mi (genlerinde mi var?)
   (b) Ailevi koşullar mı? (Öyleyse bir hırsınız oğullarından biri babasının yolunu takip ederken, öbürü nasıl muhasebeci oluyor: ya da her ikisinin de babasının yolunu, sadece öbürünün toplumsal açıdan daha kabul görülen bir yolu mu izlediğini söyleyeceksiniz?)
   (c) Ahbap grubunun etkisi ("yanlış insanlarla ilişki kurmak")
   (d) Eli kanlı olmak (topluma karşı garezi var)?
   (e) Hayatta kalabilmek için yoksulluğun kişiyi suça zorlaması (tüm yoksul insanlar suçlu olmuyor).

* Tennyson'ın orijinal dizesi: "Gördüğümüzde en yüksek olanı sevmeliyiz." (ç.n.)

(f) Dürtü: Suç uyuşturucu edinmek vs. anlamına geliyorsa?
(g) Macera: Risk almaktan duyulan heyecan?
(h) Güvenlik: Hapishane kişinin evi gibi olduysa?

3) Suçu neden cezalandırmalı?
("Bütün cezalar fenalıktır, bütün cezalar kendi içinde kötüdür." -Bentham)
a) Yanlış davranışı ödetmek (intikamcı)? -Deontolojik yaklaşım, bütün cezalar madeni paranın öbür yüzü olarak cezayı beraberinde getirir: "göze göz" (Kant). Cinayetin idamla cezalandırılmasındaki bağlantı açıktır, peki ya bu temelde tecavüz, dolandırıcılık, şantaj ya da hırsızlığın cezası ne olmalı?
b) Ötekiler üzerinde caydırıcı etkisi olması için (engelleyici)? Teleolojik bir yaklaşımdır. Ceza –mesela idam cezası– kişiyi cinayetten caydırır mı? (Birleşik Devletler'deki idam cezası uygulandığı sıradaki ve kaldırıldıktan sonraki cinayet vakalarını karşılaştırın.) Hapisler caydırıyor mu? (Nüfus sürekli artıyor, büyük bir yüzdesi ise sabıkalı.)
c) Toplumu korumak? -teleolojik.
d) Kabahat işleyenleri eğitmek (reformcu)?- Teleolojik. Bunun idam cezasını dışarıda bıraktığı kabul edilirse, hapishanelerin kişiyi reforme ettiğine dair ispat var mı? (İlk kez hapse girenlerin en azından yüzde 50'si ikinci kez hapse giriyor.)

4) Ceza tiplerine karar vermedeki kriterler nelerdir?
(a) "En yüksek sayıda insan için en iyi"?
(b) Suçlunun esenliği?
(c) Kaynakların kıtlığı?
(d) İstikrar?
(e) Kurbanların ya da ailelerinin hisleri?
(f) Gelenek?
(g) Kamusal tutumları ifade etme arzusu?

5) Hapishane nedir?
(a) Tutuklu yargılananlar için gözaltı mekanları?
(b) Kamuyu korumak için güvenli birimler?
(c) Terapötik kurumlar
(d) Yetersizler için yuva?
(e) Suç "kolejleri"?

6) Hapishaneler nasıl değiştirilebilir?
(a) Eşlerin/kız arkadaşların düzenli ziyaretine izin verecek şekilde? (Hapishanelerde homoseksüellik yaygındır.)
(b) Mahpusların can sıkıntısından kurtulmalarına yardım etmek için değerli bir zanaat öğrenmelerine ya da böyle bir zanaatla uğraşmalarına izin vermek?
(c) Mahpuslara hücrelerinin dışında daha uzun süre kalmaları için onları gözetecek daha çok gardiyan getirtmek?
(d) Hapis mekanlarını daha insani yerler olarak inşa etmek? (Tüm bunlar muazzam paralar yatırılmasını gerektiriyor: Bu para nereden gelecek, Devlet Sağlık Hizmetleri? Eğitim? Savunma?)
(e) Bir "Şeytan Adası" yaratıp (mesela Man Adası: Liverpool'un batısında kalan bir tatil adası) mahpusları kendi başının çaresine bakmaya bırakmak?
(f) Cezaları azaltmak?
(g) Cezaları artırmak?

7) Hapse karşı ne tür alternatifler bulunabilir?
(a) Şiddet bağımlısı insanların mizacını yumuşatmak için beyin ameliyatları?
(b) Benzer etkileri gösteren zorunlu ilaçların enjekte edilmesi?
(c) Toplumu suçun ortadan kalkacağı şekilde değiştirmek (Mevcut suçlularla ne yapacaksınız? Hangi toplum şimdiye dek suçu ortadan kaldırdı ki?)
(d) Toplumda uzun vardiyaları zorunlu kılmak? Kaç denetmen gerekir?
(e) Suçluları sürgüne yollamak? Bu dünyada daha çok Avustralya var mı?
(f) Suçu ve suçluları toptan göz ardı etmek: Toplum hayatta kalabilir mi? (Ayrıca bkz. Vaka Çalışması 13)

11
Etik ve Politika

Politika ile ilgili ahlakî meseleleri tartışmak çoğu insana bira fabrikasında içkiden büsbütün imtina etmek ya da kerhanede bekaretin erdemlerini övmek kadar manasız görünecektir. Birçok insan politikanın kurnaz ve fırsatçıların elinde "kirli bir iş" olduğu düşünür. "Mümkün olanın sanatı" ya da daha kinikçe "iç güveyinden hallice olanın sanatı" olarak tanımlanmıştır. Uygulayıcıları birçok kişinin gözünde ilkesiz iktidar manyağı (Henry Kissinger ABD Dışişleri Bakanı'yken iktidarın "büyük bir afrodizyak" olduğunu söylemişti) imgesine sahiptir. Yine de politika sadece hırsız, yalancı, kukla ve ahmaklardan ibaret değildir. Ahlakî meseleleri uluslararası olmasa da, ulusal bir tartışma konusu kılan önemli insanlar da vardır. Tarihe en övgüye değer katkıda bulunanlardan bir

kısmı politikacılardır, bazı en hoş felsefî fikirler politikacılar tarafından kaleme alınmıştır. İtalya Mussolini kadar Garibaldi'yi, Almanya Hitler kadar Bismarck'ı, hatta Roma Caligula ve Neron kadar Hadrianus ve Traianus'larını yaratmıştır. Anglofon dünya belki de daha büyük oranda filozof-politikacı çıkarmıştır: Amerika'da Jefferson'dan Adlai Stevenson'a (ne yazık ki hiçbir zaman Başkan olamadı) Britanya'da ise Burke, Mill ve Disraeli'ye kadar. Bu yüzden Britanya ve Amerika'daki seçimle gelinen en yüksek makamların sahiplerinin, mesela 1980'lerde politikanın sadece dar görüşlü zorbaların elinde olmasına bakarak, bu tip insanlar olduğu yönünde bir genelleştirmeye varmak, epey yanlış olacaktır. Politikacılar da insan olduğu için insan erdem ve kusurlarının toplamını yansıtır, kusurlar da belirli bir zamanda egemen oluyor gibiyse, önünde sonunda sarkacın öbür yöne yönelip erdemin baskın çıkmasını beklemek makul gibi görünüyor. Aristoteles "İnsanın politik bir hayvan olduğunu" söylemişti, böyle demesi elbette bunu doğru kılmaz, ama sözleri ahlakî meseleler söz konusu olduğu müddetçe politikanın kısa bir incelemesini meşrulaştırmamız için yeterince hakikat içeriyor.

Yönetim Biçimleri

Birbirinden farklı dönemlerde farklı farklı ülkelerde şekil alan yönetimlerin çeşitli biçimlerini özetlersek, bu bölümün temel meselelerini tartışacak yolu açarız. Yunanca *arche* kelimesi (diğer birçok anlamının yanı sıra) "yönetim" *kratein* ise "yönetmek" anlamına gelir. Bu ikisinden biri (-arşi ya da -krasi olarak) aşağıdaki her kelimenin ikinci yarısında yer alıyorken, birinci yarısı politik sistemi betimleyen değişkeni temsil eder.

OTOKRASİ (*autos* = "kendi"): Tek bir yöneticinin yönetimi, aynı sistem monarşide de bulunur.

MONARŞİ (*monos* = "tek"): Bugünkü kullanımıyla veraset yoluyla kraliçe ya da kralın yönetimini imler, otokraside

ise bir diktatör kendi mutlak gücünü şu ya da bu şekilde kendi çabalarıyla kazanmıştır.

OLİGARŞİ: (*oligos* = "birkaç"): Az kişinin yönetimi, mesela Julius Caesar'ın öldürülmesinden sonra gelen üç kişilik yönetim.

PATRİYARKA (*pater* = "baba"): Babaların (Aborjinlerde olduğu üzere bir klan ya da cemaatin yaşlı ya da saygı gören üyelerinin) yönetimi.

ARİSTOKRASİ (*aristos* = "en ala" ya da "en iyi"): Asillerin devrim öncesi Fransa ya da Tudor öncesi İngiltere'de uzun dönemler boyunca etkin biçimde toplumu yönetmesi.

PLÜTOKRASİ (*ploutos* = "zenginlik"): Zenginlerin yönetimi. Kinikler bu tabiri Amerikan sistemini tarif etmek için kullanır, çünkü "tahta kulübeden Beyaz Saray*"a geçmişe dair bir sendrom gibi görünüyordu.

BÜROKRASİ (Burada Fransızca "bureau" (büro) kelimesinden devşirilmiş, Yunanca eşanlamlısı yok): Kamu görevlilerinin ya da devlet görevlilerinin yönetimi. Yeniden kinik misafirimizin deyişiyle Britanya böyle yönetiliyor: Seçilmiş bakanlar gelip geçerken devlet görevlileri meclisler birbiri ardına değişse de görevde kalmaya devam ediyor.

TEOKRASİ: Harfî harfine çevirisiyle "Tanrı'nın hâkimiyeti" Tanrı'nın temsilcileri –rahipler ya da denkleri– tarafından yönetilme (Şah dönemi sonrası İran, Reform Hareketi sırasında ihtiyarlar ya da rahipler. Etimolojik olarak aşağıda yer alan hiyerarşiye benzer).

HİYERARŞİ (*hieros* = "kutsal"): Modern, popüler kullanımında bu kelime orijinal anlamını kaybetmiştir, artık herhangi cemaat ya da şirketin, örgütün ya da mesleğin üst tabakası anlamına geliyor. İlginçtir ki kelime hâlâ "adımını yavaş at, çünkü senden daha kutsalım" ethosunu koruyor.

GERONTOKRASİ (*gerôn* = "ihtiyar"): İhtiyarların yönetimi. Gorbaçov Sovyetlerin başına geçene kadar ve Çin'de

---

* Abraham Lincoln için söylenir. Lincoln fakir bir ailenin çocuğu olarak tahta bir kulübede dünyaya gelmişti. (ç.n.)

1948'de komünist zaferden yıllar sonrasına kadar bu iki ülkedeki yönetim böyle tanımlanabilir.

STRATOKRASİ *(stratos* = "ordu"): Askeri yönetim. Modern dünyada birçok örneği var.

MERİTOKRASİ *(meritum* = Latince "hak edilen şey"): *The Rise of the Meritocracy* (Meritokrasinin Yükselişi) adlı kitabın başlığından türetilmiş modern bir kelime. En becerikli/bilgili/yüksek saygı görenlerin yönetimi anlamına geliyor. İltifattan ziyade iğneleyici bir kelime, insanların "kimde varsa ona verilecek" felsefesine dayanacak surette en yüksek sorumluluk konumlarına ulaşma sürecini gösteriyor. "İticiden" ("snarl") ziyade "kulağa hoş gelen" ("purr") bir kelime.*

DEMOKRASİ *(demos* = "halk"): Halk yönetimi. Bu yönetim biçimi metinde insan hakları üzerine bir vaka çalışması içerisinde ayrıntısıyla tartışılacak. Burada not edilecek nokta, bu sistemin etkin biçimde işlemesi için bir yandan yönetenlerin öteki yandan yönetilenlerin arasındaki "biz-onlar" sendromu büsbütün kaldırılamasa da olabildiğince asgariye indirilerek iki grubun daimî surette yer değiştirmesi gerektiğidir. Bu süreç elbette çok nüfuslu bir halk örgütlenmesinden ziyade az sayıda insanda uygulanabilir. [İstikrarlı biçimde herhangi hiyerarşi kurmayı reddeden bir örgüte üyeyim. Buna ulaşma yöntemi (yazılı olmayan) kural gereği yerel toplantıları yöneten kurul başkanı ve yazmanın makamında azami 3 ay süresince bulunmasıdır.] Bunlar, dünyanın deneyimlediği ve deneyimlemeye devam ettiği yönetim tiplerinden sadece birkaç örnek. Listeye ekleme yapmak isteyebilirsiniz, hatta yenilerini eklemek eğlenceli bile olabilir, özellikle de Grekçe bilginiz sağlamsa (felsefeyle cebelleşmede faydalı bir silah). Öğretmenlerin yönetimi "pedagogarşi" bir kadının yönetimi "jinarşi" çoğul olarak kadınların yönetimi "jinekokrasi" anlamına gelebilir. ("porkokrasi" muhtemelen erkek şovenistlerin,

* Bkz. s. 49.

"ludokrasi" çapkınların yönetimi olacaktır, "pornogarşi" ile "idiyotokrasi"nin anlamı neredeyse aşikârdır (gerçi tamamen emin değilim-bir etimoloji sözlüğüne başvursanız iyi olur). Peki ya "farmakarşi" ya da "oinopotokrasi"ye* ne demeli?

Meramımızı açıkça ifade edebilme amacıyla farklı farklı yönetim biçimlerini ayrı ayrı kategorize ettik, fakat pratikte iki ya da daha çok türün çakışma şansı olacaktır. Mesela bir otokrat zengin olabilir, ama asil değildir. Gerontokrasi hâlâ demokratik bir yönetim olabilir, bürokrasi de diğer herhangi yönetim biçiminin maskesi altında varlığını sürdürebilir. Her zaman geri kalanından ayrı bir kategoride duran ve kalmaya devam edecek bir yönetim formu (gerçi bu durumda tabir hiçbir surette herhangi yönetime uygulanamaz) "yönetimin olmaması" anlamıyla anarşidir. Son üç yüzyılda bunun çeşitli ifadeleri olmuştur.

Yönetim ve Filozoflar

Batı Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya oradan Avustralasya'ya dünyadaki birçok ülke demokrasiyle yönetildiğini iddia eder. İlk önce demokrasi fikrinin Platon'dan Mill'e kadar (düşünceleri birbirinden bu kadar farklı olduğu için bu iki filozof seçildi) bir filozoflar silsilesinin düşünüşünde nasıl geliştiğini inceleyeceğiz. Sonra demokrasinin pratikte ne anlama geldiğine yakından göz atacağız ve fikrin modern dünyadaki politik yapılar içerisinde ifade edilebilir olup olmadığını soracağız.

Platon'un Devleti: Demokrasi fikri iki bin yıl önce Platon tarafından tüm felsefî eserler arasında hiç şüphesiz en ünlü

* Bu türetilmiş kelimelerin bir kısmı Yunanca'dan değil, Latince'den. Porkokrasi, Latince "porcus"tan (yaban domuzu) geliyor. Ludokrasinin "ludus"u ise "oynaşma, cilveleşme" demek. Pornogarşi, antik Yunanca" pornê"den (fahişe) geliyor, idiot ise belli bir mesleği, becerisi bulunmayan, sıradan insan anlamına gelen "idiotês"ten. Farmakarşiye gelince ilaç ya da zehir anlamına gelen "pharmakon"dan türetilmiş. Son olarak oinopotokrasi, "oinos"tan (şarap) ve "potos"tan (içki) türüyor. (ç.n.)

olanında popülerleştirilmiştir: *Devlet*.* Bu eserde yazar politika, eğitim, ahlak, evlilik, metafizik, sanat, şiir, psikoloji, teoloji ve adalet üzerine görüşlerini izah etmiştir. Amerikalı yazar ve filozof R. W. Emerson *Devlet* için şunları söylemişti: "Kütüphaneleri yakın, çünkü onların tüm değeri bu kitapta toplanmıştır." Onu okumadan felsefe üzerine çalışmak Hıristiyanlığı Eski Ahit'e ya da Batı müziğini J. S. Bach'a başvurmadan araştırmaya benzer.

Platon'un tasarladığı ideal devlet vatandaşları arasında üç mertebe ya da tabaka içerir: Üstün entelektüel becerileri yüzünden seçilmiş devleti yöneten filozof krallar, devleti koruyan askerler ve köylülerden, alet yapanlardan tüccarlardan müteşekkil, akademik sınavlarında çuvallamış, tüm angarya işleri icra eden işçiler. Platon akademik açıdan en parlak olanları devletin koruyucuları olarak seçiyordu, çünkü dayanıklı ve adil yönetim için en sağlam ümidin aydın insanların yönetimi yoluyla gerçekleşeceğine inanıyordu. "Bilgelik ve siyasi liderlik aynı insanda buluşmadığı sürece ne şehirlerin ne de insan ırkının başı illetten kurtulamaz."

Platon'un Ütopya tasavvuru genelde demokratik olarak tanımlansa da, pek öyle sayılmaz. Otokrasi, plütokrasi ve otokrasinin risklerini kesinlikle bertaraf eder. Yönetici olmak, doğuştan sahip olduğu entelektüel becerileri yıllar içerisinde gördüğü katı eğitimle pratik etmekten geçer. Mevki irsi değildir, ne de zenginlik elit arasında bir yer satın almaya yeter. Fakat *élite* kelimesi bunu ele verir. Koruyucunun makamı sadece vatandaşların seçilmiş bir azınlığına açıktı, yönetilenlerin kesiti kesinlikle temsil edilmiyordu. Ancak koruyuculuk az sayıda insanın erişiminde olduğundan (daha önce yazdığımız sınıflandırmayı kullanmak gerekirse) oligarşik bir meritokrasidir. Bazı yönetim biçimlerinden daha demokratik olsa da, daha sonradan hayata geçirilmiş olmasa da tanımlandığı gibi temsili demokrasi değildir.

* Platon, *Devlet*, Çev. S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016. (y.h.n.)

Demokrasinin Batı ülkelerinde uygulandığı haliyle yöneticileri bir biçimde akademik niteliğe sahip olmak zorunda kalsaydılar rejimin daha etkili olup olamayacağı üzerinde tahmin yürütmek ilginç olabilir. R. L. Stevenson'ın dediği üzere milletvekili olmak herhangi bir liyakat gerektirmeyen tek meslektir. Bu, Amerikan Senatosu ile Temsilciler Meclisi için dahi geçerlidir (Başkan'dan bahsetmiyoruz bile). Teoride bu makul bir koşul gibi görünüyor, ama pratikte birden belirecek birçok sorun var. Birincisi, yönetim karar-alma ile ilgilidir, akademisyenlerin de bunu yapmayla ilgili özellikle liyakatli olduklarını öne sürmek için pek az ispat var gibi görünüyor. (Genelde sıkıntıdan patlamış akademisyenlerden müteşekkil olmaktan pek fazlasını kapsamayan birçok akademik heyette bulunduktan sonra akademik uzmanlıkla pratik yorumlar getirebilme yeteneğinin birbiriyle çelişen beceriler olup olmadığını merak ediyorum.) İkincisi, akademik liyakat normalde entelektüelliği yansıtabilir, ama sağduyunun bir göstergesi değildir. Birçok vakada (yine deneyimime dayanarak) tam tersi gerçekleşir. Üçüncüsü zekâ ötekilere duyulan empatinin genişliğini (herhangi yönetimdeki biri için son derece öncelikli olması gereken bir koşul) güvence altına almaz. Politikada olsun iş hayatında olsun dünyanın en kötü insanlarından bir kısmı hiç şüphesiz zekidir. Dördüncü olarak, testi kimin hazırlayıp değerlendireceği (ve bunun pek de bizzat yasamanın bir rolü olmayacağı düşünülürse, değerlendirmeyi yapacakları kimin değerlendireceği) sorunu vardır. Son olarak –bu Platon'un tüm önerisi üzerindeki en ağır soru işareti olarak kalmaya devam ediyor– bu tip seçmeci bir sürecin nüfusun büyük bir kısmını dışlayacağından hiçbir zaman bir bütün olarak nüfusu temsil edemeyeceği ve sonunda bilfiil sadece toprak sahiplerinin oy hakkı olduğu Britanya parlamentosuna benzer bir şey ortaya çıkacağıdır. Platon'un devletinin (dönemin Atina'sının da) nüfusunun yarısını hiçbir hakka sahip olmayan kölelerin oluşturduğu düşünülürse, bazıları önerilerinin demokrasiden ziyade itaatkarlığı yansıttığı düşünebilir.

Hobbes'un Leviathan'ı: Hobbes'un yönetime dair görüşlerinin insan doğasına dair dosdoğru ve sarih fikirlerinden çıktığını önceden görmüştük (2. Bölüm). İnsanı mekanistik bir evrenin ayrışmaz bir parçası olarak gördüğünden, filozofun ya da sosyal bilimcinin insan davranışlarını ve arzularını tıpkı bir fizikçinin ağırlıkları ve ölçüleri kullandığı gibi ele alabileceğine inanıyordu. Kendisinden başlayarak tüm insanlığa dair tümevarımsal bir çıkarımda bulunarak insanı doğal olarak ve temelinde bencil, kavgacı, gözünü iktidar hırsı bürümüş, acımasız ve sapkın olarak tasvir ediyordu. Böylece anarşi durumunda insanlar birbirini mahvedecekti. Bundan kaçınmak için bir taviz verilmesi gerekiyordu. İnsanın doğal istediği gibi davranma hakkı türün kendi kendisini yok etmesinin önüne geçecek bir doğa yasasına yerini bırakmalıydı. Buna da ancak herhangi durumdaki bireylerin özerkliğinin bir kısmını bağımsız kamusal bir otoriteye feda ettiği bir nevi sözleşmeyle erişilebilirdi. Hobbes'un öne sürdüğü üzere, vatandaşlar arasındaki barış ancak bu yoldan güvence altına alınabilir ve muhafaza edilebilirdi, çünkü iki birey arasındaki herhangi anlaşma taraflardan biri diğer türlüsünü avantajlı bir prosedür olarak görürse çiğnenebilirdi. Bu anlaşma yoluyla (dahası sadece bu anlaşma yoluyla) devlet var olmaya başlar, oysa daha önceki yazarlar devleti doğa durumunun bir parçası olarak görüyordu.

Hobbes, başyapıtı *Leviathan*'da* ideal yönetim biçiminin monarşi ya da otokrasi olduğunu, çünkü demokrasi ya da oligarşinin kaçınılmaz olarak çatışan çıkarları olan insanların karar alma süreçlerini içerdiğini öne sürüyordu. Öyleyse, insanların görevi ilk egemeni seçmekti, bundan sonra art arda gelen yönetimler için daha fazla seçim gerekmeyecekti. Hobbes, çoğunluğun bir kez yöneticiyi seçti mi "hem onun lehine hem aleyhine oy verenler bu adamın eylemlerini ve kurallarını sanki kendilerininmiş gibi yetkili kılmalıdır." diye

* Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lin, Yapı Kredi Yayınları, 1993. (y.h.n.)

ekliyordu. Bu şekilde seçilmiş kişi böylece yasayı ve yönettiği kişilerin arasındaki düzeni koruyarak, toplumsal dokunun korunması ve sürdürülmesini güvence altına almada gerekecek diğer bütün eylemleri icra ederek sözleşmenin kendi hesabına olan kısmını gerçekleştirecekti. Hobbes, yönetici seçmenlere karşı hesap verebilir kılınırsa, (mesela) birkaç yıllığına yeniden seçme sürecine kendini tabi kılarsa ya da halkın isteklerine karşı davrandığında (mesela ek vergileri artırarak) rakiplerinin ona meydan okumasına izin veren bir kurum içerisinde işlev görerek bu kişinin otoritesinin kaçınılmaz biçimde engelleneceğine inanıyordu. Hobbes bizatihi dine şüpheyle yaklaşsa da, kendi siyasi teorisinin "kralların ilahi hakkı" kavramına dayanması anlaşılabilir. Herhalde Stuartların, özellikle de II. Charles'ın desteği olmayan bir hayatın kesinlikle zor olacağını düşünürdü. İlahi sol olduklarına inananlarla karşı karşıya olmak Hobbes'un bahtsızlığıydı (gerçi I. Charles kadar bahtsız sayılmazdı), öyle ki iç savaş döneminde ülkeden kaçmak zorunda kalmıştı.*

Hobbes'un güçlü, tek kişi tarafından yönetilen –bu yüzden de tek amaca hizmet eden– hükümeti savunması, bir yüzyıl öncesinde politika fikrinin (bundan kastedilen Avrupa politikasıydı) büyük ölçüde cebir ve bencilliğe dayandığını acımasızca bir dürüstlükle öne süren Machiavelli'nin ele aldığı haliyle kitabı *Prens*'in** bir uzantısıdır. Hobbes'un fikirlerinin temel ve doğrudan etkisi ulus-devletin egemenliğini inşa etmesiydi. Daha ilginç olanı ise dolaylı yoldan, yani felsefî bakış açısından bireyselliğe verdiği destekti. Bu inanca göre devletin gücü ve yasanın otoritesi ancak bireylerin güvenliğine katkıda bulundukları için meşrulaştırılabilirdir. Herhangi bi-

* I. Charles 1625-1649 yılları arasında Büyük Britanya ve İrlanda Kralı. Parlamento ile çatışması İç Savaş'ın başlamasına yol açmıştır. Savaşın sonunda da idam edilmiştir. I. Charles idam edildikten sonra 1660'a kadar Oliver Cromwell tahtta kalmıştır. Bu dönem iç savaş dönemidir. 1660'ta II. Charles'ın tahta çıkmasıyla iç savaş dönemi bitmiş, Restorasyon dönemi başlamıştır. I. ve II. Charles Stuart Hanedanlığı'ndan geliyordu. (ç.n.)

** Machiavelli, *Prens*, Çev. Nevin Yeni, Alfa Yayınları, İstanbul, 2021.

reyin kişisel özerkliğinden özveride bulunmasının tek nedeni böylece otoriteye gereken itaat ve saygının (uzun vadede de böyle davranması kendi hesabına çok daha avantajlı olacaktır) birey açısından kendi hesabına bu adımı atmayı reddettiği zaman karşılaşacağı zorluklar kadar eziyet verici olmamasıdır.

Herhangi diktatörün Hobbes'un *Leviathan*'ının sayfalarından –kitapla başa çıkacak kadar okuma yazması olduğunu varsayarsak– neden haz alacağını görmek kolaydır, neden birçok demokratik ülkenin başbakanlarının gizliden gizliye Hobbes'un yönetici için tasarladığı iktidarı arzuladığını da. Liberaller bile yer yer demokrasinin o kadar arzulanabilir olmayan veçhelerinin bir kısmının yol açtığı durumlardan ümitsizliğe kapılarak baştan çıkmıştır (G. B. Shaw'un demokrasi için dediği üzere "liyakatsiz çoğunluğun yozlaşmış azınlığı göreve getirmesi için yapılan seçim"). Hatta mutlak iktidar olduğu varsayılırsa kişinin nasıl vergi vereceği hakkında fantezi kurmak hoş bir boş vakit eğlencesi olabilir. Ancak bu yönetim biçiminin deneyimlenmesi zaman zaman bilge ve iyiliksever bir yönetici ortaya çıkarsa bile, Hobbes haklıysa, kendi iktidarını tebaalarının menfaati için değil sadece kendi küpünü doldurmak için kullanmasının daha doğal olduğunu gösteriyor. Her Pitt için onlarca Thatcher, her Lincoln için binlerce Reagan vardır. Gelişimin belirli seviyelerinde bir devlet belki de en iyi otokrasi ile yönetilir (post-kolonyal Afrika buna iyi bir örnek teşkil edebilir) ama görünen o ki bireyin gücünün yozlaştırıcı etkisi, özellikle de birey hanedanlık kurduğunda öyle barizdir ki Lord Acton'ın şu vecizesine atıfta bulunmaya bile gerek yoktur: "İktidar yozlaştırmaya, mutlak iktidar mutlak yozlaştırmaya meyleder" Platon'un da iddia ettiği gibi "demokrasi despotluğa dönüyor" ise despotluğun tüm tuzaklarıyla başlayan bir sistem için nasıl ümit beslenebilir ki?

Locke Batı'daki ideal yönetim biçimi üzerine mevcut görüşe en yakın olan *John Locke*'unkidir. Şayet epistemoloji üzerine çalışıyor olsaydık, Locke bu kitabı büyük ölçüde dol-

dururdu. Yönetim üzerine düşünceleri iktidar ile vatandaşlar arasındaki sözleşmenin yönetilenlerin rızasına tamamen uyması, yönetilenlerin memnuniyetsizliklerini ifade etmekte özgür oldukları ve sonuç olarak yargı yetkisinin etkilerini deneyimleyen çoğunluğun desteğini yitiren hiçbir yönetimin varlığını sürdürmemesi gerektiği ilkesine dayanır. *İnsanlar yöneticilerini yaratır ve bitirir.* Locke, hiçbir vatandaşın "kendi rızası olmadan bir ötekinin siyasi iktidarına tabi olmaması" gerektiğini iddia ediyordu. Hobbes'un doğa yasasının vatandaşların uzun vadeli menfaatleri için otokratik bir yönetim gerektirdiği fikrine karşı Locke hiçbir insanın ya da yönetimin "bir diğerinin hayatı, özgürlüğü ve mülkiyeti üzerinde keyfi gücü olmadığını" iddia eder. Locke'u okurken Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin yankılarını işitiyorsak, bu tesadüf değildir: Locke aklında Amerikan kolonilerini bulundurarak yazıyordu, Thomas Jefferson ise Locke'u bol bol okumuştu.

Locke etkin biçimde demokrasi diye tanımlanabilecek bir yönetim görüşünü vurgulamıştır, çünkü bu sadece çoğunluğun desteği olan bir otoriteye sahip yönetimin savunusuydu. Bu bize o kadar da devrimci bir fikir gibi görünmeyebilir, ama Locke'un çağdaşlarının çoğu için bu görüşler neredeyse vatana ihanet sayılıyordu. Bu tip bir gücün vatandaşların elinde olması, tiran iktidarı tarafından ezildiklerinde halkın devrim yapma hakkı olduğunu ima ediyordu. Haklar meselesine daha sonra geri döneceğiz. Locke'un bize sunduğu mesele çoğunluğun desteğine dayanan otoriteyle yönetilmenin gerçek pratikte olmasa bile anlayış olarak ne kadar övülesi olduğudur.

Demokrasi: Bu yönetim sistemini destekleme lehine *prima facie* ispat hemen kabul edilmelidir. Bir yönetici ya da yöneticiler grubunun kararları için halka her zaman hesap verebilir konumda olması gerekmesinin iki örneğinin dahi birbirine tam benzemediği bir tür içerisinde mümkün olduğunca memnuniyet yaratması muhtemel görülmelidir. Bunun lehine durum belirli bir yaştan sonra evrensel oy kullanma hakkı koşullarında ancak nüfusun küçük bir azınlığının

bu hakka sahip olduğu Locke'un zamanlarındakinden çok daha kuvvetlidir. Locke'un inandığı yönetim sadece toprak ve diğer mülk sahiplerine hizmet etmek ve onları memnun etmek üzere vardı. Ülkenin fakirleri, kadınlar... hiçbiri temsil edilmiyordu. Yani bu demokrasi biçimine getirilecek eleştiri Platon'un devletine getirilen eleştiriyle aynıdır: Yönetim altındaki vatandaşların tam bir kesitini temsil etmiyordu. Ama Locke en azından yöneticilere bazı yaptırımlar ve engeller önerir, bu da arzulanabilir bir gelişmedir.

Ancak çoğunluk desteğiyle yönetim pratiğine dair akılda tutulması gereken (en az) üç sorun vardır. Birincisi mahut *sessiz çoğunluğun* varlığı olgusudur, yani derin politik kanaatleri olmayan ve politik faaliyetin herhangi veçhesiyle uğraşmak isteme arzusu duymayanlar. Bu insanlar huzurları eksik olmadığı müddetçe genelde kimin yönettiğini umursamaz. Yer yer belki de Britanya'da Sosyal Demokrat Parti kurulduğunda uyuşukluklarından sıyrılmış olabilirler, ama özelinde herhangi siyasi ideolojiyi savunmazlar. Bu grup (boyutu tahmin edilemeyecek kadar büyüktür) genelde hangi politik teori o sırada popülerse onunla uzlaşma içerisindedir, yani demokrasideki gerçek tartışma (o günün yöneticilerini destekleyen ya da onlara muhalefet eden ifade) esasen bütününde seçmenlerin ancak bir azınlığını teşkil eden politik aktivistlere bırakılmıştır.

Birinciyle ilintili ikinci sorun demokrasi idealinin kişilerin zihinlerini ve nasıl oy vereceklerini etkilemek için *kitle iletişim araçlarının gücünü* kabul etmesi gerektiğidir. Yakın yıllarda, hem Britanya hem de Amerika'da (muhtemelen de diğer demokratik ülkelerin birçoğunda) politik ekollerin savunucuları tarafından televizyonda sunulan imge, vatandaşların verdiği oyu etkilemede önemli bir faktör (en önemlisi olmasa da) olmuştur. Locke, rüyalarını süsleyen Amerika'daki başkanlık seçimlerinin iki taraftarın yer aldığı bir dizi televizyon tartışma programında rakiplerden biri kirli sakal bıraktığı, bu da izleyici kitlesine bir Western filmindeki "kötü adamı"

hatırlattığı için kazanıldığını ya da kaybedildiğini öğrense herhalde bunu pek de eğlenceli bulmazdı. Britanya'daki popüler basın yığınının okurlara karşı tutumu (sayfalarını doldurmayı seçtikleri "hikâyeler" bir kılavuz olabiliyorsa) aleni ve kinik bir küçümsemedir. Bunlardan biri, *Daily Mirror*'ın editörü Cecil Harmsworth King (o zamanlar bu gazetenin editörüydü) gazetesi yoluyla okurlarına düşük zekâ seviyesi atfetmekle eleştirildiğinde, entelektüellerin sorunun gazete okurlarının çoğunluğunun ne kadar ahmak, cahil, önyargılı ve herhangi konuda gerçek, herhangi bir fikir üretmekten aciz olduğunu anlamadıkları yorumunu yapmakla yetinmişti. Bunlar acımasız sözlerdi ve zamanında şiddetli bir tartışma yaratmıştı, ama 4 milyon günlük okuru olan *Sun* gazetesinin (deniz aşırı ziyaretçilerden saklama isteği uyandıracak ulusal gazetelerden sadece biri) yayımlandığı ülke Locke'un çoğunluğun rızasını bu kadar şiddetle ve coşkuyla savunmasını bir kez daha düşünmesini sağlayabilirdi. Bir avuç yabancı tarafından eğitilen dört milyon papağanın ifade ettiği bir konsensüsü pek de sağlıklı bulmazdı.

Çoğunluğun yönetimi ile ilgili üçüncü sorun felsefî açıdan en önemli olanı. Çoğunluğu teşkil edenlerin hepsi de esasen muhtelif politik konular üzerine düşünmüş olsa, böylece destekleri de sessizden ziyade etkin olsa da, geriye *azınlık haklarının temsili* sorunu kalıyor. Hobbes, yönetici bir kez seçildi mi, sadece onu destekleyenleri değil, tüm vatandaşları temsil etmesi gerektiğini iddia etmişti. Bu kulağa teoride hoş geliyor, ama durum pratikte, en hafifinden, hayal kırıklığı uyandırır. "Doğruluk" Hobbesçu terimle "devletin en yüksek menfaati" olarak tanımlansa da, belirli bir politikanın çoğunluğun görüşlerini yansıtması, fikrin "doğruluğunu" güvence altına almaz diye iddia eder azınlık.. Mesela Britanyalıların azımsanmayacak bir azınlığı 20-30 yıl boyunca Britanya'nın Güney Afrika'ya ekonomik yaptırım uygulaması gerektiğini savundu. Bu inanç hem ahlakî nedenlerden –bu ülkede beyazların siyahlara insanlıkdışı davranışı etik açıdan savunu-

lamazdır– hem de pratik nedenlerden –hiçbir şey yapılmazsa ve akabinde kaçınılmaz olan gerçekleştiğinde, yani Güney Afrika'da çoğunluk yönetimine geçildiğinde ve Britanya ile ilişkiler yeniden gözden geçirildiğinde bu unutulmayacaktı– takdir kazandı. Hobbes'un görüşlerine daha yakın gelen bu pratik nedenlerin sonuncusudur. Azınlık bu konuda göz ardı edildi (ironiktir ki çoğunluk bazen yanlış olabilirken, azınlığın da her zaman haklı olmayabileceği görüşünü savunan, kendi başına nüfusun sadece bir azınlığını temsil eden bir hükümet tarafından).

Mill: Özgürlük Üzerine. Azınlık hakları sorusu hem yazılarında hem de bizzat mecliste *John Stuart Mill* tarafından ele alınmıştır. Argümanı özünde oldukça temel ve basitti. Demokrasi tüm yönetilenlerin isteklerinin bir ifadesiyse, bu herhangi konuda çoğunluğun iradesiyle uzlaşamayanları ya da uzlaşmayacakları da kapsamalıdır. Mill, en ünlü kitabı *Özgürlük Üzerine*'de bu görüşünü içe işleyen bir açıklıkla ele almıştır (siyaset felsefesi yazıları arasında açıklığı, kapsamı ve liberalizmi açısından belki de *Devlet*'e baş rakip olabilir). Şu an yaptığınız okumadan zaman ayırıp kitaba iyice göz gezdirirseniz, muhtemelen ne kadar çok "alıntı"ya aşina olduğunuzu keşfederek şaşırabilirsiniz. 2. Bölüm'den iki cümle eserin saikini gösterecektir:

> Bir kişi haricinde tüm insanlık bir konuda hemfikirse ve sadece bu kişi karşıt görüşteyse, o kişinin geri kalan insanlığı susturması ne kadar meşru ise insanlığın bu kişiyi susturması o kadar meşru olacaktır, ne eksik ne fazla [...] Bastırmaya çalıştığımız görüşün yanlış olduğundan asla emin olamayız, emin olsaydık da bastırma edimi hâlâ bir kötülük olarak kalmaya devam edecekti.

Bu sözler elbette Voltaire'in bir yüzyıl önce söylediklerini hatırlatıyor: "Dediklerinize katılmıyorum, ama fikirlerinizi söyleme hakkınızı ölümüne savunacağım." Mill'in *Özgürlük Üzerine*'si devletteki azınlıklar hakkında dört temel noktaya değinir.

1. Çoğunluk hatalı olabilir.
2. Çoğunluk haklı olsa bile, azınlık ona bir katkıda bulunabilir.
3. Çoğunluk haksızsa, bu halkın esenliği açısından bir tehlike teşkil eder.
4. Bu yüzden azınlığın konuşma özgürlüğü olmalıdır.

İlk üç önermeye çok az kişi karşı çıkacaktır. Esas sorun politik değil, felsefîdir: Çoğunluğun yanlış olduğunu vurgulu biçimde öne sürmek için gereken otoritenin doğası. Tarih, çoğunluğun destek verdiği devletlerin yaptıklarını ettiklerini sıklıkla kınamıştır, mesela 18. yüzyıl Britanya'sında köle ticaretini destekleyen çoğunluğu ya da 1930'larda ve 1940'larda toplama kamplarını görmezden gelen Alman çoğunluğu. Fakat o sırada bir kişi kabul görmüş fikir ya da politikanın yanlış olduğundan nasıl emin olabilirdi? Yine 4. Bölüm'de de tartışılmış olan bireyin karşı karşıya olduğu aynı probleme çattık. Birey kendi davranışının ahlakî değerinden nasıl emin olabilir? (Bir devlet davranışına karşı bazı tarihsel yargıların elbette ahlakla hiçbir ilgisi yok. Savaş sonrası Britanya'da yer fıstığı ile ilgili tasarının amacı özgeciydi, bu yüzden de muhtemelen övgüye değerdi, ama işletmenin neredeyse topyekûn yetersizliği yüzünden evrensel olarak kınanmıştır.)

Mill'in son iddiası, sözlü ya da yazılı herhangi bir yoldan fikirleri iletişime açma özgürlüğü anlamında alınabilir. Bundan kaynaklanacak iki olası birbirine zıt tepki vardır. Bir yandan, sadece güvenlik sebebiyle olsa bile, olası her fikrin ifade edilmesinin akıllıca olmayabileceği nedeniyle *itiraz edilebilir*, çünkü bu tip ifadelerin, bu görüşlere katılanların bazılarının bir kısmı hesabına, önünde sonunda eyleyebileceği –devlet açısından yıkıcı olabilecek bir eylem– muhtemeldir. Dünyada vatandaşlarının kendi fikirlerini ifade etme hakkından ötürü mahpus olmaktan kurtulduğu çok az ülke olmalı. (Mill, Uluslararası Af Örgütü'nün Daimî Başkanı olabilirdi, çünkü ona göre hükümetler genelde vatandaşlarının kendi politikalarına ters düşen fikirlerle alakadar olacağından korktuğundan,

ancak bu fikirleri bastırmaya uğraştığı için çoktan yönetme hakkını kaybetmiştir.)

İkinci tepki, belki de genelinde bir demokraside politika konuları hakkında fikir özgürlüğüne izin vermenin arzulanabilir olduğunda, ama bu özgürlüğün insan davranışı ve düşüncesinin her alanına doğru genişletilip genişletilemeyeceğini sorgulamakta *mutabık kalmak* olacaktır. Faşistlerin fikirlerini kamusal alanlarda ifade etmesine izin vermenin (bu görüşler toplumun büyük bir kısmının birçok temel hakkından mahrum bırakılmasını savunmayı içerse bile) şimdilik daha iyi olacağını kabul edebiliriz, çünkü öbür türlü hoşgörü adına hoşgörüsüz davranıyor gibi görünürdük (gerçekten de oldukça büyük bir ikilem). Ancak toplumun bütününde bireylerin en derin arzularına göre davranmalarına izin vermede bir sınır olmalı. Mesela, nekrofiliyi hoş görmemiz ya da yasanın, en azından Batı devletlerinde, pederastiye ve pedofiliye izin vermesi hiçbir şekilde mümkün görünmüyor. Buna benzer meselelerle ilgili kamunun tutumunda müdahil yansız taraflara verdiği ya da verebileceği zarar yüzünden yaptırıma uğratılamayacağı belirli kişisel tatmin formlarının bulunduğu yönündedir. Mill bizzat buna izin veriyordu:

> Bireyin özgürlüğü böylece son derece sınırlı olmalıdır; öteki insanları rahatsız etmemelidir.

Buradaki sorun elbette bu hissiyat akla yatkın görünse de sorduğu soruyu sormadan cevabını varsaydığından temel soruna cevap vermemesidir. Yaşadığım gayrimenkule gelen bir ziyaretçi arabasını evimin dışındaki boş alana park etti, beni de ya başkasının yerini almak ya da arabamı 400 metre ötedeki bir garaja park etmek zorunda bıraktı diye öfkelenmeli miyim? Kimse etkilenmese de, ziyaretçinin eylemi *beni* kesinlikle rahatsız eder, ama Mill'in aklında olan pek de böyle bir sorun değildi. Bazı durumlar insanda tepkisizliğe yol açarken aynı durum başka bir bağlamda öfke krizlerine

sebebiyet verir. Polisi bir çiftin evine izinsizce girmesi için arayan bir komşum vardı. Çift onun karşısındaki dairede yaşıyordu ve çamaşırlarını verandalarına asmışlardı. Komşum bu yüzden ikamet ettikleri yerin "ön cephesinde herhangi değişikliği" açık açık yasaklayan sözleşmelerinin şartlarını çiğnediklerini iddia ediyordu. "Kamusal alanlarda çiş yapmayın" tabiri yasal terimlerle "rahatsız etmeyin" anlamına gelir. Biz de muhtemelen bu kurala uyarız ve başkalarından da uymalarını bekleriz, ama insanların yasayı çiğnemek dışında kişinin rahatlamasına izin vermeyen bu alanlardaki kurala uyarak kendilerine yoğun fiziksel zarar verdikleri bilinmektedir. (Özellikle Britanyalının hem sözcükleri seçiminde hem de gizli kapaklı eylemlerinde bu türden bedensel işlevlerin hakikaten gerçekleştiğinin üstünü örtecek her şeyi yapabilmesi –saygın insanların bu tip faaliyetlere tenezzül etmediği imasıyla birlikte– ulusun tuhaflıklarından biridir. Çişini tutamamak ihtiyar insanlara ihtiyarlığın diğer herhangi veçhesinden daha hakiki bir işkenceye neden olur. Bu işkence de, ne kadar akıldışı görünürse görünsün, tuvalet eğitimini çocuk yetiştirmede birinci öncelik olarak koyan bir toplumun ethos'unun kaçınılmaz sonucudur.)

Mill'e dönmek gerekirse; getirmeye çalıştığı nokta, devlet, kurallara uymayanların ifade özgürlüğünü kabul etmeye karşı gelirse, bu insanlardan bazıları devletin kendi güvenliği açısından tehdit olsa da, onları bu haklarından mahrum bırakırsak herkesin hemfikir olduğu basmakalıp lafları dile getiren, yüzü olmayan insanlardan müteşekkil bir devlet haline geleceği tehlikesidir. George Orwell'in *1984*'ü* bir ulusun kimsenin kazan kaldırmadığı, her şeyi ve herkesi kategorize etme arzusu içerisindeki bürokrasi altında içine düşebileceği (bazen de düştüğü) derinlikleri tasviriyle hayranlık uyandırır. Böyle bir devletin kazara ölü olarak dosyalanmış ve hâlâ hayatta olduğunu ispatlamaya çalışan vatandaşına ne yazık!

* George Orwell, *1984*, Çev. Celal Üster, Can Yayınları, 2000. (y.h.n.)

Özgürlük Üzerine'nin son (ve epeyce de uzun) cümlesi şuna parmak basıyor:

> Bir Devlet'in değeri, uzun vadede, onu oluşturan bireylerin değeridir. Onların zihinsel açıdan gelişimini ve yükselmesini yönetici becerisinden ya da pratiğin işletme ayrıntılarına verdiği görünüşten biraz fazlası için erteleyen bir Devlet de, kendi ellerinde hayırsever amaçlar için olsa bile daha yumuşak başlı araçlar haline gelmeleri için onu teşkil edenleri cüceleştiren bir Devlet de, küçük insanlarla hiçbir büyük işin başarılamayacağını görecektir: Kendisi için her şeyin feda edildiği mekanizmanın sonunda hiçbir şeye ulaşamadığı mükemmelliğinin. Zira hayati güç ihtiyacı, mekanizmanın pürüzsüzce işlemesi için yasaklamayı tercih eder.

Bu seviyede kurallara riayet etmeyenlerin ötekilere doğrudan zarar verdiği tüm bu koşullar göz önünde bulundurulduğunda bu kelimeler kulağa kehanet gibi gelmeli.

İnsan Hakları

Önceki paragraflarda birçok kez beliren bir kelime *haklardır*. Bunların politik terimlerde en ünlü ifadesi Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde bulunur:

> Bu doğruların apaçık olduğunu savunuyoruz: Tüm insanlar eşit yaratılmıştır, onları yaratan Tanrı tarafından belirli devredilemez haklarla donatılmışlardır. Bu haklar arasında hayat, özgürlük ve mutluluk arayışı vardır. Bu hakları korumak için hükümetler insanlar arasından teşkil edilir, bu insanlar adil haklarını yönetilenlerin rızasından alır. Herhangi hükümet formu bu amaçlar açısından yıkıcı hale gelirse, halkın onu değiştirme ya da ortadan kaldırma hakkı ve kendi güvenliklerini ve mutluluklarını en çok etkileyecek gibi görünen, temelini bu ilkelerden alan, iktidarını bu biçimde örgütleyen yeni bir hükümet kurma hakkı vardır.

Bu sözler pek çelişmiyor gibi görünüyor, sadece tınıları yüzünden değil, argümanın –bariz– temel geçerliliği yüzünden de. Kim tüm insanların yaşama, özgür olma, içsel işkenceden

mustarip olmaya zorlanmama (olumsuz açılardan ifade edilmiş, ama belki de "mutluluk" kelimesinin muğlaklığını açığa çıkarabilen bir nitelik, bkz. 6. Bölüm) hakkı olmadığını iddia etmeye cesaret edebilir? Yüzeysel olarak bakıldığında haklar üzerine sürdürülecek herhangi tartışma doğrudan olacaktır, ama analiz edildiğinde son derece dikkatle kullanılması gereken, oldukça çetrefilli bir kelime olarak beliriyor. Kısaca göz atılması gereken üç soru var: *Haklar nelerdir? Nereden kaynaklanırlar? Neyi kapsarlar?*

1. *"Hakların" doğası:* Birinin herhangi bir şeyi yapma hakkı olması ne demektir? "Evlilik haklarından", "ebeveyn haklarından", "vatandaşlık haklarından" bahsederiz. İnsanlar "doğmamışların hakları", "hayvan hakları" hatta olgunluk evresine ulaşmadan kesilmiş bir "ağacın hakları" için kampanya yapar. Bu iddialar en azından şunları ima eder:

(a) Herhangi birini (ya da bazı durumlarda herhangi bir şeyi) yeterli meşrulaştırma olmadan bu tip haklardan mahrum bırakmak ahlaken yanlış olacaktır.
(b) Onun menfaatine vereceği zarar yüzünden yanlış olacaktır.
(c) Bu yüzden hakların tanımı şöyle olabilir: *Belirli bir muamelenin kendisine ve ötekilere ait olduğu geçerli bir iddia.*

Bu önermelerden her biri kulağa yeterince doğrudan gelebilir, ama analiz edildiğinde her biri (açık seçiklik söz konusu olduğu müddetçe) korkunç bir kusura sahiptir; her birinde muğlak, değer yüklü bir kelime vardır. Bu kelimeler o kadar çok sorunun cevabını soru daha sorulmadan varsayar ki, ne kadar ilerleme kaydedilebileceğini görmek zordur. Birinci önermede "yeterli" kelimemiz var. Komşumuz örneğinde gördüğümüz üzere bir kişinin ötekisini haklarından mahrum bırakması için "yeterli meşrulaştırması" olması (kullanılan örnekte çamaşır asma özgürlüğü) bu kişinin insanların özgürlüğüne müsamaha gösterilemez dayatmada bulunması anlamına gelebilir (çiftin evlerinin önünü değiştirme konusunda

sözleşmelerindeki kuralı çiğneyip çiğnemedikleri hakikaten de tartışmalı bir nokta.) Neyin yeterli meşrulaştırmayı teşkil ettiği sorusu, herhangi konuda bir konsensüs olma ihtimalinin pek bulunmaması gibi basit bir nedenden hemen hemen tüm koşullarda ucu açık kalan bir soru.

İkinci önermede bir o kadar muğlak "menfaat" kelimesi var. Menfaat nasıl değerlendiriliyor ve bu değerlendirmeyi yapacak kişi kim? Kısa vadede ya da uzun vadede "onun" menfaatlerinin onu kişisel olarak mı etkilediğini yoksa onun etrafındakilerin mi etkilenebileceğini düşüneceğiz? Her iki durumda da cevaplar muazzam bir çeşitlilik gösterebilir. Mesela oğullarımdan biri artık zamanında okula giderken düzenli olarak ev ödevlerini yapma konusunda onu yeterince yönlendirmediğim için şikâyet ediyor. O sıralar, doğru olsun yanlış olsun, aklı rock konserlerinde, gitar çalmakta ve kızları keşfetmekteyken (tam bu sıralamayla) zabıta memuru gibi onu sürekli kollamayı manasız buluyordum. Hayatının baharının tüm neşesine sahip 16 yaşındaki birini Shakespeare'in, ekonomi istatistiklerinin ve Fransızca düzensiz fiil çekimlerinin başına oturmaya ikna etmeye çalışmanın ters etki yaratacağını düşünüyordum, ama bugün istediği işler için yeterince nitelikli olmadığından şikâyet ediyor. Önceden bahsettiğim komşuların çıkardığı ufak tefek zorluklar konusunda sessiz kalmasını "başkasını olduğu gibi kabul etmeyi" öğrenmenin onun menfaatine olacağı nedeniyle bir o kadar teşvik mi etmeliyim? Hem de derinlerde bir yerlerde sessiz kalarak utanç vericilik raddesinde ödün verenin ben olduğumu hissediyorken? Bir kişi, herhangi durumda ötekisinin menfaatlerinin nerede bulunduğunu nasıl yargılayabilir? İnsan kişinin kendi "menfaatinin en çok" ne olduğundan emin olabilir mi?

Tanım önermesi (c)'deki "geçerli" kelimesi benzer türden bir sorun yaratıyor. Bir seri katil yaşamaya devam etme hakkı olduğuna dair geçerli bir iddiada bulunabilir mi? Peki ya bir hava korsanı özgürlük hakkı olduğuna? Herhangi liyakati bulunmayan, okuldan terk edilmiş birinin eğitimini devam

ettirme hakkı? İşsizin çalışma hakkı? Sıkıcı, tatmin edici olmayan bir işe sahip kişinin işinde mutluluğu arama hakkı? Bu vakaların her birindeki iddia ne kadar geçerlidir? Dahası bu tanım kendileri hesabına kendi haklarını ifade edemeyenleri (zihinsel engellileri, küçük çocukları, hayvanları vs.) nasıl etkiler? Bu gruplar da öbür herkesle aynı haklara sahip midir yoksa hakları daha az mıdır? Durum zorluklarla doludur, çünkü problemle karşı karşıya olan kişiler problemi ötekilerin perspektifinden ya da kendi akıllarında aynı değerlerle ele almayacaktır. Bana göre doğru olan size göre seçeneğe bağlı bir lüks olabilir. Size "doğal bir hak" gibi görünen şey, bana hepi topu arzulanabilir bir şey gibi görünecektir. Haklara karşı tutumunuz sorunun ortaya çıktığı kapsamlı bir dizi durum sunan, uzunca bir vaka çalışmasında (bkz. Vaka Çalışması 36) sınanacak. Bunlar bu bölümün olmazsa olmaz teması olan vatandaşlık haklarıyla ilgili problemleri kapsıyor. Bu hakların söz konusu olduğu yerlerde, iktidarın doğal eğilimi, onları mümkün olduğunca hafife almakmış gibi görünüyor (çünkü bu iktidar için hayatı daha kolay kılıyor). Birey ise bu hakları mümkün olduğunca vurgulamayı ve onlar hakkında konuşma eğilimini gösteriyor (en azından vakit bulursa ya da zahmete katlanırsa). Bu iki uç nokta arasında bir nevi ödün bulunması beklenebilir, ama bireyin mahremiyet hakkına karşı iktidarın güvenlik hakkı gibi ihtilaflı meseleler baki kalmaya devam eder.

Herhangi hükümetin bir kişinin, toplumun huzurunu bozan biri olduğuna inandığı gibi iyi bir neden öne sürerek, telefonunu dinlemeye alma hakkı olmalı mıdır? (Şu her zaman akılda tutulmalı: Birisi için toplumun huzurunu bozan kişi ötekisi için aydınlanmacı bir peygamber olabilir).

Devrimcilerin hakları: Meşum sonuçlara daha da gebe bir mesele, yönetilenlerin artık vatandaş çoğunluğunun menfaatlerine göre ve demokratik davranmadığı (yani oy sandığı yoluyla) görülen iktidara karşı ayaklanma hakkının kendini bizatihi bir değişim gerçekleştirme aracı olarak sunmasıdır.

Tarihsel determinizmi tartışırken gördüğümüz üzere Marx bunun bu koşullarda sadece vatandaşlık hakları olmadığına, hatta ancak şiddet ve kan dökme yoluyla gerçekleşse bile kaçınılmaz bir süreç olduğuna inanıyordu. Troçki bir zamanlar "Yumurta kırmadan omlet yapamazsınız" demişti. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi de daha tatlı dille olsa da, olayların gösterdiği üzere benzer şiddete dayanan sonuçlarıyla şunu iddia ediyordu: "Uzun bir istismar ve darbe silsilesi istisnasız aynı amacın peşine düşüyor, onları mutlak despotluğun tahakkümüne indirgemeyi tasarladığı açıkça görülüyorsa, böyle bir hükümeti indirmek ve gelecekteki güvenlikleri için yeni muhafızlar edinmek onların hakkıdır, görevidir." Burada atıfta bulunulan haklar Amerikalılarınkiydi, indirmekten dolaylı kasıt da amaçlarının Edmund Burke ve Thomas Paine gibi böylesine önemli insan hakları savunucuları tarafından savunulduğu, kanlı Bağımsızlık Savaşı'ydı. Bir ihtimal mutlak pasifistler dışında çok az sayıda insan yönetim tiranlığa dönüştüğünde, ne kadar istemeye istemeye olsa da değişimin ancak (kaçınılmaz surette) kanlı devrim yoluyla getirilmesi gerektiği görüşüne karşı gelecektir. Suçun üstüne atılacağı ilk kişi tiran olacaktır. Hitler'in aşırılıkları, pasifist Bonhoeffer'i bile Hitler'in hayatına karşı girişilen komploya katılmaya itmişti. Burada akılda tutulması gereken şey siyaset felsefecilerinin *de jure* yönetim ile *de facto* yönetim dedikleri yönetimler arasındaki farktır (Bu ikisi arasındaki fark 12. Bölüm'de öğretmenin eğitim süreci içerisindeki otoritesi ile ilgili olarak tartışılacak). Temelde yasal olarak hükmetme hakkı olan hükümet (*de jure* ya da hukuken) ve gerçekten bu hakkı pratikte ifade etme otoritesi ya da gücü olan (*de facto* ya da gerçeklikte) hükümet arasındaki ayrımı ortaya koyar. Biri öbürünü garanti etmez. Amerikan, Fransız ve Rus Devrimleri, bunların hepsi, zamanının iktidarlarının yönetilenlerinin çoğunluğunun menfaatlerini umursamayı bırakmalarıyla birlikte gerçekleşmiştir. Artık etkin biçimde yönetmiyorlardı (yani *de jure* yönetirken *de facto* yönetmi-

yorlardı). Bir demokraside bile bu gerçekleşebilir. Görev süresinin son senesindeki herhangi Amerikan Başkanı "topal ördek*" olarak tanımlanacaktır. Zira bir sene içerisinde yerine yeni biri geleceği için gücü tamamen ortadan kalkmasa da (Başkan Carter örneğinde olduğu gibi) epey kısıtlanacaktır.

Burada bir başka noktanın eklenmesi gerekiyor. Bir iktidarın şiddet uygulanarak devrilmesi iktidarın hesabına intihar (iktidarı devirenlerin pekâlâ tanımlayabileceği üzere) ya da devrimcilerin hesabına katil (devrilenin pekâlâ tanımlayabileceği üzere) mi olduğuna gelince, devrilmiş yönetimin yerini alanın daha az tiran olacağının peşin bir garantisi yoktur. Amerikan Devrimi bu bakımdan üçü arasından başarılı çıkandır. Fransız Devrimi ("post hoc ergo propter hoc"** olmasa da) Robespierre'e, giyotine, akabinde de Napolyon'a yol açmıştır, Rus Devrimi ise Borgia ailesiyle aynı türden eğitim veren ilahiyat okuluna gitmiş Stalin'in kanın gövdeyi götürdüğü kıyımlarına. Marx'ın siyaset felsefesinin zayıflığı komünist devrim sürecini kesinlikle öngörse de sonuçları hakkında yanılmış olmasıdır. Komünist devletlerin ortaya çıkışı yeni bir Aydınlanma Çağı yaratmadı ve dikkate değer Küba istisnası dışında hükümet ile hükmedilen arasındaki "biz ve onlar" sendromunu ortadan kaldırmadı. Bunun gereksiz olduğu, çünkü kendilerini Marksist addeden devletlerin esasen komünist olmadığı yönündeki Marksist argüman bir kişinin Hıristiyan gibi davranmadığı için Hıristiyan olmadığını öne sürmek kadar kısır döngü yaratır. (Pasifizm üzerine bir Vaka Çalışması 35, amaç her ne ise şiddetin bir nebze olsun meşru olup olamayacağı ile ilgili sorunun ortaya atılmasına izin veriyor. Amaç demişken, amaçlara karşı araçları hatırlayalım.)

---

* "Lame duck". Birkaç anlamı var. Birincisi desteğe ihtiyaç duyan, zor durumdaki kişi. İkincisi, borsa terminolojisinde taahhüdünü yerine getirmeyen kimse. Sonuncusu ise demokratik rejimlerde kendi yerine yeni bir kişi atandıktan sonra görev süresi henüz tamamlanmamış, bu yüzden de hâlâ de jure iktidarda olan devlet görevlisi. Burada bu sonuncu anlamı geçerli. (ç.n.)

** Bkz. s. 178, 193.

2. *Hakların kökeni:* Hakların kaynağı sorusu da üstesinden gelmekte zorlanacağımız kadar çetrefillidir. "Doğal haklar" tabiri önceden ortaya atılmıştı, bu tabire yüzeysel olarak bakıldığında en azından yaşama, mutluluk ya da özgürlük gibi temel hakları tartışırken tatmin edici görünebilir. Çok az insan kendisi için bunları istemeyecektir, yine çok az insan ötekilerin bunlara sahip olmasını engellemek için zahmete girecektir. Bu durum, bazı insanların ötekilerinin hesabına kendi hayatlarını verdiği, mutluluklarından feragat ettiği ya da özgürlüklerini riske attığı gerçeğini değiştirmez. Nasıl bir emeklinin ikramiyesini kabul etmeyi gururuna yedirememesinin onun bu hakkını ortadan kaldırmıyorsa, eyleminin muhtemelen intihara girişecek kimsenin yaşama hakkını ortadan kaldırmayacağı da pekâlâ öne sürülebilir. Aynısı "doğal" haklarla ilgili olarak bir kadının ihtiyar ebeveynlerine bakmak için evlilik fırsatını geri tepmesi ya da Güney Afrika'da hapsedilmiş özgürlük savaşçısı Nelson Mandela'nın istediği şeyi söyleme, istediği yere gitme ve istediği kişiyi görme özgürlüğünü kaybetmesini kabul etmesi için de geçerlidir.

Ancak bir hak insan ırkının sadece bir üyesi olmanın doğal koşuluysa, bundan bu türden bir hakkın devredilemez olduğu sonucu çıkar. Hiçbir koşul bir kişinin elinden bu hakkın alınmasını meşrulaştırmayacaktır. Yine de genelinde toplumun bazı bireylerin davranışlarıyla bu hakların birini ya da bir kısmını kaybetmesine mutabık kaldığı koşulların bulunduğu barizdir. Tecavüzcüler, katiller, adam kaçıranlar, uçak kaçıranlar, çocuk tacizcileri... çok az kişi bunların "özgürlük ve mutluluk arayışı" hakkını savunacaktır, çoğu kimse ise bazı uç vakalarda kişinin yaşama hakkından vazgeçilmesi gerektiğini iddia edecektir. Genel görüşün belki de makul ve geçerli bir özeti belli bir zamanda ötekilerin bile bile haklarına sahip olmasını engelleyen bu insanların onların bunlar üzerinde iddia ettikleri hakkın feshedilmesine neden olması olabilir. Durum buysa, Kant'ın deontolojik görüşü kabahatin kendi içinde kendi kaçınılmaz cezasını taşıdığı fikrine yay-

gın biçimde inanıldığı anlamına gelir. *Öyleyse doğal haklar ne kadar doğaldır?* (Kelime cümlenin her parçasında aynı anlama mı geliyor?)

Diğer belirli hakların kaynağı ile ilgili sorun daha kolay ele alınabilir. İşsizlik tazminatı hakkı, araba sürme hakkı, bir eve sahip olma hakkı, belirli bir zamanda bir hükümetin lehine ya da aleyhine oy verme hakkı, tüm bunlar bir ulusun yasal sistemi tarafından bahşedilmiş haklardır, ayrıntıda da ülkeden ülkeye farklılık gösterirler. Oy verme hakkı, oy pusulasında hakiki bir seçim olmaktan ziyade tek ismin yer aldığı ülkelerde pek önemli değildir. Savaş ya da ağır petrol kıtlığı gibi belirli dönemlerde kişinin motorlu araç sürme hakkı engellenebilir, bir eve sahip olma hakkı da satın alacak ev olmadığında önemini epey yitirir. Fakat yasalar yer yer değiştirileceğinden bu türden sorular yasal haklar söz konusu olduğunda sürekli ortaya çıkıyorsa mahut doğal hak diye bir şeyin olmadığı barizdir.

Sorun, belirli haklar doğal haklar olarak bahsedilenler kadar temel olmasa da bazı savunucuları onları yine de bu kategoriye aldığı için arapsaçına döner. Çalışma ve eğitim hakkı bunlar arasında sıklıkla alıntılanan örneklerdir. Buna benzer hakları yasal ya da doğal olarak tanımlamak kafa karıştırıcı olacaktır. Anglofon dünyada (daha öteye bakmaya gerek yok) yasal çalışma hakkı yoktur, Britanya'da ise her çocuğun 16 yaşına kadar kamu tarafından ödenmek üzere bir eğitim kurumuna devam etme hakkı vardır, ama bu bir sonraki bölümde daha ayrıntılı göreceğimiz üzere illa eğitim aldığı anlamına gelmez. Hatta birçok iş pek beceri gerektirmediğinden (şayet o da gerektiriyorsa) fuzuli eğitim için gereksiz yere zaman ve para harcamanın pek bir manası olmadığını savunanlar vardır. [Mesela çapalama işi –çiftçilik günlerim boyunca hayatımın belası olan bir iş– amelenin (a) ayakta durabilmesinden (b) hafif aleti ileri geri hareket ettirmekten (c) bir ayak boyu zemine bakmaktan fazlasını gerektirmez. Bu şartların hiçbiri o kadar da zorlu değildir.] Bu iki "hak" da, çok

sayıda diğer hak ile beraber insanlara toplumun ihtiyaçlarına göre sunulmuş teamüllerdir. Bu ihtiyaçlar zamandan zamana ve mekândan mekâna farklılık gösterir, öyle ki istihdam fırsatları ve gereken belirli beceriler buna göre değişecektir. Mesela ilkel bir toplumun avlama, balık tutma, savaşma ve ev yapma gibi becerileri öğrenip uygulayarak hayatta kalan üyelerine okuma yazma öğretmenin bir manası yoktur.

Doğal haklara inananların karşılaştığı zorluk bu hakların önünde sonunda (belki de diğerlerinden de çok) daha evrensel olarak uygulanan ama aşırı uç koşullara çekilmeye müsait toplumsal teamüller olmasıdır. Tıpkı farklı farklı devletlerin vatandaşları için farklı yasal haklara izin vermesi gibi en temel hakkın, yani yaşama hakkının, tüm dünyada muhtelif mutlaklık derecesinde uygulanması ilginçtir. Bazı ülkelerde, özellikle Orta Doğu civarlarında bir insan lider hakkında bırakın politik eleştiriyi, sadece şaka yaptığı için bu hakkını kaybedebilir. Diğer bazılarında ise çocuklara kitlesel işkence, tecavüz ve cinayetten suçlu bulunan bir insan bu hakkını hâlâ muhafaza edebilir. Bu yüzden haklar belirli bir toplumun ihtiyaçları ve değerlerinden doğuyor gibi görünüyor: hiçbir hak "doğada" bulunmuyor, bunun yerine ötekiler tarafından kabul edilmeli ve müzakere edilmelidirler.

3. *Hakların "anlamları"*: Önceden sorduğumuz üçüncü soru hakları neyin *kapsadığıydı*, ama daha kesin bir soru onların neyi *ima ettiği* ile ilgili olmalıdır. Buna getirilecek cevap neredeyse sorunun içine dahildir. Haklar yükümlülükleri ima eder, ötekiler için kabul etmeye hazır olmadığım bir hakkı kendim için iddia edemem. Bu kitabın son müsveddesini erken saatlerde bilgisayarda yazma, yani yer yer komşularımı rahatsız etme hakkım olduğunu iddia ediyorsam, sıcak bir yaz gününde havuzda oynayan çocukların çığlıkları yüzünden ne düşündüğümü duymakta zorlanabileceğimden şikâyet etme hakkına pek de sahip olamam. Bir erkek eşine sadakat göstermeme hakkına sahip olduğunu iddia ediyorsa, karısı

onu aldattığında onu eleştiremez. Bu yükümlülüğün yer yer uygulanamadığı iddia edilebilir, yani özel koşullar belirli bir kişiye evrenselleştirilemez bir hak sunar. Mesela sadece bu alanlarda onlarca yıl yaptığım araştırmanın temelinde teoloji ve İncil üzerine eleştirel görüşlerimi ifade etme hakkım olduğunu iddia edebilirim. Fakat bu alanda bir nebze olsun araştırma yapmamış bir kişinin benzer eleştirilerde bulunması bana onun aynı iddiada bulunma hakkının olmadığını gösteriyor gibidir. Ancak burada "hak" ile "otorite"yi (ya da "yetki"yi) birbirine karıştırıyor olabilirim, bu ikinci kavram bir sonraki bölümde tartışılacak.

Referandumlar ve Orantılı Temsil: Bu yüzden Mill'in ideralleri herhangi devlette topyekûn bir ifade sunamıyor gibi görünüyor. Bir iktidar ne kadar demokratik davranma amacında olursa olsun, onları memnun edemeyeceği bazı insanlar her zaman bulunacaktır, bazıları da (muhtemelen daha büyük bir grup) hiçbir zaman kendisi temsil ediliyormuş gibi hissetmeyecektir. Ulus için önem taşıyan belli konularda referanduma gitmek karar vericilerin sayısını katlayarak bu hoşnutsuzluğu asgariye indirmenin bir yoludur. Ancak referandumda yenilmiş bir azınlık baki kalacaktır, kinik de bunun üzerine oy vermiş bu insanlardan çoğunun bir avuç gazete sahibinin etkisi altında oy verdiklerini iddia edecektir. Britanya'nın Avrupa Ekonomik Topluluğu'na giriş hikâyesi burada aydınlatıcıdır. Gazeteler nereye gittiyse, ulus da oraya gitmiştir, başlarda girmeyi reddettiğinde de, 1975 referandumunu takiben en sonunda bunu kabul ettiği sırada da.

Bunun gibi bir mesele azınlık görüşüyle uzlaşmak için ödün verilemeyeceği bir alana dair bir örnektir: Ülke AET'ye üyelik nüfusun yüzde 60'ı tarafından onaylanırken yüzde 40'ını dışarıda bırakma konusunda pek mutabık kalmamıştır. Ancak *orantısal temsil* süreci yoluyla bu tip bir yönetim sisteminin lehine birçok ses yükselmiştir. Bu seçim yöntemine yüksek sesle destek verenler "çoğunluk kazanır*" sisteminin

* "first past the post" ya da "tek üyeli çoğunluk sistemi". Seçmenlerin bir

bir sonucu olarak hükümet tarafından en az temsil edilenlerdi. (Mandy Rice-Davies* diye biri ünlü bir davada: "Kazanacaklar, öyle değil mi?" demişti.) Bu sistem Britanya'da deneyimlendiği haliyle genelde oy sayısının yüzde 50'sinden azı temelinde bir hükümet yarattığından en azından kazanan partiye oy verenlerin memnun kalmak için bir nedeni vardır. Hiçbir parti genel bir çoğunluğa sahip olmadığından iki partinin bir nevi taviz vererek birlikte çalışmasının muhtemel olduğu orantılı temsil sisteminde, sonuç politikası kimsenin oy vermediği bir politika olacaktır. İki birbirine muhalif politik yargının orta yolunu teşkil edebilir, ama bu onun doğru olduğu ya da insanların bunu istediği ya da buna ihtiyaç duyduğu anlamına gelmez. Orta yol argümanı, iki artı ikiye yeterli çoğunluğu elde edemeyenler dört derken, çoğunluk iki artı ikinin altı ettiğini söylediği için sonucun beş olduğu iddia edilmesi gibi bir yanlıştır. Ancak buradaki orta yol, orta yol olsa bile yanlıştır (ve orta yol doğru olsa bile, doğru olma sebebi orta yol olması değildir.)

Bu yüzden demokrasi, adalet ve eşitliği (önceden tartışılmış iki örnek) sadece bir ideal olarak bir araya getirmelidir: İnsan faaliyeti söz konusu olduğunda, iki kişide aynı anda cisimleşemeyen, insanların zihnindeki bir kavram olarak. Kelime bizzat sadece "kulağa hoş gelen" bir kelime olarak kullanılmıştır (Batı'daki "otokratik" ya da "Marksist" gibi "itici gelen"** kelimelere karşı). Burada bilmemiz gereken şey, hükümetin yönetilen insanların görüşlerini mümkün olduğunca yansıtması gerektiği varsayılırsa, herhangi yasa tasarısı ya da müdahalesinin bunu nereye kadar gerçekleştirebildiğidir. Öyle olsa bile, Britanya ve Amerika'da idam cezasının geri getirilmesi yönündeki arzunun baskın çıkması örneğinde gördüğümüz gibi, *vox populi*'nin (halkın sesi), belki de *vox*

---

adayı seçtiği ve çoğunluk oyunu alanın oy oranı göz önünde bulundurulmadan seçildiği oy sistemi. (ç.n.)

* Soğuk Savaş döneminde yaşamış Galler kökenli model. (ç.n.)

** "purr" ("kulağa hoş gelen") ve "snarl" ("itici") için bkz.

dei'nin (Tanrı'nın sesi) ne aklın ne vicdanın sesi olarak tarif edileceği durumlar olabilir. Konuyla ilgili en bilgece sözü belki de Winston Churchill söylemiştir: "Demokrasi, diğer bütün sistemler dışında, dünyadaki en kötü yönetim sistemidir."

VAKA ÇALIŞMASI 34: İŞKENCE

Tüm dünyadaki birçok ulus politik nedenlerden işkence uygulamıştır, yani işkence yönetimin meşru bir politikası olarak görülür. Bunun olduğu devletlerin isimleri zaman zaman Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda zikredilir ve uygulayıcıları kınanır. (Uluslararası Af Örgütü bu devletlerle ilgili ayrıntıları sunar.) Bu eleştiriler genelde ya inkâr ya da göz ardı edilmiştir. Hükümet seviyesinde daha evrensel olarak kabul edilen inanç, ne kadar pişmanlık verici olursa olsun, işkencenin zaman zaman toplumun esenliği için hayati olan bilgiye hemen ulaşmak gibi güvenlik nedenleriyle gerekli olmasıdır.

Bu vaka çalışması, konu ile ilgili olarak tabirin her iki anlamıyla nihai "artı-eksi" sorusuna tepkinizi analiz etmeyi hedefliyor.

1) İşkence İçin Öne Sürülen Nedenler

(a) Burada her zaman yapılagelmiştir. Hükümetin düşmanlarının gözünü korkutmak için zorunlu addedilir. Sadece bunu uygulamayan ülkeler bunu hor görür, tıpkı vejetaryen cemaatlerin et yemeyi hor gördüğü gibi.

Öyleyse neden gerçekleştiği inkâr ediliyor? Gerçekleştiğine dair ispat üretildiğinde neden utanç duyuluyor?

(b) Muhalefet iktidarda olsaydı aynı şeyi yapardı.

Olabilir, ama (a)'daki sorular hâlâ geçerli.

(c) İstikrarlı hükümetin muhafaza edilebilmesi için üzücü bir zorunluluk.

Öteki hükümetler bu pratiği benimsemeden ayakta kalıyor. Bunu sistematik olarak yapan herhangi hükümet ne kadar istikrarlıdır?

(d) Koşullar bazen bunu tek olası prosedür kılar. Kalabalık bir mağazaya ya da uçuş halindeki bir uçağa bomba saklansa, güvenlik kuvvetleri de onu yerleştiren adamı yakalasa, bombanın yerini bir an evvel söylemesi için ona acımasızca işkence etme konusunda meşru olacaklardır. *Bu her iki yoldan da hiçbir zaman ispatlanamaz. İşkence altında söylüyorsa, işkence görmeden de söyleyebilirdi. Söylemiyorsa, bu durumda hiçbir kazanım elde edilemeyecektir. Öyleyse böyle barbarca davranışta bulunacak kadar alçalmaktansa, işkence yapmamak daha iyidir.*

(e) O diğerlerine işkence yapmıştı. Şimdi kendisi tadına baksın bakalım.

Bu sizi ondan daha iyi mi kılacak?

2) İşkencenin Etkileri

(a) Kişinin fiziksel açıdan engelli hale gelmesi.

(b) Kurbanın zihninin çökmesi:

(i) Yaşanan zihinsel dehşetten kaynaklanan derin daimî travma

(ii) Zihinsel bütünlüğün kaybı, mesela utanç içerisinde bırakılmış küçük bir çocuğun ya da köpeğin aldığı ürkek arzuya benzer bir arzu yaratır

(iii) Alçalma ve kendinden nefret etme hissi.

(c) Kurbanı olduğu kadar işkenceciyi de insanlık dışına çıkarır: Eski işkencecilerin itiraflarında şunlar bulunur:

(i) İşkence eğitimlerine istemeye istemeye başlarlar.

(ii) Altta yatan işkence eğitim rutini ethos'una çok çabuk adapte olurlar.

(iii) Çalışmaya başladıklarında kurbanın fiziksel ve zihinsel ıstırabına karşı tamamen duyarsızlaşırlar.

(iv) Süreçten cinsel haz alırlar, özellikle kurbanlar kadınsa, ama bunun için kurbanların illa da kadın olması gerekmez. (Hemen hemen bütün işkenceciler erkektir, kadın kurbanlar da işkence sırasında işkencecilerin düzenli olarak nasıl orgazm olduklarını tasvir etmiştir. Erkek okul öğretmenleri de öğrencileri döverken benzer hisleri yaşadıklarını itiraf etmiştir.)

Emekliye ayrılmış işkenceciler yaptıklarını tıpkı eski Alman toplama kampı görevlilerinin yaptığı gibi meşrulaştırmaya meyleder, mesela "Emir alıyordum, o yüzden yaptım", "Ben yapmasam, başkası yapacaktı" vs. gibi. Sizce bu onları aklar mı?

3) Sizce Günümüzde İşkence Hikâyelerine Aşırı Tepki Mi Veriyoruz?
(a) Orta Çağ'daki işkence aletleri benzer acıya neden oluyordu ve bugün kullanılan herhangi bir şey kadar dehşet verici görünüyordu.
Bundan emin olamayız, bu doğru olsa bile onların pratiklerini benimsemeye devam etmenin bir mazereti yoktur.
(b) Yakın yıllarda geliştirilmiş son derece karmaşık beyin yıkama teknikleri kurbanın zihni açısından daha fazla olmasa da bir o kadar yıkıcıdır.
Bir işkence biçimine karşı çıkmak, bir diğerini hoş görmek anlamına gelmez
(c) Bilgi edinmek için bir kişiye işkence yapmak geri tepebilir. Kurban tek kelime etmeyebilir ya da sadece yalan söyleyebilir. Bazı ülkelerde baskı altında verilmiş ispat mahkemede kabul edilmez.
Bunların hepsi doğru, ama işkence devam ediyor.
(d) Uyuşturucular da kurbanın zihnini bir o kadar etkin biçimde yıkabilir, yıkar da.
Bunu bir de işkencecilere anlatın.

4) Bir Politika Aracı Olarak İşkenceyi Ortadan Kaldırmak İçin Neler Yapılabilir?
(a) Tanınmış saldırganlara karşı yaptırımlar uygulamaya başlamak: *Fakat böylece kaç uluslararası ticari ortak ülkeyi kaybederiz?*
(b) "Yukarıdan gelen emirlere uymanın" artık bir savunma teşkil edememesi için işkencecinin bireysel sorumluluğunu vurgulamak. İşkenceci bir uçak korsanına suçları açığa çıktığında nasıl davranılıyorsa kendisine de öyle davranılacağını bilseydi, bu

şekilde görevlendirilmeye karşı daha isteksiz davranabilirdi. *Bu tüm ulusların işbirliğini gerektirir, bu işbirliğinin gerçekleşememesi tam da BMÖ'nün karşı karşıya olduğu sorundur.*

(c) Nasıl doğal afete uğramış kurbanlara yardım yapılıyorsa, işkence mağdurlarına da tüm dünyadan gelecek yardımların artırılması. Uluslararası Af Örgütü vs. dışında hükümetler de yardım etmelidir.

5) Hepimiz Doğamızda Gizli Gizli Sadist Bir Öğe Mi Saklıyoruz? Öğrenciler psikolojik deneylerde öteki öğrenci arkadaşlarına elektroşok vermiştir. Bir başka insanda bile bile acıya yol açmaya hiç istekli olabilir miydiniz/olur muydunuz? Dürüst olun.

VAKA ÇALIŞMASI 35: PASİFİZM VE SAVAŞ

Her devletin mücadele etmesi gereken bir grup insan barış taraftarlarıdır: kişisel hayatlarında olsun hükümet politikasının bir aracı olarak olsun fiziksel şiddeti kullanmayı mutlak surette reddettiklerinden devleti bir saldırgana karşı korumak da dahil olmak üzere herhangi koşulda eline silah almayı reddedenler. Bu insanlara edilecek muamele ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Bazıları onlara hain gözüyle bakar ve bu suçla ilgili yasalar ne diyorsa ona göre davranır. Ötekilerin anayasalarında vicdanla ilgili bir madde vardır. Bir mahkemenin tetkikinden sonra davacının barış taraftarlığının –dinî ya da başka bir nedenden– samimi kanaate dayandığı düşünülürse, "vicdani retçi" olarak kaydedilirler. Savaş zamanlarında ya da tüm vatandaşların zorunlu askeri hizmeti tamamlaması gerektiği dönemlerde onlara hastanelerde, madenlerde ya da çiftliklerde vs. alternatif görevler verilir.

Pasifistlerin küçük bir kısmı da devletin onların hayatının geri kalan yıllarını nasıl geçireceklerine dair herhangi vatandaşı yönlendirme hakkı olmadığı nedeniyle bu türden görevleri bile reddeder. Aşağıda bir pasifist ile pasifist olmayan bir kişi arasında geçen bir tartışma yer alıyor: bunu okuyun ve sonunda diğer kişilerle birlikte soruları tartışın.

1 Siz pasifistler bana tamamen gerçekçilikten uzak geliyorsunuz. İlkel klanlar kendilerini saldırganlara karşı korumaya istekli olmasaydı, yok edilebilirlerdi. Saldırganlığın da medeniyetle birlikte yayılması sona ermiyor, sadece daha ölümcül hale geliyor. II. Dünya Savaşı'nda öylece geride durup Almanların yenmesini mi bekleyecektiniz?

Evet, beklerdim. İnsanın dünyaya geldiğinden bu yana savaşların şu ya da bu şekilde olageldiğini kabul ediyorum, ama bu onu bir ulusun hükmetme biçimi olarak meşrulaştırmaz. İnsanlık tarihi boyunca cinayetler olmuştur, ama bu onları insan ilişkilerinin zorunlu bir veçhesi kılmaz. 1939'da Almanya'ya gelince, bence amaç araçları meşrulaştırmaz, yani onlara karşı savaşmamalıydık.

2 Yani ülkenizin yabancı bir istilacı tarafından işgal edilmesine hazır mı olacaktınız?

Gerekirse evet: sevginin ya da agape'nin kötülüğün üstesinden geleceğine inanıyorum.

3 Bunun bu dünya için fazlasıyla semavi bir düşünüş olduğunu düşünmüyor musun? Ne de olsa en büyük Hıristiyan teologlarından biri olan Thomas Aquinas savaşı meşrulaştırmada üç koşul olduğunu söylemişti: "auctoritas principia" dediği egemenin otoritesi, "justa causa" dediği adil bir neden ya da "recta intentio" dediği haklı bir niyet. Son olarak da savaşın uygun araçlarla ("debito modo") yürütülmesi. Gazı ve hidrojen bombasını düşünürsek, bu sonuncusunun soruyu sormadan önce cevabını varsaydığını biliyorum, ama Aquinas'ın öbür koşulları Britanya'nın Almanya'ya ilan ettiği savaşta kesinlikle mevcuttu.

Aquinas'ın soruya dair son sözü söylediğini düşünmüyorum: onun görüşlerinin Yeni Ahit öğretisinin bir çarpıtması olduğunu düşünüyorum. Aziz Paulus'un devletin Tanrı'nın hizmetkârı olduğunu ve vatandaşlarının onu savunmaya hazır olması gerektiğini iddia ettiğini biliyorum. Fakat bunları yazdığında Neron henüz muhaliflere zulmetmemişti. Getirdiğin son nokta probleme parmak basıyor: "Uygun araçlar" tam olarak ne? Günümüzde tüm insan ırkını yok edebilecek araçlara erişimimiz var. Bana onların çok güçlü olduğu için kullanılamayacağını söyleme, onlar var hem de dükkân vitrinin önünü süslesin diye değil. Mahut konvansiyonel savaş da nükleer savaşa doğru tırmanabileceğinden barışa ulaşabilmenin tek yolu tüm silahları yasaklamaktan geçiyor. Savaş çıkaracak araçlarınız yoksa savaş çıkartamazsınız.

4 İşte yine aynı yere geldik: Tamamen gerçekdışı. Silahları yok edebilirsiniz, ama onları yapma bilgisini yok edemezsiniz. İnsan gerçekten böyle bir varlık değil, başka türden bir varlıkla uğraşmak istiyormuşsunuz gibi görünüyor. Doğamız gereği saldırganız, savaş da bunun ifadelerinden biri. Aslına bakılırsa tarihteki en asil işlerden bir kısmı savaşta icra edilmiştir. Savaş olmasaydı kahramanlık, cesaret ya da onur kelimelerinin anlamını bilebilir miydik hiç? En büyük romanlardan, şiirlerden, filmlerden ve resimlerden bir kısmı savaştan ilham almıştır (*Savaş ve Barış*'ı düşünün). Bir daha savaş olmazsa, insanların içindeki en iyiyi ortaya çıkarmak için tehlike koşulları yaratmamız gerekecektir.

5 Tamam. Ama bunlar tıpkı diğer tehlikeli durumlarda (mesela bir dağın ortasında kaybolmak gibi) morali yüksek tutmak için gerekli, nasıl birilerinin içinde bulunduğu grubun cesaretini yüksek tutabilmesi gerekiyorsa. Savaş zamanlarında tüm ahlakî faktörler ortadan kalkıyormuş gibi konuşuyorsun, ama savaşın esirleri vurmamak ve yaralı esirleri tedavi etmek gibi kuralları var. Diğer bir deyişle Cenevre Sözleşmeleri'ni çiğneyen olursa savaş etiğine riayet etmediğinden savaş suçlusu olarak yargılanır. Ama siz sanki böyle bir şey hiç yokmuş gibi konuşuyorsunuz.

Bu tip sözüm ona artılar gereksiz. Bir çocuk lösemiden ölürken büyük cesaret ve olgunluk sergiledi diye bu türden hastalıkların arzulanabilir olduğunu pekâlâ söyleyebilirdiniz ya da Afrika'da milyonlarca insanın ölmesini çektikleri sefaletin zengin ülkelerde yaşayan öteki insanların yardım etmesine ilham veriyor diye meşrulaştırabilirdiniz. *Savaş ve Barış*'ın yazarı bir pasifistti, yazılan savaş şiirlerinden çoğu da savaşı kınar. Şuna hiç şaşmamalı: Savaş kendi kahramanlarını yaratmış olabilir, ama aynı zamanda kendi psikopatlarını da yaratmıştır, bunları bulan adamlar öldürmekten zevk alır ve öldürme yetkisine sahiptir. Yalanlar, şoven delilik ve hakikatin topyekûn bir yıkımını üretir. Körfez Savaşı sırasında sansasyonel basında yer alan başlıkları ve haberleri okusanız ne dediğimi anlayacaksınız.

Cenevre Sözleşmesi etik nedenlerden değil, sözleşmenin yasakladığı eylem türlerine karşı savaşanların kendilerini güvende hissetmek istediği için ortaya atıldı. Aynı nedenlerden 1918'den sonra gaz kullanılmadı: gazı kullananlara geri tepebilirdi çünkü. Savaştaki ahlakî eylemler savaş yüzünden değil, savaşa rağmen icra edilen eylemlerdir. Temel olgu şudur ki savaşta ötekilere duyulan saygı ortadan kalkar, hayat gaddarca ve delice boşa harcanır, insanın kapıldığı dehşet çoğu insanın hayatlarını tahakküm altına alır (askere alınmış erkeklerin geride bıraktığı kaç *aile* savaş günlerini iyi hatırlayabilir?) İnsani değerler, başka hiçbir durumda savaşta olduğu kadar alçalmaz.

6 Tamam, tamam. Savaşın nahoş bir tarafı var, ama insan doğasının gerçeklerini göz ardı ederek yaşayamazsınız: Hobbes, insanların birbirleriyle sürekli bir savaş durumu içerisinde olduğunu söylerken haklıydı. Tüm savaşlar meşru değildir, mesela Amerika'nın Vietnam'a müdahalesi hakkında kuvvetli şüphelerim var, ama Hitler Avrupa'yı istila ederken ya da Saddam Hüseyin komşularına karşı Cengiz Han gibi davranırken başka türlüsü nasıl mümkün olabilirdi bilemiyorum. Ezilenlere duyduğunuz empati bu durumda öncelik kazanmıyor mu?

İnsan doğasını genelleştiremezsin; sadece farklı farklı insan tipleri vardır, farklı tutumlar, farklı değerler. Çoğu insan savaşın fikrinden bile dehşete kapılır. Ayrıca savaş üzerine tefekkür etmek sadece hükümetlerin isteğidir, bütçelerinden büyük bir parçayı savaşa hazırlanmak için ayırırlar, bu da savaşı mümkün kılar. Bu konuda ayaklarımın yere basmadığı da söylenemez. Ulusun egemenliğinin ortadan kaldırılmasını –bu da 400 yıl öncesinin baronlarının egemenliğinden sadece bir adım ötesi– ve silahların temellük edilmesini bir dünya polis gücüne indirgenecek kadar sınırlandıracak kendine has bir dünya yönetimini savunuyorum.

7 Yani her koşulda kuvvet uygulamaya karşı değil misiniz?

Hayır, değilim. Birisi aileme saldırsaydı, onu tüm gücümle zapt ederdim, ama ailesinin de üstüne bomba atmazdım. Ayrıca polis kuvvetinde olduğu gibi yasanın kontrolü altında işleyen kuvvet ile savaştaki kontrolsüz şiddet arasında temel bir fark görüyorum. Tüm dünyayı kapsayan bir polis kuvveti pekâlâ dünya barışının kuvveti olabilir.

8 Peki, buna karşı değilim, ama bu arada mümkün olduğunca birbirimizle uyum içerisinde yaşamamız gerekiyor. 1965'te Rodezya'nın tek taraflı bağımsızlığını ilan eden Ian Smith gibi sürüden ayrılan vahşileriniz varsa, en etkili (ve uzun vadede muhtemelen en insani tepki) kısa ama sert bir ceza olacaktır. Smith vakasında nüfusun büyük kesimini haklarından mahrum eden beyaz hainleri devirmek ve tutuklamak.

Bence şiddet uygulayarak bir yere varamazdık. Smith'in ifade ettiği görüşler, o bastırılmış olsaydı da insanları yozlaştırmaya devam edecekti. Sonunda bunun insanlar hakkında kişinin iyimser mi kötümser mi olduğu sorusunda düğümlendiğini varsayıyorum. Ben iyimserim, bundan kastettiğim de insanların günün birinde şiddetin aptallığını fark edebileceğidir. Bu arada sonunda deneyimden öğrenebilmek ve insanların bir arada barış içerisinde yaşamasının hakikaten mümkün olduğunu fark edebilmek için ıstırap çekmeye hazır olmalıyız.

9 Seni idealizminizden ötürü övüyor, senin gibi insanlara ihtiyacımız olduğunu kabul ederek seni takdir ediyorum. Ama unutma ki bu fikirlerini ifade etmede özgür olmanın nedeni geçmişte birçok insanın kendi hayatlarını riske atacak şekilde bunun için savaşmaya hazır olmuş olduğundandır.

1 Toplumda idealistin bir rolü var mıdır?
2 Pasifizmin tüm dünyada gerçekçi bir politika olarak benimsenebileceğini öngörebilir miyiz?
3 İnsanlar doğaları gereği saldırgan mıdır ya da saldırganlık sadece evrim sürecinde bir aşama mıdır? Şiddet ile kuvvet arasında bir ayrım yapabiliyor musunuz?
4 Uluslar tüm insan ırkını birçok kere dünyadan silip süpürecek kadar silaha sahipken savaş üzerine tefekkür etmenin bir anlamı var mı?
5 Pasifist imkânsızı mı istiyor yoksa dünyanın barış yapma süreçlerine herhangi geçerli katkıda bulunabilir mi?
6 Birleşmiş Milletler Örgütü'ne onu kendine has bir Dünya Yönetimi kılmak için daha çok yetki vermeyi hedeflemeli miyiz? Egemen devletler, egemenliklerinin ulusal orduları olmasına izin veren kısmından ödün vermeye istekli olabilecek midir? (Buradan başlayacaksak, neden bir dünya para birimi ve dünya bankası değil?)

VAKA ÇALIŞMASI 36: İNSAN HAKLARI

Burada haklar sorusunun belirdiği bazı durum tasvirleri var. Kolaylık olsun diye kaba kategorilere ayrıldılar. Temelde bir hakkın olup olmadığı ya da haklar arasında bir çatışma olduğunda hangisinin öncelikli olması gerektiği ile ilgileneceksiniz. Herhangi hakkın (a) doğal olduğunu mu yoksa (b) teamül gereği bahşedildiğini mi düşünüyorsunuz? Bahşedildiğini düşünüyorsanız, nereye kadar mevcut teamüllerin değiştirilmesi gerektiğine inandığınızı fark ettiniz? Böyle

hissediyorsanız bu sonuca hangi temelde (hoşunuza gidiyorsa, hangi hakla) ulaştınız?

A. Kişisel haklar: Aşağıdaki hakların hangisi kabul edilmeli (hepsinin üzerinde şu ya da bu zamanda hak iddia edilmiştir)?

(a) Kanserden ölmekte olan orta yaşlı bir kişi öldürücü bir ilaç almak istiyor.
(b) Bir kazadan sonra tamamen felç geçiren bir ergenlik aynı şeyi istiyor.
(c) Aşırı ayrık omurga ile doğmuş bir bebeğin ebeveynleri aynı şeyi bebek için istiyor.
(d) 24 hafta içerisinde bir fetüsün Down Sendromu olduğu keşfediliyor. Ebeveynler kürtaj talep ediyor.

B. Vatandaşlık hakları: Aşağıdaki örneklerde hangi hak ön olanda olmalıdır: bireyin mi öteki tarafın mı (ya da tarafların)?

(a) Belediye meclisi çevre yoluna yer açmak için bir dizi eski evi yıkmak istiyor, bina sahiplerine de yaşayabilecekleri alternatif yer teklif ediyor. Tüm hayatı boyunca burada yaşamış bir ihtiyar evi terk etmeyi reddediyor ve kendisi için içeriye barikat kuruyor.
(b) Bir köpek ziyaretçileri sürekli ısırıyor. Postacıymış satış temsilcisiymiş ayırt etmiyor. Yerel görevliler köpeğin sahibinden onu evin içine kapamasını yoksa hayvanın öldürüleceğini söylüyor. Sahibi köpeğini çok seviyor.
(c) Bir adam onu ziyarete gelen satış temsilcileri yüzünden öfkeleniyor. Temsilciler adresini insanların adreslerini satmada uzmanlaşmış bir firmadan almış. Firma bu adreslere hizmet kartı sahiplerinin, ev kredisi ödeyenlerin bilgisayar kayıtlarından erişiyor.
(d) Şiddetli isyanlarla bilinen bir bölgede bir kişi kendi tabancasını taşımak istiyor.
(e) Polis bir kişinin eroin kaçakçısı/toplu tecavüz şüphelisi/IRA bombacısı olduğuna inandığı için telefonunu dinliyor.

C. Ebeveynlik hakları: Ebeveynlerin çocukları üzerindeki ebeveynlik hakları aşağıda verilen örneklere kadar genişletilmiş midir? Hangi noktada çocukların ya da bütünüyle toplumun hakları ebeveynlerin haklarının önüne geçer?

(a) Bir çiftin birinci çocuklarını çok sert dövdükleri için çocuk bakım altına alındıktan sonra ikinci çocukları oluyor ve ona bakmak istiyorlar.

(b) Avam Kamarası'na üçüncü (dördüncü? onuncu?) çocuğun doğumundan sonra aile ödeneğinin kesilmesini öneren bir yasa teklifi getiriliyor.

(c) Şiddeti adet edinmiş suçlulara/ağır zihinsel bozukluğu olanlara zorunlu kısırlaştırma öneren benzer bir yasa teklifi sunuluyor.

(d) İşsiz bir çift kendilerine gelen devlet yardımının çoğunu sigaraya ve video ödünç almaya harcıyor. Yerel otoritelere çocukları adına ek finansal destek için başvuruyorlar.

(e) Bir çift iki küçük çocuğunun gece geç saatlere kadar oturup edepsiz videolar seyretmesine izin veriyor. Çocuklar okulda çalışırken çok yoruluyor.

(f) Küçük bir evde oturan bir ailenin evladı hamster, fare ve çöl faresi besliyor. Kendisini hayvanlarına adamış. Ağabeyinin tüye alerjisi olduğu için astım olduğu bulunuyor.

(g) Ebeveynler "dayak cennetten çıkmadır" atasözüne inanıyor ve bunu düzenli olarak adet ediniyor.

D. Birey ve toplum: Bireyin aşağıdakilerden hangisini nereye kadar yapma hakkı var?

(a) İşsiz bir kişiye iş teklif ediliyor, ama yaşadığı kentten uzakta. O ise sadece kendi yaşadığı kentte çalışmak istiyor.

(b) Beş yıl boyunca bir uzmanlık becerisi edinmek için çıraklık yapan bir adamın işi gereksizleşiyor. Ona yeni bir eğitim alması öneriliyor, ama adam esas işini seviyor ve başka bir şey yapmak istemiyor.

(c) Bir köpek komşu evin kedisine saldırıyor ve onu öldürüyor. Komşu köpeği vuruyor.

(d) Bir erkek sevişirken ancak biraz olsun sadizm içeriyorsa cinsel açıdan tatmin olabiliyor, kız arkadaşı mazoşist değil.
(e) Bir köyün otobüs seferi ekonomik bulunmadığı için durduruluyor. Sefere haftalık ziyaretleri için ihtiyaçları olan birkaç ihtiyar köylü seferin yeniden yapılması için talepte bulunuyor.
(f) (Görüşlerini ders dışında da düzenli olarak herkese söyleyen) Hocalarından birinin politik görüşlerine katılmayan üniversite öğrencileri amfinin dışında ona karşı eylem yapıyor.
(g) Bir hemşire ihtiyarlar için kamu tarafından finanse edilen bir huzurevinde çalışıyor. Ona göre orada ikamet edenlerin koşulları insanlık dışı ve aşağılayıcı. Üstlerine şikâyet etmesi bir sonuç vermiyor, üstleri onu kâale almıyor. O da ulusal bir gazeteye yazıyor ve koşulları dürüstçe nasıl gördüyse öyle özetliyor. Bunun için üstleri tarafından profesyonelce davranmamakla suçlanıyor ve işinden atılıyor.

E. Bireysel haklar: Aşağıdakilerden hangisinin meşrulaştırılabilir olduğunu düşünüyorsunuz?
(a) Her insanın intihar hakkı.
(b) Müebbetliğin ömür boyu hapiste yatmak yerine idam edilme hakkı.
(c) Birbirine çekim duyan ağabey ile kız kardeşin cinsel ilişkiye girme hakkı.
(d) İhtida etmiş bir Hıristiyan'ın gece gündüz ince duvarlı gecekondusunda ilahi söyleme hakkı.
(e) Yetenekli genç bir müzisyenin (ince duvarlı gecekondusunda) her akşam trompet çalma hakkı.
(f) Çaresiz bir durumdayken (sıkıştığınızda) arabanızı özel bir mülkün girişini kapatacak şekilde park etme hakkı.
(g) Miras yoluyla arazi temellük etme hakkı.

Son olarak, bir zamanlar aşağıda tanıklık etmiş olduğum bir vakayla ilgili yorum yapın. Hangi tarafın sizce daha çok hakkı vardı? Bir alışveriş merkezinde araba park etmek için

neredeyse hiç yer yok. Bir station wagon sürücüsü, bir başka arabanın park yerinden geri çekildiğini ve arabasını park yerine doğru ters gelecek biçimde ileri doğru sürdüğünü görüyor (kendi arabası kaldırımın üstüne çıkmak için çok büyük.) Bir mini araba sürücüsü boşalmış park yerine doğru hareket ediyor. Mini araba park saatine para atarken, station wagon sahibi ona yaklaşıyor ve arabayı o park yerinde bırakmaya devam ederse o (mini arabanın sahibi) oradan gidene kadar bekleyeceğini, sonra da dört tekerleğini de patlatacağını söylüyor. Mini araba sürücüsü, hukuki olmayan bir dille bu mülkün onda dokuzunun yasal olduğunu, park saatine de parayı yatırdığını açıklıyor. Mini araba sürücüsü gittikten sonra station wagon sürücüsü mini arabanın dört tekerleğini de patlatıyor ve oradan uzaklaşıyor.

VAKA ÇALIŞMASI 37: DEMOKRASİ, OTOKRASİ, ANARŞİ

Bu üç yönetim türü (ya da sonuncusu söz konusu olduğunda yönetilmeme), insanların yüzyıllar boyunca ilgisini çeken bu üçü arasındaki aşırı uçların temsilidir. Her birinin kendine has güçlü ve zayıf yönleri vardır.

1) Adının da gösterdiği üzere demokrasi teoride yönetim sürecinde tüm toplumun becerilerini kullanır. Pratikte ise, ilgili birimlerinin sayısı giderek arttığından orantılı bir temsilci sayısı olmalıdır. Parlamento ve Meclis'in seçilmiş üyeleri bile bir etkide bulunmanın tek yolunun kendi uzmanlık alanlarında uzmanlaşmak olduğunu görür. Kamu üyelerinin herhangi mesele üzerine en genelleştirilmiş (sıklıkla medya yoluyla çarptırılmış biçimde aktarılan) bilgiden fazlasına sahip olması neredeyse imkânsızdır.
2) Teoride otokrasi en doğrudan yönetim yöntemidir. Bilhassa egemen seçimlerden önce zoraki yollardan halkın kabul edeceği kararlar almak için hiçbir zaman endişelenmek zorunda olmadığından politikaları tutarlı ve sürekli olabilir. Pratikte ise,

otokratlar tarih boyunca kendi güçleri tarafından yozlaştırılmış, kendi yargıları gücünü kaybettikçe rejimleri giderek daha çok tiranlığa doğru evrilmiştir. Hobbes'un "iyiliksever otokrat"ı bir oksimoron, terimlerde bir çelişki ("işletme etiği" gibi?) olarak yer almıştır.

3) Anarşi, insan cemaatlerinin karar alma yerlerinde görüşlerini temsil etmek için kadiri mutlak bir egemen ya da bir grup insan tarafından temsil edilmeye ihtiyaç duymayacağı fikrini ifade eden asil bir idealdir. Yani ne iktidar, ne yozlaşma. Pratikte bu teori Hobbes'un (yine) kabul ettiği *homo sapiens*'in doğasındaki hırsla karşı karşıya kalır. Bu hırsın kontrolden çıkmaması için kesin surette kontrol edilmesi gerekir. Belki de bu yönetim yaklaşımı kuvvetli bir ortak inanç bağı tarafından bir arada tutulan küçük cemaatler için en uygunudur, ama o zaman dahi inanç sisteminin kaynaklarını yorumlamada en güçlü otorite iddiasında bulunanlar açısından diktatörlük emareleri bulunabilir. Bu türden cemaatlerin sicillerinin açığa çıkardığı üzere bu da herkesi her zaman memnun etmez.

Tartışmak ya da tefekkür etmek için: Bu üçünün tehlikelerinden uzak dururken, güçlü taraflarını muhafaza etmiş bir yönetim biçimi olmuş mudur? Temsil ettikleri güçten, zayıflıklarına da yenik düşmeden bir kombinasyon yaratıp yönetmenin mümkün olabildiğini düşünüyor musunuz?

İktidar, önünde sonunda sadece iktidar sahibi olan daha az sayıdaki ölümlüye kalacak olası en iyi zorunlu bir kötülük olarak mı görülmeli? Siz bu iktidarı asgariye indirgemenin yollarına yoğunlaşır mıydınız?

VAKA ÇALIŞMASI 38: MÜMKÜN OLANIN SANATI

The Art of the Possible (Mümkün Olanın Sanatı), 1950 ve 1960'larda kabinede Başbakanlık haricinde hemen hemen tüm makamlara gelmiş R. A. Butler'ın otobiyografisinin başlığıdır. Kitap başlığının politik süreci uygun biçimde özetlediğine

inanıyordu. Bu kadar çok insanın menfaati söz konusuyken (genelde geri kalanla çatışma içerisinde) herhangi biri için hükümetin en yüksek mertebelerine gelip de kendi açıkladığı amaçlarının oldukça ufak bir miktarı dışında bir şey elde etmeyi ümit etmesi imkânsızdı. Yani yönetme sanatı kişinin mutlak zorunlu ideallerinden fazlasından taviz vermemeye çalıştığı bir ödün sanatı haline geliyordu.

Bu, yönetime dair kabul edilebilir bir görüş müdür? Ya da kesin olarak neyin mümkün *olup olmadığını* belirlemeden bıraktığı için çok muğlak olduğunu mu düşünüyorsunuz? Halkın temsilcilerinden biri şeyleri mümkün *kılamaz mı*? Ya da bu ayakları yere basmayan bir düşünce mi? Butler, belirli bir ikna gücüne sahip her yönetimin politika sahnesinin ancak asgari surette belli bir yöne doğru değiştirebileceğini öne sürüyordu. Bu yönetimden anlaşılan "Butskellizm" –(sol cenah Tory) Butler ile (sağ cenah İşçi Partisi lideri) Gaitskell'in bir kombinasyonu– tabiriydi. Sizce bu, mevcut monetarist politik doktrinin yumuşatılması için bir girişimde bulunulmadığı ya da herhangi bir halkın liderinin "içimizden biri" olmadığı 1980'ler boyunca Başbakan Margaret Thatcher'ın açık açık ifade ettiği, cepheleşmeye yol açan görüşe tercih edilebilir midir?

12
Etik ve Eğitim

9. Bölüm'de okul tedrisatında ayrı bir konu olarak ahlak eğitiminin olanaklarını ve sorunlarını tartışmıştık. Şimdi de kulağa buna benzer gelen ama aslında oldukça farklı olan bir konuya dönüyoruz. Eğitim sürecinde ahlakî ilkeler kendilerini nereye kadar ifade eder ya da etmelidir? Ahlak felsefecilerinin bir kuşağı dikkatini bu soruya vermiş, görüşlerini konu üzerine süregiden bir tartışma süreci içerisinde birçok kitapta ve *Journal of the Society of the Philosophy of Education*'da yayımlanmış makalelerde ve yazılarda ifade etmiştir. Bu konu burada tartışılamayacak kadar geniş bir yelpazeye sahip. Bizim yapabileceğimiz şey ise temel meseleye (eğitimin ne olduğuna) göz atmak ve hem öğretmen hem eğitim gören

kişi açısından sonuçlarını göz önünde bulundurmak. Öyleyse, yüzyıllar boyunca belirli filozofların tartışmaya bulunduğu en kendine özgü katkıların kısa bir özeti konu üzerine bir dizi genel sonucun sunumuna izin vermelidir. Bölümü takip eden Vaka Çalışması 39'da bunu yapabilme şansını elde edeceksiniz.

Eğitimin (Educatıon) Etimolojisi

Eğitimin İngilizce karşılığı olan "education" kelimesi Latince bir kökten türemiştir. Fakat hangi kök? Elimizde *educare* kelimesi ile *educere* kelimesi var. Bu kelimeler birbirine benzer görünebilir, kulağa da benzer tınlayabilir, ama aralarında o kadar geniş bir anlam uçurumu vardır ki bir okul tedrisatının bağlamında her ikisinin de yan yana bulunabildiğini tahayyül etmek zordur. İnsanları görüşlerinde ve tutumlarında educare/educere konusu kadar ikiye bölen başka tek bir konu bilmiyorum, tutucu ya da reformist, mürteci ya da radikal, mutlakçı ya da göreci, hatta gerçekçi ya da idealist olsun bu etimoloji sorunu ve herhangi konu ile ilgili olarak bunun sonuçları kendi duruşlarında daha da fazla yansıtılacaktır. Bu aşırı çılgınca bir iddia gibi gelebilir, ama iki kelime üzerine yapılacak bir araştırma neden böyle iddia ettiğimizi gösterecektir.

Educare

Educare kelimesi "eğitmek" öğrenmekte olan birini belirli bir beceriyle donatmak anlamına gelir. Söz konusu beceri genelde fiziksel bir beceridir: bir mühendisin ya da cerrahın, teknisyen ya da sıvacının el, dansçı ya da futbolcunun ayak becerisi gibi. Ancak eğitim için başka becerilere de sahip olmak gerekir, tıpkı tabiri caizse zihinsel beceri olarak tanımlanabilecek hesap kitap, mantık ya da dilbilimsel analiz gibi. Tüm bu örnekler educare yaklaşımının genelde belirli bir zanaat ya da meslekle ilintilendirildiğini gösterir. Yani bir kişi muhasebeci, sistem analisti, sıhhi tesisatçı, alet yapımcısı, hemşire ya da rahip olarak "eğitilecektir." Mantık ya da dil-

bilim becerileri iletişim becerilerinin gerektiği bir dizi alana uygulanabilir, gerçi burada eğitim ile iş arasındaki bağlantı öbür vakalardakine oranla daha dolaylıdır.

Genelde eğitime dair bu yorumu takip eden iki önemli sonuç vardır. Birincisi bir okulun ya da kolejin tedrisatında öğretilen konulara duyulan itibarın büyük ölçüde devletin ya da toplumun ekonomik ya da toplumsal ihtiyaçları tarafından belirlenmesidir. Hem öğretmenin hem konuyu öğrenen kişinin birincil motivasyonu o konunun bilgisinin öğrenene belirli bir işi yapabilecek biçimde nitelik kazandırması olmalıdır. Bu da akabinde en büyük iş fırsatının olduğu alanlarda bu becerilere en yüksek önceliğin verileceği anlamına gelir. Belirli beceriler için ihtiyaçta azalma olduğunda (mesela mühendisliğin ve inşaatın bazı dallarında olduğu gibi) bunları öğretmek sürekli ve artan bir talebin olduğu becerilerin (programlama ya da bilimlerin bazı branşlarında gerekenler gibi) öğretilmesi kadar önemli görülmeyecektir. Britanya'daki herkes için ilköğretim hakkı sağlayan meşhur 1870 Eğitim Yasası'nın tüm insanların eğitim almasının *ahlaken* doğru olduğuna dair büyük bir kanaat olduğu için değil, Endüstri Devrimi ile birlikte fabrikalarda ve işletmelerde hem hesap kitap yapmayı hem de okuma yazmayı bilen memurlara bariz ihtiyaç duyulduğu için getirildiğini hatırlamaya değer: Kısacası eğitim için Viktoryen "3 R" (okuma, yazma, aritmetik)* tanımı. Educare olarak eğitim, devletin ekonomi politikalarının bir parçası olarak görülecektir, eğitime iştirak edenler ise devletin hizmetkârları.

İkinci sonuç, tedrisatta bir konunun önemli olarak değerlendirilmesinin onun ne kadar "faydalı" olduğuna (benzer şekilde hem öğretmenlerin hem öğrenenlerin zihninde) dayanması gerektiğidir.

Fizik ve matematik öğrenmeye değer konulardır, çünkü geniş bir iş yelpazesinde bu alanlarda becerileri olan insanlara

* Baş harfleri üç "R" ile telaffuz edildiği için bu adı almışlardır: Reading, (w) Riting, 'Rithmetics. (ç.n.)

sürekli ihtiyaç vardır. İngiliz edebiyatı, güzel sanatlar ve sosyoloji gibi konular ise "ilginç" olsa da bunlardan herhangi birinin çalışma sahasında doğrudan uygulaması bulunmadığından öncelikler listesinde alt sıralarda yer alır. Bu öğrencilerin bizzat bu tutuma kapılmış olmaları, bu yüzden de birçok sanat, beşerî bilimler ve sosyal bilimler öğrencisinin muhasebe, işletme ya da aerodinamik gibi konuları okuyan öğrencilerin ifade ettiği alaya maruz kalmaları bilhassa ilginçtir.

Yani eğitime getirilen educare yaklaşımı, öğrencileri hali hazırda mevcut bir sistemin içine yerleştirmeye bağlıdır, konu ile ilgili sertifika, diploma ya da derece formunda yazılı bir niteliğe ulaşmak tedrisat için *sine qua non* haline gelir. Öğrenciler, bu eşsiz belgeleri kazanmak için onları gerçekten de bunaltan konuları okuyor olabilir, konu içerisindeki bireysel temalara da bunlar sadece sınavı yapanların favorileri olduğu için çalışıyor olabilir. Ağır basan educare ile deli gömleği giydirilmiş öğrenci ise yıllarını kendini bu gömleği kolaylıkla giyebileceği şekle sokarak formel eğitime harcar. Gömleğe bir çift at gözlüğü de yerleştirildiğinden eğitim gören kişi bir biçimde seçilmiş ya da payına düşmüş rolünden kopamadığı müddetçe kendini angaryayla geçen bir hayata hazırlayacaktır.

Educere

Educere kelimesinin çok farklı bir anlamı vardır. Baş harf "e" "ex"in "x" harfinin düşürülmüş halidir ve "dışarı" "-den", "-dan" anlamına gelir, tıpkı harfi harfine çevirisinin "o dışarı çıktı" anlamına geldiği "exit"te olduğu gibi. "Ducere" ise "götürmek" anlamına gelir, yani kelimenin tamamı "dışarı çıkarmak" "çekip çıkarmak" anlamına gelir. Educere ilkesinin kılavuzluk ettiği eğitimin akabinde birincil olarak yetkinleştirmeye dair olduğu görülecekti. Burada önemli olan, herhangi pratik nedeni olmaksızın (topluma, akabinde de o toplumun bir üyesi olarak kendisine yararlı olacak bir neden olmaksızın, gerçi tesadüf eseri bu amaca da aynı zamanda hizmet edebilir), fikirlerin -öğrenci sadece bu fikirleri kişisel olarak ilginç ve

becerileri kendi içinde değerli bulduğu için izini sürmesi ve becerilerini geliştirmesi için öğrencinin dünyayı ve kendisini keşfetmesine izin vermektir. Böylece, çalışmalarına verdiği yön sadece dışsal motivasyon (liyakat, iş vs.) tarafından değil, konuyu keşfetmenin getirdiği içsel motivasyon tarafından da kendi içinde ödüllendirici ve tatmin edici olacaktır. "Bunu bitirdiğinde ne *yapacaksın*?" sorusu hem gereksiz hem saçmadır. Gereksizdir, çünkü konuyu araştırmanın nedeni her şeyden önce bu değildir; saçmadır, çünkü bu yaklaşıma sahip bir öğrenci öğrenmeyi hiçbir zaman "bitirmeyeceğinden" sorunun bir anlamı yoktur (bu konuya döneceğiz).

Görevlerine karşı bu yaklaşımı benimseyen öğretmen pedagogdan ziyade kaynak, bilgi tedarikçisinden ziyade keşif sürecinde bir teşvikçi, öğrencinin kafasına bir şeyler sokan kişiden ziyade onun fikirlerini söyletebilecek kişi rolünü üstlenmelidir. Hatta bu felsefeye göre öğretmen ile öğrenci bir ayrımın iki zıt tarafında duran insanlardan ziyade ortak bir girişimin partnerleri gibidir. Öğrenci, fikirleri sadece diğer kişinin otoritesi temelinde kabullenmektense öğretmenle uzlaşmasa bile kendisi için düşünmeye teşvik edilecektir. Bu da zaman zaman kendi yanlışlarından öğrenmeye zorlanacağı anlamına gelebilir. Educere perspektifi, bunu ötekinin ne dediğini sormadan kabul etmekten daha sağlıklı bir süreç olarak görür. Meseleyi ortaya bariz biçimde dökmek gerekirse; bir kişinin öteki insanların yargılarına nereye kadar dayanması gerektiği, kendisi adına karar alırken kendi kapasitesinin nereye kadar sınırlı olduğu ve öteki insanların inandığı görüşleri takdir etmede ne kadar yetersiz olduğu, educere bakış açısından kişinin bir insan olarak ne kadar küçüldüğünü gösterir.

Özerklik: Tek kelimeyle ifade etmek gerekirse educere'nin eğitimde egemen olduğu fikriyle beraber baskın çıkan hedef belirli alanlarda uzmanlar değil, kişisel *özerklik* yaratmaktır. Bu görüşe göre bir kişi insanların önünde havaya sertifikasını sallayabileceği için onun eğitimli olduğunu öne sürmek

saçma kaçacaktır, bir akıl hastanesinden çıkış belgesine sahip olduğunuz için aklınızın yerinde olduğunu kendinize ispat etmeniz kadar saçma. Bu özerkliği geliştirdikten sonra bireyin meseleleri sadece sabitlenmiş bir dizi beceriyi pratik etme eğitimini aldığı zaman muhtemelen sahip olacağı perspektiften daha geniş bir perspektifte görebilmesi gerekir. Hem kendi görüşlerinden farklı görüşlerin var olduğunu hem de bu görüşlerin gücünü ya da değerini kabul edebilmesi için tahayyül gücünü artırmış olması gerekir. Düşünüşünde bağnazlık ve önyargının olması pek muhtemel değildir. Bunun bir yan ürünü kişinin kendi ayakları üzerinde durabilmesiyle ve sıklıkla icap edilen durumlara yapacağı düzenlemelerle bir dizi alanda bulunacağı katkıdır. "İş başı" eğitiminin bir öğesi, iş için sahip oldukları temel liyakatle birçok iş alanına girebilseler de, her zaman bu tip insanlara ihtiyaç duyulmasının muhtemel olmasıdır. Böyle bir firmayı yöneten bir arkadaşımın bana sık sık söylediği üzere birçok mühendislik mezunu bir fabrikaya onu referans göstererek etkileyici liyakatle girer, ama akabinde böyle bir endüstride kaçınılmaz olan değişim sürecine kendini uyarlayabilmede yetersiz olduğunu keşfederler. Educare ona işi bulmasını sağlayacak yeterince beceri sağlamıştır, ama orada herhangi ilerleme kaydedebilmek için educere yaklaşımının öğeleri gerekecektir.

İki yaklaşımı da özetlerken elimden geldiğince objektif davranmaya çalıştım. Onların herhangi değerlendirilmesi ise eğitim sisteminde her ikisinin de gerekli olduğunu kabul etmekten geçecektir. Educare'yi tasvir ederken daha katı davrandıysam, educere'den ise daha övgü dolu sözlerle bahsettiysem, bunun nedeni modern Batı toplumunda ikincisinin genel olarak daha önemsiz görülmesindendir. Bazı pratik becerilere sahip olacak şekilde eğitilmenin önemi su götürmez. Eğitimimin tamamen beşerî bilimler alanında olmasına büyük pişmanlık duymuşumdur, gerçi aslında okumak istediğim şey buydu. Şimdiyse 2.000 yıl önce Samilerin arasında olduğu gibi (bildiğim kadarıyla da bugün hâlâ) "faydalı" bir beceriye sahip

olacak şekilde eğitilmiş olabilmeyi diliyorum. Araba bakımı ya da radyo televizyon tamiri gibi işlerle meşgul olabilirdim. Her şey bir yana, kendime yıllar içerisinde bolca para biriktirirdim. Ayrıca bazı insanlar için hayattaki herhangi tatmin ya da kendini gerçekleştirme hissiyatının böyle bir beceri elde etmekten kaynaklandığı açıktır. Eğitimdeki problemin bir kısmı birçok insanın pek ya da hiç başarı hissiyatı olmadığı bir okulun "alt tabakası"dır. Böyle gençlerden müteşekkil ümitsizliğe kapılmış bir grup görmüştüm. Mükemmel bir dülgerlik öğretmeni, onlara hem bir kütükle ne yapılabileceğini göstererek hem de onların bunu yapabilmesini sağlayarak onları yavaş yavaş dönüştürüyordu. Bu çocuklardan çoğu için bu bir nevi kölelikten kurtuluştu. Kendilerine dair imgeleri, belki de böylece özerklikleri artırıyordu.

Elbette söz konusu insanların sadece educere ilkesine göre eğitilmiş olduğunu duyduğumda eteklerimin tutuşmasını gerektirecek bazı durumlar var. Bir ameliyattan önce ameliyatı yapacak olan cerrahın daha önce hiç ameliyat yapmamış olduğu, ama ona yıllar boyunca problemlerle nasıl başa çıkacağının öğretildiği bana söylenirse, yapacağım ilk iş hayat sigortası primlerimin düzenli ödenip ödenmediğine bakmak olacaktır. Ölürsem tüm suçu üstleneceği gibi bir teminat da kaygılarımı hafifletmeyecektir. Benzer şekilde California'ya uçmak üzere bir Boeing 747'ye bindiysem ve bana bunun pilotun ilk uçuşu olduğu, yoluna devam ederken araçların kullanımını ve amacını öğreneceği ve yolcuları varış noktalarına ulaştıramazsa cezalandırılacağı söylendiyse, herhalde Atlantik'i sandalla geçmeyi tercih ederim.

Educere yaklaşımını *belirli bir eğitimden geçmeye* karşı *eğitim*'in doğası için kilit olarak sunanların parmak basmaya çalıştıkları nokta eğitimin belirli bir beceriyi elde etmek ve bunun dışında bir şey yapmamak şeklinde teamüle uygun biçimde sınıflara ayrılamayacağıdır. Bu fikri savunanlara göre eğitim potansiyel olarak ve süreğen biçimde hayatın tümünü kapsar. Educare'nin tüm insan ırkına her tür emekten tasarruf

ettiren araçları, hızlı ulaşım sistemlerini, hesap makinelerini, bilgisayarları ve bir dizi otomatik makineyi hem işyerinde hem evde en kendini tekrar eden ve sıkıcı işlerin yerini alacak şekilde sağladığı rahatça kabul edilebilir. Güzel. İşte şimdi elimizin altında daha çok boş zamanımız var, angarya hayatımızın dışına çıktı, kadınlar 40 yaşında birkaç kuşak önce olduğundan daha genç gösteriyor, artık her bir omzunda çelik kiriş taşıyarak öküz görevi gören insanlara ihtiyacımız yok. Öyleyse sorulacak soru kazanılmış bu ek boş zamanda ne yapılması gerektiğidir, yani insanların ne yapmayı *seçebilecekleri* zamanda. Educare bu konuda bize yardımcı olmaz, buna verilecek cevap da kişinin şirketini sıkıcı bulduğundan saatlerce Amerikan pembe dizilerini seyretmek ve giderek daha çok içki içmeyi arzulamak olacaksa, bu bizi Sisyphos'a sırtında dağa taşıdığı yükünde yardımcı olmaktan daha iyi durumda kılmaz. B. F. Skinner'ın dediği gibi "eğitim öğrenilmiş bir şey unutulduğunda geriye kalan şey" ise, bu hisleri bir insanın belirli bir biçimde davranmak için ekonomik ya da başka türlü bir zorunluluk altında olmadığı saatlerde yaptıklarıyla eğitiminin kapsamını gösterdiğini öne sürerek yeniden yorumlayabiliriz.

Gerçek şu ki educare'nin dünyada sağlayabileceği her şeye sahip olsak da, bu tanıma göre hâlâ eğitimsiz kalmamız mümkün. Kişi hâlâ bir dizi eve ve bir sürü arabaya sahip olabilir, ama eğitimsizdir ve okuma yazma bilmiyordur. Bir kişinin düzinelerce diploması olabilir, ama hâlâ dar kafalıdır. Bir kişi dünyadaki her ülkeyi Concorde uçakla gezebilir, ama hâlâ ırkçıdır. Kişi organ nakli yapıyor olabilir, ama hâlâ cinsiyetçidir. Kişi çevreyi korumada uzman olabilir, ama hâlâ hemcinsi insanlardan nefret ediyordur. Kişi bir düzine dili akıcı konuşuyor olabilir, ama bu dillerde söylemeye değer hiçbir şey söylemiyordur (çift dilli sekreter hakkındaki kinik tanım "iki dili de kullanamayan").

Eğitimde educere yaklaşımının değerine ikna olmuş herhangi biri için temel sorun educare'ye bağlı bir sistemde edu-

cere'ye yer ya da zaman bulmaktadır. Öğrencilerin kendileri için düşünmeye, kendi çalışmalarını özerkçe sürdürmeye, zihinlerinde onları heyecanlandıran ya da imgelemlerini yakalayan konu ve temaları izlemeye teşvik edilmeleri gerektiği varsayılırsa, bu, müfredatın, liyakat belgelerinin ve toplum ile iktidarın taleplerinin egemenliği altındaki bir sistemde nasıl mümkün olacaktır? Educere de demokrasi gibi sadece birkaç insanın zihnindeki bir ideal, yirmi sefer-dir tortul kayaçlar üzerine ders veren coğrafya hocasının gerçekleşmeyecek bir ümidi midir? Sorunla cebelleşmeden önce genelinde eğitim sürecinde özelinde de öğretmenin otoritesinin doğasındaki ya da kaynağındaki rolü ile ilgili merkezi soruyla yüzleşmeliyiz.

Öğretmenin Otoritesi

"Otorite" (Latince kökeni "auctoritas") ilginç bir kelimedir. Anlamı türetildiği kelime auctor'dan (yazar) gelir. Yazar bir öncü, bir fikir babası, ötekilerin tepki verdiği fikirleri, imgeleri ve karakter temsillerini sunan kişidir. Ötekiler onun eserini eleştirebilir, hatta onu kendisinin bir başına yapabileceğinden öte geliştirebilir, ama eseri başlatan, katalizatör olmaya devam eden odur. Yani o ve otoriteye sahip herhangi kişi bir gruptaki kişilerin ne düşündüklerinin olmasa da, ne yaptıklarının ve dediklerinin belli veçhelerini kontrol eden esas kişi olarak tasvir edilebilir. Genelde öğretmenin otorite sahibi olduğu –ya da değilse bile, olması gerektiği– düşünülür. Bu otoritenin temeli nedir, bunun educare/educere dikotomisiyle ilgisi nedir? Buna getirilebilecek altı olası cevap var, ben de tartışmanın gerekliliği açısından bunları önem sırasına göre (bence) özetleyeceğim.

(a) Gelenek: Belli sosyal statü ve mesleklerden insanlar otoriteye saygıyla bağdaştırılmışlardır: monarşi, aristokrasi, ruhban sınıfı, tıp mesleği üyeleri vs. Bunlar arasında ta 20. yüzyıla kadar öğretmenler de vardı. Bir cemaatte sahip ol-

dukları düşünülen otorite Oliver Goldsimth'in *The Deserted Village*'ında (Metruk Köy) canlı biçimde ifade edilmiştir:*

İşte orada gürültülü yuvasında köy öğretmeni
İdarî becerisiyle küçük okulunda bir şeyler öğretirdi.
Görüşleri hoşgörüsüz kendisi epey sertti
Ben onu pek iyi bilirdim
Okulu asan her haytanın da bildiği gibi
Uğursuzca tir tir titreyenler öğrendi
İzini sürmeyi gündüz gözüyle günün felaketlerini
Sahte bir neşeyle düpedüz gülerlerdi
Bütün şakalarına çünkü şakadan yana boldu eli
Fısıltılar fısıl fısıl yayılırdı
Kasvetli haberler astığında suratını
Sert olsa bile iyiydi
Öğrenme aşkı ise kusurlu...
Uzun uzundu öğrettiği kelimeleri
Şimşek gibi gürlerken
Hayran bıraktığı, bakınan ve ortalarda dolanan köylüleri
Hâlâ hayretle bakarken yine de merak ederlerdi
Bu kadar ufak bir kafa nasıl da
Orada taşır diye tüm bildikleri

Bu gruplardan bazıları bu otoriteyi bugün hâlâ taşır. Britanya'da insanlar hâlâ kraliyet ailesinin bir üyesi tarafından anlatılan en basmakalıp fıkralara yüksek sesle gülecektir. Tıp doktorlarının görüşlerine ise sadece tıbbi konularda değil, ahlak, evlilik ya da metafizik hakkında da saygı duyulacaktır. Batı dünyasında dinî inançtaki genel düşüşle birlikte birçok ülkede ruhban sınıfının otoritesi azalmıştır, bunun yerine öğretmenler hesabına neredeyse tüm dünyada bir otorite kaybına yol açan daha yüksek liyakat gerektiren bir dizi meslekte muazzam bir artış olmuştur. Muhasebeciye, borsacıya hatta emlakçıya, bunların tümüne, öğretmenden daha çok

* Çeviri bana aittir. (ç.n.)

saygı gösterilmeye başlamıştır. Bu educare sendromunu başarısızlığa uğratan bir gelenektir.

(b) *Fiziksel otorite*

Kent: Hayır efendim, halinizde tavrınızda öyle bir şey var ki, içimden size "efendim" demek geliyor.
Lear: Neymiş o?
Kent: Otorite.
(*Kral Lear,* 1. Perde, 4. Sahne)*

Lear'ın o zamanlar sahip olduğu otorite zorbalığın otoritesiydi, bir hamlede güvenilir Kent'i sürgüne göndermesini ve onu seven tek kızını evlatlıktan reddetmesini sağlayan zorbalığın. Fiziksel otorite, tiranın, orduları kumanda eden diktatörün, elindeki silahla uçak kaçıranların, bir kişinin hayatı üzerinde güç uygulayan insan kaçıranların otoritesidir. Çetedeki en sert kişiye, tartışmada en çenesi düşüğe ve davranışta kendini en çok ön plana alana atfedilen otoritedir. Öteki insanların duyduğu korkunun yol açtığı otoritedir. Bazı durumlarda ölüm, hapse atılma ya da işkence korkusudur, ama aynı zamanda bir kişinin konuşmasının kınanmasından, hakir görüldüğünün ifade edilmesinden, söz hakkını kaybetmeme azminden duyulan korkudur. Heyet toplantılarında fiziksel cezanın gerekliliğinin binlerce kez ifade edildiğini gördüm, birçok okulda artık dayağa izin verilmediği günlerde de öğretmenlerin başka hiçbir çarelerinin kalmadığında buna başvurduklarını. (Blackburn Lisesi'nde fizik öğretmenimin utandırıcı ironisiyle sınıfının ve okulunun üyesi olan benim Hava Kuvvetleri Birliği'ne katılmayı reddettiğim için beni yerin dibine geçirmesinin izlerini hâlâ taşırım. Okul günlerinden bana kalan en saf neşe anlarından biri fizikte "şaka" yollu yaptığı "O" Seviyesi Sınavı'ndan** en yüksek notu aldığımda yüzünde beliren aşağılanma ifadesidir.)

* Ufak tefek değişikliklerle birlikte Özdemir Nutku çevirisi esas alınmıştır. (ç.n.)
** Genel Eğitim Sertifikası için konu temelli akademik liyakat. Akademik açıdan daha zor olan ileri Seviye (A- seviyesi) liyakatine geçiş niteliğindedir. (ç.n.)

Burada önemli olan nokta öğretmenlerin kendi otoritelerini öne sürmek için bu fiziksel etkilere başvurması değildir (Dotheboy Yurdu'nun müdürü Bay Squeers kadar bariz biçimde olmasa da hâlâ başvuruyorlar zaten): burada önemli olan bizzat eğitim sürecidir. Ezberci eğitim dışındaki herhangi gerçek eğitimin korkunun saik olduğu eğitim olduğunu tahayyül etmek zordur. Yani buna son çare olarak başvuran her öğretmen kendini kandırma suçlamasına maruz bırakacaktır. Sözüm ona öğretiliyor olan şeyi kimse öğrenmiyorsa kim onun öğretmen olduğunu iddia edebilir ki?

(c) Karizmatik otorite: Karizma tanımlanması zor bir kelimedir, "manevi hediye" anlamına gelir. Genelde de dinî İncil öğretisi coşkusuyla ilintilendirilir (bu bağlamıyla Yeni Ahit'te bulunabilir). Bu mevcut bağlamında onu öteki insanların baştan çıkarıcı bulmasa bile çekici buldukları bir karakter ya da kişilik niteliği anlamında alabiliriz. Kişiye öteki insanların dikkatini çekme, belki de onlarda bunu ifade eden kişiye özenmeyi istemelerine neden olma gücü verir. Karizma sahibi insan bir grupta öne çıkacak, ötekilerin özellikle politikada ifade edemediklerini –en azından başlangıçta– ifade edecek, konu üzerine daha sıkı çalışan ve daha bilgili insanlar göz ardı edilirken, o manşetlerden düşmeyecektir. Başkan Kennedy'nin karizması vardı, Başkan Carter'ın yoktu, akabinde tarihin onları nasıl kaydedeceğini görmek ilginç olacaktır.

Hepimiz muhtemelen karizmatik öğretmenlerimizi hatırlarız, tam da sınıftaki mevcudiyetlerinin okula gitme yükünü hafifletenleri. Ancak burada tartışmaya denk düşen iki dikkat gerektiren yorum vardır. Bunlardan birincisi karizmanın bariz biçimde öğretilemeyen, satın alınamayan ya da öğrenilemeyen bir şey olduğudur. Konuyla ilgili genel bir sertifika ya da lisansüstü liyakat belgesi yoktur. Bir insanda karizma varsa vardır yoksa yoktur. Bu yetenekle doğmuş bir öğretmen, şayet bunun farkındaysa, buna sahip olduğu için minnettar olmalı ve bunun herkesin sahip olmadığı bir artı puan olduğunu

fark edecek kadar alçakgönüllü ve gerçekçi olmalıdır. Dikkat edilmesi gereken ikinci nokta buradan yola çıkar. Öğrenci karizmatik bir öğretmene tapabilir, ama yoğun hayranlık ruhu esasen öğrenme sürecindeki sıkı çalışma ihtiyacına engel olur. Her öğretmen önünde sonunda buraya işaret etmek zorunda kalacaktır, çünkü zihnin eğitilmesi bedenin eğitilmesi kadar meşakkatli bir süreçtir. Sadece kendi doğuştan gelen dinamizmine ve ötekilerin dikkatini çekme yeteneğine bel bağlamış olan karizmatik öğretmen ya parlamaktan ya da düşüşe geçmekten (ki bu da sızlanmaya yol açabilir) imtina etmekle cebelleşmek zorundadır. Eğitim de hayat gibi muazzam eğlenceli olabilir: ama eğlencenin değeri en iyi rutin bir bağlamda anlaşılabilir.

(d) Devredilmiş otorite: Bu noktada bir önceki bölümde ortaya atılan bir kavrama geri dönüyoruz: *de facto* otoriteye karşı *de jure* otorite. Devredilmiş otorite, *de jure* otoritedir, yani bir kişinin otoritesi kişinin ne türden bir insan olduğuna değil, sahip olduğu mevkiye bağlıdır. Seçim görevlisi, oy sayımında "Bana verilen otoriteye dayanarak" sözleriyle sonuçları okumaya başlar, bir din görevlisine normalde kilisesindeki düğünleri yasallaştırma yetkisi verilmiştir. Bu tip bir otoritenin en iyi örneği belki de polisinkidir. Bu tip bir insanla karşılaştıktan sonra onunla ilgili hatırlayacağımız şey siması değil, üniforması olacaktır, ona duyulan saygı da kişisel özelliklerinden değil, temsil ettiği şeyden, yani yasadan kaynaklanır. *De jure* otoriteye sahip birçok insan sahip oldukları mevkiden bağımsız doğal bir otoriteye sahip olabilir, yani *de facto* otoriteye. Ötekiler ise kesinlikle böyle bir otoriteye sahip değildir. Hepimiz, kendi resmi kapasitesi içerisinde aslan kesilen, görevinin dışında da bir hiç olan sünepe kamu görevlisine aşina olmalıyız. Bir öğretmenin otoritesi nereye kadar Eğitim Bakanlığı tarafından resmen kabul edilen otoritesinden kaynaklanır? Bu onay ona sınıfta kabul görmesini sağlayacaktır, ona bir miktar özgüven

verecektir, ama her öğrencinin bir kez olsun sadece gerekli liyakate sahip bir insan tarafından ders verildiği için öğrenme sürecine girişeceği şüphelidir. Aslına bakılırsa, bir öğretmenin olası tüm kaynakları arasında bu nitelikler sınıf ya da derslikteki durumuna uygulandığında en gereksiz olanıdır. Öğretmenin bir sürü derecesi, üstüne üstlük Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın, Yerel Eğitim Otoritesi'nin, Ulusal Öğretmenler Sendikası'nın, okulun müdürünün (kim bilir belki de MI5 ve CIA'in) tam desteğine sahip öğretim sertifikası olabilir, ama "işin mutfağında" yine de tam bir felaket olabilir. *De facto* otorite, Akideler'de iddia edildiği üzere Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan gelmesi gibi otomatik olarak *de jure* otoriteden gelmez: bu türden bir otorite bahşedilmiş değildir, kazanılmış olması gerekir (zamanında ziyaret ettiğim bir İrlanda Rahibe Okulu'ndaki gibi sadece öğrencilere kendini dayatan bir sunumla elde edilmez. Bu Rahibe Okulu'nda her sınıfta ancak 6-7 adım yukarı çıkıldığında erişilebilecek çok yüksek öğretmen sandalyeleri vardı. Sorumlu rahibeye neden bu tip çirkin ucubelikleri kullandıklarını sorduğumda –gerçi hatırladığım kadarıyla sorumu biraz daha tarafsız bir dille sormuştum– şaşırmıştı ve bana şöyle cevap verdi: "Çocuklar yukarı bakabilsin diye tabii ki."

(f) *Akademik otorite:* Bu arayışta muhtemelen en büyük kamu desteğini alacak cevap (bizzat öğretmenlik mesleği tarafından olmasa da), öğretmenin otoritesinin akademik uzmanlığından kaynaklanmasıdır. Konuyu bildiği için dinlenir, belki de alanında "bir otorite" olabilir. Eğitimde educare görüşünü benimseyenlerin bu niteliği bir öğretmen için getirilen öncelik sıralamasında ilk sıralara yerleştirmesi muhtemeldir. Bir alandaki uzmanlığın herhangi öğretmenin otoritesini nereye kadar ifade edeceğini belirlemede hatırı sayılır bir rol oynayacağı kesinlikle söz konusudur. Kendini beğenmiş orta yaşlı bir öğrenci bir seferinde Açık Üniversite'de öğretmenlik yapan kendisinden çok daha genç bir kişiye

"Neden sen oradasın da ben buradayım?" diye sorduğunda, genç öğretmenin cevabı "Çünkü konuyu ben biliyorum, sen bilmiyorsun." olmuştu.

Böyle bir bilgi olmaksızın herhangi öğretmenin sınıfı kendisi bir ip cambazıymışçasına ipin bir ucunda yanlış bilgilendirme öteki uçta ise cehaletin kabulünden müteşekkil, sürekli bir yürüyüş içerisinde bulması muhtemeldir. Ancak söz konusu soru öğretebilmek için gereken tek şeyin bir konuda uzmanlık olup olmadığıdır. Zorunlu olması yeterli olduğu anlamına gelir mi? Bence değil. Tersi doğru olsaydı, buradan "biliyorsan öğretebilirsin" savının sağlam olduğu sonucu çıkacaktı. Böylece her öğretmen eğitim sürecini fuzuli kılacaktı. Bazıları bunun o kadar da kötü bir şey olmadığını, birçok iyi öğretmenin bir saat bile eğitim almadan konusuna hâkim olduğunu iddia edebilir. Ama bu öteki meslekler için de doğrudur, hayatlarında tiyatro okuluna gitmemiş ünlü aktörler, ilahiyat okullarına gitme fırsatını yakalayamamış din adamları, tıp okulunun içine dahi girmemiş sağaltıcılar vardır. Fakat bir kişinin bu işlerden herhangi biri için eğitim görmüş olma şansı onu ötekinden daha etkin biçimde yapabilmesini sağlayacaktır. Herhangi meslekteki "fıtratında o işi yapmak olanlar" bütüne bakıldığında küçük bir azınlık teşkil eder, öğretmenlik de bunda bir istisna teşkil etmez. Öyle akademisyenler biliyorum ki alanlarının onlara yetişemeyeceği bir hızla kendilerini güncellerler, ama ötekilerin kendilerinden bir şey öğrenebilecekleri şekilde bilgilerini bir düzene sokamazlar. Akademik otorite bir kişiye ötekilerin karşısında bilgiçlik taslamasına izin verir, ama bu öğrenmenin vuku bulacağını garanti etmez. Ve *bir şey öğrenilmezse, hiçbir şey öğretilemez.* Birçok akademik kurumda eğitim diye övüle övüle bitirilemeyen şey, (üniversiteler de burada sorumluluğun büyük payını üstüne almalıdır) gerçekte bir kişinin kendi hesabına bilgelik taslamasından daha fazla bir işe yaramayacaktır. (Eğitimde bu tip gösterilere bir yer olabilir, ama şu an tartışılan şey öğretmenin otoritesi).

Öyleyse, sadece kısmi akademik uzmanlığa sahip bir öğretmenin öğrencileriyle zaman geçirmekte zorlanmasının muhtemel olduğu kabul edilebilir. Ama buradan otomatik olarak üstün uzmanlığa sahip kişinin sınıfta ya da derslikte başarılı olacağı –öğrencilere öğrenirlerken ilerlemelerinde yardım etmek ya da ilerlemelerini sağlamak– sonucu çıkmaz. Öğretmenin otoritesi sadece bir bilgi kaynağı olmaktan başka bir yerdedir.

(f) Ahlakî otorite: Bir öğretmen otoritesini her şeyden önce eğitim girişimindeki ahlakî tutumu yoluyla kurar. Bunun ne anlama geldiği dikkatle özetlenmelidir, çünkü tabirin sunduğu imge, en hafifinden, itici olabilir. Mesela sendikası ve meslek birliği tarafından çağrıldığı bir günlük greve "kendini işine adamış bir öğretmen" olduğu nedeniyle katılmayı reddeden bir meslektaşınki gibi ender rastlanan tutumların da yansıttığı üzere.

Ahlakî otoritenin iki özelliği merkezîdir: (i) Öğretmen, kendi işine yaklaşımının genel gidişatı tarafından iştirak edilmiş girişimin hem onun hem öğrencilerin adına özünde değerli olduğunu gösterir. Zihni ve imgelemi geliştirdiği düşünülen öğrenme süreci bu yüzden, kendini meşrulaştırmak için liyakat ya da işe alınma adaylığı gibi dışsal motivasyon gerektirmeyen *per se* bir değer olarak görülür. Bu tip bir öğretmen, evvela educare ile ilgiliymiş gibi görünen bir alanda eğitim verdiğinde bile –önceden bahsettiğimiz marangozluk hocası örneğinde olduğu gibi konusunu öğrencilerin gelecekteki kariyerlerine göre uyarlasa da, birincil olarak öğrencilerinin başarı gururunu deneyimlemesinde– işinde kendini educere yaklaşımına adayacaktır (berikinin muhtaç varoş çocuklarının önünü açmasına neden olan saikiyle aynısı).

Öğretmenin bunu nasıl gerçekleştirdiği kişiden kişiye değişecektir. Olumsuz taraftan bakıldığında, bu, mesleği en sık ele geçirebilecek kinizmden uzak durmak anlamına gelir. Yeni yetmelerin bulunduğu bir sınıfta ders vermeye

başlayan bir meslektaş "Gideceğim ve biraz daha nefesimi boşa tüketeceğim" diye espri yaptığında, bu kötü bir şakaydı, çünkü dedikleri işine dair genel kanısını yansıtıyordu (artık bir yayın şirketinde çalışıyor). Benzer şekilde öğrencilerinin kendilerini geliştirmesini ciddi ciddi ve tamamıyla teşvik eden hiçbir öğretmen, okuldan sonra "toprakla uğraşmak" istediğini iddia eden bir oğlana "gübrelemek gibi mi, oğlum?" diye cevap veren bir başka meslektaşın yaptığı gibi karşılık vermeyecektir. Kinaye sadece esprinin en aşağı formu değildir: sınıfta ya da amfide öğrencilere öğretmenin yaptığı işi değerli bulmadığına dair kesin bir işaret verir. Dahası amacın bu ciddiyetinin tarzın debdebesini yansıtmasına gerek yoktur, her yaştan öğrencinin kısa zamanda fark edeceği kinik kayıtsızlığını göstermeden de kişi rahat edebilir.

(ii) Bir öğretmenin ahlakî otoritesinin ikinci niteliği öğrencileri "bu, sınavda gelmesi muhtemel sorulardandır" çaresine başvurmadan öğrenmek için motive etmesidir. Birinci nitelik söz konusu olduğunda, bu öğrencilerin de fark edebileceği şekilde işine duyduğu heyecanı şart koşar (Educere eğitimin bir bütün olarak öğretildiğini değil ayırt edildiğini gösterir. Öğrettiği şeylerden bunalan öğretmenin öğrencileri de bunaltması, böylece otoritesinin bu öğesinin azalması muhtemeldir. Sahip olduğu heyecanla onların ilgisini muhafaza etmeleri konusunda onların eğitim girişiminin bu kendine has veçhesine kendilerini tamamen adamalarını sağlayamasa bile iştirak etmelerini sağlayacak kadar şansı vardır.

Öğrenen kişide motivasyonu sağlayacak en önemli faktör –her halükârda öğretmen söz konusu olduğu sürece– öğretmen ile öğrenci arasındaki ilişkidir. Bu konu R. S. Peters'ın *Ethics and Education*'ında (Etik ve Eğitim) uzun uzadıya ve hayranlık uyandıracak şekilde tartışılmıştır, burada da kısaca da olsa sonuçlarına şöyle bir değinmek gereklidir. Temelinde öğretmenin hesabına öğrencilerle empati kurma yeteneğini kapsar. Öğrencilerin zorlanabileceğini ve zorlanması gerektiğini, ama bağlantıyı sağlayan hattın kopmasına yol açacak

kadar da zorlanmaması gerektiğini fark etmek zorundadır. En iyi öğretmenler, ne kadar akademik olurlarsa olsunlar, henüz bunları kuracak kaynakları bulamadıkları için bu kaynaklara muhtemelen sahip olmayanlara en derin içgörüleri verebilen öğretmenlerdir. 7. Bölüm'de bahsetmiş olduğumuz Heidegger'in dersleri sanki bir peygamber dile gelmiş gibi aforizmalarla doluyken, öğrencileri sınıftan bilgi edinmekten ziyade hayranlıkla dolmuş ayrılıyordu. Diğer yandan Russell yıllar boyunca ders verirken, mesela şüpheciliği ele alsın, konuyu kişinin en sevdiği roman üzerine düşünmeye itmesi gibi ilginç kılabiliyordu. Ders verenin zekasının bilincinde olmaktan ziyade konuya duyduğumuz hayranlıkla dersten ayrılıyorduk. Aynı zamanda herhangi öğretmenin konusuyla ilgili başlangıç yapan biri olarak zaman zaman nasıl hissettiğini hatırlamaya değer: kafası öğrencilerininkinden de karışık olabilir. Buna göre öğrencilerle frekanslarının uyuşması ve konuya adapte olma süreci sadece gerçek izleyici kitlesi için şu ya da bu akademik süreli yayının abonesi olmaktan veya akademik bir kitabı okumaktan ziyade hazırlık aşamasında daha çok düşünce üretmesini gerektirecektir. (Bu özellikle felsefe kitapları için doğrudur.)

Bu yüzden iyi öğretmek bir konunun bilgisine sahip olmaktan fazlasını gerektirir, bu bilgiye eğitim görecek olanlarla bir duygudaşlık hissiyatı, onların da eğitim sürecinde en az öğretmen kadar hakları olduğunun farkındalığı eklenmelidir: bu durumda kendi dillerinde etkin biçimde eğitilme hakkı. Bu öğretmenin ahlakî yükümlülüğüdür ve kendi liyakatinden, akademik uzmanlığından hatta karizmasından bağımsız olmak üzere ona alanındaki otoritesini sağlayacaktır. Bu temelde otoritenin ne öğretmenin ne de öğrencinin başına gelmesi mümkün olan bir konu olması ironiktir.

Tarihsel Faktörler

Bir dizi filozof yüzyıllar boyunca eğitimdeki merkezî ahlakî konulara katkıda bulunagelmiştir: Eğitim kimin içindir ve

nasıl sürdürülmesi gerekir? Fikirlerinden bir kısmının kısa bir özeti bizim bu bölümde ortaya atılmış temel soru üzerine bir yargıda bulunmamızı kolaylaştırabilir.

Platon 11. Bölüm'de değinildiği üzere Platon teoride eğitim herkese açıkken (elbette köleler hariç) pratikte öğrencilerin çoğunun şu ya da bu aşamada başarısızlığa uğrayacağından yolu tamamlamaya uygun olmadığı yargısına varılacağını öğretmişti. Onun eğitim felsefesi mükemmelin yetiştirilmesi olarak tanımlansa haksızlık olmaz. Bu görüş doğal olarak toplumdaki eşitlikçiler tarafından yavaş öğrenenlere haksızlık olduğu ve toplumsal faktörlerin her halükârda her öğrencinin eğitim yolunda nereye kadar ilerlediğini belirlemede büyük rol oynadığı nedeniyle eleştirilmiştir. Platon buna birkaç yıl önce bir eğitim seminerinde tetikleyici olsun diye yazdığım bir şiirden dizelerle cevap verebilirdi, bu dizeleri bu noktada dahil etmemin nedeni estetik niteliklerinden ziyade adil olarak meşrulaştırılabilmesinde yatar:*

Tom Dudgeon öldüğünde
Saf niyetlerle cennete gittiğinde,
Geç kalmadan yetişme niyetiyle
İncili kapıya koşturdu birdenbire:
O da ne? Birileri aklını mı çeldi esprileriyle?
Boynuzlu bir adam takılmıştı peşine!
"Benim hatam" dedi Tom, endişeyle.
"Hiç de değil" dedi Nick, "Sadece yeni anladık biz de."

Platon der ki: "Tüm beceri sahibi insanlar sıfırdan mucize yaratmaya çalışsaydı, geriye mucize yaratacak kim kalırdı?" Eğitim sisteminin yapısı hakkında hangi görüş savunulursa savunulsun, bir kişinin eğitiminin sonuna ermesinin gerektiği bir zaman olup olmadığı temel sorusu baki kalır. Bu, educare yaklaşımınınki ise, oldukça uygulanabilirdir: bir kişi

* Çeviri bana aittir. (ç.n.)

toplumdaki bir rol için ya yeterince niteliklidir ya da değildir. Çuvalladıysa, geriye daha az nitelik gerektiren ya da hiç nitelik gerektirmeyen hangi kapı kaldıysa onunla yetinmelidir. Öyleyse mesele bir kişinin ilk engeli aşmayı başaramadığında hayatının daha ileriki bir zamanında daha başarılı olması için kapasitelerini yeterince geliştirebildiyse girişimde bulunma şansına sahip olup olmayacağıdır. Britanya'daki Açık Öğretim'e ve teknik okullara, Amerika'daki devlet üniversitelerine gelen yetişkin öğrencilerin bariz başarı oranı eğitimde "ikinci şans"ın uygulanabilirliğini ispatlar.

Bu tartışmanın altında yatan, eğitimin educere görüşü tarafından ifade edilen felsefedir. Bu felsefeye göre eğitim bir meta değil, bir süreç ya da zihnin bir tutumudur. Bu görüşe göre eğitim görmekle eşanlamlı olarak nitelendirilen educare görüşü açıkça naiftir. R. S. Peters (a.g.e.) şu ferasetli yorumu yapar: "Eğitilmek bir yere varmak değildir, farklı bir görüşle seyahat etmektir." Bu fark üstünkörü tanımlanamaz, ama en azından öğrenmenin temel etkisinin daha öğrenecek ne kadar çok şeyin olduğunun farkındalığı olduğu bir "at gözlüklerini çıkarma" sürecidir. Eğitimli bir insanın kendi kapasiteleri hakkında mütevazi, ötekilerin görüşlerine saygılı, tahayyülü geniş ve insancıl olduğu söylenebilir. Aslına bakılırsa öğretim verdiğim üniversite hâlâ teknik okul iken komşu üniversiteden buraya ders vermek üzere davet edilmiş bir profesör davete karşı şu cevabı vermişti: "Ben bir akademisyen ve centilmenim, teknik okullarda ders vermem." (Kendisi tarihçiydi, ama bu onu haklı göstermez.) (Vaka Çalışması 39 sizin bunu ve buna benzer konuları takip etmenizi sağlayacak.)

Aquinas: Orta Çağ filozofu ve teolog *Thomas Aquinas* (1224-74) bu kitapta önceden yer almıştı. Eğitim konusunda da bilhassa canlı bir imgeleme sahiptir ve bu konuda derin gözlemlerde bulunmuştur. Öğretmen ile öğrenci arasındaki ilişkinin doktor ile hasta arasındaki ilişkiye benzediğini iddia ediyordu. Doktor hastasını iyileştiremez: yapabileceği tek

şey hastasının daha iyi olabilmesi için hangi adımları atması gerektiğini ona söylemektir. Hastanın doktorun tavsiyesine uyup uymayacağı tamamen hastaya kalmıştır. Hiçbir doktor bir hastayı iyileştiremez. Benzer şekilde, hiçbir öğretmen bir öğrenciye eğitim veremez. Yapabileceği tek şey, öğrencinin daha iyi eğitimli olabilmesi için hangi adımları atması gerektiğini göstermektir. Cevaplanacak soruları, keşfedilecek yolları, başvurulacak insanları, okunacak kitapları önerebilir: herhangi konudaki dikkat çekici olguların bir özetini vererek öğrenci için işleri kolaylaştırabilir bile. Ancak öğrencinin tavsiye edildiği üzere daha çok ilerleyebilmek için bu olguları araştırarak ya da öğrenerek bu önerilere uyup uymayacağı kendisinin kararına kalmıştır. "*Öğretmen öğrenciyi öğrenemez.*" Aslına bakılırsa nasıl bir hasta iyileşmek istemediğinde iyileşme şansı tamamen ortadan kalkmasa da azaldığında olduğu üzere öğrenme de kimse öğrenmek istemediğinde gerçekleşemez.

Bizzat Platon benzer bir yorum yapmıştır. "Zorlama altında edinilmiş bilgi zihinde yer etmez. Bu yüzden zorlamaya başvurmayın, erken eğitimi bir nevi eğlence haline getirin." Bu ikinci cümle bizim de birazdan dikkatimizi vereceğimiz üzere Rousseau'nun *Émile*'inde* ima edilmiştir. Aquinas'ın getirdiği görüşlerin hakikaten bir kaynak teşkil ettiği bu cümlenin doğruluğu eğitimciler arasında bile pek kolay kabul görmemiştir. Birçok öğretmen kendilerine ayrılmış zamanda sadece belirli bir müfredattaki tüm konuları kapsadıkları için kendilerinden memnun olabilir. Yine de bu durum bir sınavı geçmek üzere yeterince olguyu ezberleme haricinde herhangi öğrenme sürecinin gerçekleştiğini garanti etmez. Nasıl bir at su içmeden su kenarına getirilebiliyorsa, bir öğrencinin de düşünmeden sınıfını geçmesi sağlanabilir. Bu, motivasyonun öğrenme sürecindeki öneminin tamamıyla farkında olan öğretmenin yüzde yüz başarı sağlayacağı anlamına gelmez.

---

* Rousseau, *Émile*, Çev. Yaşar Avunç, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

İnsanlar –çocuklarına karşı ebeveynler, hastalarına karşı doktorlar, inançsızlara karşı misyonerler ya da öğrencilere karşı öğretmenler– ötekilerde hangi içsel motivasyona yol açabilirse açsın, hataların vuku bulacağını kabul edecek kadar gerçekçi olmak durumundadırlar. Anoreksi hastası en leziz yemeği bile reddedecektir.

Rousseau: Gördüğümüz üzere *Rousseau,* reenkarnasyona ve insanların doğal olarak iyi olduğuna inanıyordu. Onun eğitim teorisi de bu görüşe dayanıyordu. Émile'de bu doğal iyiliği muhafaza etmek için "kalbin kötülüğe, zihnin de hataya karşı bekçilik edilmesi" gerektiğini gösteriyordu. Kötülük ve hatanın toplumun hırsı ve bencilliğinden kaynaklandığına inanıyordu. Bu yüzden bir çocuğun eğitimi onu toplumun değerlerine karşı olabildiğince koruma hedefi tarafından yönlendirilmeliydi. Bir çocuk hayatının ilk 12 yılında tüm saflığıyla doğayla uyum içerisinde sadece fiziksel açıdan büyümeye ve gelişmeye bırakılmalı ve kaçınılmaz olarak dünyanın ahlakını bozduğu insanların yazdığı kitaplardan onu zehirlemeye başlamaması için korunmalıydı. 12 yaşından sonra bile eğitimsel gelişiminin kaynağı astronomi, bilim ve zanaat müfredatıyla başlamak üzere doğanın gözlemlenmesi olacaktı. Ancak 20'sine yaklaştığında tarih, politika ve ekonomi gibi daha "sosyal" konuları görmeye başlayacaktı.

Émile'in Rousseau'nun çağdaşı Kant üzerindeki etkisi onun hayatında bir kereliğine olsun öğlen yürüyüşünü unutması (bu bütün komşularının kendi saatlerini kontrol etmesine yol açmıştı) olacaktı. "Doğa yoluyla eğitim" fikri yeni değildi (2.000 yıl önce Çin'de Lao Tzu tarafından savunulmuştu), ama *Émile*'den önce hiç bu kadar doğrudan ve anlaşılır biçimde ifade edilmemişti. Bu felsefe, telkine dayanan herhangi eğitim teorisine ve öğrencilerin kafasını olgularla doldurmaktan fazlasının gerekmediği inancına dayanan herhangi eğitim görüşüne sağlam biçimde karşı gelir. Rousseau, tavana yaklaşan kürsüden ders verilen rahibe eğitiminden dehşete kapılırdı,

Britanya'daki ve Amerika'daki "yenilikçi" okullarda öğrencilerin kendi müfredatlarını ve disiplinlerini belirlemeye teşvik edilmesi ise çok hoşuna giderdi.

Dewey: Bu tartışmanın çeşitli kollarını bir araya getirmeye çalışmadan önce katkıda bulunan birinden daha bahsetmek gerekiyor. Amerikalı filozof John Dewey (1859-1952) (uzun yaşamak için filozof olmak mesela müzisyen olmaktan daha garantili gibi görünüyor) eğitim teorisi ve pratiği üzerinde muhtemelen yüz yıl içerisindeki herhangi kişiden daha büyük bir etkiye sahiptir. Görüşleri daha önce değindiğimiz diğer filozofların en uygulanabilir içgörülerini özetler ve eğitimin bulduğumuz bulabileceğimiz educere yorumunun olabildiğince iyi bir uzantısıdır.

Dewey, bir eğitim kurumunun –öğrenciler karatahta ve tepegözlerdeki materyali not ederken, notların dersi veren kişiden öğrencilerin defterlerine aktarmasının illa da onların kafalarında yer etmeyebileceği– sonuç vermeyen gevezelikler silsilesi olduğu fikrini hiçbir surette uygulamamayı seçer. Bunun yerine okulu müfredatın çerçevesi ve özündeki bir öğesi olan toplumsal bir sistem olarak görür. Eğitim, bu toplumsal bağlamda vuku bulur, bu yüzden de öğrencilerin bu bağlamın formunu ve değerlerini belirlemede kendi rollerini oynamaları beklenir. Öğrencilerin hem sosyal hem akademik açıdan okul faaliyetlerinde karar verirken ve disiplini ifade ederken otoritesini paylaşabileceği okul meclisleri bulunmasını savunuyordu. Bu tip sorumluluklara sahip olmanın öğrencilerin öğrenmeye daha büyük bir motivasyon sağlayacağına inanıyordu. Eğitim yaşamaktan hemen sonra geliyordu.

İnandığı eğitim süreci "yaparak öğrenmekti". Kişi de bu olgulara kitapları ve dersleri massetmek yerine bilimin tümevarımsal yöntemiyle ulaşılabilirdi. Bu, Karl Popper'ın 1. Bölüm'de bahsettiğimiz bilim felsefesi üzerine kitabı *Conjectures and Refutations*'da (Tahminler ve Çürütmeler) tanımladığı eğitimin "problem-çözme" yaklaşımıdır. Popper'a göre tüm

bilimsel araştırma hipotez üretme ve onu çürütmeye çalışma sürecidir. Dewey, *Logic, the Theory of Inquiry* (Mantık, Araştırma Teorisi) adlı kitabında bunun tüm entelektüel araştırma için doğru olması gerektiğini savunuyordu ve ona göre problem çözme süreci beş adımdan oluşuyordu:

1. KESİN OLMAYAN DURUM: Bir organizma ile çevresi arasındaki denge bozulduğunda, onu düzeltmek için bir araştırmaya girişilir.
2. BİR PROBLEMİN İNŞA EDİLMESİ: Araştırmacı bu denge yoksunluğunun dikkatin yöneltilmesinin gerektiği bir problem yarattığını fark eder.
3. HİPOTEZİ KURMAK: Araştırmacı belirli kuvvetler bu denge bozukluğu ile ilgili olarak bir araya getirildiğinde ne olacağını öngörür ve fikrini ya da hipotezini ifade ettiği semboller araştırmanın bu yeni aşamasında kavramsal öğeler haline gelir.
4. AKIL YÜRÜTME: Bunun üzerine hipotez çıkarım ve bilimsel deney yoluyla test edilir. Bu testler işe yaramazsa bundan başka bir hipotezin peşine düşülmelidir.
5. YARGININ İNŞASI: Denge yeniden sağlandığında araştırma sonuçlanır: problem çözülmüştür, öğrenci de bir başka kesin olmayan duruma odaklanabilir.

Eğitim felsefesinin ortaya çıktığı durumda öğretmenin rolü, gördüğümüz üzere, yardımcı olmaktır, bilgi kaynağı değil. Pope'un *Essay on Man*'inde (İnsan Üzerine bir Deneme) dediği üzere:*

İnsanlar eğitilmeli siz onları eğitmemişsiniz gibi
Bilinmeyenler bir yandan unutulurlar
Bir yandan önceden anlatılmamışlar gibi

* Çeviri bana aittir. (ç.n.)

Okul sadece bir "öğretme atölyesi" değil de, değerler ve tutumların aktarıldığı bir yerse, eğitimin anlamına dair bütün soru ister istemez bir duruş sergilenmesi gereken politik bir mesele halini alacaktır. 9. Bölüm'de iddia ettiğim gibi "her fikir kışkırtıcı" ise, fikir paylaşma sürecine katılan herkesin potansiyel olarak devrimci olduğu sonucu çıkar. Öyleyse, okulların ve kolejlerin esasen insanları düşünmeye teşvik ettikleri ölçüde herhangi müesses nizama karşı özleri gereği tehlikeli kurumlar olmaları gerekir. Shakespeare bu düzenlerin temel korkusunu ifade etmişti: "Çok düşünüyor, bu tip adamlar tehlikelidir." Hem Russell hem Sartre (birçok filozofun arasında ikisini saymak gerekirse) eğitim üzerine şu yorumu yapmıştır: Eğitim, hakikate ulaşma isteğini teşvik etmelidir, belirli bir akidenin –dini, siyasi ya da bir diğer– hakikat olduğu kanaatini değil. Günümüz filozofları artık anlamın anlamını tartışmayı bırakırlarsa, belki de bazı en önemli ataları gibi onu gündelik hayata indirecek ve müesses nizama karın ağrısı olacaklardır (Amerikalı filozof Noam Chomsky burada müthiş bir örnek.)

Bu bölümde kitabın başındaki çekimser ve kaçamak dili aşabildiğimi umuyorum. Maddiyatın "olması gereken"in *anlamını* değil de *pratiğini* belirliyormuş gibi göründüğü bir çağda bu çekimserliğin kaçınılmaz olduğu düşünülmelidir. Felsefe öğretmek bu nedenlerle birçok eğitim kurumunda tamamen ortadan kaldırılmasa da sınırlandırılmıştır, diğer birçok kurumda ise alan tehdit altındadır. (Mesela benim eğitim verdiğim kurum müzakere etmeden bir yaz okulu programından felsefeyi finans idaresi ya da yabancı dil öğrenmek gibi "yararlı" bir konu olmadığı, bu yüzden de maddi açıdan uygulanabilir olacak kadar alıcısı olmayacağı gerekçesiyle çıkarmıştı: bu, muhasebecinin hesabına kesin doğru bir yargı olabilir.) Bu yüzden, bu bölümdeki hissiyatın kuvveti her şeyden önce felsefe gibi konuların –daha az oranda da beşerî bilimler, güzel sanatlar ve sosyal bilimler– genelde otoriteyi elinde bulunduranlar tarafından hor görüldüğü, böylece bir

yığın modern öğrenci tarafından hafife alındığı kanaatinden doğmuştur.

İkincisi, yeni bir Karanlık Çağ'ın birçok emaresinden biri olduğuna inandığım şey beni öfkelendiriyor ve üzüyor. Emerson'ın özlü ifade gücünü kutluyorum:

> Bir insan olgulardan müteşekkil koca bir ansiklopedidir. Bin ormanın yaratılışı bir meşe palamudunun içinde saklıdır. Mısır, Yunan, Roma, Galya, Britanya, Amerika hali hazırda ilk insanın içinde kıvrılmış bekler.

Korkarım ki Batı medeniyeti insanı yeniden kapama ve bu mirası yıkma sürecine girdi, doğrudan eylem yoluyla olmasa da aymazlıkla. Muhasebecilere ve emlakçılara öğretmenlere ve akademisyenlere gösterdiğinden daha fazla saygı gösteren bir ulus elbette dükkân sahiplerinin ulusuna dönüşmüştür. Bunun genci yaşlısı birçok insan açısından sonucuna itidalle yaklaşmak zordur. Bir kapı kapanırsa diğer kapı açılır demek mümkün değildir, kapılar her halükârda kapanır. Aşağıdaki vaka çalışmaları size kendiniz için provokatif meselelerden bazılarını sınamanıza izin vermek için tasarlandı. İstiyorsanız öfkeden patlayın ama en azından üzerlerinde iyice kafa yorun.

VAKA ÇALIŞMASI 39: EĞİTİM

A. NE İÇİN?

1 Çocuk bakıcılığı, peki ya en ucuz yolu bu mu?
2 Temel becerileri öğretmek, fakat bu işe yarar mı? Çocuk başka türlü nasıl öğrenebilir (ve öğrenir)?
3 Sahip olacağı işlere hazırlık, peki ya hangi işler?
4 Toplumun kültürünün ve değerlerinin aktarımı, fakat bunun ne anlama geldiğine kim karar verecek? Aktarılmalılar mı yoksa dönüştürülmeliler mi?
5 Eliti seçmek ve yetiştirmek, peki ya geri kalana ne olacak?
6 Kişiliğin gelişimi, kim bunu yapma konusunda yetkili?

B. NASIL BİR EĞİTİME SAHİP OLACAĞIMIZA KİM KARAR VERECEK?

1 "Toplum" çünkü vergi ödeyenler eğitim için vergi veriyor, fakat kim "toplum" adına konuşuyor ve ne kadar kontrol uyguluyorlar?
2 Ebeveynler, peki ya haklarının sınırları nedir?
3 Çocuklar ve gençler, peki ya teklif edileni reddederlerse?
4 Profesyonel "eğitimciler" peki ya hangi "uzmanlar" grubunun haklı olduğuna kim karar verecek?

C. RESMİ EĞİTİM NE KADAR SÜRMELİ?

1 Bir çocuk okula "doyana" kadar, peki ya kendisi için en iyi olanı biliyor mu?
2 Çocuklar gelecekteki işleri için neye ihtiyaç duyuyorlarsa onu öğrenene kadar, ama bu onlara sadece okuma yazma ve/veya hesap kitap öğretmek hatta belki de hiçbir şey öğretmemek anlamına gelebilir.
3 Zorunlu bir okula devam etme yaşına kadar, peki ya bundan çok daha önce öğrenmek istemedikleri için öğrenmeyi bırakanlarla ne yapılmalı?
4 Birey istediği sürece, bu, talep üzerine daha fazla veya daha üst seviye bir eğitim anlamına gelecektir: "Açık" yüksek eğitimi maddi olarak karşılayabilir miyiz?

D. EĞİTİM NASIL ÖDENMELİ?

1 Vergilerle, peki ya çocuğu olmayanlar ya da paralı eğitim için (belki de kişisel özveriyle) para verenler neden bu vergileri ödesin ki?
2 Özel olarak, peki ya çok fakir ailelerin çocuklarına ne olacak?
3 1 ile 2'nin bir karışımı (kefiller?).
4 Endüstriyel ya da ticari sponsorluk, bunlarla bariz bir bağlantısı olmayan edebiyat ya da tarih gibi konulara ne olacak?
5 Krediler, geri ödemek ne kadar zaman alır? Peki ya öğrenci hiçbir zaman bir ücretli olmayacaksa?

E. GENEL OLARAK:

1 Küçük güzeldir eğitim için de geçerli midir?
2 Bazı okullarımız, kolejlerimiz, teknik okullarımız, üniversitelerimiz çok mu büyük?
3 Eğitim bir hak mıdır? Onu reddedenlerle ne yapılmalı?
4 Yavaş öğrenenlerin ve engellilerin eğitimi için daha çok mu daha az mı para harcanmalı?

VAKA ÇALIŞMASI 40: MÜFREDATTA BARIŞ ARAŞTIRMALARI

Yakın yıllarda okullarda bir araştırma konusu olarak barış eğitimi ortaya çıkmıştır. Bu vaka çalışması, süreç içerisinde kendini açığa çıkaran problemleri, özellikle bir önceki bölümde ortaya atılan meselelere dayandığından tartışmanızı teşvik etmek amacıyla yapılmıştır.

1 Bazı yerel otoriteler konuyu ya yasaklamış ya da içeriğinde değişiklik yapmıştır. Diğer birçok insan da konunun öğretilmesi konusunda "derin kaygılarını" ifade etmiştir. Görünüşe göre, bu düşmanca ifade oldukça tuhaf gibi görünüyor. Tarih derslerinde savaş araştırmaları bariz ve bol yer tutar, Din Eğitimi müfredatının önemli bir kısmını oluşturan Eski Ahit'te ise öğrencilerin Eski Ahit tarihinde baskın olan hatırı sayılır oranda dövme, dövülme ve katletme katledilme eylemlerine tüm dikkatlerini vermesi gerekir. Öyleyse neden barış araştırmalarına bu kadar kuşkuyla yaklaşılıyor?

(a) Politik: "sol cenah"tan gelenler tarafından öğretileceği korkusu mu? Bu meşrulaştırılabilir bir korku mudur yoksa fobi midir?
(b) Otoritecilik: Düzenin eleştirilebileceğine duyulan korku mu? (Bunun tamamen zararlı olmayacağını düşünebilirsiniz, ama herhangi bir yerde herhangi bir düzenin doğasında eleştiri fırsatlarını asgariye indirgemek yok mudur?)
(c) Önyargı/vatanseverlik: Öğrencilerin "dulce et decorum est pro patria mori"den (ülkem için ölmek güzel ve münasiptir)

şüphelenmeye başlayabileceği ve "iyisiyle kötüsüyle benim ülkem" tutumunu reddedebileceği korkusu. (Bu görüşün miadını doldurduğunu düşünüyorsanız, 1982'deki Falklands Savaşı ve 1991'deki Körfez Savaşı üzerine kamuoyu yoklamalarına ve popüler gazetelerde ifade edilen görüşlere bir bakın.)

(d) Hırs: Savaş ya doğrudan silahları üreten ve satanlar ya da dolaylı yoldan söz konusu ülkelerde hisselere sahip olanlar için bereketli bir girişim olduğundan barışın gelişinin onların milyonları ceplerine indirmelerinin önünde engel teşkil edeceği ihtimali?

"Barış" kelimesi bazı çevrelerde kirli bir kelime haline mi geldi? ("barış" = komünizm, anarşi, kızıl tugaylar, devrimler, kundakçılık, tecavüz, cinayet, muktediri makamından indirip zengini beş parasız bırakmak vs.)

2 Bir alıştırma olarak 15-16 yaşındaki Lise 1 öğrencilerine barış çalışmaları için bir müfredat oluşturmaya çalışın (mesela bir saatliğine, bir haftalığına ya da bir yıllığına). Müfredatı tedrisatla bir bütün olarak ilintilendiren aşağıdaki merkezi veçheleri aklınızda tutun:

(a) Amaçlarınız/hedefleriniz ne? ("Bilgiyi artırmak" savaşın onaylanmasına karşı "normal" tutumlarda değişiklik yapmak, şiddet kültüne karşı koymak vs.)

(b) Hangi konuları dahil ederdiniz/dışarıda bırakırdınız?

(c) Konu nasıl öğretilmeli? Tartışma yoluyla mı? (Tartışmayı kim yürütecek, hangi bilgi kaynaklarını kullanacak? Rol yaparak? Sorumlu kişinin bunu düzenleyecek becerisi olduğundan emin olabilir misiniz?)

(d) Kim öğretecek? Uzmanlık alanıyla alakası olmayan sınıf öğretmeni mi? Din Kültürü hocası mı? Yarı zamanlı bir uzman mı? (Neyin uzmanı?), spesifik alanlarda otoritesi olan bir dizi ziyaretçi mi? (Bütün bunları kim organize edecek ve kimi davet edeceğine neye göre karar verecek?)

(e) Dersi kim denetleyecek, tarafsızlığı sağlayabileceğinize nasıl emin olacaksınız? Ders için not verilmeyecek mi? O zaman hem öğretmenler hem öğrenciler söz konusu olduğunda ne gibi tehlikeler vardır?

3 Bu temayla ilgili sınıf tartışmasında eğilimler büyük ölçüde hükümet politikası eleştirisini içerebileceğinden maaşları kamu parasıyla ödenen okul öğretmenlerinin bu tip bir sorumluluğu almalarına (a) izin verilmeli mi (b) bu sorumluluğu taşımaları beklenmeli mi? Bir okulun öğretmen kadrosunun üyelerinin dünya meselelerine dair konuyu standartların gerektirdiği kadar öğretebilecek yeterli amacı, otoritesi ve bilgisi olduğu varsayılsa bile ve tarih, sanat, edebiyat, coğrafya vs. gibi birçok konuda öğretmenin bir nebze olsun taraf tutmasının (ya da konuya özel ilgisi olmasının) kaçınılmaz olduğu kabul edilirse, öğretmenin yeri kültür değişimi failinin yeri midir? Her öğretmen önünde sonunda parayı kim veriyorsa onun düdüğünü çalmaktan imtina edebilir mi?

Din Eğitimi'nin Britanya'daki devlet okullarında müfredatın zorunlu bir kısmını oluşturulduğu için zaten en azından teoride bu konunun kabulünün insanların nasıl davrandığını belirleyen belli ispatlanmamış hipotezlerin doğruluğunu içerdiğinden amacına ihanet ettiğini iddia edebilirsiniz. Bu yüzden birçok kişinin itiraz ettiği varsayımlarda bulunulmuştur. Bu konunun ayrıcalıklı konumuna eleştirel yaklaşıyorsanız, bu konumu zayıflatacak, böylece tarihsel bir "hücum"a geçmek için yollar bulmalısınız. Barış araştırmalarını savunmak bağımsız olarak meşrulaştırılmalıdır. Buna alternatif bir konu da soruların aynı sırada uygulanmasını gerektirir: *Okullardaki Cinsel Eğitim*.

VAKA ÇALIŞMASI 41: SINIFTA İHTİLAF

Birçok eğitim otoritesi sınıfta Barış Araştırmaları'nın konulmasına itiraz etmiştir, ama bunun nedeni "Savaş Araştır-

maları"nı tercih etmeleri değil (bazıları bunun tarih müfredatının bir alt metni olduğunu söyleyecektir), öğretmenlerinin belirli bir politik cenahtan olmaya eğilimli olmasıdır (kesin konuşmak gerekirse sol cenah).

Okulların müfredatına ihtilaflı konuların koymaya izin verilmesini nereye kadar doğru buluyorsunuz? Bunun meşhur bir örneği Cinsellik Eğitimi'dir. Bu konu "çocukları bu alanı deneyimlemeye teşvik ettiği" için birçok ebeveyn ve "kaygılı vatandaş"ın muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. Bunun doğru olduğunu düşünüyor musunuz? Doğru olduğunu düşünseniz bile, bu, konunun belki de biyoloji müfredatında bir alt konu olması haricinde yasaklanmasını meşrulaştırır mı?

Yapabiliyorsanız, konunun öğretilmesine dair tutumlar hakkında kültürler arası ve uluslararası karşılaştırma yapmaya çalışın. BK'taki ve ABD'ndeki insanların yetiştirilme ve dinsel gelenekleri yoğun (sağlıksız?) bir Püritenliği yansıttığı düşünülürse konu hakkında nereye kadar ketum olduklarını düşünüyorsunuz?

Okulda muhtemelen size Din Dersi verilmiştir. Bu konunun birçok görüş arasından sadece bir görüşü ifade ettiği, artık nüfusun çoğunluğu tarafından savunulmadığı ve tarihsel sonuçları içerisinde geriye en iyi ihtimalle koca bir soru işareti kalan bir alanla ilintili olduğu göz önünde bulundurulursa Barış Araştırmaları ve Cinsel Eğitim gibi "ihtilaflı" kategorisinde yer alması gerektiğini düşünmüyor musunuz?

"Her fikrin kışkırtıcı" olduğu doğruysa, hepimizi etkileyen ama herkesin savunmadığı konular üzerine görüşlerin sınıftan tamamıyla kaldırılması doğru gibi görünüyor mu? Eğitim ölümcül kansızlıktan mı mustarip?

13
Phi Beta Kappa
Deneyim Felsefesi

Kitabın başlangıcında felsefenin doğasına dair bir soru ortaya atmış ve onun hem öğrenmeye spesifik bir metodolojik yaklaşım hem de eğitim tedrisatında kesinlikle başka hiçbir yere ait olmayan bir çalışma alanı olduğu sonucuna varmıştım. Bu iki özellik de kelimenin Yunanca kökeni ile ilintilidir, çünkü ikisi de bilgelik arayışını içerir. Burada "bilgelik"in anlamı oldukça basittir. Bir yandan gündelik iletişimde, bireyler arasında olsun medya yoluyla olsun kelimelerin ve cümlelerin kullanımına ve anlamına genelinde gerektiğinden (ya da normalde olduğundan) daha yakın bir bakış atar. Öbür yandan felsefe, metafizik ya da etik gibi belirli konuları ince-

lerken, diğer birçok tartışma alanında beklenebileceğinden daha kapsamlı bir görüş, daha geniş bir perspektif edinir. Hoşgörüsüz bir filozof olmak mümkündür, ama bu zihinsel tutum nadiren konuya uyar, çünkü hoşgörüsüzlük önyargı, bağnazlık ve cehalet arka planından doğar. Evrendeki en çekilmez insanlar kendi görüşlerini sanki her şeyi onlar biliyormuş gibi ifade etmekten başka şey bilmeyenlerdir. Bu kitapta yer yer bu tip görüşlerin anlamsızlığı ortaya konulduysa, özür dilemiyorum. Tüm dünyada milyonlarca insan mahrum, ümitsiz, sarsılmış hayatlar yaşıyorsa bunun sebebi ötekilerin aymazlığı ve önyargısındandır, filozof da insan mutluluğunu engelleyen bu ikiz belayı teşhir etmeyecekse, buradan dönüp de nereye bakılacağını bilmek zordur.

Ancak bu kulağa masum gelen (umarım) tasvirin arkasında felsefenin doğası hakkında altta yatan bir varsayım vardır, filozofun toplumdaki rolüne de konunun bu en güncel yorumcusu, en hafifinden, pek de alkış tutmadan tepki verecektir. Onlar için felsefe araştırmaları anlamın analiziyle (her şeyden önce mantık disiplininin hizmet ettiği bir süreç) başlar ve biter. Bu ekolün öncüsü, muhtemelen modern zamanların en büyük filozofu Ludwig Wittgenstein'dır (Bertrand Russell'ın en azından kendi eşiti olarak kabul ettiği tek filozoftu) ve felsefe olsun başka herhangi bir alan olsun 20. yüzyılın hiç şüphesiz en nüfuzlu insanlarından biridir. Wittgenstein'dan da yazılarından da derinden etkilenmemek imkânsızdır. Homo sapiens'i bütün çeşitli türler arasında yegâne kılan şeyin dil hâkimiyeti olduğu düşünülürse, kendimizi anlamamıza büyük bir katkıda bulunmuştur.

Ancak söz konusu olan nokta dilbilimsel analizin önemli olup olmadığı değil, –elbette ki önemlidir– bazı savunucularının iddia ettiği gibi felsefî soruşturmalarda temel hatta tek konu olup olmamasıdır (Wittgenstein da erken dönemlerinde bu kişilerin arasındaydı). Bunu düşünen insanlar vardır. 7. Bölüm'de varoluşçuluğu felsefe olarak kabul etmeyi reddeden birçok felsefî uzmanlık savunucularından bahsettim. Tam da

aynısını faydacılık için söyleyen ötekiler vardır, hiç şüphesiz bu kitapta ele alınan diğer birçok tema da aynı şekilde felsefî açıdan tasvip edilmeyecektir. Kendisi de büyük bir mantıkçı ve dil analizcisi olan Bertrand Russell, *Portraits from Memory* (Anılarda Kalan Portreler) adlı kitabında bu tutumun eksikliklerine esprili bir şekilde değinir. Bir seferinde bir dükkân sahibine Winchester'a en kısa yoldan nasıl gideceğini sorduğunu anlatır. Dükkân sahibi, arka binadaki bir adamı çağırır:

"Beyefendi Winchester'a en kısa hangi yoldan gidileceğini bilmek istiyor."
"Winchster?" diye bir ses cevap veriyor.
"Evet."
"Winchester'a?"
"Evet."
"En kısa yol?"
"Evet."
"Bilmiyorum."

Russell ekler: "Sorunun özünü açıklığa kavuşturmak istemişti, ama cevaplamaya yanaşmıyordu. Modern felsefenin, hakikati ciddi ciddi arayana yaptığı da tam budur. Genç insanların başka araştırma konularına dönmeleri şaşırtıcı mı?"

Felsefe, görece sofistike bir kelime oyunu olarak sınıflandırılmaktan bir nebze olsun öteye gidecekse, dilbilimsel analiz olmaktan fazlası olmalıdır. Sadece konunun bölümün başında bahsettiğim daha kapsamlı görüşü, daha geniş perspektifi edineceği analizin sonuçlarının olabileceğini eklemek yeterli midir? Bu kesinlikle bir adım daha ileri gitmek anlamına gelir: Ahlakî konularda kişinin kendisininkinden oldukça farklı perspektifler olmasının (bunun da bir değer yargısı olduğunu kabul ediyorum) kişinin kendi görüşlerine olası alternatif bir bakışa izin vermeyen durumdan daha sağlıklı bir durum teşkil etmesi gerektiğini kabul etmek. Bu sonuncu görüş en iyi ihtimalle zihni, bilinçli ya da değil, durumun gerçekliklerine

kapatır, tıpkı dünyanın düz olduğunu savunanların samimi biçimde dünyanın yuvarlak olduğu ile ilgili tüm ispatlara kulaklarını tıkadıkları gibi. Bu zihin durumu, en kötü ihtimalle de, fanatizme ve psikopatlığa yol açar, zaman zaman dağları yerinden oynatan –istenilen istikamette olmasa da– nitelikler.

Bu doğruysa, felsefî olmak bu tabirin varsaydığı şeye benzer: sadece an için yaşamamak, esen her rüzgâra kapılmama ya da kişiyi kuşatan her heves ve geçici arzu tarafından yoldan çıkmama kapasitesine sahip olmak. Bu uzun yaşamla eşanlamlı olmayan olgunluktan doğan felsefedir. Bu bağlamda olgunluk ile olgun olmama arasındaki fark kriketten hoşlanmakla beyzboldan hoşlanmak arasındaki (ya da bir gün süren kriketle beş günlük seri kriket veya snooker* ile Amerikan bilardo) fark gibidir. (Şu kesindir; servet edinmek ve kısa sürede sermayeyi kediye yüklemek istiyorsanız, yapabileceğiniz en kötü şey Birleşik Devletler'de seri krikete yatırım yapmaktır.)

Bu tip bir yaklaşımın bütününde bu kitapta öne sürülen meseleleri ele almayı başardığını umarım. Buraya kadar ulaşmış olmanız belki de bu amaca varmada kısmen de olsa başarılı olduğumun bir işaretidir. Baki kalan soru, analizimiz mükemmel ve perspektifimiz sonsuz olsa bile felsefeye adil davranıp davranmamamız gerektiğidir. Bu, konuyu kesinlikle başlangıç bölümünde göründüğünden daha yoğun ve basitleştirilmiş bir kategori altına sokabileceğimiz anlamına gelecektir. Fakat felsefe böyle sınırlandırılabilir mi? Son bölüm bunun böyle olmadığına duyduğum derin inançla yazılmıştır: "Felsefe yapmak" (analiz) ile "felsefî olmak" (hoşgörülü ya da metanetli) dışında ek olarak bir de "hayatın felsefesi" tabirini kullanmalıyız.

Bu da bizi bu bölümün başlığına getirir. Bu başlık sizde felsefe üzerine bile yazılmış olsa herhangi bir kitabı sonlandırmada epey tuhaf bir yol izlenimini yaratmış olabilir. Phi,

* 22 topla oynanan Britanya'da popular olan bir bilardo türü. (ç.n.)

beta ve kappa Yunanca φ, β, κ harflerinin açılımıdır ve *felsefe hayatın kılavuzudur* anlamına gelen "philosophia biou kubernetes" ibaresinin baş harflerdir (buradaki kılavuz kelimenin Yunanca gerçek anlamıyla dümenci demektir). Bu 1776'da, ABD'de Virginia'da William ve Mary Üniversitesi'ndeki bir öğrenci cemaatinin (biraderlik ya da kızlar birliği) düsturudur. (Yunan harfleriyle kısaltma kullanma geleneği çoğu Amerikan üniversite ve kolejlerinde bu şekilde devam ediyor.) Bu bağlamda felsefenin gerçekten ne anlama geldiği (çok az insan hayatı felsefî mantık araştırmaları, mesela Wittgenstein'ın *Tractatus*'unun satırlarının sunduğu analiz tarafından yönlendirilir) ile ilgili bir muğlaklık bakidir, ama genel sonuç bana oldukça sarih ve tamamen övgüye layık gibi görünüyor. Bilge insan hayattaki deneyimlerinden öğrenir ve buna göre davranır. Bu deneyimler akabindeki deneyimler tarafından doğrulandığında ve üzerlerinde değişiklik yapıldığında, kişinin felsefesi de güçlenir ya da değişiklikler gemi gibi çevrilir (dümenci imgesine sadık kalmak gerekirse).

Deneyim Felsefesi

Böylece *deneyim felsefesi* (kulağa daha nahoş gelen "deneycilik" yerine tercih ettiğim bir tabir) diye adlandırabileceğimiz şeye varıyoruz. Bu felsefenin bakış açısı oldukça basittir. Bildiğim kadarıyla deneyimimin olması ya da olabilmesi ancak *sadece* deneyimim olduğu (hem kamusal alanda hem özel alanda düşünen ve hisseden, isteyen ve seven, inanan ve ümit eden vs.) anlamına gelir. İlk bakışta bu bahsetmeye değmeyecek kadar bariz görünür ki filozoflar, özellikle de Batılı filozoflar, ısrarla bunu unutmuş görünürler. Birçoğu "kavramlar" fikrine son çare olarak başvurur (10. Bölüm'de özgürlükle ilgili olarak tartıştığımız bir sapma), hatta bazıları konunun soğuk, matematiksel mantık kesinliğine tabi olmadan hiçbir meseleyi felsefî açıdan tartışılamayacağını savunur. Sonuç olarak üniversitelerde, teknik okullarda ve kolejlerde çok yakın zamandır öğretilen felsefe bu kitabın

da teması olan çok ciddi soruların çoğunu göz ardı etmiştir. Bunlardan biri neyin doğru, neyin yanlış olduğu yönündedir. Bu nedenle, "empirizm" olarak bilinen Batı felsefesi geleneğini –bu felsefenin deneyime dayandığı savunulsa da– "deneyim felsefesi" olarak tarif etmek imkânsızdır. Bu eleştirinin nedeni, empiristlerin bilgiyi beş duyuyla ve matematiksel ve mantıksal akıl yürütmeyle algılanabilen bir şeyle sınırlandırmasıdır.

Empirizm Eleştirisi: Empiristler (Locke, Berkeley, Hume ve ardılları) muhtemelen insanların kırmızı leke vs. görmekten daha geniş bir deneyim yelpazesine sahip olduklarını inkâr etmek istemezdi, ama insan bilincinin duygulanımsal yönüne karşı sabit bir önyargı göstermiş ve insanın merkezî olmasa da kaçınılmaz veçhelerini gözden kaçırmışlardır. İnsanın hayalperest, âşık, idealist, duygu ve fantezi sahibi bir varlık olduğunu hiç şüphesiz söylüyor olmalılar, ama onlara göre felsefe hayatın sadece ciddi yönüyle, rasyonel zekayla ve onun ispatlayabildikleriyle ilgilidir. Empiristlerin bu kadar vurgu yaptıkları hayatın bu yönü ahlakî kararlar aldığımızda açıkça kâale alınmalıdır. Bu kitabın da bunun açık ve seçik böyle olduğunu gösterecek yeterince örnek sunduğunu umarım. Hatta akıl ve duyularla sağlanmış ispatın gereksiz kaçtığı herhangi durumu düşünmek zor. Burada itiraz ettiğim nokta bu öğelerin deneyim yorumundan uzak tutulması değil, algı ve akılla ilgili veçhelere diğer öğeleri *dışlayacak biçimde* pay düşülmesi. Bu, homo sapiens'i karikatürize etmek demektir. Gerçek hayatta insanların ancak empirist model bilim insanı gibi davrandığında, gözlem yoluyla hipotezlerini doğruladığında bir şeyler bildiği doğru değildir. Bir fıkranın komik olduğunu, bir arkadaşıma güvenebileceğimi, âşık olduğumu, bir konuşmacının samimiyetsiz olduğunu, bir çiftin iyi anlaşamadığını, bir manzaranın güzel, bilinçli acımasızlığın yanlış olduğunu bilirim. Genelde bilgimde duyularla gelen algıya bir yer vardır –bir fıkrayı duymasam ya da okumasam komik olduğunu bilemezdim–, ama bilişsel deneyim duyuların

ötesine geçer. Empiristlerin kendilerine dayattıkları kısıtlama felsefelerini sıkıcı ve kısır kılmıştır.

Felsefenin bazı kadim "problemleri" yapay bilgi sınırlandırması ortadan kaldırıldığında kaybolur. Bu problemlerden biri –özgürlük problemi– 10. Bölüm'de tartışılmıştı. *En azından bazen özgür olduğumu biliyorum* demiştim. Herkes de bunu bilir, determinist filozof da dahil olmak üzere. Bunu empirik ya da başka yollardan ispatlamaya ya da çürütmeye çalışmak gereksiz ve saçmadır. Deneyim orada olabilecek tek ispattır, deneyim de belli bir felsefî ya da bilimsel teori ile çelişiyor gibi görünüyorsa, değiştirilmesi ya da terk edilmesi gereken şey teoridir.

Deneyim ve yorum: Deneyim felsefesinin teferruatlı bir kategoriler listesi yoktur, olamaz da. Kimse insanların sahip olabileceği deneyim türlerini önceden şart koşma ya da insanların sahip olduklarını söyledikleri deneyim tiplerini dışlama konumunda değildir. Hayatın neye benzediğini bulmanın tek yolu onu yaşamaktır. Bireyler sanatta, dinde, rüyalarda ya da normal kabul edilenin dışındaki herhangi algı kipi hakkında konuştuklarında, tanıklıklarının dinlenmesi gerekir. Elbette yalan söylüyor ya da deneyimlerini yanlış yorumluyor olabilirler, keza deneyimin sonuçlarını uygun biçimde uyarlayan bilim adamı için de geçerlidir bu. Mesela, sahtekâr medyumlar, nasıl Piltdown insanı diye sahte bir türün uydurulması paleontolojinin otoritesine zarar vermediği gibi spiritüalizmin gerçek olma ihtimalini çürütmez.

Burada söylediklerimin çoğunun daha önceki bölümlerde sürekli yapılan yorumlara (mesela arabasında İsa ile konuştuğunu iddia eden adamda olduğu gibi) anahtar teşkil etmesi niyetiyle bir ekleme yapmak gerekiyor. Deneyim felsefesi ile sadece günü birlik yaşamak arasındaki fark insanlar genelde deneyimleri hakkında yanlış yönlendirici bir biçimde konuştukları için filozofun dikkatli olmasıdır. Tesadüfler, kötüye işaret ve olağandışı olaylar olarak yorumlanır, 1984'te York

Minster katedralini yıldırım çarpmasıyla ağır biçimde zarar görmesinin nedeninin ilahi adalette aranması gibi (o olayın Durham'a komşu piskoposluğa radikal David Jenkins'in atanmasının Tanrı'nın hoşuna gitmediğinin göstergesi olduğu düşünülmüştü). Bu noktada genelde gözden kaçırılan şeyi kabul etmek hayatidir: *Deneyim kendi kendini doğrular, deneyimin yorumu ise doğrulamaz.*

"Deneyim" ve "yorum" bariz biçimde bütün bu tip soyut kelimeler gibi sadece tespit edilebilir, soyut şeylere verilen isimler değildir. Üzerinde ismi ve fiyatı yazan bir etiket ile bir torba dolusu çivi gibi birbiriyle ilintili değildir. Şeylerin isimlerini öğrenmek deneyimin bizatihi önemli bir parçası ve dünyayı şu gözle görmekten ziyade bu gözle görmeyi, şeyleri birbirinden şu şekilde ayırmaktan ziyade bu şekilde ayırmayı öğrenmemizin bir yoludur. Dünyayı görmenin her zaman birbiriyle çelişmese de birçok farklı yolu vardır. Deneyim felsefesinin bakış açısından ötekilerin yargılanabileceği göz önünde bulundurulursa ayrıcalıklı bir bakış açısı yoktur, keza insan doğası ya da ahlakî farkındalığın kaynağı veya sanatta neyin "iyi" neyin "kötü" olduğu hakkında ayrıcalıklı bir görüş olmadığı gibi. Buradan bütün bu –ve birçok diğer– alanlarda bireysel yorumların eşit derecede geçerli olduğu sonucu çıkmaz. Başlangıç olarak ve meseleye en temel haliyle göz atmak üzere kişinin deneyimi hakkında yargıda bulunulabilmesi için bunun kamusal olarak ifade edilmesi gerekir: mahrem bir dilde ifade edilseydi iletişim edimi olamayacaktı. Kamusal olarak ifade edilmiş bir dil de, diğer şeylerin yanı sıra, dinleyici kitlesinin konuşmacıyı anlayabilmesi için çok çabuk değişmemesi gereken bir dizi kuraldır. Filozofun işlerinden biri, daha önce birçok kere işaret edildiği gibi, kelimelerin nasıl kullanıldığına dikkat etmek ve insanların yanlış yönlendirilme tehlikesi altında olduklarında alarm zillerini çalmaktır. Buna özellikle 3. Bölüm'de dikkat çekildi.

Filozofun bir başka işi –bence daha önemli olanı– deneyime bir bütün olarak bakmaktır. Mantık kurallarını izleyebilen

bir zihin ya da kırmızı lekelere bakan bir göz olmayacaksam, bu tip türlü türlü deneyim tiplerine sahip olabilmek için nasıl bir varlık olabilirim ki? Farklı farklı kültürler dünyayı farklı biçimlerde görüyorsa –sadece ahlakî konulara göz atmanın çeşitli yolları bu kitabın birçok sayfasını doldurdu– bu dünya bu kadar çok yorumla nasıl bağdaşabilir?

Deneyimde Anlam

Anlam bulmak akademik bir alıştırma, kendi koltuğundan karşısındakileri sınamakla yetinen bir kişi tarafından sorulmuş bir soru değildir, kelimelerden müteşekkil "kavramlar" hiç değildir. Sizin ya da başka birinin hesabına konuştuğumu hesaba katmaksızın *bir şey için yaşamadan yaşayamam.* Belirli bir seviyede bu yorum hakkında bariz olan bir öğe vardır. Hayatımda, hemen hemen başka bütün insanların hayatında olduğu gibi, beni kendine çeken ve güden özellikler vardır: İşim, belirli ilişkilerim, çeşitli hazlarım, ihtiyaç duymam ve bana ihtiyaç duyulması, bazen de istenilmek. Ama konu bundan daha derine çekilebilir. Zamanımın çoğunu ısınmak ve sıcak kalmak, konforlu olmak, iyi beslenmek, güvende olmak vs. için harcamam şımarıklık değildir, ne de doğruyu söylemeyi ve bana doğrunun söylenmesini tercih etmemin, bağımsızlığı, eleştirilmemeyi, bazı zamanlarda bana eşlik edilmesini bazı zamanlarda ise inzivayı, iç huzurunu sevmenin benim uydurmacam olmadığı gibi. Bunun üzerine düşünmeye başlayıncaya değin o kadar bariz olmayan şey tüm bu ve diğer karakter özellikleri, damak zevkleri, alışkanlıklar, değerler ve amaçlar tek basit bir temel saikin kök formlarıdır: mutlu olma saiki. Tüm deneyimim bu amaca tabidir.

Mutluluk

Bu, doğuştan hedonist olduğumu iddia etmek demek değildir (gerçi diğerleri benim hakkımda bunu söylüyorlar!). Faydacılığı tartışırken kelimenin sadece haz değil, çok daha derin bir anlamı olduğunu görmüştük. Aslına bakılırsa di-

ğer sayısız insanla birlikte eziyet verici olmasa da büsbütün nahoş faaliyetlere sık sık katılmışlığım vardır: oysa bunların görünüşteki amacı mutluluktur. Nasıl bazı insanlar kupa finali bileti alabilmek için satışta pazarlığa girişip gecelerini soğukta kuyrukta geçiriyorsa, ben de dağlara tırmanmak için bitmez tükenmez saatler harcadım ve bu kitabı yazmak için bir yıl boyunca normal sosyal faaliyetlerimi kaçırdım. İşler bir gözlemcinin perspektifinden mutsuzluk yaratır gibi görünebilse de –mesela kişinin bir arkadaşı ya da bir emel için hayatını feda etmesi gibi–, bu niyetle bağdaşabilir.

Sadece neşeli ya da hemen hemen halinden memnun olmanın ötesinde derinden ve tamamen mutlu olma anlamıyla mutluluk saiki, bitkilerin doğasının güneşin çekimine tepki vermesi gibi, benim doğamın bir parçasıdır. Birçok önemli teolog ve bazı filozoflar bu yolların böyle olmaması gerektiğini ya da olmadığını savunsa da insanların konuşma ve davranma tarzları, bence bazıları bunu elde etmek için oldukça tuhaf yollar izlese de, onların da başka her şeyden çok mutlu olmak istediklerini kuvvetle gösterir. Ancak bundan insanların mutluluğa nasıl erişeceklerini bildikleri sonucu çıkmaz.

Mutluluğun muğlaklığı: Mutluluğu arayan hareketin sürekli olarak kösteklenmesi hayat koşullarında bir çelişkiymiş gibi görünür. Bu sadece bazı acı verici şeyler deneyimlemem ya da neşe verici şeyleri deneyimlemeyi başaramamam demek değildir. Bazen "bilardoda kazansam, daha iyi bir iş bulsam ya da başka bir yerde yaşasam her şey yolunda giderdi" demek kolaydır. Fakat hakikat her zaman her şeyin yolunda gideceği *anlamına gelmez.* Acı ve haz ya da neşe ve üzüntü arasındaki oran değişebilir, ama mutluluk hâlâ kaçınılmaz biçimde mahvedilecektir. Tatmin edici olmayan şey pek de doğaları gereği deneyim durumlarının anlık içeriği değildir: bunlar şeyleri gölgeleyen ve tehdit eden, sonunda da arzulanabilir her şeyi gömen zamanın kaçınılmaz yıkıcılığı tarafından lanetlenmiştir.

Deneyim bu kadar radikal ve acıysa (Brecht "sadece farkında olmayanlar mutludur" demişti, aymazlık kutsaldır), hayat da bilinç sahnesinde kendini her gün gösteren tek şeyse, mükemmel mutluluğu arzulamak, ne kadar derine işlemiş olursa olsun, sapkın bir güdü ya da yaldızlanmış bir ölüm dileğidir. Hayatın kalbinde ortadan kaldırılamaz bir çelişkinin varlığını keşfetmek huzur verici değildir, ama deneyime dayanan bir felsefe bu tip bir çelişkiyi *a priori* dışlamaz. Hayatın (ya da evrenin) bir anlamı olması ve akla uygun olması gerektiğini öne süren deneyimden bağımsız dogma ya da ilkeler yoktur. Deneyim felsefesi açısından bir şeyin böyle olup olmadığını bulmanın tek yolu bakmak ve görmektir. Elbette çoğunlukla bakıp da göremem, bunun yerine inançsızlıktan ya da ümitsizlikten eylemek zorundayım (o da şayet eyleyeceksem). Son kertede tüm ahlakî kararlarımız bu ya da diğer niteliklerden kaynaklanır. Deneyimime karşı dürüst olacaksam, yapamayacağım şey inanç yoluyla eylerken bilgi temelinde eyliyor gibi yapmaktır. Yani deneyim şüpheye yer bırakmaz: *Hakiki ve mükemmel mutluluk mümkün değildir.*

Yine de mutluluk arzusunu ortadan kaldıramam. Her ne kadar fuzuli olduğunu bilsem de, nasıl kuşlar uçmaya çalışırken kanatlarını çırpmayı bırakamıyorsa, ben de onu bulmaya çalışmayı bırakamam. *Mutsuzluk koşulunu kabul etmek psikolojik bir imkânsızlıktır.* Bu insan davranışının en bariz veçhelerinden biridir, yine de çok az Batı filozofu bunun önemli olduğunu düşünmüş gibi görünüyor, gerçi Aristoteles buna gösterilebilecek mükemmel bir istisnadır. Istırapla dolu bir dünyada mutluluğun peşine düşmede izlenebilecek üç kolay erişilebilir yol vardır. Her birinin birçok formu vardır, aynı zamanda birinden fazlasını denemek de mümkündür. Bu yollar "eldekinin en iyisini yapmak", "dünyayı daha iyi bir yer kılmaya çalışmak" ve "yenilgiyi kabul etmek" diye adlandırılabilir. Hepsi de daha önceki bölümlerde haklarında yorum yapılmış felsefe ekollerinde şu ya da bu şekilde ifade

bulmuştur. (Hangi ekolün bu üç yaklaşıma yakın olduğu üzerine tefekkür etmek isteyebilirsiniz.)

Eldekinin en iyisini yapmak (a) "Eldekinin en iyisini yapmak" kişinin ilgisini iyi, haz dolu, zevk verici olana odaklaması anlamına gelir. Bazen dinde, daha sofistike bir seviyede ise Stoacılık felsefesinde ifade edilen halk bilgeliği, şeyler hakkında "felsefî olma" erdemini kuşaktan kuşağa aktarmıştır. "Yat, kalk, haline şükret" "İşe iyi yanından bak." "Durumun ne kadar kötü olursa olsun, senden kötü durumda olan birileri vardır." "Sol elini kaybetmene üzüldüm, ama daha kötüsü de olabilirdi: en azından sağ elin duruyor." "Yediğin yemeğin iğrenç olduğunu düşünüyorsan, açlıktan ölen milyonları hatırla." Bu tekniğin işe yaradığı şüphesizdir: nasıl ötekilerin daha müreffeh olduğu bir dünyada kişi kendi refahından memnun değilse (insanların reklamcılık endüstrisinde çalışmasını sağlayan hayatın bir gerçeği), kişi görece bazılarından daha iyi durumdaysa, bahtsızlığıyla daha kolay başa çıkar.

"Elinden gelenin en iyisini yapmak" daha yüce bir amacın bir parçası olarak tersi düşünüldüğünde daha farklı bir seviyede işler. "Bu şeyler bizi sınamak için yollandı." "Her zaman her şey tıkırında gitmez." "Sabah yediden önce yağmur yağarsa, öğlen on birde hava güzel olacak". İlk Murphy yasası doğru kabul edilebilir: "İşler kötü gidebiliyorsa, kötü gidecektir." Hayatın getirdiği hayal kırıklıklarıyla yüzleşmede insanın ne kadar itidalli olabildiğini görmek hayranlık uyandırıcıdır. Yine bir diğer seviyede kişi dikkatini başka bir yere verdiğinde esasen fiziksel ya da zihinsel acı çekmemesi muhtemeldir. Oyun sırasında sporcu, savaş alanında asker, dağdaki kurtarma ekibi o esnada kendi yaralarını ya da endişelerini ve korkularını fark etmeyebilir. Hipnoz ve yoga bu ilkeyi daha da ileri taşır. "Elinden gelenin en iyisini yapmak" insan maharetine hayatı katlanabilir kılmak için bir şans verir. "Başa çıkına stratejilerinden" bir kısmı ıstırabı hafifletmek

için öğretilen konuların çoğundan artık daha fazlasını yapan okullarda ve kolejlerde öğretilebilir.

Dünyayı daha iyi bir yer haline getirmek (b) "Elinden gelenin en iyisini yapmak" arzuladıklarımla şeyleri algılama biçimimi değiştirirken bulduklarım arasındaki dengesizliği ortadan kaldırır. Deneyimimi, irademi kendi imgelemime ve hislerime uygulayarak dönüştürür. "Dünyayı daha iyi bir yer haline getirmek" deneyimimi değiştirirken de işe yarar, ama bunu Heidegger'in "alanım" -Ben-olmayan- dediği şeyi değiştirmeyi deneyerek yapar. Bu stratejinin sayısız varyasyonu vardır, ama kabaca üç sınıf içerisine yerleştirilebilirler. Birinci sınıf "dünyanın bütün nimetleri ayağımın altında" der. Dünyayı oradaki iyi şeylerin daha da fazlasını -zenginlik, güç, haz, kişisel hırsın her türlü ifadesi- ele geçirerek değiştirmeye çalışır. Hobbes, bunun insan doğasının iptidai ifadesi olduğunu düşünüyordu. İkinci sınıf, bireysel mutluluğun üstünü bir grup kimliğine dayanarak örter. "Eğrisiyle, doğrusuyla benim memleketim!" "İşçiler ayağa!" ya da "Memleketi dazlaklar yönetsin!" gibi sloganları vardır. Bunun bir dezavantajı gruplar arasında sıklıkla uçurumların olmasıdır, ama bireyin sırtından sorumluluk yükünü kaldırmak gibi bir avantajı da vardır. Ben kişisel emellerimi gerçekleştiremezsem, bu benim hatammış gibi görünür, benim grubum çuvallarsa, bu herhangi birinin hatasıdır: grup da o kadar bariz ölümlü değildir. Üçüncü sınıf "Nükleer Silahsızlanma Şimdi!" "Dünya için Mesih!" "Sosyalizmi İnşa Etmek için Birleşin!" "Dünyadaki Açlığa karşı Savaşın!" gibi şeyler söyler. Burada birey iddia edildiği üzere, belki de gerçekten, belirsiz büyüklükte bir grubun esenliğinin lehine kendi menfaatlerinden imtina etmeye hazırdır: dünya işçileri, henüz doğmamış kuşaklar ya da hayvanlar. "Dünyayı daha iyi bir yer haline getirmek" kötülüklerin kişinin dikkatini, en azından doğrudan, dağıtmasının bir yolu değil, bu kötülükler dünyadaki iyiliklerin eşitsiz dağılımı olsun, ırkçılık ya da balinaların hayatta kalmasının tehdit altında

olması olsun bunlara karşı aktif biçimde savaşarak hayatı dayanılır kılmanın bir yoludur. Birçok insan herhangi bir emel olmaksızın hayatı boş bulacaktır.

Yenilgiyi kabul etmek (c): Üçüncü yol, yenilgiyi kabul etmek, mutsuzluk deneyimin asgariye indirmek ya da onu değiştirmekle ilgili değildir. Bunu başarmanın bariz bir yolu uyuşturuculardan geçer ("Manchester'dan çıkmanın en çabuk yolu bir şişe viskidir." Fakat "yenilgiyi kabul etmenin" bedenin (beyin de dahil olmak üzere) kimyasını yabancı bir öğe sokarak bile bile değiştirmek dışında birçok çeşidi vardır. Bunlar öznenin hüzün ve mahrumiyet hissi tarafından ele geçirilmiş uyanık olma halinden günlük deneyimin hayal kırıklıkları tarafından sınırlandırılmamış yeni bir tür bilince doğru çıkış yolu bulmasını sağlar. Deneyim felsefesinin bakış açısından –filozofların "fenomenolojik" perspektif dedikleri şey– bilincin bu doğaüstü durumları için herhangi katı kural koyulamaz. Dışsal olarak içinde üretildikleri yollar tarafından ayrıştırılabilirler, ama kişinin deneyimi dışında olan şey hakkından doğrudan hiçbir şey söylenemez: kişi ancak deneyimi edinmiş olan kişilerin raporlarını bildirebilir, bu da ancak iç güveyinden hallice bir durumdur. Bazıları, uyuşturucu gibi, sadece bireylerle ilgilidir, cinsel vecd genelde iki insan arasında olur, karizmatik ve benzer fenomenler tipik olarak kalabalıklarda vuku bulur, bu kadarı gözlemlenebilir. Fakat bunlardan herhangi birinin başarıya ulaşması ya da başarısız olması mutsuzluğun nesnel olarak yargılanamayacağı zorlukla karşılaşırken bilinç durumlarında değişikliğe yol açar. *Morfin, kullanıcısını ölmekte olan bir suçluya çevirebilir, ama morfinin getirdiği rahatlamaya değer olup olmadığını bağımlısından başka hiç kimse bilemez.*

(d) Bu üç yol dışında hayatı katlanılmaz bulan ve ona katlanmayı reddeden dördüncü bir yol vardır. Bu da intihardır, ya ölümle bir dizi deneyim durumunu sonlandıran fiziksel intihar

ya da deliliğe doğru geri çekilerek uyanıklık durumunu felce uğratan psişik intihar. İdol gibi bir nevi soyutlama –ödev ya da Tanrı'nın iradesi kavramı gibi soyutlamalar– kuran felsefeler insanı kökten hoşnutsuz kılan bir dünyada hayatla başa çıkmanın farklı farklı yollarını yargılarken çaba sarf etmeden kriter icat edebilirler, bunlardan bazılarını över, diğerlerini hoş görür ya da kınarlar. Deneyim felsefesi sadece belirli bir bireyin hayatla ve hisleriyle başa çıkma yollarını kaydedebilir. Bu kulağa ümitsizliğe karşı bir nasihat gibi gelebilir, ama aslına bakılırsa sağlam tek temeldir. Bireysel deneyim kişinin sahip olduğu tek şey olduğundan, kimse kişisel deneyiminin öteki insanlarla iletişimini içeren kendi deneyimi haricinde bir şey öğrenemez. Buda'nın yaşlı bir adamla, sonra hasta bir adamla, akabinde de bir cesetle ve bir keşişle karşılaşması onun hiçbir metafizik analizin kopyalayamayacağı bir aciliyetle aydınlanmaya götüren yola koyulmasını sağlar. Hakikatin göreli ve öznel olduğunu söylemek hakikatin olmadığını ya da hayata karşı tutumların tamamen gelişigüzel olduğunu söylemek değildir. Bütün kavranabilir koşullar içerisinde övülebilecek ya da kınanabilecek çok az davranış formu olduğunu söyleyebilirim, ama bu doğru ile yanlışın arasında bir fark olmadığı anlamına gelmez, sadece bu fark altın bir kurala ya da mantıksal bir analiz sürecine başvurularak tanıtlanamaz.

Bütün bunlar kitabın esas temasından –ahlak problemi, doğru ile yanlış davranış teorisi– çok uzakta gibi görünebilir, ama bence şimdi ortaya atılan konular gerekli olmalıdır yoksa ahlak felsefesi üzerine yapılan tüm çalışmalar akademik bir alıştırmanın ötesine geçemez. Değerlidir çünkü zihni eğitmeye yardım eder, ama gündelik insanların hayatından –ümitlerinden, korkularından, neşelerinden ve ıstıraplarından– ayrılmıştır: bilim insanlarını ve filozofları içeren bir kategori (en azından evde olduklarında). Kitabın kesitleri ahlak felsefesiyle pratik felsefenin bazı geleneksel problemlerinin kaçınılmaz olarak phi beta kappa yaklaşımına vurgu yapmadan incelenmesini gerektirdi. Şimdi bu sonsuz genişlikteki alanda

bana deneyimimin yorumunda en fazlasını sunuyormuş gibi görünen katkıları göstermek için ifade edilmiş üç vurguyu seçmek istiyorum. Üçüncü noktayı işaret ederken ona sunulabileceğinden daha fazla yeri hak eden bir filozofun ismini zikredeceğim. Bundan sonra son bir değerlendirme yapılacak. Bu kadar çok vurgulanmış noktalar zaman zaman birbiriyle tutarsız, hatta kendi içimde çelişkili görünüyorsa, bu sadece hayat böyle olduğu için olmalı. Hayatlarımızı tasımlara dayandırarak yaşamayız.

1. Varoluşçuluk

Varoluşçu düşünceden bakıldığında, hayatın bir başkasının değil, sadece benim olduğu, yani ahlakî ve ilgili konularda karar alırken nasıl davranacağımı seçmede özgür olduğum fikrini (bu benim için uzun yıllardan gelen bir deneyimin ürünüdür) çıkartırım. 10 küsur yıl evvel dünyayı tasvir etmek için canlı "uzay gemisi dünya" tabirini üreten çevreciler gibi, bu uzay gemisinde bireysel bilinç ve özerk sorumluluktan müteşekkil bir evrenim. Bu benim kişisel sorumluluğum olduğu ve kararlarımın yanlış olduğu ortaya çıkarsa suçlayabileceğim tek kişinin ben olduğum anlamına gelir. Başkaları tavsiye ve destek verebilir (tavsiye beni kendi hak ettiğim paydan fazlasıyla kınamıştır, benzer şekilde destek beni kutsamıştır) ama sonunda bir istikamete gideceğim adımlar benim ayağımın adımlarıdır, istikameti seçecek kişi ise ben. Çok kişisel olmam gerekirse; yıllarca içki tüketimimin benim için maddi, fiziksel, zihinsel ve sosyal açıdan sağlıksız olduğu ile ilgili çevremdekiler bana tavsiye veriyor, nasihat ediyor, beni ihtar ediyor ve uyarıyordu. Tüm yorumları tamamen gereksizdi: ancak ben kendime geldiğimde ve kendi deneyimimin sebep olduğu dehşetin farkına varmaya başladığımda yeniden başlamak ve alkoliklerin tek basit kuralını izlemek mümkün oldu: İlk içkiyi asla alma.

Davranış özgürlüğü doğal olarak bu özerkliğin bir ifadesinden çıkar. Gördüğümüz üzere, bu özgürlüğe getirilecek

sınırlar vardır. Fakat ahlakî bir kararla baş başa kaldığımda hangi baskıya maruz kalırsan kalayım (etrafımdakilerin baskısı, alışkanlığın getirdiği baskılar, seçim yapmadaki sınırlardan kaynaklanan baskılar vs.) ümitsiz olduğum zamanlarda ne kadar bir günah keçisi bulmayı arzularsam arzulayayım nasıl davranmam benim seçimime kalmıştır. Ötekiler ne kadar katkıda bulunmuş olursa olsun, bana nasıl bir enformasyon sağlanırsa sağlansın, ahlak felsefesi ekollerinden hangi düşünceleri toplarsam toplayayım, zarların atılmasını gerektiren bir an vardır: zarı atan da sadece benim elim olacaktır. Nasıl öğrenci pilota saatlerce talimat veren pilot eşlik etse de, sonunda sadece kendisinin pilot kabininde olacağı bir anın gelmesi gerekiyorsa ya da bir tıp öğrencisi cerrah olacaksa, kendi aletleriyle birlikte hastanın başında yalnız kalacaksa, ben de ahlakî bir fail olarak karar anında yalnızım. Kararım yanlışsa da ceremesini çekmeliyim.

Deneyimim beni insanın icat ettiği tüm kavramların üstünde bir kavramın, teizmin, kişisel evrenimin –özerkliğim ve seçim özgürlüğüm– bu merkezi niteliklerinin ikisini de mahvettiğine ikna eder. Mükemmel mutluluk her nerede bulunacaksa bulunsun, yolun sonunda bekleyen Kadiri Mutlak bir Hâkim fikri ile bulunamaz. Özerkliği başka hangi yoldan elde edersem edeyim, bu kendi Kadiri Alimliği'nin kaynağını dayatan bir varlık sayesinde vuku bulamaz, bu kuralları çözmeyi bana bıraktığında bile bu böyledir. Özgürlüğümü nasıl ifade ediyorsam edeyim, sonunda "Ben, ama ben değil, Mesih, Allah ya da Yehova" demem gerekiyorsa, bu yapılamaz. J. S. Mill'in şu sözleriyle tamamen mutabıkım:

> Bana (Tanrı'ya) inanmak ve aynı zamanda bu varlığı en yüksek insan ahlakını ifade ve tasdik eden isimlerle çağırmak zorunda olduğum söylendiğinde, en basitinden bunu yapmayacağımı söylerim. Benim üzerimde nasıl bir güce sahip olursa olsun, yapamayacağı bir şey var: Beni ona ibadet etmeye zorlayamaz. Bu sıfatı kendi hemcinslerime uygularken kastettiğim şey bu olmayan var-

lığa iyi demeyeceğim. Bu tip bir varlık ona böyle dediğim için beni cehennemle cezalandıracaksa, ben de cehenneme giderim.

("Sir William Hamilton'ın Felsefesinin bir İncelemesi" alıntı J. Hospers, *Human Conduct*, s. 186vd.)

2. Sevgi

Deneyimin beni ahlakî karar alma sürecinde hedef almayı olduğu kadar temel kılavuz edinmeyi istemek için getirdiği ikinci vurgu sevgi üzerinedir. İnananlar olsun diğerleri olsun ortaya atılan iddia Hıristiyanlığın ahlakî karar alma sürecine yaptığı bu katkının eşsiz olduğudur. Bu iddia 8. Bölüm'de öne sürdüğüm üzere saçmadır: "Komşunu kendin gibi sev" Hıristiyanlığın doğuşundan yüz yıllarca evvel Levililerin kitabında ifade edilmiştir. Ayrıca teistik olmayan dinlerde de –Budizm, Hinduizm, Taoizm ve diğerleri– bulunur. Şunları söyleyen Buda'ydı:

> Nefret, nefrete son vermez. Nefret sevgiyi azaltır. Sevgi nefretin üstesinden gelebilir, iyilik kötülüğü yenebilir. Cimriyi cömertlikle karşı karşıya getirin, yalancıya hakikatle davranın. Ötekilere kendinize nasıl davranıyorsanız öyle davranın.

Sevgide özel olarak "dinsel" olan hiçbir şey yoktur, bazı kutsal kitaplarda yazıyor diye de sevgiyi dinî bir nitelik kılmaz. Hatta hümanistlerin, ateistlerin, panteistlerin ve agnostiklerin teistler kadar karşılık verebileceği iyiden iyiye insani bir niteliktir.

Sevgi kelimesiyle neyin kastedildiği konusunda açık olmamız gerekiyor. İngilizce'de geniş bir duygu yelpazesinin tasvir ettiği için sıklıkla kafa karıştırıcı olabiliyor. Yanlış anlaşılacağımdan korkmadan eşimi, işimi, kayınbiraderimi, pipomu, kriketi, California'yı ve genç ve cinsel açıdan cazip kadınları sevdiğimi söyleyebilirim. Ama bu süreç içerisinde aslına bakılırsa hayatımdaki çok sayıda birbirinden farklı güdünün varlığının farkındayım ve aynı kelimenin tüm bunları tarif

etmek için kullanılması yeterli değil. Almanlar da bu durumun yol açabileceği kafa karışıklığını gösteren bir şaka yapmıştır (Alman şakası olduğu için de daha önceden söylediğim gibi gülünesi değildir):

Der schlimmste Feind - merk' dir es wohl -
Er ist der böse Alkohol;
Doch in der Bibel steht geschrieben:
Du sollst auch deine Feinde lieben.

Aklına kazımalısın*
İçkidir en kötü düşman
Oysa İncil'de bile yazar:
Düşmanlarını da sevmelisin

Yunanca'da her birinin çevirisinin "sevgi" olduğu dört kelime vardır. Bunlardan birincisi "erotik" kelimesinin geldiği *eros*'tur. Bu şehvete dayanan arzudur: karşı cinsin bir üyesine, yemeğe hatta yeni bir arabaya duyulan arzu. Bu tür bir sevgi, ele geçirmeye dayanan arzudur. İkinci kelime sevecenliktir, aile yakınlığı ya da daha kesin konuşmak gerekirse (bazen akrabalar birbirlerine yolladıkları mektupları "sevgiyle" diye imzalasalar bile bu duyguyu deneyimlemedikleri için) aile bağları anlamına gelir. Tüm üyelerinin birbirlerine duygusal açıdan bağlı olduğu aile oldukça nadir bir aile olacağından bu kelime kan bağına dayalı ilişkilerin diğer ilişkilere baskın çıkmasını yansıtır. Bir ailenin farklı üyeleri arasında ne kadar az ortak nokta olursa olsun, onlar hâlâ ailedir.

Üçüncü olarak, hoşa gitme, benzer duygular, arkadaşlık anlamına gelen *philia* kelimesi vardır. İngilizce'de bu kelimeyi felsefe (philosophy) kelimesinin kullanımında fark ederiz, ama bunun başka birçok örneği vardır: hayırseverlik (philanthropy), filoloji vs. Hepsinde de bu kök "...sever" anlamına gelen bir ön ek olarak kullanılır. Benzer değerler, huylar ya da

* Çeviri bana aittir. (ç.n.)

ilgilere sahip insanlar arasındaki yakınlığı ifade eder. İnsanlar arasında philia var olduğunda, birbirlerinin arkadaşlığı onları tamamen rahat hissettirecektir. Philia'nın neden X kişisi ile Y kişisi arasında gelişirken X kişisi ile Z kişisi arasında gelişmediğini ya da X kişisi Y ve Z kişilerine karşı philia hissederken Y ile Z kişilerinin birbirine neden katlanamadığını bilmek zordur. Buna getirilecek klasik örnek kadının (ya da adamın ama bu tek örneğe bağlı kalalım) annesini (philia ve aile yakınlığı anlamında sevecenlikle) ve eşini (philia ve eros ile) severken, kaynana ile damadın birbirlerine karşı sadece düşmanlık beslemeleridir. Belki de burada ötekinin *eros*'tan dışlandığı *aile yakınlığı* söz konusudur: ama hepimiz iki arkadaşımızı tanıştırdığımızda birbirleriyle anlaşamadıklarını fark ettiğimiz zaman hissedeceğimiz utanma deneyimini yaşamış olmalıyız.

Philia'da belli bir "verililik" vardır: bir başka kişiden hoşlanmayı ya da hoşlanmamayı seçemezmişiz gibi görünüyor. Bu tepkiler, üzerinde kontrol gücümüzün olmadığı kişiliğin ve diğer faktörlerin (mesela kimyanın tutması) bir sonucu olarak vuku buluyor gibi. Meşhur bir mâni bu gelişigüzelliği ifade eder:*

Doktor Fell, sizden hiç hazzetmiyorum
Nedenini ise hiç bilmiyorum
Bildiğim tek şey varsa
Onu da çok iyi biliyorum
Doktor Fell, sizden hiç hazzetmiyorum

Agape: Yunanca'da sevgi için kullanılan dördüncü kelime *agape*'dir (üç heceli). Bu kelimenin İbranice, Sanskritçe, Hintçe ve diğer dillerde eşanlamlısı vardır, ama İngilizce'de yoktur. Yine de ideal insan davranışını tasvir ederken bütün büyük öğretmenlerin aklında bulundurduğu kelime budur. Agape, philia'dan farklı olarak insanlar arasındaki herhangi doğal

* Çeviri bana aittir. (ç.n.)

yakınlığa dayanmaz. Sempati, duygudaşlık, anlayış, empati gibi kelimelerle özetlenebilecek, ötekilere karşı takınılan bir tutumdur. Bir başkasının en iyi menfaatlerini göz önünde bulundurmak, meselelere bir başkasının gözünden bakmayı öğrenmek (her ne kadar tereddütle ya da zorlukla olursa olsun) anlamına gelir. Kişiyle ötekiler arasındaki farklılıklara müsamaha göstermeye ve onlarla birlikte yaşamaya istekli olmak anlamına gelir. Ve özgür seçimle etki eder.

Agape'nin philia'dan bu kadar çok ayrılması bu özellikte yatar. Öteki insanlardan hoşlanmak anlamına gelmez: gördüğümüz üzere hoşlanmak tamamen gelişigüzel bir meseleydi. Agape, doğal yakınlığın saf psikolojik, fizyolojik olgusunun ötesine gider ve insanlar arasında philia olmadığında da etki edebilir: *hazzetmediğiniz bir insanı sevebilirsiniz*, Sartre *Çıkış Yok* adlı oyununda "Cehennem başkalarıdır" demiştir. Agape ile yaşayanların buna cevabı, kişi bir başkasından ne kadar soyutlanmış olursa olsun, agape yoluyla hayatın bir arada katlanılır olabileceğidir. Diğer bir deyişle, (agape bakış açısından) bir başka insanın mizacı gereği diğerinden çok farklı olduğu, bu yüzden de onunla herhangi tür bir ilişki kurmasının imkânsız olduğu kesinlikle söylenemeyecektir. Agape temel saik olduğu müddetçe, cehennem iki kişi arasında illa da cennet olmaz ama en azından ilişkileri daha dayanılabilir hale gelecektir. Agape bir ailenin yaşlı ve aksi bir üyesine, bir askerin kollarında ölmek üzere olan düşmanına, bir öğretmenin sınıftaki sağı solu belli olmayan ergenliğe duyduğu sevgidir. İnsanların ifade edebileceği en asil niteliktir.

Iris Murdoch, *İyinin Egemenliği** adlı kitabında diğer tüm kavramların üstünde tuttuğu "İyi"yi tanımlama sorununu tartışır. Şöyle yazar:

> Neredeyse iyilikle eş olan incelikli bir sevgi anlayışı hakkında olan [...] bir şey yok mu? "Severek eyle" "rasyonel biçimde eyle" diye

* Iris Murdoch, *İyiliğin Egemenliği*, Çev. Tuğba Gülal, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021.

çevrilemezse de "mükemmel biçimde eyle" diye çevrilemez mi? Böyle söylemek ayartıcı.

(s. 102)

Sadece Batı'da bu ayrıcalıklı son cümleyi eklemeye ihtiyaç duyar ve ancak Yunanca'daki esas anlamını bilmeyen bir kişi İyi ile insan sevgisinin eşit kabul edilemeyeceğini iddia ederek ve "insan sevgisi genelde bencildir" diyerek yukarıdaki fikirleri hafife alabilir. Bazı ifadelerinde bu kesinlikle söz konusudur, ama sevginin bu bencil yanını Yunan dilinde sembol olarak başka bir kelime karşılar. Agape, bir başkasına karşı şefkat gerektirdiği zaman haricinde bencil değildir (o zaman bile niyet bir başkasının menfaatine en iyi biçimde hizmet etmek olduğundan bencillik ifadesi pek uygun kaçmaz.)

Bu yüzden, mutluluk arayışı ilişkilerinin tüm veçhelerinde insanlar arasındaki bağ anlamıyla agape arayışı olarak görülebilir. Ona ulaşma, Budizm'in Nirvana'sı ya da Tao'nun Yolu nasıl tanımlanamıyorsa aynı şekilde kesin kelimelerle tanımlanamaz. Ancak kapsamak zorunda olduğu bir öğeyi vurgulayabileceğimizi düşünüyorum, Iris Murdoch'un bencilliğe dair üstü örtük eleştirisinde ima edilmiş bir öğe: genelde insan ilişkilerinde, özelinde de ahlakî kararlara varmada bir rol oynayan saldırgan, mantıklı, rasyonel *Yang* öğesi ile birlikte kabul edilmesi gereken yeni düşüncelere açık, tefekkür eden, karmaşık ve sezgisel *Yin* öğesi. Bence bundan belli bir otoriterlik formuna dayanan herhangi ahlakî karar alma sürecinin bir kenara bırakılması gerektiği sonucu çıkıyor. Bu, ahlakî yargıda bir temel olarak sadece Tanrı ya da ödev gibi kavramları değil, aynı zamanda bir ahbap grubunun ya da ailenin kurallarını da dışarıda bırakmak anlamına gelecektir. Dışsal komutlara dayanan (üstü örtük ya da açık açık) herhangi davranış, ideali gerçekleştirmeye yetmeyecektir. Agape bir kişinin içinden yeşerir ve her birey tarafından kendi evreni içinde deneyimlenmek ve sonra esasen doğal bir süreç olarak takip edilmek zorundadır. Bu süreç, Yangvari, tahakkümcü

bir tarzda kendi ahlakî kanaatlerini başkalarına dayatmaktan bir nevi sapkınca bir tatmin duyanların kaba saba genel ahlak vaazları arasında vuku bulamaz.

3. Ben ve Sen

İkincisi ile yakından bağlantılı ve çoğu Doğu düşüncesinin merkezi bir özelliği olan üçüncü öğe varoluşçulukla ilgili söylediklerimle çelişiyor gibi görünebilir. Kendimin kendime karşı ve kendim için sorumlu olduğum, aldığım kararlarla kendi doğamı yarattığım vs. ve Budist düşünceye bir biçimde benzeyen mutsuzluk amacını arayan bireysel bir evren olarak farkında olsam da, aynı anda bazen etrafımdaki başka kişisel evrenlerden gerçekten de tecrit olmadığımın farkındayım. Bu farkındalık yer yer oldukça canlıdır, ben de Musevi varoluşçu Martin Buber (1878-1965) tarafından aynı isimli kitabında* tarif ettiği "Ben ve Sen" ilişkisi gibi bir şey deneyimlerim. Bu tip bir duruma bir örnek verir:

> Bir sığınağın ölümcül yıkımında iki yabancının bakışları hayranlık uyandıran ve ilintisiz bir karşılıklılık içerisinde bir saniyeliğine buluşur. Tehlike geçti işareti verildiğinde [bakış] artık unutulmuştur, yine de sadece o an varolmuş bir alanda vuku bulmuştur.

Aradığım mutluluğun en gerçek gibi göründüğü anlar bu tip anlardır: Ben bireyin Ben-Olmayan tarafından ve Ben-Olmayan'a doğru olumsuzlandığı, bireysel bencillik ihtiyacının kaybolduğu, akışın bir parçası haline geldiğim anlar. Taoizm hakikatin küçücük bir öğesini dahi ifade ediyorsa, bu akışın daha güçlü bir nehre, daha sonra da evrensel bir denize akacağını bilebilirim.

Spinoza: Çoğu Batı filozofları bu ahlak yaklaşımına pek az dikkat etmiştir, fakat buna bu kitapta henüz bahsedilmemiş, mükemmel bir istisna vardır: Hollandalı filozof Spinoza

* Martin Buber, *Ben ve Sen*, Çev. İnci Palsay, Kopernik Kitap, 2017, 2. Baskı.

(1632-77). Fikirlerinden birçoğu, mesela deterministik hayat görüşü, daha önceki bölümlerde tartışıldı (bazen de dahil edilmedi). Kendisi Musevi olarak doğmuş, Museviler tarafından aforoz edilmişti. Ayrıca aralarında yaşadığı Hıristiyanlar onu ateist olmakla suçlamıştı. Kitabı *Etika** ahlak felsefesi tarihindeki en önemli kitaplardandır, yine de kavranması en zor olanlardan biridir. Diğer filozofları överken genelde cömert davranmayan Bertrand Russell** onun hakkında şöyle yazıyordu: "Spinoza büyük filozofların en asili ve en sevilesidir. Entelektüel açıdan bazıları onu aşmış olabilir, ama etik açıdan o en üstündür."

Spinoza'nın *Etika*'sı normalde bu başlığın kapsadığı konudan çok daha fazlasını kapsar: gerçekliğe ve onunla ilgili insan doğasına dair tüm görüşünü aktarır. Ona göre ya "Tanrı" ya da "Doğa" diye tabir edilebilecek tek bir gerçeklik vardı. "Tanrı" kendi söyleminde sık sık yer alsa da, savunduğu teistten ziyade panteist bir görüştü. Tüm Batılı filozoflar içerisinde 8. Bölüm'de bahsedilmiş olan Doğulu öğretmenlerle en çok ortak noktası bulunan filozof oydu. Mutluluğun bütün insan çabasının hedefi olduğunu savunuyordu ve bunun ancak insan evrendeki yerine isteyerek uyarsa ulaşılabileceğini –o da şayet ulaşılabilecekse– iddia ediyordu. Bunun gerçekleşmesi için duyu verilerinin (bunlara "kanaat" adını veriyordu) ve zekâ ile soyut mantık ("akıl") dünyasından çıkıp zihnini tüm gerçekliğin bir görümüne sahip olduğu "sezgi"nin dünyasına doğru ilerlemeliydi. İnsanın doğası gereği hem beden hem ruh olduğuna inanıyordu: bir bedene ve zihne *sahip* değildir, aynı anda her ikisidir, biri ötekisini etkiler. İnsanın mükemmeliyeti doğa tarafından tamamen bir olmasında yatar: birleşik bir entite.

İnsan duygularını "edilgen" ve "etkin" diye ikiye ayırıyordu: birinciler kişinin dışından kaynaklanır, ikinciler ise

* Benedictus de Spinoza, *Etika*, Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Kitabevi, 2011, 4. Baskı.

** *History of Western Philosophy*, s. 552.

içinden. Özgürlük ve mutluluğa giden yol edilgenden etkin duygulara geçiş, kişisel özerklik ve dışsal faktörlerin kurbanı olmama amacının kuvveti tarafından belirlenmelidir. Erdem "kendi doğamızın yasalarına göre eylemek" mutluluk ise kendi varlığımızı muhafaza etme becerisi anlamına gelir. Bu kulağa Nietzscheci çizgideki "kendi kendine yetme" doktrini gibi gelebilir, ama Spinoza bizim dışımızdakilere –Ben-Olmayan'a– sadece kendimizi muhafaza etmek için değil, mükemmeliyetimiz için de dayandığımızı iyi biliyordu. "İnsana insandan daha faydalı olan başka hiçbir şey yoktur." diye yazıyordu. Bunu algılamış olanlar "öteki insanlar için arzulamadıklarını kendileri için arzulamaz." Hobbes'un çağdaşıydı (gerçi fark ettiyseniz karşılaştırıldığında ömrü epey kısa sürmüştü), fakat insanın doğası gereği bencil bir anarşist olduğu görüşüne katılmıyordu. İnsan, bütün Doğa ile bir olduğunu kabul ederse, "onun evrensel refakatine her ne katkıda bulunursa, yani her ne insanların birbirleriyle uyum içerisinde yaşamalarına neden olursa faydalı, tam tersine Devlet içerisinde anlaşmazlık yaratan şeyin de kötü olduğunu" fark edeceğine inanıyordu. Mesela öteki insanları normalde olduğu üzere zorbalık ya da bağnazlık yoluyla inanmaya zorlama itkisinin yerini ötekilerin içgörülerini paylaştığımız neşenin alması gerekir.

Çağdaşları ona Tanrı adına dehşete düşürecek bir şekilde davransa da, Spinoza Tanrı'ya duyulan entelektüel sevginin lütfa ulaşmada en üstün araç olduğunu savunuyordu. Tanrı ile ilgili görüşlerinin kutsal yasa koyucu ve Hâkim ile ilgili değil, her varlığın paylaştığı evrensel hayat gücü ile ilgili olduğu akılda tutulmalı. Şöyle yazıyordu: "Lütuf erdemin ödülü değildir, erdemin ta kendisidir. Biz de ihtiraslarımızı kısıtlandırdığımız için lütuftan hazzetmeyiz, tam tersine ondan hazzettiğimiz için onu kısıtlandırabiliriz." *Etika*'sını şu unutulmaz ve sık sık alıntılanan sözlerle sonlandırır:*

* Çevirinin tamamı Hilmi Ziya Ülken'e aittir. (ç.n.)

> Bu söylediklerimle, bilge kişinin ne kadar değeri olduğu ve güç bakımından yalnız şehvet arzusuna göre hareket eden bilgisizden ne kadar üstün olduğu görülüyor. Bilgisiz, birçok bakımlardan dış nedenler tarafından sürüklenmesi yüzünden, bir iç memnunluğunu hakkıyla asla elde etmemiş olmasından başka, kendi kendisi, Tanrı ve şeyler konusunda hemen tam bir şuursuzluk içindedir ve tesir almadan (edilgin olmadan) çıkar çıkmaz var olmadan da çıkar. Her ne kadar oraya götürdüğünü gösterdiğim yol son derecede çetin gibi görünüyorsa da, yine de oraya gidilebilir. Şüphesiz bu, çok nadir bulunmuş olan çetin bir yol olmalıdır. Eğer selamet insanın elinde bulunsa ve oraya zahmetsizce ulaşılmış olsaydı, hemen herkes tarafından ihmale nasıl uğrayabilirdi? Fakat, güzel olan her şey nadir olduğu kadar da güçtür.

Herkesin bu evrensel ve zaman dışı hayat perspektifini –"sub specie aeternitatis" (sonsuzluğun bakış açısından)– benimseyemeyeceği iddia edilebilir, çünkü bazen, bazı insanlar için de çoğu zaman burada ve şimdi çözülmesi gereken bir mesele vardır. Tamamen ümitsizliğe kapılmama yol açmasa da beni geren bir problemin tam ortasında yapılan şu yorum –"Üzülme: bir yüz yıl sonra her şey yine aynı olacak"– onu yapanı, farkında olsun olmasın, bazen kendinden feragat etmeye yaklaştırdığını kabul ederim. Yine de, hayatım boyunca mükemmel mutluluk arayışımda evrenin sonsuz bir parçası olarak bireysel problemlerime tefekkür etme becerimin bu problemlere onları ortadan kaldırmasa da onları rasyonel ve olumlu biçimde görmemi sağlayan bir perspektif katabildiğini hissederim. Russell'ın dediği üzere, "Bu tip tefekkürler bir dini teşkil etmeye yetmeyebilir, ama acı dolu bir dünyada akıl sağlığını korumak ve topyekûn ümitsizliğin yarattığı felce panzehir olması için bir yardım sunar."*

Ümitsizlikle ilgili bu bahis beni bölümde daha önce ortaya atılmış olan soruya getiriyor. Spinoza görünürdeki paradoksa –biz mutluluğu arzularken bunun ancak ara sıra ya da kısmen elde edilebileceğine– cevabı keşfetmiş olabilir miydi? Daha

* A.g.e., s. 562.

önceden öne sürülen tüm icatlar –"elinden gelenin en iyisini yapmak", "dünyayı daha iyi bir yer haline getirmeye çalışmak", "yenilgiyi kabul etmek" ve intihar– kendi deneyimimden baktığımda sonuç olarak zamanın kötücül köküyle başa çıkamıyorsa, bize doğanın pis bir hile olarak gideremeyeceğimiz bir susuzluk zerk etmesini kabul etmekle yetinecek miyiz? Bu çıkmaz sokağın bir çıkışı varsa, bu bir kişinin geçmiş, şimdi ya da gelecek deneyimindeki bir yol olmalı: Platonik bir ideler dünyasında olsaydı, ona erişilemezdi, bu yüzden de benim erişebileceğim bir yol olmazdı.

Bir dördüncü durum: Bazı insanların deneyiminde belgelenilecek gibi görünen şey bilinci açık ve uyanık olmanın ötesinde bir durumdur, bu son durum da rüya görmenin ötesinde yer alır. Bir kişi rüyadan uyandığında, kişinin sadece rüya gördüğü bir ân vardır, bu ânı rüyanın uyanma tarafından ele geçirildiği ama tamamen yok edilmediği bir ân, sonra kişinin uyanık olduğu bir ân ve olduğu şeyle bilindiği üzere rüya bilincinin ortadan kaldırılması izler. İkinci anda rüya gören uyanık olduğunu bilmez -tam uyanık değildir, ama rüya bilinci gelecek olana dair bir ipucu içerir. Deneyim felsefesi bireye şunu söyler: "Hayatınızın uyanık olan anlarında bir başka ya da daha yüksek durumun ipuçlarına benzeyen anlar var mıdır?"

Daha yüksek bir durumu aramak Batı dünyasında –bence– iki nedenden teşvik edilmemiştir. Birincisi oyuncaklar dünyasını merkeze alan –ya da diğer türlü teknoloji diyeceğimiz– bir medeniyet yaratmış gibi görünüyoruz. Bu oyuncakları imal etmek ve satmak tüm medeniyetimizi dükkân sahiplerinden müteşekkil bir ırka çevirdi ve bunların sağladığı hazlar diğer medeniyetleri yoldan çıkarıyor, felsefelerinin kendine has ve iptidai öğelerini tüketiyor. İkincisi Batı'daki birçok insan daha önce tartıştığımız empirizmin deneyimin beş duyuyla algılanabildiğinden (ya da bu tip bir bilgiye sık sık "bilim" denildiği üzere) fazlası anlamına gelmemesi gerektiği yönündeki

iddialarıyla ilintilendiriliyor. Bu kitapta belirli noktalarda bazı meselelerin tartışılamayacağını çünkü savunucularının öne sürdüğü iddiaların doğrulanmaya açık olmadığını, bu yüzden de tartışmalarımızda bu şekilde temkinli olmanın bilgece olabileceğini kabul ettik. Söz konusu soru bir doğrulama sürecinin dışarıda bırakılıp bırakılmaması gerektiği değil, genelde tüm Batı'da muhafaza edilen doğrulama araçlarının ya da vasıtalarının bizzat tüm deneyim fenomenlerini açıklamaya yetip yetmediğidir. Bir kez deneyimin yegâne sınırlarının *gerçekten vuku bulan şey* olduğu kabul edildiğinde, empirizmin iddiaları sarsılır.

Deneyim normalde Batı'da kabul edildiğinden daha büyük bir şeydir, en azından üç nedenle. Birincisi, zamanda yayılır. Sadece şimdiki zamanı değil, incelikli yolların bolluğu içerisinde geçmişi de hissederim. "Hafıza" kelimesi bu yollar için zayıf bir fikir verir (belki Jung'un "kolektif bilinçdışı" kastetmeye çalıştığım şeyi daha kapsamlı biçimde ifade edecektir). Geleceğin de bir o kadar kuvvetle kendine çektiğini, gücünün bir o kadar gerçek olduğunu hissederim. İkincisi, deneyimim, sadece bana ait olsa da, "Ben-Olmayan"ın, bilhassa öteki insanların, katkıda bulunduğu hakikatlerden yapılmıştır. Nasıl bir anne çocuğuna sadece olgusal açıdan doğru önermeleri (!) dile getirerek değil, sadece kendisi olarak bir şeyleri severek sevmeyi öğretiyorsa, ben de başkalarıyla karşılaştığım bütün zamanlarda öğrenirim ve deneyimim artar. Bu tip bir öğrenme kolayca dile getirilemez, gerçi bazı roman yazarları, oyun yazarları ve şairler buna erişmek için seçkin girişimlerde bulunmuştur. Üçüncüsü, deneyim sadece bilimi bilmekle ya da okullarda öğretilmekle ya da eğlence ve kültür olarak örnek göstermekle elde edilecek bir şey değildir. En derin içgörü anları nadiren toplumun at gözlüğü takmış doğrularıyla ya da yarım yamalak doğrularıyla ilintilidir. Bilhassa okul sistemimize hâkim olan eğitime getirilmiş educare yaklaşımı çocuklarımızı rahatlama ve tatmin araçlarından çok Wordsworth'ün *Ölümsüzlüğün İmaları Kasidesi*'nde bahsettiği "mahpushanenin gölgeleri" ile

kuşatmaya bağlıymış gibi görünüyor. Bunu en azından işleyen bir hipotez olarak kabul ediyorsak, bilinçli ve uyanık olmanın ötesinde bir durumu deneyimlediklerini iddia edenlerin bizi ya da kendilerini aldattığını iddia ederek dışarıda tutmamız imkânsız görünüyor. Nirvana'ya ulaşan Buda'dan "iyinin ve kötünün ötesinde" deneyimiyle Hinduizm'in Vedanta okuluna, çeşitli dinlerin mistiklerine, Spinoza'nın Doğa'nın birliği ifadesine ve de Chardin'in normalde deneyimlenen biyosferin ötesinde noosfer tasvirine (karş. 4. Bölüm, s. 89) dek bu olağanüstü durumun bulunabilmesini açıklar. Bizim zamanımızda bunlardan belki de en ünlüsü takdire şayan *Fiziğin Taosu* kitabının yazarı fizikçi Fritjof Capra'dır.* Önsözünde onun modern fizikle –özellikle kuantum fiziği– Doğu felsefesinin içgörüleri arasındaki ilişkiyi keşfetme yoluna koyulmasını sağlayan deneyimi tasvir eder.

> Beş yıl önce beni bu kitabı yazmaya yönlendiren hoş bir deneyimim olmuştu. Akşama doğru okyanusun kenarında oturuyor, kıyıya vuran dalgaları seyrediyordum. Nefesimin ritmini hissederken, birden tüm çevremin devasa, kozmik bir dansa giriştiğinin farkına vardım. Bir fizikçi olarak beni çevreleyen kumların, kayaların, suyun ve havanın titreşen molekül ve atomlardan müteşekkil olduğunu, bunların da diğer partikülleri yaratarak ya da yok ederek birbirleriyle etkileşime giren partiküllerden oluştuğunu biliyordum. Dünyanın atmosferinin "kozmik ışınlar" –havaya duhul ettiklerinde çoklu çarpışmalara neden olan yüksek enerji partikülleri– tarafından sürekli bombardımana tutulduklarını da biliyordum. Tüm bunlara yüksek enerji fiziği alanında yaptığım araştırmalardan aşinaydım, ama o ana kadar bunları ancak grafikler, diyagramlar ve matematik teorileri yoluyla deneyimlemiştim. O sahilde otururken eski deneyimlerim hayat buldu, partiküllerin ritmik titreşimlerle birbirini yarattığı ve yok ettiği uzay boşluğundan gelen enerji çağlayanlarını "gördüm". Elementlerin atomlarının ve benim bedenimin atomlarının enerjinin kozmik dansına katıldıklarını "gördüm" ritmini hissettim ve sesini "duydum". O an ***biliyordum ki*** bu Hinduların taptığı Dansçılar Tanrısı Şiva'nın Dansı'ydı.

* Fritjof Capra, *Fiziğin Taosu*, Çev. Kaan H. Ökten, Arıtan Yayınevi, İstanbul.

Bu tip kelimeler ve yeni bir duruma "uyandıklarını" iddia eden diğerlerinin bahsettikleri size kendi geleceğinizden konuşuyor gibi görünüyorsa ya da yaşayan bir öğretmen yola devam etme zaruretini paylaşıyorsa, perspektifinizdeki uyanıklık durumunun ötesine geçerek bu durumu bir kenara koyacak olan yeni bir bilincin eşiğindesiniz demektir.

Tüm bunlar bu kitapta tartışılan konuların önemsiz ya da yanlış yorumlanmış olduğunu ima ediyor gibi görülmemeli. Böyle gibiyse, onlar hakkında yazmak için zamanımı siz de okumak için zamanınızı boşa harcamışız demektir! 2. Bölüm'de söylediğim üzere ahlakî kararlar almaktan imtina edemeyiz, buna ulaşmaya girişmemiz gereken yerde araçlar üzerine tefekkür etmek önemlidir. Ahlak felsefesi üzerine yazılmış kitapların büyük kısmındaki sorun insanları gerçekte oldukları hallerinden ayrıştıran yavan akademik metinler olmasıdır. İnsanlar mantıksal olarak inşa edilmiş bilgisayarlar değildir, tutkuları ve karışık saikleri olan tutarsız ve ön yargılı varlıklardır. Bu insanların maruz kaldığı sınırlar da sıklıkla etik üzerine yazan çok sayıda yazarın iddia ettiğinden aşağıdadır. Bu yazarlar, insanların sadece bilişsel yanlarına hitap edip duygusal yanlarını göz ardı ederek (ya da hemen hemen göz ardı ederek) en övülmeye layık niyetlerle eyleyebilirler, ama esasen sadece bir fantezi dünyasında yer alan deneyim dışında yer alan insanları tarif ederler.

Felsefeye phi beta kappa yaklaşımı, kişiye sadece tetiklenecek bir beyin olarak değil, melekelerin bir karışımıyla problemlere çeşitli yollardan tepki veren gerçek bir varlık olarak yaklaşır. Felsefenin ilgilenmesi gereken bu bütün kişidir: duyuları kadar içgüdüleri, bilgisi kadar haleti ruhiyesi ve önsezileri, beyni kadar kalbi de olan bir varlık. Felsefî yazın hem Batılı hem de iki buçuk bin yıl öncesinin yüz yıllar boyunca hiçbir zaman tamamen unutulmamış Doğulu filozoflarının ifade ettiği bu kapsamlı yaklaşımı yeniden keşfedebilirse, insanı keşfetmede merkezi bir kılavuz olarak kadim rolünü yeniden üstlenebilir. Hezekiel'deki imgeyi korumak gerekirse

(37:1-14), deneyim nefesinin bir kez daha canlı olabilmesi için kuru kemiklere girmesi gerekir.* Felsefe ancak böyle yaşayacaktır, çoğumuz da felsefeyi böyle yaşayacaktır.

VAKA ÇALIŞMASI 42: HAYATIN DEĞERİ

Bu uzun vaka çalışmasının teması tüm kitap boyunca ortaya atılmış meselelerin birçoğunun temelinde yatıyor. İnsan ırkının karşı karşıya olduğu en yoğun ikilemlerden bir kısmı hayatın değeri sorusu –ne zaman başladığı, nereye kadar muhafaza edilmesi gerektiği, tüm koşullarda göz önünde ilk bulundurulacak şeyin ne olup olmaması gerektiği vs.– ile ilintilidir. Aşağıdaki alt başlıklar kümesinde bu iyice incelenmesi gereken meseleleri tartışabilirsiniz. Süreç içerisinde neyin yapılması ya da yapılmaması gerektiğine karar verirken zihninizde kitapta sunulan hangi felsefe ekolünün ya da etik görüşlerin bir içgörüsünün öncelik taşımasının gerektiğini keşfedip keşfedemeyeceğinize bir bakın. Bunun üzerine problemleri daha derinlikli tartışmaya devam etmeyi isteyebilirsiniz. İsterseniz, yapabileceğiniz en iyi şey John Harris'in *The Value of Life* (Hayatın Değeri)** başlıklı kitabıyla (Routledge & Kegan Paul, 1985, pbk 1988) başlamaktır. Tıp etiği ile bu kadar kapsamlı ilgilenen bir başka kitap bilmiyorum.

1) Bir Kişi Ne Zaman Bir Kişidir?
   (a) Döllenme anında?
   (b) Hayata bir ruh olarak gelme anında -rahim fetüsü "kabul ettiğinde"?
   (c) Fetüs bir ruhu kabul ettiğinde, ama bunun doğrulanamazlığı bir kenara konulursa, ruhun ne zaman başladığı hakkındaki herhangi karar keyfi olmayacak mıdır?

---

* Rab Hezekiel'i kemiklerle dolu bir ovanın ortasına koyar ve "İnsanoğlu bu kemikler canlanabilir mi?" diye sorar. Hezekiel, "Sen bilirsin, Rab." der. Rab Hezekiel'e bu kemikleri deriyle kaplayıp ölmüşleri dirilteceğini, kemiklerin İsrail halkını simgelediğini söyler. (ç.n.)

** John Harris, *Hayatın Değeri*, Çev. Süha Sertabiboğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

(d) Doğumda?

(e) Bebek ötekilere tepki verebildiğinde ve onlarla iletişime geçebildiğinde?

Bir fetüs ve henüz doğmuş bir bebek "kendi varoluşunu değerlendirmeye başlayabildiğinde" bir kişi olur (Harris'e göre). Peki ya bu doğru mu? Doğruysa bunun sonuçları nelerdir?

2) Tüp Bebek

(Bir şey normal yollardan hamile kalmayı engellediğinde kadının yumurtalıklarının alınıp "in vitro" –yani cam tüpte ya da deney tüpünde– partnerin spermi tarafından döllendiği bir süreçtir. Sonrasında embriyo kadına nakledilir: Normalde çocuk yapamayan çiftlerin menfaatine olan bir süreç.)

(a) Bu süreç için daha çok sağlık kaynağı ayrılmalı mı? (Çocuksuzluk artık birçok tıp örgütü tarafından hastalık olarak adlandırılıyor, kabaca her beş çiftten biri bu hastalıktan mustarip.)

(b) Bu bir hastalıksa, hizmetlerde nerede kesinti yapardınız?

(c) Bu hizmet için talebin arzdan daha büyük olduğunu varsayarsak önceliklerinizi nasıl oluştururdunuz?

(i) Özel olarak ödeyebilme? (Sterlin üzerinden dört basamaklı bir meblağ söz konusu.)

(ii) Çocuksuzluk döneminin uzunluğu?

(iii) Çiftin yaşı?

(iv) Çiftin cemaatin gözündeki değeri/saygısı?

(v) Erken gelen yol alır?

(d) Fuzuli embriyolarla ne yapılmalı? (İlk nakil başarısızlığa uğrasa ve haftalar ya da aylar sonra ikinci nakil denense bile bunlardan bolca bulunması muhtemeldir.)

(i) Onları yok etmek (insan embriyoları: bu bir cinayet olabilir mi?).

(ii) Tıbbi araştırmada kullanmak, özellikle fetüslerdeki hastalıklarla ilgili bilgi edinmek için, sonra da onları yok

etmek (embriyonun/fetüsün hangi evresine kadar bu tip bir deneye izin verilmeli?)

(iii) Gelecek kuşaklar için derin dondurucuda muhafaza etme durumu (yani bir nükleer soykırımın hemen ardından, babanın daha sonra iktidarsız olmasına karşı bir önlem olarak, mesela bir kanser tedavisinden sonra, bir askere babalık ettikten sonra vs.) 22. yüzyılda doğmuş bir çocuğunuz olma fikri sizi nasıl etkiliyor?

(e) Fiziksel bir hastalık yüzünden anne çocuk doğuramıyorsa taşıyıcı anneye başvurmak (yasal olarak) mümkün olmalı mı? Mümkünse maruz kaldığı zorluk için ona ödeme yapmaya herhangi ahlakî itiraz getirilebilir mi? Getirilmiyorsa, nasıl potansiyel cinsel partnerleri bir araya getiren ajanslar varsa, çocuksuz çiftlerle istekli taşıyıcıları bir araya getirecek ajansların kurulmasına herhangi ahlakî bir itiraz getirilebilir mi?

3) Kürtaj: Ne Zaman Yasal Açıdan İzin Verilmeli?
   (a) Hiçbir zaman?
   (b) Tecavüzün ardından hamile kalındığında?
   (c) Annenin çocuğun doğumundan sonra ölmesi muhtemelse?
   (d) Annenin zihinsel durumu hamilelik tarafından doğrudan etkileniyorsa?
   (e) Ağır toplumsal sorunlar olacaksa (mesela dar gelirli, geniş bir aile, çocuklar ebeveynlerinin gaddarlığı yüzünden zaten çocuk yurduna alınmışsa)?
   (f) Talep üzerine: kadın hakları öncelikli mi?

4) Ötenazi: Ne Zaman İzin Verilmeli?
   (a) Hiçbir zaman?
   (b) Doğanın eline bırakmak anlamına geldiğinde (destek makinelerini kapatmak)?
   (c) Ölüm yaklaştığında, hayatın son aşaması acı verici ve elem dolu ise [Yunanca aslı *euthanasia*, eu= iyi, thanasia= ölüm, euthanasia (ötenazi)= iyi ölüm].

(d) Ölüm illa da yakın olmak zorunda değil, ama yaşam kalitesi sıfıra yakın (beyin sarsıntısı, topyekûn felç, yaşlılıkla gelen demans vs.)?
(Herhangi üçüncü taraf ötekinin yaşam kalitesini yargılayabilir/değerlendirebilir mi?)
(e) Hayat potansiyelinin neredeyse sıfır olduğu bir bebeğe? ((d)'deki soruya bkz.)
(f) Talep üzerine: herhangi bireyin yaşamaya devam etmemeyi seçme hakkı?
(muhtemel sorunlar için bkz. 5)

5) Ötenazi Yasallaştırılsaydı, Ölümü Hızlandıracak Kararı Kim Alırdı? (Aşağıdaki Kombinasyonlardan Hangisi?)
(a) Söz konusu birey? (Geçici depresyon ya da diğer zihinsel bozukluklar sırasında hangisi geçicidir?)
(b) En yakın akraba? (muhtemel art niyetler: miras, külfetten kurtulma, vs.)
(e) İştirak eden tıbbi uzmanlar? (Bu sorumluluğu taşımayı isteyecekler mi?)
(d) Etik bir kurul? (Bunun için kim seçilecek, kimin tarafından: İçlerinden bir üye 4(a) çizgisini benimserse, samimi bir tartışma olabilir mi?)

6) Zorunlu Kısırlaştırma Yasallaştırılmalı Mı? Yasallaştırılacaksa, Hangi Gruplar İçin?
(a) Zihinsel engelli? (Ne kadar engelli: birçok engelli çift evlatlarıyla başa çıkmıyor mu?)
(b) Çocuklara zarar verme ihtimali olan, şiddete başvurmaya meyilli psikopatlar gibi ahlakı normalin altında olanlar?
(c) Sosyal açıdan normalin altında olanlar, yani ilişkileriyle başa çıkamayan ya da hayatın temellerini organize edemeyenler (Bu kategoriye kimin uyduğuna kim karar verecek: kriterler ne olmalı?)
(d) Tek ebeveynli anneler? (Çocukların babanın mevcut olmadığı bir ortamda ağır dezavantajlı olduğuna dair somut bir ispat var mı?)
(e) Geyler? (Benzer soru.)

7) Değerli/Yaşamaya Değer Bir Hayatı Ne Teşkil Eder?

(a) Hangi hayat olursa olsun? (Ölümden kötü bir şey var mıdır? Nazi toplama kamplarında kötücül deneyler için kullanılmak da dahil?)

(b) Tam zihinsel melekelere sahip olmak? Ağır engelli bir kişinin bile "kendi varoluşunu değerlendirip değerlendiremeyebileceğinden" hiç emin olabilir miyiz?)

(c) Bir başkası tarafından isteniyor olmak, bir başkasının kendisine ihtiyaç duyması? [(b) ile aynı soru.]

(d) Kişinin kendi "potansiyellerine" ulaşması? (Soruyu sormadan önce cevabını varsayan bir kavram: kişi hiçbir zaman elde edilmemiş bir şeyi kaçırabilir mi? İyinin kötüsünde ya da iç güveyinden hallicede bir değer yok mudur?)

8) Bazı Genel Sorular

(a) "Potansiyel" bir kişi (bir fetüs) bir kişi midir?

(b) Cevapladığım soru 1(a)'yı kılavuz inanç olarak benimsiyorsa, bu, doğum kontrolünün hayatın herhangi anındaki herhangi başlama ihtimalini engellediği için bir nevi cinayet olarak görülmesi gerektiği sonucunu doğurmaz mı?

(c) Cevaba 1(e) kılavuzluk edecekse, kürtaj ile çocuk cinayeti arasında nicelikten öte bir fark var mıdır?

(d) Önemli olan hayatın ne zaman başladığı değil de ne zaman önem taşımaya başladığı ise? (Karş. Harris, a.g.e.)

(e) Dölleme ve çocuk doğurma hakkı evrensel devredilemez bir insan hakkı mıdır? Öyleyse, bu herhangi çifte bir kısıtlama getiremeyeceğiniz anlamına mı gelir? Gelmiyorsa (ki bundan da potansiyel ebeveynlerin gerek kısırlaştırma gerek onları birbirlerinden ayrı tutma yoluyla bir nevi zorlamaya maruz bırakılacağı sonucu çıkar) bu kategoriye kimin girdiğine (i) ve onlarla nasıl başa çıkılacağına (ii) karar verme yetkisi kime verilmeli?

VAKA ÇALIŞMASI 43: HAYVAN HAKLARI

Hayvan hakları davası onların davranışlarından yargılayabildiğimiz ölçüde korku, acı, yalnızlık, açlık ve mahrumiyetin

getirdiği diğer etkileri insanlar gibi deneyimleyebilen his sahibi varlıklar olduğu (a) inancına dayanır. Sonuç olarak, hayvanları insanlara tanıdığımız haklardan (11. Bölüm'de tartışılmış bir konu) mahrum bırakamayız (b) Hayvanlar üzerinde deney yapmaktan vazgeçme nedenleri –ilaçları ya da modern silahların etkilerini test etmek için veya kozmetikle ilgili nedenler– vejetaryen felsefe ile birlikte bu ikiz varsayımların geçerliliğine göre ya şaibeli ya da sağlam olarak yargılanmalı.

Bu vaka çalışmasında esasen hayvan hakları savunucularını titizce inceleme altına alıyor ve bir dizi soru soruyorum. Şu ana dek bu sorulara, açık bir zihinle yaklaşmama (umduğum kadarıyla diğer bütün konularda olduğu gibi) rağmen beni memnun edecek cevaplar bulmayı başaramadım. Bu meselede böyle davranmak zor, çünkü hayvan hakları *için* getirilen argümanlar (her zaman olmasa da) sıklıkla duygulara hitap edecek biçimde sunuluyor: bu mesele kürtaj karşıtlığında olduğu gibi Britanya toplumunun aşırı uç kesimlerini cezp ediyor gibi. BBC Radyo 4'ün *Bir Sorunuz Var mı?* programında kentte yaşayan tilkilerle ilgili bir soruyu cevapladığımı hatırlıyorum. Bu tür bir tilki geçen hafta beslediğimiz tavşanın kafasını koparmıştı, ben de silahlara inanmasam da bahçemize girecek bir başka tilkiyi mutlu mesut vurabileceğimi söyledim. Programda özel olarak karşılık aldığım tek cevaptı, hepsi de aşağılayıcı, hatta bir kısmı küfürlü. Bu cevaplardan en yumuşağı Minehead'den bir hanımın yorumuydu: *Benim* kendimi onun tüfeğinin karşısında bulmamı istediğini, gelecek Pazar'ın dua listesine adımı ekleyebileceğini söylüyordu. Bu yüzden sorularıma devam ederken biraz tereddütlü olacağım.

1) Hayvanlar ölümlü olduklarının farkında mıdır? (Ölümün kesin olduğuna dair bilgimiz insan davranışının çoğunda, fobilerin, nevrozların ve diğer zihinsel bozuklukların nedeni olarak belirleyici bir saiktir. Hayvanlar bizden bu bakımdan niceliksel ya da niteliksel açıdan farklı mıdır?)

2) Niteliksel olarak farklıysa, yani hayvanlar insan farkındalığına uzaktan olsun benzeyen herhangi biçimde ölüm gerçeğinin bilincinde değilse, bu hayvan hakları argümanının bir kısmının olsun etkisini azaltmaz mı?
3) Sadece niceliksel olarak farklıysa, (mesela) yaşlı bir hayvanın bu dünyayı arzulamadığının farkında olduğunu göstermeye nasıl girişilecek? "Ölümlülüğün imalarının" göstergeleri var mı?
4) Hayvanların acıyı hissettiğini varsayarsak, (a) insanlarda olduğu gibi –mesela savaş zamanlarında– acının bazen daha yüce bir iyi için gerekli olduğunu ve (b) bilim insanlarının acıyı asgariye indirgemeyi sağladıkları düşünülürse, hayvanlar üzerindeki çalışmalarının bu daha yüce iyiyi araştırmanın bir örneği olduğunu kabul edemez miyiz? Bilim insanları da hayvan hakları aktivistleri kadar gaddar bilimin kötü bir bilim olduğunun, çünkü acı içerisindeki hayvanların kontrol dışına çıktığının bu yüzden de araştırmada denek olarak güvenilmez olduklarının farkında değil mi?
5) Hayvan deneylerinin deneklerinin rolleri hakkında bir seçimlerinin olmadıklarını kabul etmekle birlikte, aynı şey savaş zamanı askerler için de doğru değil midir? Çoğu insan mesela evde besledikleri köpeklere ne kadar seçme özgürlüğü tanır (onları mankenler gibi giydirmediklerinde dahi)?
6) İnsanlar arasında çocuk felci hayvanlar üzerinde yapılan testler sonucunda ortadan kalktıysa, diyabetin etkisinden emin olabilmek için fareler üzerinde test edilmesi gereken her parti insülinle kontrol altına alınıyorsa bu durum hayvan laboratuvarlarının varlığını meşrulaştırmaz mı? Talidomitin* hamile kadınlara verilmeden evvel hayvanlar üzerinde denenmesi, böylece uzuvsuz bebeklerin doğmasının engellenmesi iyi olmamış mıdır? (Bu, bu soruya sağlıkla ilgili ilaçlar üzerine ulus politikasını sorgulamak için verilmiş bir cevap değildir. O daha geniş ve farklı bir konudur. Kişinin hayvan deneylerinin karşısında olduğunu, bu yüzden de ilaçların kullanılmaması gerektiğini öne sürmesi sık ve farklı farklı kişilerle cinsel deneyim yaşayan bir kızı cinsel

* Tıpta yatıştırıcı ve kusmayı önleyici olarak kullanılırken, dölütte doğuştan yapı bozukluklarına yol açtığı belirlendiği için terk edilen ilaç. (ç.n.)

hayatını tamamen bir kenara bırakması için haplardan mahrum bırakmaya benzer.)

7) Savaş hayatın bir gerçeği olduğundan ve sürekli yeni silahlar icat edildiğinden, bunları hayvanlar üzerinde test etmek bunlar tarafından yaralanmış bir insanın nasıl tedavi edileceğini anlamak için daha iyi değil midir?
8) Şampuan gibi bir kozmetik ürünü yüzünden bir çocuğun kör kalma ihtimali varsa, bunları önceden hayvanlar üzerinde denemek tercih edilebilir değil midir? (Yine bu, bu tip şampuanların ya da diğer muhtemel zararlı kozmetiklerin olmaması gerektiğini öne sürmek için bir cevap değil. Var olmaya devam edecekler ve toplum sorumlu olacaksa emniyet tedbirlerini sağlamalı.)
9) Hayvan deneylerine karşı tepkinin çoğu duygusal değil mi (bu koşullardaki bir hayvanın görüntüsünü sevmeyiz)? Bu tepki, büyük bir ameliyattan geçen bir insanı gözlemleyenlerin tepkisine benzemiyor mu? Ya da vücudunun muhtelif deliklerine tüpler takılmış bir hastayı?
10) Deneyler aşina olduğumuz ve sevdiğimiz köpek, kedi, tavşan ve fare gibi hayvanlar değil de, o kadar cazip olmayan çakal, sırtlan, engerek ya da kokarca gibi hayvanlar üzerinde yapılsa o kadar yeğin duygular uyandırır mı?
11) On Emir'den biri "Öldürmeyeceksin!" mutlak surette tüm hayvanlara uygulanırsa, ağustos böceği, bağırsak solucanı ve çeçe sineğini de dahil edecek miyiz?
12) (Soru en dikkatli değer yargısını ortaya atıyor): Bir deney için ya da insan tüketimi için yemek olarak katledilmek üzere beslenmek, hiç beslenmemiş olmaktan iyi midir?
13) Vejetaryenlik ya özgür iradeyle ya da yasa yoluyla herkes tarafından benimsenseydi, mevcut hayvan sürülerine ne olurdu? Mandıra ürününün tüketimine itiraz gelmeyeceği varsayılırsa (ki evrensel olarak varsayılamayacağını biliyorum), bunun öncesinde zorunlu olarak gereken çiftleştirme ve yavrulamayla nasıl başa çıkacağız? Yaban domuzlarını ve boğaları kırlarda başıboş gezmeye mi bırakacağız? Hayvancılık ortadan kalkacak mı? Kalkmayacaksa, mevcut hayvanlarla ne yapılmalı? Vejetaryenlik (bir felsefe olarak) ne kadar gerçekçi hatta ahlaki?

14) Doğanın tümü avcı ve avdan müteşekkil bir sistemse, homo sapiens'in diğer türleri tüketmesi doğal değil mi? Ispanak ve havuçla hayatta *kalabiliyorsak da*, neden kalmak zorunda olalım ki?
15) Hiç kimse *aklı başındayken* isteye isteye acıya neden olur mu, hayvanlara dahi?
16) Nüfusun yarısı temel insan haklarından mahrumken, hayvanlarla meşgul olmak rahatına düşkünlük değilse nedir?

VAKA ÇALIŞMASI 44: ÇOK FAZLA İNSAN?

Bu kitabı kapağından son vaka çalışmasına (bu vaka çalışması) okuduğunuzu ve saatte ortalama 20 sayfa okuduğunuzu varsayalım. Bunu da bir oturuşta başardığınızı (çok zor, ama bir kez varsayalım), bu 15 saatinizi alacaktır. Siz bu göz korkutucu alıştırmayı tamamlarken, dünya nüfusu 160.000'den fazla artacaktır: Birleşik Krallık'ta Bournemouth, Brighton ya da Bolton, ABD'de Kansas City, Avustralya'da Sydney ya da Kanada'da Quebec'in nüfusu kadar. Bir başka biçimde ifade etmek gerekirse: saniyeleri "üç kez daha, üç kez daha üç kez daha" diyerek sayın, işte bu dünya nüfusunun artış oranıdır (ölümlere karşı doğumların oranı). Dağılım fikir vericidir. 2000'de dünya küresel bir köy olarak tasavvur ediliyorsa, yüzde 58'i Asyalı, yüzde 13'ü Afrikalı, yüzde 10'u Latin Amerikalı, yüzde 9'u Avrupalı, yüzde 5'i Kuzey Amerikalı ve yüzde 5'i Rus olacaktır. Her yıl doyurulması gereken ilaveten 97 milyon gırtlak vardır. 2025 yılına gelindiğinde (çoğu okur öğrencinin beklentisiyle) dünya nüfusu 5,25 milyardan yaklaşık 8 milyara çıkacaktır.

Bu her yıl 38 milyon yeni işin yaratılması gerektiği anlamına gelecektir. Enerji ve doğal kaynakların giderek daha çok tüketilmesi anlamına gelecektir (mesela petrol 2025 civarında bitecektir.) Başlıca dert çevredir: matematiksel olarak gıda tedarikinin artma ihtiyacı yüzünden her yıl Belçika ile Avusturya'nın birlikte ele alındığı büyüklükte bir tropik or-

man alanı ortadan kaldırılıyor. Dünyanın sağlığı için elzem olan bize miras kalmış zenginliğin yok edilmesinin yanı sıra zengin milletlerin yok edici teknolojileri ve müsrif hayat tarzları gelişmekte olan ülkeler tarafından ellerinden geldiğince taklit ediliyor.

Bu olguları ve rakamları göz önünde bulundurup şu soruları cevaplayın:

1) Bu devasa problemle karşı karşıya geldiğinde bu kitapta ortaya atılan meseleler nereye kadar önemsiz kaçıyor? (Mesela embriyo araştırmalarına, kürtaja [dünyadaki hamileliklerin dörtte biri bu şekilde sona eriyor], ötenaziye, diğer uyuşturucularla birlikte sigara kullanımına duyulan kaygı)
2) Nüfus patlamasının nereye kadar tüm ahlakî ikilemlerimizin altta yatan birincil nedeni olduğunu düşünüyorsunuz: savaş, şiddet, çevrenin kötüye kullanılması, fabrika çiftçiliği, suç vs.?
3) Bu patlama yüzünden ortaya çıkan tehdidin karşısında hayat tarzlarımızı kökten değiştirmekle yükümlü müyüz? Mesela, pazarda durgunluk olduğunda, nakit akışı noksan olduğunda, insanlar dışarı çıkıp kazandıklarını harcamıyorlarsa hükümetler endişelenir. Bu bizi mutlu etmemeli mi? Zira dünya ölçeğinde insanlar için kucak dolusu lüks eşyayı sürekli kapışmadan yaşamak daha iyi değil midir?
4) Yeme içme, ulaşım (genelde iş yerine ulaşımı gerektiren), ev satın alma alışkanlıklarının sonuçları nelerdir? Köy zihniyetine geri mi dönmeliyiz, daha basit hayatlarımız mı olmalı, maddiyata, mal mülke daha az mı bağımlı olmalıyız? (I. Dünya Savaşı şarkısının da ortaya koyduğu üzere "Onları çiftlikte nasıl tutacaksınız? Hem de Paris'i gördükten sonra?")
5) İnsan ırkı hayatta kalabilecek mi ya da toplumsal ve ekonomik bir çöküşle mi karşı karşıyayız? (üç kez daha, üç kez daha,...)

Ekler

5. BÖLÜM'DEKİ VAKA ÇALIŞMASI 16'YA EK: KİM YAŞAMALI?

İngiltere'nin kuzeyindeki ünlü bir böbrek cerrahı vaka çalışmasında sergilenen ikilemle karşılaştığında, hem böbrek makinelerine hem de böbrek nakline erişimde önceliğini *çocuksuz bir evli çiftten ziyade çocuklu bir evli çifte ya da sorumlulukları olmayan bekâr bir kişiden ziyade çocuksuz bir evli çifte* verdiğini öne sürüyordu. "Bundan sonra madeni para atmaya hazır olurum. Bir üniversite hocası ile uyuşturucu taşıyan bir adam arasında bir seçim yapamam." Jüri heyeti onun bu fikrini "korkunç" buluyordu. Doktorun kendi önyargıları

başkasınınkilerden de fazlaydı. Heyetleri kim seçecekti ve hangi kriterlere göre? Hiçbir grup hemcinsi hakkında karar veremezdi. Bir heyet olacaksa, üyeleri arasında ruhban sınıfı kadar bir bahisçiyi de görmek istediğini söylemişti.

Bu öncelik evrensel bir kabul sağlayamayabilir, diğer birçoklarının üzerinde kişinin değerinin öznel bir değerlendirmesine değil de nesnel verilerine dayanan bir seçime yol açan paha biçilmez bir avantajı vardır (yine de öncelikleri hastanın medeni haline dayandırmak elbette bizzat öznel bir karardır).

27. BÖLÜM'DEKİ VAKA ÇALIŞMASI 24'E EK: KİMİ SUÇLAMALI?

Oyundaki diyalog şöyle devam ediyor:

Pearl: Pekâlâ, bence burada en sorumlu kişi kız.
Beatie: Neden?
Pearl: Seçimi yapan kendisi öyle değil mi?
Frank: Evet ama yaşlı feribot kaptanı onun kıyafetlerini çıkarttırdı.
Pearl: Ama o da zorunda değildi.
Frank: Kızın âşık olduğunu söylediler ya!
Beatie: Aslan Frank!
Jenny: Biliyorsam ne olayım.
Beatie: Jimmy?
Jimmy: Bana sorma. Ben karar vermem, kararlara uyarım.
Beatie: Baba?
Bay Bryant: Ne yapmaya çalıştığını anlamıyorum.
Beatie: Anne?
Bayan Bryant: Çayını iç kızım- ne düşündüğümü de umursama.
(Bekledikleri şey buydu.)
Pearl: Peki, Ronnie ne diyor?
Beatie: Âşık olduğundan soyunduğu, karşıya geçtiği ve yaptığı şeyi yaptığı için kızcağızın sorumlu olduğunu söylüyor.

Bundan sonra iki sahtekâr adamın kurbanıdır, biri onu sevmiyor ama ondan faydalanıyor, öbürü de onu sevdiğini söylüyor ama ona yardımcı olacak kadar onu sevmiyor. Onu sevdiğini söyleyen ama ona yardım etmek için hiçbir şey yapmayan adam ise en sorumlu olandır, çünkü kızın başvurabileceği son kişi oydu.

Jenny: Öyleyse adam her şeyi çözmüş!

Beatie (Bir iskemleye sıçrar, yumruğuyla Ronnie gibi hamle yapar ve onun sözlerini taklit ederek isterik bir feveranla şişinir): "Kimse affedemeyeceğiniz kadar kötü bir şey yapmaz."

Pearl: Öyleyse kendinden emin?

Beatie: "Her şeyden değil, ancak emin olmamız gereken yoksa öleceğimiz temel şeylerden emin olabiliriz."

(Belki de şimdiye dek sorulmuş en önemli ahlakî soru Eski Ahit'teki "Kardeşimin bekçisi miyim?"dir.)

Terimler Sözlüğü

"Özgürlükçü" kelimesini tartışırken işaret edildiği üzere belli kelimeler felsefede gündelik konuşmadakine nazaran daha farklı ya da daha kesin biçimde kullanılır. Bu kelimelerin çoğu metinde tanımlanmıştır, tanımlanmadıysa da açıklanmış olması gerekiyor. Aşağıda metinde gözden kaçmış olabilecek bazıları yer alıyor.

A priori: Bir fikir deneyden çıkarsanmamışsa *a priori* diye tanımlanır. Yani tümdengelimci akıl yürütmeye (bkz.) ya da nedenden sonucu çıkarsayan argümantasyona bir örnektir. Tersi *aposteriori*dir, *a posteriori* gözlemden çıkarsanan bir fikirdir, tümevarımcı akıl yürütmeye bir örnektir.

Bilişsel: Zihnin bilgi elde etme ve inanç oluşturma veçheleriyle (yanlıştan doğruya doğru muhtelif olasılık ve olabilirlik tonlarıyla değişkenlik gösterebilirler) ilgilidir. Karşıt anlamlısı hisler, duygular, duygulanımlarla ilintili olan *duygulanımsal*dır.

Bircilik: Evrende tek türden bir töz olduğu inancı, iki töz olduğunu iddia eden *ikiciliğin* karşıtı. Genelde *materyalizmle* (bkz.) eşleştirilir, ama *idealizm* (bkz.) başlığı altında görüldüğü üzere istisnalar vardır.

Davranışçılık: İnsanları belirli sabitlenmiş yollarla davranan salt maddi nesne olarak gören ve bu davranışı açıklarken öznenin "bilincini" ya da içebakışını (bkz.) göz ardı eden psikolojik bir yöntem.

Duyu: Felsefede nadiren "sağduyu" gibi gündelik tabirlerle kullanılmıştır. Genelde beş duyuyu ima eder. "*Duyumsanabilir*" de bu duyularla algılanabilecek şey anlamına gelir. *Algı* genelde *duyum* ile eşanlamlı kullanılır, ama duyumu yorumun dahil olmadığı duyu deneyimi olarak kullanma eğilimi vardır. Algı ise yorumu da dahil eder. Yani atmosferin ağırlaştığını duyumsarım, fırtınanın yaklaştığını algılarım.

Epistemoloji: Bilgi teorisi -tanımı, çeşitleri (inançlara dönüşmesi), kaynakları ve sınırları.

Estetik: Güzellik teorisi.

Evrensel: Birçok şeyde ortak olabilen bir nitelik ya da ilişki, mesela sertlik, iyilikseverlik. Bir evrenselin tikel özelliklerine "tikeller" denir. "Bu ekmek bayatlamış" dediğimde ekmeğin esasen evrensel *tazeliğin* bir tikeli olmuş olduğunu, artık evrensel *bayatın* bir tikeli olduğunu kastederim.

Fenomen: Gözlemlenebilir herhangi şey.

Geçerlilik: Bir argüman mantık kurallarına riayet ediyorsa geçerlidir, tüm önermeleri doğru ise de *sağlamdır*. Yani tümdengelimci argüman "Tüm Lancester'den gelenler

müthiş kriket oynar. Ben de Lancesterliyim. Öyleyse müthiş kriket oynarım." geçerli bir argümandır, ama argüman sağlam değildir. Bu argüman formuna "tasımlama" denir.

Hedonizm – metinde tanımlanmıştır, ama psikolojik hedonizm ile etik hedonizm arasındaki farka dikkat edin: Birincisi tüm insan eyleminin hedefinin hazza ulaşmak (ve acıdan kaçınmak) *olduğunu* savunurken, ikincisi bunun böyle *olması gerektiğini* iddia eder.

Hipotez (Yunanca: öneri): "Doğru değil ama doğru olması muhtemel" diye sunulan ve bilinen olgularla ilintili olarak sonuçları tarafından test edilebilen bir önerme. "Geçici hipotez" ise bu şekilde test edilmemiş ama belirli bir tartışmanın ya da argümanın amaçları için doğru kabul edilmiş hipotezdir. Astronomideki birçok önerme hipotetiktir, mesela "Evrenin Big Bang'le başladığını varsayalım..." vs.

İçebakış: Bir kişinin vuku bulduklarını esnadaki kendi zihinsel süreçlerini de içerecek biçimde kendilik farkındalığı.

İdealizm: Gündelik dilde idealist yüksek, genelde de elde edilemeyecek ideallere sahip olan kişi anlamına gelir. Felsefede ise (a) sadece zihinlerin ya da zihinsel durumların (ya da ikisi eşanlamlı olmasa bile ikisinin birden) var olduğu teoridir. İrlandalı piskopos, George Berkeley (1685-1753) bu görüşün temel savunucusudur. (b) Platon'un değerlerimizin –adalet, sevgi, vs.– bunların gökyüzündeki ideali ya da Form'u yansıttığı yönündeki teorisidir. Bu, Platon'un Formlar Teorisi olarak bilinir.

İyimserlik: Felsefede (bkz. 10. Bölüm, *Leibniz*, s. 230 vd.) bu dünyanın tüm olası dünyalar içerisindeki en iyisi olduğu inancı.

Materyalizm (Maddiyatçılık): Gündelik kullanımda hayattaki en değerli hedefin mal mülk edinmek olduğu inancı. Felsefede ise evrenin sadece maddeden oluştuğu inancı.

Mekanizm: Evrendeki her olayın sabit, evrensel yasalar tarafından vuku bulduğu teorisi. Yani her olayın bir nedeni

ve bir sonucu olduğu ve bunların bilgisinin teoride süresizce genişletilebileceği. Olayların nedenlerinden ziyade amaçlarına göre anlaşılması ve açıklanması gerektiği görüşünü ifade eden *teleolojinin* karşıtıdır. Biyolojide mekanizm her yaşayan organizmanın kimyasal ve fiziksel bileşenleri yoluyla açıklanabileceği görüşüdür. Mekanizmin karşıtı ise her organizmanın ek olarak "ruh" gibi "hayati bir ilke" içerdiğini savunan *dirimselciliktir*.

Metafizik: (Yunanca *meta,* öte ile *physis,* doğa): Bir bütün olarak evrenin doğasının ve (şayet varsa) onun var olan her şeyin doğru olduğu genel ilkelerinin araştırılması.

Mores: Bir grubun davranma biçimi.

Nihilizm: Esasen 19. yüzyıl Rusya'sında kullanılıyordu. Buna göre, sonuç var olan koşulların yıkımı olacaksa herhangi aracın meşru olacağı kabul ediliyordu. Etikte nihilizm tüm geleneksel değerlerin ve ahlakî doğruların inkârıdır.

Özne: Gözlemci, düşünen, deneyimleyen. *Nesne*: onun farkında olduğu şey. "Öznel" özneden kaynaklanırken, "nesnel" özneden ya da onun farkındalığından bağımsız olana tekabül eder.

Özsel: Bir şeyin özsel (*özünü* oluşturan) sıfatları bir şeyin o şey olması için zorunlu sıfatlardır. Diğer sıfatlara *ilineksel* denir. Opera özsel olarak müziktir, orkestra, orkestra şefi, yapımcı, vs. ilineklerdir.

Pozitivizm: Fenomenlerin ve onların vuku bulma sırasının tasvirinin insanların bilebileceği yegâne şey olduğu görüşü. Değer yargıları, sanat eserlerini değerlendirirken başvurulan ifadeler vs. bu sınırların dışına düşer.

Pragmatizm: Gündelik dilde bir şeyin pragmatik olup olmadığını belirleyen şey onun faydalılığıdır. Felsefede ise bir teorinin doğruluğu olumlanabilsin ya da olumlanamasın pratikte nasıl işlediğinin testidir. Mesela pragmatistlere

göre Tanrı'ya inanç inanan için "işe yarıyorsa" (mesela kuvvet, istikamet, rahatlık, akıl sağlığı veriyorsa) meşrulaştırılabilir. Bkz. William James, *The Meaning of Truth* (Hakikatin Anlamı).

Prima facie (ilk bakışta): Gerçek anlamıyla ilk bakışta; genelde gözlemlenmiş şeyden varılan sonucun bariz (sağduyuya dayanan) sonuç olduğunu ima eder. Bir insan kürek kemiklerine bıçak saplanmış şekilde ölü bulunursa bu *prima facie* bir cinayet vakasıdır. Asılmış bulunursa, bu söz konusu olmayacaktır.

Rasyonalizm: İki anlamı vardır, metinde doğrudan olmasa bile ikisinden de bahsedilmiştir. (a) Bir inancın otorite ya da inanç temelinde değil, sadece akıl tarafından meşrulaştırılabiliyorsa kabul edilmesi gerektiği görüşü. (b) *Empirizm*'e karşıt olarak (bkz. 13. Bölüm) bilginin akılla, duyu algısından bağımsız olarak edinilebileceği görüşü, (farklı farklı vurgularla) Descartes, Spinoza ve Leibniz'in görüşleri.

Sezgi: Başka bir şeyin dolaylı bilgisinden elde edilen çıkarımdan ziyade doğrudan kavrayışla elde edilen bilgi. Etikte ahlakî doğruların özel ahlakî bir bilgi melekesi yoluyla doğru olarak anlaşıldığı teori.

Solipsizm: (metinde kullanılmadı, ama ileride kullanmanızı gerektirebilecek faydalı bir kelime): Benden başka hiçbir şeyin var olmadığı inancı.

Stoacılık: (Yunanca *stoa,* [ya da "revak"], Atina'da Zeno'nun müritlerinin eğitildiği yer): kişinin herhangi karşı koyma ya da pişmanlık ifadesi olmaksızın kaderini kabul etmesi gerektiği inancı. Aslında değiştirilemez bir ilahi plana duyulan inançla ilintiliydi, artık acı çekse de şikâyet etmeyen, nefsine oldukça yoğun biçimde hâkim olan kişileri tarif ediyor.

Tümdengelim: Sonucunun zorunlu olarak öncüllerinden çıkarıldığı bir argümandır, normalde bu genelden spesifik

bir doğruyu çıkarmayı içerir: mesela x y'yi içeriyorsa, z de bir x ise, z y'yi içerir. Tümevarımsal argüman normalde ters yönde işler, yani spesifik bir örnekten genel bir ilke çıkarsanır (kamuoyu yoklamalarından bir genel seçimin sonuçlarını tahmin etmek gibi). Tümdengelimci bir argümanın sonucu kesin olmalıdır, tümevarımsal bir argümanın oluşturduğu sonuç ise ancak olası olabilir.

Metinde sizin için yeni olabilecek bazı yabancı kelimeler/tabirler kullandım:

cor ad cor loquitor: Kalp kalbe karşı

deus ex machina: İnsan hayatının ufak ayrıntılarıyla uğraşmayan, dışarıdaki ya da ötedeki Tanrı

ex cathedra: Gerçek anlamıyla "kürsüden" Papa'nın beyanında olduğu gibi: resmen konuşmak.

modus operandi: Prosedür yöntemi

modus vivendi: İşbirliği içerisinde olmanın ya da birlikte uyum içerisinde yaşamanın bir yolu, genelde ödün vermeyi içerir.

pace: Müsaadenizle, tüm nezaketimle: nazikçe aynı fikirde olmadığını iddia etme (pağ-se olarak telaffuz edilir)

per se: Doğası tarafından ya da kendi içinde

reductio ad absurdum*: Gerçek anlamıyla (bir argümanı ya da durumu) saçmalığa indirgemek. Akademik tartışma ya da insan davranışında bir ilkeyi ya da bir davranış kuralını böylesine katı uygulamanın *terminus ad quem*'de (son aşamada ya da varışta) komik kaçması. *Reductio ad absurdum*'a bir örnek ABD'deki Yeni Ahit'te yazanları olduğu gibi alan bazı kökten dinci ucubelerin Markos 16:18'de verilen söze uygun biçimde** kamusal alanda

* Metinde *reductio ad absurdem* diye geçiyor, doğrusu *reductio ad absurdum*. (ç.n.)

** Markos 16:18'de şöyle yazar: "Öldürücü bir zehir içseler bile zarar görmeyecekler. Ellerini hastaların üzerine koyacaklar ve hastalar iyileşecek." (ç.n.)

ibadet etmesidir. Kıyafetin baştan çıkarıcı olmaması kuralının *reductio ad absurdum*'u İslam'daki yaşmak, rahibe kıyafetleri ve Viktoryen çağda piyano bacaklarının örtülmesi geleneğidir. "Öldürmeyeceksin!" emrinin *reductio ad absurdum*'u Caynacıların böcekleri öldürmemek için önlerindeki yolu yürümeden önce süpürmeleri ya da frutaryenlerin çimleri biçmekten imtina etmesidir.

sine qua non: Özsel karakteristik(ler): müzik operanın *sine qua non*'udur.

tant pis: Daha da kötüsü, çok kötü (ya da "şanssızlık")

Ek Okumalar

Ne kadar etkileyici görünürse görünsün, kapsamlı bir kaynakça sunmanın pek bir manası yok. Faydalı bulmuş *olduğum* kitapların çoğu gerekli bağlamlarında bahsedildi. Bunların altından kalkarsanız, filozofların argümanlarını sunma ve tartışmalarını takip etme biçimlerine *au fait* (aşina) olma yolunda ilerleyebilirsiniz.

Kendinizi büyük eserler hakkında yazılmış kitaplarla sınırlandırmayıp klasikleşmiş, orijinal eserlerin bir kısmını okumanız önemlidir. Bir eserin orijinal ve klasik olması onun illa da anlaşılmaz olduğu anlamına gelmez. Bazılarının anlaşılmaz kategorisine girdiğini hissettirdim, böylece onlarla *başlamamanız* gerektiğini takdir edebileceksiniz. Platon'un ve Mill'in bütün orijinal eserlerine erişmek görece daha az

zahmet verecektir, Russell'ın (Batı felsefesi alanını tümüyle), Hospers'ın (ahlak felsefesi üzerine) ve Barrett'ın (bir felsefe ekolü üzerine) anlatıları, bunların hepsi 12. Bölüm'de tarif edildiği üzere öğretmenlerin otoritesini sergiler.

Uygulamalı felsefe üzerine baskıdan çıkan birçok kitap vardır, ben de bunlardan hem kapsamlı hem de açık seçik olan birine dikkat çekmek istiyorum: Jonathan Glover'ın *Causing Death and Saving Lives* (Ölüme Neden Olmak Hayatları Kurtarmak). Hayvan hakları sorusu üzerine Peter Singer'ın yayına hazırladığı *In Defence of Animals* (Hayvanları Savunmak) ile başlayabilirsiniz. Ahlak eğitimi üzerine kapsamlı bir açıklama M. Downey ve A. V. Kelly'nin *Moral Education, Theory and Practice*'inde (Teori ve Pratikte Ahlak Eğitimi) bulunabilir. Teizm tartışmasıyla ilgileniyorsanız (8. Bölüm), Anthony Flew, *God and Philosophy* (Tanrı ve Felsefe) ile birlikte Margaret Knight'ın *Christian Ethics Re-examined*'ine (Yeniden İncelenmiş Hıristiyan Etiği) göz atabilirsiniz. Doğu felsefesi için nereden başlanacağını bilmek zor, ama I. C. Sharma'nın *Ethical Philosophies of India*'sı *(Hindistan'ın Etik Felsefeleri)* ile birlikte M. Hiriyanna'nın, *Outlines of Indian Philosophy*'si (Hint Felsefesinin Genel Hatları), A. Bahm'ın, *Comparative Philosophy*'si (Karşılaştırmalı Felsefe) ve Fung'un *Short History of Chinese Philosophy*'si (Kısa Çin Felsefesi Tarihi) bir süreliğine sizi oyalayabilir. A. Huxley'nin metinde bahsedilmiş olan *The Perennial Philosophy*'sini (Uzun Ömürlü Felsefe) de kaçırmayın.

Bazı yazarlara eleştirel yaklaşmama rağmen, Batı etiği ile ilgili genel olarak J. Mackie'nin *Ethics*'ini (Etik), J. Harrison'ın, *Our Knowledge of Right and Wrong*'unu (Doğru ve Yanlışa Dair Bilgimiz), M. Warnock'un, *Ethics Since 1900*'ını (1900'den Bu Yana Etik), W. Frankena'nın *Ethics*'ini (Etik), J. D. Mabbott'ın, *An Introduction to Ethics*'ini (Etiğe Giriş) ve A. Mclntyre'ın metinde bahsedilmiş kitabını okumanızı öneririm. Oxford Üniversitesi'nde Ahlak Felsefesi Profesörü R. M. Hare'in üç kitabı göz ardı edilmemelidir: *The Langu-*

age of Morals (Ahlakın Dili), *Moral Reasoning* (Ahlakî Akıl Yürütme) *ve* (bilhassa) *Freedom and Reason* (Özgürlük ve Akıl). Hayatın zorluklarına karşı "yenilgiyi kabul etmek" yaklaşımını sergileyen bir adamın (mesela) meskalin uyuşturucusu altındaki deneyimlerinin bir anlatısını okumakla ilgileniyorsanız, A. Huxley'nin *Algı Kapıları*'nı* okuyun. Tao Te Ching'le nasıl başa çıkacağınıza göz atmayı unutmayın. Stuart Hampshire'ın *Spinoza*'sı ise büyük bir adam üzerine incelikli bir anlatıdır. Halk kütüphaneniz *Journal of Applied Philosophy*'ye abone değilse onları abone etmeye ikna edecek bir kampanya başlatabilirsiniz.

Bu İkinci Baskı'nın yayımlanması ya bu zaman zarfında yayımlanmış ya da Birinci Baskı sırasında gözden kaçırılmış kitapları önermemi sağladı:

Spesifik ahlakî ikilemler üzerine:

(a) Ötenazi: *Ending Lives*, R. Campbell ve D. Collinson.
(b) İdam cezası: *Moral Theory and Capital Punishment*, T. Sorrell.
(c) Kürtaj: *Beginning Lives*, R. Hursthouse.
(d) Ahlakî değerler ve hayatın anlamı: *The Quest for Meaning*, O. Hanfling. (Tüm bu kitaplar Blackham tarafından yayımlandı ve Açıköğretim'de yer alan "Hayat ve Ölüm" dersinde (A310) ders kitabı olarak okutuluyor.)
(e) Embriyo araştırması ve tıp etiği ile ilgili konular: *Wonderwoman and Superman*, J. Harris (Oxford).
Bariz bir meselenin son derece okunabilir bir özeti: *Seven Theories of Human Nature*, L. Stevenson (Oxford).
Varoluşçuluk üzerine: *Six Existentialist Thinkers*, H.J. Blackham (Routledge).
Bu kitapta ortaya atılmış birçok mesele üzerine: *The Rational Foundation of Ethics*, T.L.S. Sprigge (Routledge).
Usta işi bir kılavuz (ya da "intihal"?): *50 Major Philosophers*, D. Collinson (Routledge).

* Aldous Huxley, *Algı Kapıları*, Çev. Mehmet Fehmi İmre, İmge Yayınları, Ankara, 1995.

Sizin için değerli olabilecek diğer referans kitapları: A. Flew (yay. haz.), *A Dictionary of Philosophy* (Pan); A.R. Lacy, *A Dictionary of Philosophy.*

Felsefeye genel bir giriş için son derece okumaya değer: N. Warburton, *Philosophy, the Basics* (Routledge).

Son olarak son derece bilgilendirici bulduğum bir referans kitabı: *Fontana Dictionary of Modern Thought,* (yay. haz.) A. Bullock ve O. Stallybrass.

Dizin

A
Advaita Vedanta – bkz. Hinduizm 301, 302
Ahlak, bkz. Etik 10, 11, 42, 54, 58, 59, 145, 146, 158, 192, 212, 276, 294, 317, 333, 417, 477, 499
Ahlakî olgunluk, böl. 9 (ve daha birçok yerde) 328
Aquinas, Thomas 146, 407, 436, 437
Aristoteles 14, 23, 37, 43, 46, 70, 81, 126, 212, 330, 376, 458
Arthur, Dr L. 236
Ayer, A. J. 106

B
Bacon, Francis 90
Barış Araştırmaları 446, 447
Barrett, W. 240, 499
Bentham, Jeremy 58, 211, 212, 213, 214, 216, 219, 226, 229, 373
Ben ve Sen, Dördüncü Durum 470
Berdyaev 32
Berkeley, George 453, 493
Bonhoeffer 123, 396
Brecht 225, 253, 458
Buber 242, 470
Buda 184, 285, 298, 299, 310, 315, 462, 465, 476
Budizm 84, 279, 298, 299, 304, 307, 308, 465, 469
Burke, Edmund 376, 396
Butler, R. A. 415, 416

C-Ç
Calder, John 17

Calvin, John 354, 370
Camus, Albert 84, 244, 266, 267, 369
Capra, F. 476
Çehov, Anton 265
Çevresel determinizm 359
Churchill, Sir W. 86, 206, 403
Cripps, Sir S. 206, 207

D
Darwin, Charles 69, 147, 148, 150, 151, 153, 282
Deizm 281
Demokrasi -otokrasi, anarşi 243, 379, 385, 388, 403
Deneyim felsefesi 454, 458, 462, 474
Denning, Lord 171
Descartes, R. 25, 43, 179, 347, 360, 495
Determinizm 353, 361
Dewey, J. 439, 440
Disraeli, B. 61, 376
Din 10, 35, 194, 276, 277, 278, 279, 293, 294, 311, 444, 445, 446, 447
Durkheim, E. 370

E
Ebeveynler 44, 88, 122, 411, 412, 443
educare 418, 420, 424, 425, 427, 430, 432, 436, 475
educere 418, 421, 422, 423, 424, 425, 432, 436, 439
Einstein, A. 34
Embriyo araştırması 500
Emerson, R. W. 146, 380, 442
Empirik (ve normatif) 106
Empirizm 453, 495
Epistemoloji 38, 492
Estetik 32, 492
Etik görecilik 80
Etik ile ahlak - aralarındaki farklar 52

F
Faulkner, W. 267
Felsefe 9, 15, 17, 19, 23, 24, 25, 29, 33, 42, 43, 59, 294, 441, 450, 451, 478, 499
Felsefî analiz 293
Forster, E. M. 205
Fox, George 304
Frankfort, H. & H. A. 268
Freud, S. 14, 159, 290, 357

G
Gillick, V. 87
Gladstone, W. 61
Glover, J. 499

H
Hakikat 55, 116, 141, 298
Hardy, T. 53, 100, 101, 137
Hare, R. M. 369, 499
Harris, J. 340, 341, 478, 479, 482, 500
Hayyam, Ömer 344
Hegel, G. W. F. 240
Heidegger, M. 186, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 260, 262, 302, 308, 434, 460
Heine, H. 178
Hinduizm 279, 301, 302, 308, 310, 315, 465, 476
Hobbes, T. 61, 62, 63, 84, 99, 126, 184, 230, 347, 360, 361, 362, 364, 382, 383, 384, 385, 387, 388, 409, 415, 460, 472
Hospers, J. 25, 37, 75, 277, 465, 499
Hugo, V. 173

Hume, D. 179, 212, 213, 362, 363, 364, 365, 453
Huxley, T. H. 282, 285, 499, 500

I-İ
Ibsen, H. 62
İşkence 403, 404, 405
İyi niyet 181
İsa 36, 39, 60, 63, 86, 115, 136, 145, 190, 279, 289, 291, 292, 295, 454

J
Janov 161, 369
Jaspers, K. 268
Jefferson, T. 376, 385
Jung, C. G. 475

K
Kennedy, R. 224, 232, 428
Kierkegaard, S. 102, 240, 241, 242, 243, 244, 256, 267, 301
Kohlberg, L. 333, 334, 335
Koşulsuz Buyruk 186, 204
Kuhn, T. 34

L
Laing, R. D. 161, 369
Lao Tzu 299, 341, 438
Lawrence, D. H. 263, 264
Leibniz, G. 347, 355, 356, 357, 372, 493, 495
Lewis, C. S. 293
Lincoln, Abraham 41, 183, 224, 232, 377, 384
Locke, J. 42, 384, 385, 386, 387, 453
Luther, M. 93, 123, 263

M
Machiavelli 84, 383
Mandela, Nelson 288, 398
Mantık 41, 106, 419, 440, 455
Marcel, G. 268
Marx, Karl 14, 44, 152, 217, 263, 370, 396, 397
McGeeney, P. 95
Mclntyre, A. 499
Milligan, Spike 236, 237
Mill, James 10, 42, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 262, 376, 379, 388, 389, 390, 391, 401, 464, 498
Mill, J. S. 13, böl. 6 (ve diğer birçok yerde) 10, 42, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 262, 376, 379, 388, 389, 390, 391, 401, 464, 498
Milton, John 55, 80
Molière 141
Mumford, L. 265
Murdoch, Iris 266, 468, 469
Musa 293
Mutlakçılık 73, 79, 299

N
Nedensellik 361, 362
Newton, John 16, 35, 68, 179, 281
Nietzsche, F. 84, 152, 242, 243, 244, 256, 261, 281, 304
Normatif, bkz. empirik 106
Nowell-Smith, P. H. 294

O-Ö
Ödev – bkz. Deontoloji 182, 185
Olgular, bkz. değerler 10, 92, 140, 351
Olması gereken, böl. 4 (ve daha birçok yerde) 99, 119, 156, 228
Ortega y Gasset, J. 267
Orwell, G. 265, 391
Ötenazi 30, 480, 481, 500

Otokrasi 380
Otorite 425, 427
Özerklik 161, 421
Özgecilik 60, 61
Özgünlük 260
Özgür irade – (böl. 10 ve daha birçok yerde) 255, 357, 361
Özgürlük 112, 215, 269, 327, 347, 348, 351, 360, 388, 392, 472, 500

P
Panteizm 280, 284
Pascal, L. 268
Pasifizm, bkz. Savaş 397
Peters, R. S. 331, 332, 433, 436
Piaget 332, 335
Platon 23, 25, 37, 40, 43, 66, 67, 68, 70, 255, 301, 346, 347, 360, 379, 380, 381, 384, 386, 435, 437, 493, 498
Pope, A. 440
Popper, Karl 34, 35, 357, 439, 440
Psikolojik determinizm 357

R
Rand, Ayn 151, 264, 275, 369
Rousseau, J.-J. 179, 349, 437, 438
Russell, B. 23, 42, 43, 184, 185, 186, 238, 248, 251, 258, 285, 364, 434, 441, 449, 450, 471, 473, 499
Ryle, G. 370

S-Ş
Sansür 108, 111
Sartre, J. P. 84, 173, 239, 240, 241, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 268, 269, 273, 357, 359, 441, 468
Scarisbricke, N. 236, 237
Sevgi 85, 292, 465
Shakespeare, W. 17, 31, 32, 33, 51, 110, 145, 394, 441
Shaw, G. B. 61, 256, 384
Shelley, P. B. 280, 281
Skinner, B. F. 366, 370, 424
Spinoza, B. 14, 42, 470, 471, 472, 473, 476, 495, 500
Steiner, R. 308
Stevenson, R. L. 67, 376, 381, 500
Şankara 301, 370

T
Tanrı 30, 35, 36, 40, 55, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 96, 100, 103, 112, 115, 123, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 158, 159, 160, 162, 166, 184, 206, 228, 241, 242, 243, 245, 252, 258, 259, 261, 267, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 314, 341, 342, 355, 356, 357, 370, 377, 392, 403, 407, 455, 462, 464, 469, 471, 472, 473, 495, 496, 499
Taoizm 84, 279, 299, 300, 301, 304, 315, 465, 470
Tarafsızlık, ahlakî 226
Tarih felsefesi 32
Tarihsel determinizm 358
Teizm 283, 499
Tennyson, Lord 32, 33, 248, 321, 372
Teolojik determinizm 354
Teresa, Rahibe 100, 103, 307
Thomas, Dylan 61, 63, 122, 146, 267, 310, 382, 385, 396, 407, 436
Toplum 4, 130, 161, 185, 335, 349, 374, 443
Troçki, L. 44, 152, 396
Truman, Harry 247, 257, 269
Twain, M. 123

U
Unamuno 267

V
Vicdan 122, 124, 125
Voltaire 356, 388

W
Wesker, A. 270, 271
Wesley, J. 179
Whitehead, A. N. 215, 219
Wilson, John 19, 322, 323, 326, 327, 330, 338
Wittgenstein, L. 23, 36, 42, 43, 186, 292, 347, 449, 452
Wordsworth, W. 66, 184, 214, 349, 475

Yaşayan Felsefe, felsefeyi hapsolduğu fildişi kulesinden çıkarıp ait olduğu yeryüzüne indirmeyi amaçlayan bir kitap. Bunun için de arkadaşlar ya da felsefeci meslektaşlar arasında oyun olarak oynanabilecek bolca Vaka Çalışması'na başvuruyor. Etik üzerine olan bu kitap kürtaj, ötenazi, sansür, pornografi, varoşlardaki şiddet, din, cinsel ahlak, işkence, pasifizm, yapay döllenme, etik eğitiminin gerekliliği ve okul müfredatında barış araştırmaları gibi konuları ele alan geniş bir yelpaze sunuyor.

Ray Billington, *Yaşayan Felsefe*'de etik tarihini ele alırken Kant'ın ödev ahlakı, John Stuart Mill'in faydacılığı, varoluşçuluğu ve Uzakdoğu felsefelerini en ince ayrıntısına kadar inceliyor. Ray Billington, genelde felsefenin özelde etiğin sadece cilt cilt kitaplardan değil, felsefe tartışmalarından öğrenildiğini vurguluyor. Ayrıca etik eğitiminde öğretmenin rolüne değinen Ray Billington iki türlü eğitim tarzından bahsediyor: *educare* ile *educere*. Educare, modern topluma adapte olabilmek ve para kazanmak için çeşitli becerilerin öğretilmesini içeren eğitimken *educere* kişinin kendi kendisini yetiştirdiği, kendi entelektüel meraklarını geliştirdiği, öğretmenin de yardımıyla bir kendi kendini eğitme süreci. Billington, bu süreçte öğretmenin rolünün gelecek ile ilgili öngörülerde bulunarak öğrencilerini geleceğe hazırlama olduğunu öne sürüyor.

muaftır.